

ადნერა თფილისის სიძველეთა

თხზულება

ისტორიის და სიძველეთა ოდესის საზოგადოების ნამდვი-
ლი წევრის, ს-პეტერბურგის საიმპერატორო საარქეოლოგიო და
სანუმიზმატიკო საზოგადოების წევრ-კორესპონდენტის და ათე-
ნის სიძველეთა სამეფო საზოგადოების წევრ კორესპონდენტის
პლატონ იოსელიანისა

პლატონ იოსელიანი
აღწერა თფილისის სიძველეთა
(თარგმანი რუსულიდან)

მეორე გამოცემა
(პირველად გამოსცა ძველი ქალაქის რეაბილიტაციისა და განვითა-
რების ფონდმა, 2009)

წიგნი გამოსაცემად მოამზადეს:

დიმიტრი თუმანიშვილმა

ირინე ჭოლოშვილმა

იუზა ხუსკივაძემ

დამკაბადონებელი

ალექსანდრე ჯიქურიძე

გარეკანის დიზაინერი

დავით აბრამიშვილი

გამოიცა თბილისის მუნიციპალიტეტის მერიის
მხარდაჭერით

ISBN 978-9941-9506-9-8

გამომცემლობა ლაზარე, 2022.

ОПИСАНІЕ

ДРЕВНОСТЕЙ ГОРОДА

Тифлиса.

СОДЕРЖАНИЕ

Платона Несселяна,

действительнаго члена Одесскаго Общества Исторіи и древностей, члена—
корреспондента Императорскаго С.-Петербургскаго Общества Археологиче-
скаго и Палеонтологическаго и члена—корреспондента Королевскаго Датскаго
Общества древностей.

ТИФЛИСЪ.

ВЪ ТИПОГРАФИИ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНІЯ НАМЕСТНИКА НАВНАСНАГО.

1866.

სარჩევი

გამომცემელთაგან	9
წინასიტყვაობა	13
თფილისის ძველი ძეგლები	17
აღწერა სიონის ტაძრისა	88
სომეხ-გრიგორიანთა ეკლესიები	207
სომეხ-კათოლიკეთა ეკლესია	211
ისლამიზმი	217
თვალსაჩინო ძველი ადგილები და შენობები	218
ტაბულა ქორონიკონისა ანუ ქართული წელთაღრიცხვა	266
მთარგმნელთა შენიშვნები	270
გიორგი ჩუბინაშვილი – პლატონ იოსელიანი, მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა	281
პირთა საძიებელი	315
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	332

გამომცემელთაგან

წინამდებარე წიგნი XIX საუკუნის უთვალსაჩინოესი მკვლევარისა და მოღვაწის, პლატონ იოსელიანის ერთი ყველაზე ცნობილი ნაშრომის ქართული თარგმანი გახლავთ. საუკუნენახევრის წინ დაწერილი ეს შრომა დღესაც სამაგიდოა ყველასთვის, ვინც საქართველოს დედაქალაქის წარსულს სწავლობს, მას მუდამ უთითებენ როგორც გამოკვლევას და როგორც მრავალი, მაშინ ზეპირსიტყვიერად არსებული ცნობის პირველწყაროს.

თარგმნისას არ გვიცდია პ. იოსელიანის ქართულით გვეხელმძღვანელა – იმიტომ თუნდაც, რომ მისი რუსული ბევრად ნაკლებადაა დღევანდელს დაცვილებული, ნაკლებად „არქაულია“. სამაგიეროდ, ვეცადეთ შეძლებისგვარად გადმოგვეცა მისი სტილი – ხან სულ სადაგი, ხანაც აწეული, რიტორიკულ-ესთეტიკური, ალამ ბუნდოვანიც. ამასთან, საჭიროდ მოგვეჩვენა დაგვეტოვებინა ზოგიერთი საკუთარი სახელის პ. იოსელიანისთვის ჩვეული, გარკვეული თვალსაზრისით, პრინციპული მნიშვნელობის მქონე დანერილობა – მაგ., „თფილისი“ (და არა, ძველი წესით „თფილისი“ თუ ახლანდელი „თბილისი“), „ირაკლი“ (და არა ერეკლე) და ზოგი სხვა; ქართული გვარები, ცხადია, რუსიფიცირებული ფორმით არ მოგვაქვს.

შეგხვდა ასეთი სირთულეც: პ. იოსელიანს ძველი საბუთები ხან ქართულად მოაქვს რუსული თარგმანითურთ, ხანაც მხოლოდ რუსულ თარგმანს ათავსებს, გარდათხრობს. პირველ ორ შემთხვევაში სათუო არაფერია – ვაქვეყნებთ დედანს უთარგმნელად და გადმონათხრობს ვაქართულებთ. მაგრამ როგორ უნდა მოვქცეულიყავით მესამე რიგის ტექსტების მიმართ? გასათვალისწინებელია, რომ თვით პ. იოსელიანი უმეტესად ზუსტ თარგმანს არ ასრულებს – კვე-

ცავს, ამოკრებს, განმარტებებს ურთავს. ამიტომაც ქართული დედნის „აღდგენისას“ მასაც დღევანდელი მოთხოვნებით ვერ გამოვაქვეყნებთ და პ. იოსელიანის ჩანართებზეც ვამბობთ უარს. თუ „ქართლის ცხოვრების“ ან ჟ. შარდენის ამონარიდებს ეს ბევრს ვერაფერს აკლებს, რადგან ისინი თხრობასაა შერთული, დოკუმენტების ასე გამოცემა შეიძლება დააბნიოს თუ სულაც შეცდომაში შეიყვანოს მკითხველი. ამიტომაც უმჯობესად მივიჩნიეთ მხოლოდ რუსულად მოყვანილი სიგელ-გუჯრები, პ. იოსელიანისვე წესით, მის მიხედვით გარდაგვეთხრო.

ბუნებრივია, წიგნის გამოცემას აქეთ ჩვენმა მეცნიერებამ ბევრი რამ დაადგინა და გამოარკვია. მაგრამ შეუძლებლად მივიჩნიეთ, დღევანდელი, განსხვავებული შეხედულებანი და დებულებანი ყველა შემთხვევისთვის მიგვეთითებინა. უშენიშვნოდ დავტოვეთ ყველაფერი, რაც ზოგადად საქართველოს ისტორიასა თუ მის ქრონოლოგიას შეეხება, სამაგიეროდ, რომაული რიცხვებით აღნიშნულ უშენიშვნებში ის ცნობები მოვათავსეთ, რაც ჩვენი წარმოდგენით, სასურველია მიენოდოს მკითხველს თბილისის შენობათა თუ სხვა სიძველეთა, ნაშრომში დასახელებულ პირთა და ა. შ. თაობაზე.

და კიდევ, პლატონ იოსელიანს ჩვენი საზოგადოება ისე კარგად არ იცნობს, რომ მასზე მცირეოდენის თქმა საჭირო არ იყოს. საბედნიეროდ, გვაქვს საშუალება შემოგთავაზოთ ამ მკვლევარზე ისეთი ნარკვევი, რომელიც თავადაც უკვე კულტურის ძეგლია და, ამავე დროს, ოდნავადაც არ მოძველებულა. ეს გახლავთ გიორგი ჩუბინაშვილის (1885-1979), ქართული ხელოვნებათმცოდნეობის დიდი დამფუძნებლის, 80-90 წლის წინ დაწერილი შრომა, რომელიც გამოუქვეყნებელიც არის, ამომწურავიც, თან კი არცთუ ჩვეულებრივი კუთხით წარმოაჩენს პ. იოსელიანის ღვაწლსა და მის პიროვნებას.

დასასრულ, მაღლიერებით უნდა მოვიხსენიოთ ქ-ნები ეკატერინე გედევანიშვილი, მაია მანია, ეთერ მგალობლიშვილი, მარინე ყენია, და ბ-ნი დიმიტრი რაზმაძე, რომელნიც წიგნზე მუშაობისას დაგვებმარნენ.

Nec arancarum sane textus ideo melior
quia ex se fila gignunt, nec noster vilior
quia ex alienis libamus, up apis.

Just. Lipsii menit. polit.

ლიბ. 1

არც ობობის ქსელია უკეთესი
რაკი მას თვითონ ჰქმნის, უარესიცაა ჩვენთვის
რადგან სხვისგან ვიღებთ მას, ვით ფუტკარი.

მუსტუს ლიფსიუსი

წინასიტყვაობა

აჰა, ესეც ჩემი მოკრძალებული აღწერა ოდესღაც სახელგასმენილი თფილისის, ქრისტიანული თფილისის სიძველეთა. მათ შორის ვერ ვნახავთ V და მომდევნო საუკუნეთა გადარჩენილ შენობათა; ნაცვლად ვხედავთ ადგილთ, მრავალი გადატრიალებით აღრეულთ, შიდა თუ გარეთა შფოთით შეძრულთ. მრავალ შენობათა ნანგრევთა დანაშთენი ქვები ველარ გვეუბნებიან რა ამბები, რა მოგონება, რა ფიქრი სურდა დროს მათთვის შთამომავლებისადმი გადასაცემად დაებარებინა. ქრისტიანულად ყოფნის ცამეტნახევარი საუკუნეა იხილვება კიდევ ქალაქის თავზე ისლამის მახვილი, მის წმიდა ფოლორცთა შემოსასვლელთა შემღები. ფოლორცნი ესე და ზღურბლნი ეკლესიათა, განპოხილია ქრისტესადმი სარწმუნოებისთვის დაღვრილი სისხლით მონამებრივით. ამ მხრით, უდაოა, თფილისი მონამეთა ქალაქია, წმიდა კიდობანი ქრისტეს ჯვრისათვის ვნებულთა ძვალთა. გამოიქანცა სიბოროტე ქრისტიანული ქალაქის მემტერეთა, მაგრამ არ განელდა მოთმინება ძეთა მისთა, სახარების ერთგულთა. მოუბლაგვა მახვილნი თავმა მისმა, წმ. ჯვრის კლდეს მიბჯენილმა. სპარსნი ჭვრეტდნენ თფილისს, სვინდისის რწმენით მათდამი ურჩს, როგორც მეუფესა და უფალს კავკასიის ქალაქთა. ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ისინი სარწმუნოების საშუალებით თავისთვის დასაახლოვებლად: სარწმუნოება უმტკიცესი რგოლია ხალხთა კავშირისა, მათი შემაერთებელი. მაგრამ პოლიტიკა ესე ბოროტი იყო: იგი მფარველობდა და განამტკიცებდა, ასუსტებდა და იხსნიდა, სხვათა გავლენისგან იცავდა, მშვიდობას ურღვევდა და შემოირიგებდა, შეიღს მამას უმხედრებდა და ძმას-ძმას. ასე განთიშვისას, ხშირად შემოიჭრებოდნენ და ცეცხლსა და მახვილს მისცემდნენ ყოველივეს,

რაც მისთვის მის ვითომცდა მშვიდობისმოყვარე საწყისთ მოეტანა. პოლიტიკას ამას ვამსგავსებ დიდს ორბს მთისას, იეზეკიელის სიტყვისაებრ, ლიბანს რომ ესხმის თავს და კედარს გულს აცლის.

ისტორია თფილისისა გვიამბობს, რომ სპარსნი ხელმწიფენი ნგრევის, კაცთკვლისა და იავარქმნის მერე მას მშვიდობას მიანიჭებდნენ ხოლმე. აგრეთი სევდიანი და მწარე მშვიდობა მოგვაგონებს ტაციტუსის მშვენიერ სიტყვებს:

Soli tudinem faciant et pacem appellant.

(მარტოობაში აღმოჩნდნენ და ზავი დადეს).

მტერთა ხელით ნგრევა არის მიზეზი, რომ ქალაქ თფილისს თავისი მრავალხასიათიანი ყოფნის მრავალი ეპოქა გამოუვლია, რომ მას, ვითარც პროტეოსს, საუკუნეთა სიგრძეზე ყოველნაირი სახე და ფორმა მიუღია, რომ იგი განივრცობოდა და შეიკუმშებოდა, აღზევდებოდა და დაეცემოდა, როგორც ვერცხლისწყალი ბარომეტრისა ჰაერის ცვლილებათაგან.

ძნელია ნანგრევთ თვალი გაადევნო, ვითარცა სიმბოლოებს თფილისის ძველი დიდებისას. იგი ერთიანად ქაოსადაა ქმნილი და ღონე და ძალმოსილებაა საჭირო, რომ მისი პირველქმნილი ელემენტები ოდინდელი წესრიგის სისტემად მოიყვანო. ცათა მეხნი დაეცემოდა მის ძველ მაცხოვრებელთა თავს. ბარბაროსთა ხელი განგმირავდა და საცხოვრებელთა ნანგრევებში ასამარებდა უშფოთველ, მტრულ ხალხთაგან მოცილებით, ქრისტეს სარწმუნეობის ფარით დაცულ მოსახლეთ. თურანისა და არაბეთის ველური ლაშქარნი ცეცხლითა და მახვილით გადმოლახავდნენ თფილისის მტკიცე ზღუდეებს და ამხოვდნენ მის შენობათა მშვენებას. ქუჩები იცვლებოდა: ძველთა ნანგრევებზე აღიმართებოდა ახალი შენობები; ძირძველ ქართულ სახელწოდებებს დაემყნობოდა გამარჯვებულთა სახელები და ნოდებულებანი. შევიძლება კი, ძველთაძველი უკუნი, საუკუნეთა ლაბირინთი განველო და მივადგე ერთგვარ ნათელს, რომელიც სანუკვარ თფილისს გამომიჩენს? თუ მის უძველეს წმიდათანმიდას ვერ შეველ, ისტორიის სიმაღლის ერთგვარ ხარისხზე აღსული, შორით მოვავლებ თვალს მის აღთქმულ ნიადაგს და მკითხველს გადავცემ შე-

საძლო წარმოდგენას მის ოდინდელ ვითარებაზე. ვითარცა ტობიმ, ანგელოზი უდაბნოში რომ მიუძლოდა, უნდა მოველოთ თფილისის ნანგრევები მეგზურობით გადარჩენილ ქარტიათ ძველ მონუმობათა და ცოცხალი ხსოვნისა და, მსგავსადვე ტობისა, მოვიპოვო წამალი მამის მისის დაბინდულ თვალთა, მოვძებნო და მამულს ჩემსას ცოტა რამ მოვგვარო იმ ბნელთა დროთა, იმ ზომით ნათელყოფილი, რაოდენიც ახლავს ამ ჩემს მოკრძალებულს, ძალთა ჩემთა შესაფერისს აღწერას.

1795 წ. თფილისის უკანასკნელად დანგრევამ ისე დააუშწოვა იგი, ისე დაამახინჯა მისი სახე, რომ მისი აღდგენისას ძნელი იყო აღდგენა მრავალთა საღვთო ადგილთა ქრისტიანული მნიშვნელობის, რომელთაც კავშირი ჰქონდათ იმ ქვეყნებთან, საიდანაც მიეღოთ სინმიდეთა ნიმუშები. უსულგულო გულგრილობა მრავალთა, მეცნიერებისთვის განუმზადებელთა, ანადგურებდა და განაქრობდა ანტიოქიას, სირიას, პალესტინას, ფინიკიასა და ეგვიპტეს, ლიბანსა და სინას დანთებულ ძველისძველ ლამპრებს. ასე და ამგვარად, დანგრეულ ანდა განახლებულ ეკლესიათა ღირსებების უმეცრებით წაართვეს ქალაქს იდეა და თვითმყოფობა ისტორიული. ოდინდელი თფილისისა ადგილსამყოფელი დარჩა, ზოგი რამ კედელი შიდა ციხესთან, ძველისძველ შენობათა საძირკველნი მიწის ქვეშ, კატაკომბები სიონის ტაძრის ირგვლივ, როგორც უცნობთა პირთა ძვალთშესალაგი, ნაკადები მინერალური წყლებისა, მას სახელი რომ მისცეს და მდინარე მტკვრისა, რომლის ზვირთთა ხმაური სადიდებელია ქრისტიანული სინდისის თავისუფლებისა და გმირთა, ერის ღირსებასა და ქრისტესადმი სარწმუნოებას რომ იცავდნენ.

შაჰ აბასის ჟამის განსაცდელთა აქეთ (1618 წ.) თფილისი შეჰყურებდა თანამართლმადიდებელ რუსეთს, ვითარცა აღთქმულ ქვეყანას, ვითარცა აღთქმის კიდობანს, საქრისტიანოს მანუგეშებელს. ორი საუკუნე შეჰლალადებდა იგი მას. იხმოვდა მას თანამორწმუნეთა დასალუპავად განწირული ხომალდის გადასარჩენად. იგი გახდა რუსული ქალაქი, მდიდარი, სანარმოო, სავაჭრო, აზიაში საუკეთესო. მისი ოდინდელი მტრების დაოკების, ამაყი მთებით მოქადული

კავკასიის ველურ ძეთა დამორჩილების შემდეგ მას ბედნიერი მომავალი მოელოს, ხვედრი ბუმბერაზისა, რომელსაც მძლეთამძლე ხელმა საუკუნეთა სიგრძეზე მისი შემბორკავი საკვრელნი ჩამოხსნა.

თფილისის ძველი ძეგლები

უდავოა ქართველი ერის სიძველე. სახელი ივერიელთა, რომლითაც მას ახლაც იცნობენ ბერძენნი, კავკასიაზე სულ პირველ სხოვნას უკავშირდება, არათუ ისტორიულს, თვით მითოლოგიისას, რომლის წყვდიადმი ჩაისახება ისტორია. აქ, საიდანაც კლასიკური ძველი დროის საზღაპრო გადმოცემით ევროპისთვის ზეციური ნათლის ცეცხლი გაიტაცეს, ჩნდება ოდითი-ოდით ივერიელთა ერის სიცოცხლის ნიშანწყალი, რომელთა სათავე უთუოდ აზიის იდუმალი სიღრმეა, კაცთა მოდგმის საერთო აკვანი. პომეროსთან, ევროპული ცივილიზაციის პირმშოსთან, ივერთა მიწის კარიბჭის, კოლხეთის მიღმა, მზის ქვეყანა მდებარეობს. პეროდოტე, მამა ევროპული ისტორიისა, პირდაპირაც მოწმობს სიმდიდრისა და სიბრძნის ბრწყინვალეობას, კავკასიის სიმაღლეთა მაცისკროვნებელს. ეჭვი არაა, რომ ივერია მიეკუთვნებოდა განათლებული აზიის კავშირს, მზის სეხნიის, კიროსის შექმნილს, რომლის მოსახელეა აწინდელი საქართველოს მთავარი მდინარეც¹. ბერძნებმა, ვინც ეს კავშირი აღექსანდრეს მახვილით დაარღვიეს, თვითონ საქართველომდე ვერ ჩამოაღწიეს. მაგრამ რომაელებმა, ბერძენთა მემკვიდრეებმა, ისინი აქ პომპეუსისა და ტრაიანეს ჟამს მოიყვანეს. შემდგომ ქრისტიანობამ, რომის ყველა გამარჯვების თანმდევემ, მჭიდროდ შეაკავშირა კავკასია ცხოვრებას, რომლითაც დაიწყო ევროპის, მის მეოხებით კი მთელი მსოფლიოს ახალი ისტორია. ამგვარად კი, წიაღი კავკასიისა, ესე იგი მთელი აწინდელი საქართველოსი, განაპირა, სხვადასხვა სახელწოდების მხარეებითურთ, ისტორიკოსთა და არქეოლოგთათვის დიადი მნიშვნელობა აქვს: მნიშვნელობა, ურიცხვი ძეგლით უკვდავყოფილი, რომელთაც, სამწუხაროდ, მოაქამომდე არ მიპყრობია ჯეროვა-

ნი ყურადღება, რომელნიც დაზუსტებით არ შესწავლილა, შეიძლება კიდევ ითქვას, განათლებული ცნობისნადილის საგნად არც არსებულია.

ახლანდელი დედაქალაქი საქართველოსი და მთელი ამიერკავკასიის მხარისა, „ტიფლისი“ ან, როგორც მკვიდრნი იტყვიან, თფილისი, ის წერტილია, რომელიც უნდა იყოს კავკასიის სიძველეთა ყველა გამომრკვევის დასაყრდენი. მასში აისახებოდა არათუ ცხოვრება მთელი ქართლოსიანი ერისა, როგორნიცაა ქართლელნი, კახნი, ხევსურნი, ფშაველნი, იმერელნი, გურულნი, მეგრელნი, ლაზნი, ლეჩხუმელნი, მთელი დასავლეთ საქართველოს მცხოვრებნი ვიდრე ძველი კაპადოკიის მოსაზღვრე მდინარე ისპირამდე და რომელთაც ერთი და იგივე ენა აქვთ, არამედ კავკასიის ყველა სხვა ტომისაც, ვინც მათგან ენითა და წარმომავლობით სხვაობს, მათ დაახლოვებია ან დაცილებია. ქართლოსიანთა ერი დაუდგინებდა მათ კანონებს, მათ სარწმუნოების სხივით განანათლებდა, მათ გონებასა და გულს და სახარების უწყინარი განწესებებით ჟამითი-ჟამ აოკებდა იმ სიველურეს, რასაც მათ მთები შთაბერავს. იგი უყოფდა მათ სახელსა და დიდებას დამმონებელთა დროშებს ქვეშ თუ გადამტერებულ მეზობლებთან ომისას მოპოვებული გამარჯვებისას. იგი აკავშირებდა მათ ირანს, საბერძნეთსა და რომს. ქართლოსიანთა მეფეების მიერ მათათა შეუპოვარ შეილებში შეტანილმა ქრისტიანობამ მათ ბევრი, აქამდე ცხოველი მოგონება დაუტოვა. ისინი თავის სიმღერებში ქართველ მეფეებსა და გმირებს, მათი დედაქალაქის დიდებულებას და იმ გზებსაც მოიხსენიებენ, რაც მათ წინაპართ ქართლის, ანატოლიისა და სომხეთის მდიდარი, წარმტაცი ბარის საძარცვად მოქცენათ, თან კი არც ქრისტეს სარწმუნოების ამაღლებული აღნაბეჭდნი ჩაიკლეს და მოაქამომდე ინახავენ მარხვას, მსხვერპლშენირვით ზეიმობენ ელია წინასწარმეტყველის დღეს, მაცხოვრის აღდგომას ნითელ კვერცხებს მოიხმარენ და ა.შ. კოლხეთისა და საქართველოს მეშვეობით ინდოეთთან ევროპელთა ვაჭრობის მონაწილეთ, მათ მიუვალ ხეობებში შემოინახეს ბერძენთა, რომაელთა, ვენეციელთა და გენუელთა მონეტები და საჭურველი; ნამეტნავად მაინც რომაელ-

თა, რომელთაც, პლინიუსის მოწმობით, კავკასიაში 130 თარჯიმანი ჰყოლიათ, უთუოდ იმ 130 ტომთა გამო, ვინც მათთან ვაჭრობდა. თფილისი, საქართველოს მონარქიისა და ეკლესიის დედაქალაქი, მოქალაქეობრიობის ნაყოფთ უწილადებდა მათ, ხან მათ თავისკენ იწვევდა, ხან მათზე აღდგებოდა და მით მათ ფიზიკურ, ხშირადვე კი სამოქალაქო ყოფასაც სრულყოფდა. თფილისის ეს ზეგავლენა უნდა იყოს კავკასიის მთელი მხარის ზნეობრივი და პოლიტიკური სახის გამოკვლევისა და განმარტების ამოსავალი ნერტილი.

ამრიგად, თფილისი ეგ ზომ მნიშვნელოვანი ისტორიული და ეთნოგრაფიული მხრით, რომელიც, როგორც დავინახავთ, არცთუ უმიზეზოდ მიიჩნევა წარმოშობილად უწინარეს, ვიდრე პატრიარქალური რესპუბლიკური საქართველოდან მონარქიული სამეფო ჩამოყალიბდებოდა, იმსახურებს მისი ისტორიული მყოფობისა და მისი სიძველის ძეგლებისადმი საგანგებო ყურადღებას.

ვახტანგისა" და ვახუშტის, ქართველთა მემატყიანეთა გადმოცემით, თფილისი პირველად დააფუძნა მეფე ვახტანგ გორგასლანმა ქრისტეს შობითგან 455 წელს. თუმცა თფილისის გარემომცველ ზოგიერთ სიმაღლეზე სიმაგრეები ჯერ კიდევ ქართველი მეფის ვარაზ-ბაქარ მირდატის ძის დროს ყოფილა, რომელიც 379-დან 393 წლამდე მეფობდა. ამ მეფის ზეობაში, სპარსელნი, შეურაცხყოფილნი ბიზანტიის იმპერატორ თეოდოსი დიდთან მისი კავშირით, თავს დაესხნენ საქართველოს, აიკლეს ქართლი, კახეთი, შექისა და შირვანის პროვინციები (ძველი ალბანეთის ნაწილები), მაგრამ, ვერ აიღეს რა მცხეთა, ქართველთა მაშინდელი დედაქალაქი, გადანყვიტეს აწინდელი თფილისი მაინც დაეკავებინათ. სპარსთა სპასალარმა უბარაბმა აქ დასცა ბანაკი და სიმაგრეს, ბუნებრივი განლაგებით დაცულს, „შურის-ციხე“ უწოდა. თუმცა ასეთი ვითარება დიდხანს არ გაგრძელებულა: სპარსეთში დაბარებულმა უბარაბმა მისცა ქართველებს საშუალება მცხეთის სიახლოვეს გაეცამტვერებინათ სპარსთა ბატონობა და დაებრუნებინათ თფილისი, თავისი მინერალური წყაროების გამო ოდითგანვე სახელოვანი.

მიუხედავად მონათხრობისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ სიმაგრის სახით თფილისის არსებობის დასაბამი ჯერაც ნახევრად ისტორიულ დროთა ნისლოვან სიშორეშია ჩაკარგული. თბილი წყაროები, რომელთაგან წარმოსდგება ამ ადგილის სახელწოდება (სიტყვიდან „თფილი“), ისევე როგორც ადგილ „ტეპლიცის“ სახელი ბოჰემიაში, ძველთუძველეს დროში იქ არცთუ მცირერიცხოვან მოსახლეობას მოიზიდავდა. არცთუ უსაფუძვლოდ ფიქრობს უოლნი, რომ იეზუკიელ წინასწარმეტყველი, ფინიკიური ქალაქ ტიროსის მსოფლიო ვაჭრობის აღწერისას, „თობოლსა“ თუ „თობალს“ რომ ახსენებს¹, შესაძლოა თფილისს გულისხმობდა². ამ მიხედვრას კიდევ შეემატება შესაძლებლობის ხარისხი, იმავ წინასწარმეტყველთან თუ ნავიკითხავთ, რომ „მესებ“-ი ან „მესხეთი“ (მცხეთა), თფილისის მეზობელი ადგილი, მთელ აზიას მონებს აწვდიდა, რასაც ისტორიის მამა ჰეროდოტეც ადასტურებს³. ამავე მიხედვრის (მას კი ადამიანები, ვინც ცხადი ისტორიის დროებათა კვალად ყველგან, ფაქტობრივ სიცხადეს ეძიებენ, ალბათ, ნაკლებად მიაქცევდნენ ყურადღებას) მნიშვნელოვანი დასტური გახლავთ ქრისტიანული წელთაღრიცხვის I საუკუნეში მცხოვრების, იოსებ ფლავიუსის აზრიც, რომელიც ბიბლიურ სიტყვას „თობელ“⁴ უთუოდ „ივერებად“ გულისხმობს⁵. ეჭვს გარეშეა, ასე ფიქრობდა მის დროს ყველა ებრაელი.

ასეა თუ ისე, შემდგომად ამისა ქართული მატრიანეები გვიამბობენ, რომ ვახტანგ გორგასლანმა, თფილისის მოსაწყობად ის სამ ნაწილად გაჰყო: პირველი, „კალა“, ჩრდილო-დასავლეთით, ქალაქის ზღუდის გარეთ და შიგნით იმყოფებოდა; ეს სახელწოდება მან იმიტომ მიიღო, რომ მთებით მტკიცედ იყო დაცული. მეორე ნაწილს „თფილისს“, ასე თბილი გოგირდოვანი წყლების გამო წოდებულს, აწინდელი გოგირდოვანი აბანოების მომდგომი ადგილები ეჭირა.

¹ თავი XXXVII, 13.

Voyage en Syrie, II, გვ. 206.

Hist. lib. III, cap. 107.

შესაქმე, 10,2.

⁵ Antiquit. Jud. lib. I, cap. 6.

მესამე, „ნისანი“ ანდა, სხვათა სიტყვით, „ისანი“ თფილისის გარეუბანია, აწინდელი ავლაბარი, მტკერის მარცხენა ნაპირზე განლაგებული. ასე მოწყობილი ქალაქის საფუძვლად ვახტანგ გორგასლანმა ხუთი ტაძრის შექმნის გეგმა მონიშნა⁶: ერთი, ღმრთისმშობლის მიძინების სახელობისა, სიონად სახელდებული; მეორე, მეტეხისა, კარის ეკლესიად; მესამე, წმ. ჯვრისა, გოლგოთისად სახელდებული; მეოთხე, ბეთლემისა, მოგვიანოდ სომეხთაგან ფეთხაინად სახელშერქმეული; მეხუთე, წმ. მიქელ მთავარანგელოზის სახელზე გამართული. მის ნაფუძარზე XVII საუკუნეში აშენდა წმ. გიორგის კარის ეკლესია, მოაქამომდე არსებული.

თუმცა დედაქალაქი სახელმწიფოსი მცხეთით თფილისს უკვე ვახტანგის ძემა და მემკვიდრემ, 499 წელს გამეფებულმა დაწიშ გადმოიტანა. ამიერიდან თფილისი ივერიის მეფეთა სამყოფელი გახდა, მცხეთა კი სასულიერო ხელისუფლების მეტროპოლიად, მთავარეპისკოპოს-კათოლიკოსთა სადგურად რჩებოდა.

ბიზანტიელ მწერალთაგან თფილისს პირველი თეოფანე იხსენიებს, რომელსაც VI საუკუნეში უცხოვრია⁶. ეჭვს გარეშეა, რომ ძველი დროის ბერძნებს, რომელთაც საქართველოსთან პოლიტიკური ურთიერთკავშირი არ ჰქონიათ, თფილისის ხსენების საბაბიც არ მისცემიათ. საეკლესიო მხრით კი საქართველო, VI საუკუნემდე ანტიოქიის საპატრიარქოს დაქვემდებარებული⁷, ურთიერთობას ქალაქ მცხეთის, საქართველოს ეკლესიის მეტროპოლიის სახელით აწარმოებდა. სახელწოდებას „მცხეთა“ VI საუკუნის სომეხ ისტორიკოს მოსე ხორენელთანაც⁸ ვპოულობთ⁷ და იუსტინიანეს თანამედროვე

⁶ Photii Bibliotheca cad. XIV. ასევე Memoria populorum empummepa, tom. IV, გვ. 274. Post (armenias a Persis) desciverunt statim etiam iberes, et Gorgone ipsos ducente ad Romanos transierunt. Metropilis autem iberorum Tiphilis tunc erat. / ხალხთა მოგონებანი, ტ. IV, გვ. 274; მას შემდეგ რაც (სომხები სპარსელებს) საბოლოოდ ჩამოშორდნენ, რომაელების მხარეს იბერები და მათი მთავარი გორგონეც გადავიდნენ. ხოლო იბერიის დედაქალაქი მაშინ თიფილისი იყო/.

ეს მითითება თფილისზე, როგორც საქართველოს სამეფოს დედაქალაქზე მისი არსებობის პირველ წლებშივე, ძალზე მნიშვნელოვანია თფილისის ისტორიისთვის. ისტორიკოს თეოფანეს ეს სტრიქონები ძვირფასია მისი მატიანისათვის და ცალკე გარჩევას იმსახურებს.

ბერძენ მწერალ აგათიასთანაც⁸. ანტიკურ ავტორთაგან მას პტოლემეოსი ახსენებს და „მესთლეთა“-ს უწოდებს⁹.

საუკუნეთა განმავლობაში თფილისი მუდამ სიკეთეში შედიოდა. დაჩი მეფის მემკვიდრეებმა აქ შენობები აღმართეს, მეტადრე ტაძრები, რომელთაგან ზოგიერთი ახლაც შემორჩენილია, სხვებიც ნანგრევების სახით არსებობს. თფილისის არსებობას მის მიერ გადატანილი უბედურებანიც სდევს თან. რა გასაკვირია, რომ ან მცირედენი თუ იხილვება ნაყოფთაგან მისი ძველისძველი მოქალაქეობრიობისა, რომლის დვრიტაც კი მუდამყამ ისპობოდა. ქრისტიანთა სახსენებლის მტერი ხალხების ველური სწრაფვა აქ ყველაფერს ანადგურებდა, მიწასთან ასწორებდა, ფერფლს აყრიდა და სისხლით რწყავდა. X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი თფილისს უწოდებს „დიდებულს დედაქალაქს საქართველოსას, განსაცვიფრებლად ნაგებ ქალაქს, საკვირველსა და შესანიშნავს“.

საქართველოს, უკეთ, შავისზღვისპირეთის დასაუფლებლად სპარსთა და ბერძენთა შორის ომების უკუღმართ ხანაში, თფილისი სპარსელი ხელისუფლის სამყოფელი გახდა. მეფე ბაკურ II, ბერძნულ მატრიანეებში, სახელდობრ, პროკოპისთან გურგენად წოდებული, სპარსთაგან შევიწროებული, კოლხეთს ივლტოდა და შემდეგ კონსტანტინოპოლს იუსტინიანე იმპერატორს ეახლა¹⁰. მეფე ფარსმან III-ის ძმისწული, ფარსმან IV (575 წ.), ქართველთა თვითმპყრობელის პატივის მქონე, სპარსეთის მოხარკე იყო. საერთოდაც სამწუხარო იყო ბედი თფილისისა იმ დროს, როდესაც, 586 წლამდე, საქართველოში ბატონობდნენ სასანიანნი, რომელნიც, ქრისტიანების მდევნელნი, საქართველოში ცეცხლის თაყვანისცემის შემოტანას ცდილობდნენ. იმ ჟამის ცეცხლის საგზებელთაგანი, თფილისში სპარს ცეცხლთაყვანისმცემელთა მოწყობილი აქამდეა გადარჩენილი და კალას მთის ფერდზე, სომეხთა ფეთხაინის ეკლესიის მახლობლად მდებარეობს. გუარამ მეფემ, იმპერატორ იუსტინიანე II-ის მოკავშირემ, რომელიც

⁸ Agath. lib. II, გვ. 60.

Georg. lib. V, cap. II.

¹⁰ De bello Pers. I, 20.

574-დან 600 წლამდე მეფობდა, გაზარდა თფილისი. მან, პირველმა ბაგრატიონთაგან, რომელთაც საქართველოში ბოლო ხანამდე იმეფეს^{VI}, ქალაქს ქვის ზღუდე შემოავლო, განაგრცო ციხე, ხოლო ძველი, ისნის მთაზე მდებარე ეკლესიის ნანგრევებზე ახალი აღაშენა (ან მეტეხი, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე). მანვე აღმართა იქ სასახლეც, რომელმაც როსტომ მეფემდე, ე.ი. 1630 წლამდე იარსება^{VII}.

ქართულ მატრიანეთა თანახმად ბერძენთა იმპერატორი ირაკლი, სპარსთა მეფის ხოსროს დეენისას, ივერიას მოსულა; მაგრამ მისმა ხელისუფალმა სტეფანემ, მეფედ არწოდებულმა, ირაკლის მოკავშირეობაზე უარი უთხრა. ამის კვალად დაიწყო ომი ბერძნებთან, რაც იმით დასრულდა, რომ თფილისი, თუმცა ალყას დიდხანს უძლებდა, აღებულ იქნა, სტეფანე და მისი ლაშქრის წინამძღოლი მოკლულ იქნენ, ივერიის მეფედ კი ადარნასე დააყენეს. ამიერიდან, თფილისის ბერძენი მტრად აღარ უნახავს.

სწორედ იმ, იერუსალიმიდან ხოსროს მიერ წაღებული ქრისტეს ჯვრის სპარსთა ტყვეობიდან დახსნის ხანაში, მოადგა თფილისის კედლებს ირაკლი იმპერატორი აფხაზთა, ქართველთა, ლეკთა და შავ და კასპიის ზღვათა შუა კავკასიის სხვა ხალხთაგან შემდგარი ლაშქრითურთ. გმირ მეფეს კავკასიის დედაქალაქში ერთმორწმუნეობა და პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის იგივე საგანი დახვდა. იმჟამად მრისხანე სპარსეთთან ომის უთუობით მოსაგებად მან შესთავაზა ვოლგისა და კასპიის ზღვის ნაპირებზე მცხოვრებ და სპარსეთის მარბიელ ჰუნებსა და თურქებს, სპარსეთის წინააღმდეგ მას შეერთებოდნენ. ეს უდიადესი აზრი სპარსეთთან საომარ გეგმად არ ჰქონოდა არც ერთ მხედართმთავარს ბიზანტიისას, რომელიც 700 წელი ებრძოდა მეფეებს ისტორიის უწინარესი ჟამის და, ამიტომ, მზის თანადროული სამეფოსი. 626 წელს, ე.ი. მისი ლაშქრობის მესამე წელს, მის ლეგიონთა აღბანეთში, კავკასიონისა და ტავროსის მთების საფარქვეშ, გამოზამთრების მერე, ირაკლიმ მისახმარებლად თურქებს უკვე შერეული ჰუნები, თეთრი ჰუნები ანუ თურქ-ხაჩარები იხმო. იგი მცირე რაზმით მოადგა თფილისის ზღუდეს, ციხისა

და ქალაქის დამცველ სპარს მეციხოვნეთა დასანახად¹¹. სწორედ აქ წარუდგა იმპერატორს ხაზართა ბელადი. ამაყმა ხაზარმა შორიდან იხილა იმპერატორი – ახოვანი, თავთგვირგვინოსანი, ყოველთაგან სიმაღლითაც, ხმითაც და მოქცევეითაც გამორჩეული; იგი ცხენიდან მსწრაფლ გარდამოხდა და ფერხითი შეუვარდა, მიწად თავდადრეკილი. თავისი ბელადის მაგალითს მიყვა ლაშქარიც მისი. მრავალნი წარჩინებულნიც თავკაცთაგანი მისი ლაშქრისა კლდეებსა და გორებზე ადიოდნენ, რათა მათზე მუხლმოდრეკილნი, თაყვანებოდნენ¹².

იმპერატორი მსწრაფლ მიეახლა მას, ვითარცა მეორე კაცს ხალხისას, ძიგებილად¹³ წოდებულს, წამოაყენა იგი, თავზე საკუთარი

¹¹ Persis ex urbe Tiphili spectantibus. /სპარსელები ქალაქ თიფლისიდან ადევნებდნენ თვალს/ Chromogr., გვ. 264. Annotas., გვ. 95.

¹² Exercitus praefecti super saxo ascendentes eodem corporis habita procula buerunt. /მთავარსარდლებმა ისინი კლდეზე აიყვანეს და მუხლი მოიყარეს/ Theophan.

¹³ Zihebil. იგი იყო „ბელადი“ ანუ „უფალი“, ახლანდელი ინგუშების, კავკასიელ ერთაგან ერთის სიტყვის თუ წოდებულების მნიშვნელობით.

ეფიქრობ, რომ ქართული სიტყვა „უფალი“ წარმოსდგა ღვთაებისა თუ კერპის ვაალის თუ ბაალის სახელისგან, რომელიც ბუნებაში მზედ ითვლებოდა (მეფ. 4, XXIII, 4). ეს ქალდეველთა და ფინიკიელთა კერპი ყოფილა. ებრაელები ხშირად მიმართავდნენ ამ ღვთაებას, ოდეს ჭეშმარიტ ღმერთს ლალატობდნენ. ქალდეველნი ბაალებად თავის ბატონებსა და მეფეებსაც მოიხსენიებდნენ. მისი მსახურებისას როკავდნენ საკურთხეველის გარშემო, მუხლს მოუყრიდნენ და კერპს ეამბორობოდნენ (მეფ. 3, XVIII, 26).

IX და X საუკუნეების უძველესი ქართული წიგნებით ჩანს, რომ სიტყვა „უფალი“ იწერებოდა, იკითხებოდა და წარმოითქმოდა „ოფალო“, თითქოს აქ იყოს ძახილობითი ნაწილაკი და შორისდებული „ო, ბაალო“. ამავე სიტყვიდან წარმოიშვა სიტყვა „დედოფალი“, რომელმაც შემოინახა ძველი გამოთქმა „ქალბატონის“, „მეფის მეუღლის“, სიტყვა-სიტყვით „ბატონის დედის“ თუ „ბატონის მეუღლის, ქალის“ სახელწოდება.

ქართული კერპთაყვანისმცემლობის ასახსნელად შემიძლია მიგითითოთ ღვთაება „ბაალის“ ატრიბუტზე – ბაალ-გატა (ბაალ-გაიმ (-გაც და -გაიმ), რაც წარმართობის ხანის წარმართ ღვთაებათა სახელების სავესებით თანახმიერია. ეს ეპითეტები ნიშნავს „ღვთაებას ბედნიერების“ და ღვთაებას „სიმდიდრისა“. სახელი „ბელ“, სადაც სიტყვა „უფალოს“ სათავე მეგულება, ქალდეველთა მეფეებსაც ხშირად რქმევია. მათ შორის უღირსშესანიშნავესნი არიან: ბელი (Belus) მეფე ასირიისა, ბაბილონის დამპყრობელი (1906 წ. ქრისტემდე); ნინოსის მამა, ბელ-ივე ფინიკიაში გამეფებული (1500 წ. ქრისტეს შობამდე).

გვირგვინი დაადგა და მას ძე უწოდა¹⁴. ძიგებილი მადლიერებისა და ერთგულების ნიშნად მას კისერზე ემთხვია. შეყრა დიდებული ნადიმით დაბოლოვებულა, რომლის მერე ირაკლიმ ხაზარ მეთაურებს საკუთრებად და საჩუქრად სუფრაზე მყოფი მთელი ვერცხლის ჭურჭლეულობა გადასცა. თავად ძიგებილმა საბოძვართა შორის მდიდრული ტანისამოსიც მიიღო, ოქროქარგული და მეტად მდიდრული და მაღალფასიანი საყურეც¹⁵.

ხაზართა ბელადი ირაკლის ხმამ განაცვიფრა. სიტყვად ხორც-შესხმული მისი აზრები მაშინ, როდესაც იგი რომელიმე ამალგებულ იდეას დასტრიალებდა, მსმენელთა მისთა სულსა და გონებას განმსჭვალავდა და ცოტას ვისმე თუ ძალუძდა მას წინაღედგომოდა. ასეთი იყო მოქმედება მისი რომაელთა სულებზეც და ასეთივე ტრამალების ველურ შვილებზე. ძიგებილი, აღფრთოვანების ერთ წამს ადგა, ხელი მოჰკიდა ძეს თვისას, ასე, 19 წლისას, ოდნავ შელინლულს, მიიყვანა იმპერატორთან და მიუგო მას: გთხოვთ იგი თქვენთან შეინახოთ, რომ ეს ყრმა, თქვენი სმენისას, კაცი გახდეს. ირაკლი იღებს ჯიბიდან და აჩვენებს მას პორტრეტს თავისი ასულის ევდოქიასი, ასაკისა და ბუნების სიქორფით და სინაზით შემკულის, ბიზანტიელ მეფისწულთა სამეფო სამოსში გამოწყობილის, და ასე ეუბნება მას: ეს სიტურფე, ეს სილამაზე შენია, თუკი შენ ჩემს წამოწყებაში დამეხმარებიო. ყრმა აღტაცებაში მოვიდა და თვალნი მისნი არ შორდებოდა სახებას მისთვის შეპირებული სასძლოსას. კავშირი დადებულია, ძიგებილმა თავისი 40000 ჯარი ირაკლის ბაირალებს ქვეშ დატოვა. შეტევეთი ომი დაიწყო და ევდოქსია, უკვე იმპერატორთა პალატებიდან სასიძოსთან, ვოლგისპირა უდაბნოთა კარეებისკენ წამოემართა, მაგრამ მოუხდა მამის ჭერქვეშ დაბრუნება, რადგან გზად გაიგონა საქმროს ძალმომრეობითი სიკვდილი, აღუწერელი ისტო-

¹⁴ *Detraqlam sibi coronam, Turci capitu imposuit ... filium eundem appeleant.* / ჩამოიხსნა გვირგვინი, თავზე დაადგა და შვილი უწოდა/ Niceph. გვ. H. 12.

¹⁵ *Cumque hunc ad convivium invitasset omnes convivi, vasa, a tique utensills, cum regia vestez et in auribus ex margaritis eis donavit.* სხვა ყველაფერთან ერთად, სტუმრები ნადიმზე მიიპატიჟა და ჭურჭელი, ხორაგი, ოქროს სამეფო სამოსი და მარგალიტები უბოძა/ Niceph. გვ. 15.

რიკოსთა მიერ. სპარსეთი გაცამტვერებულია; ცხოველყოფელი ჯვარი გამოხსნილი. ამ დროს საქართველოს მართლმადიდებელმა სამეფომ, აგრე ცხოვლად რომ იმონანილევა საღვთო ომში, ძღვნად იმპერატორისგანა და ბიზანტიელ მღვდელმთავართაგან მიიღო „ნა-ნილი ძელისა ცხოველისა“, რომლის ზომას აღმოსავლეთიც კვირობ-და და ნაწილი ღმრთისმშობლის პერანგის, რომელმაც იხსნა კონს-ტანტინეპოლი დალუპვისაგან იმპერატორის არყოფნაში (625 წელს), რის საპატივსაცემოდ დაიწერა „დაუჯდომელი“. ამ სინმინდის ორი ნაწილი ამკობდა ალავერდისა და ნიქოზის ტაძრებს, ღმრთისმშობ-ლის სარტყლის ნაწილი კი ბლაქერნის ხატს სამეგრელოში¹⁶.

სომეხი ისტორიკოსი კირაკოსი, ძველი დროის ისტორიკოსის მოსე კალანკატუელის მიხედვით¹⁷ თფილისში ხაზართა მეფისა და იმპერატორ ირაკლის ყოფნის ჟამის ასეთ ამბავს მოგვითხრობს: თფილისის მცხოვრებთ ხაზართა ხაკანი ანუ მეფე რომ დაინახეს, იგი მასხრად აუგდიათ. მათ აუღიათ გოგრა და გოგრისგან ხაკანის თავი გაუკეთებიათ, შუბლში ისე ჩაცვენილი და ისეთი პატარა თვა-ლებით, რომ თითქმის უსინათლო და უთვალეზო ჩანდა. ეს პორტრე-ტი კედელზე ჩამოუკიდიათ და მას ისრებს უშენდნენ. ხაკანიც შუ-რისძიებით ალივსო. ზამთარი რომ მიიწურა, გაზაფხულზე, ხაკანი ლაშქრით მოადგა თფილისის კედლებს, შემოეწყო ქალაქს, იერიშით აიღო იგი და მამაკაცთა, დედაკაცთა და ბავშვების გაჟლეტა ბრძანა. ქალაქის აოხრების შემდეგ, შურისძიებით მთვრალი დიდი ალაფით, ძღვევით შემოსილი, ზარ-ზეიმით დაბრუნებულა თავის სამეფოში.

სომეხი ისტორიკოსი მოსე აღბანელი თფილისს უწოდებს „დი-დებულსა და საკვირველ ქალაქს ირაკლი იმპერატორის ჟამს, რო-მელმაც მას VII საუკუნეში ალყა შემოარტყა“.

ომარი, მაჰმადის მემკვიდრე, ქრისტიანთადმი სიძულვილით აღტკინებული, ცდას არ აკლებდა საქართველოში ცრუნინასწარ-

¹⁶ ძელიჭეშმარიტის ერთი ნაწილი ალავერდის ტაძარში ჯერაც შემოინახა, ნიქოზში დაცული 1798 წელს დაკარგულა. ბლაქერნის ხატი კი მოაქამომდე სამეგრელოს მთავრის სახლში ინახება.

¹⁷ იხ. აღბანეთის ისტორია (სომხ. ენაზე).

მეტყველის სწავლების გასაფრცხვლებლად. მისმა მხედართმთავარმა მურვან-აბულ-კასიმმა, რომელსაც ქართული მატიაწეები ყრუსა და მაჰმადის ძისწულს უწოდებენ, თავისი შესაზარი იარაღი მთელ კავკასიაზე შემართა და თფილისი 731 წელს ააოხრა. არანაკლები საშინელება გადაიტანა თფილისმა 760 წელს მეფე არჩილ II-ის ზეობაში, რომელიც მაჰმადიანებმა მოკლეს¹⁸. 68 წლის შემდეგ მას კიდევ ერთი უბედურება დაატყდა თავს. თფილისი ააოხრეს და იავარქმნეს ხაზარებმა, რომელთაც კავკასიის კარი (დარიალის ხეობა) გამოიარეს. საქართველოსთვის ამ უბედურ დროს იგი მთლიანად სპარსთა¹⁹ ხელმწიფებაში აღმოჩნდა. მაგრამ მის სამართავად შაჰის მიერ წარმოგზავნილმა ემირმა, თავი შაჰისგან დამოუკიდებლად გამოაცხადა და აკლებული თფილისიც განაახლა.

ტახტზე ბაგრატიონთა ქართული სახლის ხელმეორედ აღსვლის ჟამს (787 წ.), თფილისი არაბთა ხალიფატზე იყო დამოკიდებული. ჯერ კიდევ სახელგანთქმული ხალიფას ჰარუნის ზეობაში, მისი მხედართმთავარი ჰალილ იეზიდის ძე, როგორც ჩანს, იმით შეურაცხყოფილი, რომ ქართველთა მეფე აშოტმა, ტახტზე მისგან დასმულმა ბერძენთა იმპერატორ კონსტანტინესგან კუროპალატის წოდება მიიღო, შემოიჭრა საქართველოში და თფილისს კვლავ დაანვა მაჰმადიანთა ფანატიზმის ტვირთი. უმეფოდ დარჩენილი, იგი ხალიფას წარმოგზავნილ ხელისუფალთა სამყოფელი გახდა. მხოლოდღა 842 წელს მეფე ბაგრატ I-მა, ხალიფა მაჰმად მუსტასის მფარველობით, შეძლო მეუფედ შესულიყო მამაპაპეულ სატახტო ქალაქში და ისიც მცირე ხნით. 851 წელს თფილისი სარკინოზთა მხედართმთავარმა ბულამ ააოხრა, დაანგრია იგი და მცხოვრებთა მეტი ნაწილი დაატყვევა. იმერეთსა და შავი ზღვის ნაპირებზე ქართველ მეფეთა მოძლიერების კვალობაზე, თფილისი ხან ქართველ მეფეთა, ხან კი სპარს ხელისუფალთა ხელში იყო ხოლმე. 1064 წელს ალფარსლანმა, 1073 წელს კი სელჩუკებმა სრულიად იავარქმნეს თფილისი, ასე რომ მე-

¹⁸ საქართველოს ეკლესია მას 21 ივნისს მოიხსენიებს. მის წმ. ნაწილებზე ერწოს მთებში ეკლესიაა აშენებული. ახლა ის დაცარიელებულია, მაგრამ მდიდრად ითქმის მისდამი გარშემო მცხოვრებთა სასოების გამო. მისი და მისი მეუღლის საფლავები მთელია.

ფეებმა აფხაზეთს ძლივსლა შეაფარეს თავი. საქართველო სრული დამონებისგან დახსნის საფასური მეფე ბაგრატ IV-ის აღფარსლანის ნებას სრული დამორჩილება იყო და ისიც, რომ მას ცოლად ბაგრატ მეფის ძმისწული მისცეს. დავით III-მ (1088-1125)^ქ გიორგის ძემ, აღმაშენებლად ცნობილმა, სძლია სარწმუნოებისა და ერის მტრებს, ხანგრძლივი ალყის შემდეგ აიღო თფილისი და განაახლა იგი. დავითის ძე და მემკვიდრე დემეტრე I ცდილობდა თავისი საყოფელის განმშვენიებას, მაგრამ მოკლულ იქნა სპარსი არლუნ-ყაენის მიერ^ლ.

თამარ მეფის ზეობაში (1184-1212) თფილისი მშვიდობითა და ძლევამოსილი მეფის – ასე ეძახდნენ ქართველები უშიშარ დედოფალს, – ადერბაიჯანში, გერათში, ყარსში გამარჯვებათა ზეიმით ხარობდა. ისე ჩანდა, რომ ამ გამარჯვებებმა ჩამორეცხა თფილისს წარსული სირცხვილი და მას ნათელსა და ბრწყინვალე დღეებს უქადოდა. მაგრამ ყოვლად მოულოდნელი რამ მოხდა – თამარის სიცოცხლისა და დედაქალაქის ბედნიერ დღეთა დასასრული ერთი გამოდგა. თფილისს სიძლიერითა და გამარჯვებებით შემზარავ მტრებთან შერკინება მოუხდა. უკიდურესად ააოხრა ის მთელი ქვეყნიერების დამონების მოსურნე ჩინგისყაენმა. რუსუდან დედოფლის მეფობაში თფილისი სულთანმა ჯელალ-ედინმა დაიპყრო. მოხსნა სიონის საკათედრო ტაძარს გუმბათი და მისგან ტახტი ქმნა, რომელზე მჯდარი თვალს იმ ქართველთა ხოცვა-ჟლეტით ახარებდა, რომელთაც ვერ გაბედეს უარეყოთ ქრისტეს სარწმუნოება და სასოება თფილისის ხიდთან ნასაბილწად გატანილი სიონთა ღმრთისმშობლის ხატის მიმართ. ეს 1228 წელს მოხდა. ჯელალ-ედინის სისხლიან კვალს უღმობელი თემური მიყვა და, რადგან ბაგრატ III-ე^ლ, ფიქრობდა რა, ძალით წინაღდგომოდა მისდამი დამუქრებულ დარტყმას, უღალატა მაჰმადიანობას, მეორედ შემოიჭრა თფილისში და 1388 წელს ნაცარტუტად აქცია იგი.

ალექსანდრე მეფის, საქართველოს მეორე აღმაშენებლის ზეობაში (1413-1442), თფილისი ფერფლით აღსდგა. ნანგრევებზე ახალი შენობები დაიდგა, განახლდა ზღუდენი და გაჩნდა მოსახლეობაც.

1513 წელს შაჰ ისმაილმა დაიპყრო თფილისი, დაარბია ეკლესიები, გადაყარა მტკვარში ტაძართა სინმინდენი და თვით სიონთა ღმრთისმშობლის ხატი; შემდგომად ამისა გაამაგრა ქალაქი და მასში მიზგითი ააშენა, ციხეში კი თავისი ჯარი ჩააყენა. თუმცა კი, სპარსეთში მისი გარდაცვალების მერე, დავით მეფემ მალევე ამოწვეიტა სპარსი მეციხოვნეები, კვლავ დაიჭირა თფილისი, ცდილობდა მის განახლებას და, ბოლოს, ბერად აღკვეცილი 1525 წელს მიიცვალა. ისმაილის მემკვიდრემ, შაჰ თამაზმა 1536 წელს თფილისი კვლავ ცეცხლსა და მახვილს მისცა. ამის მერე ქართველი მეფე ლუარსაბ I (1534-1558) ისევ დაეუფლა თფილისს, მაგრამ მცირე ხნით: თამაზმა ხელმეორედ დაიპყრო იგი და ის საბეგლარბეგოდ აქცია. სიმონ მეფემ (1558-1601), ლუარსაბის ძემ, სისხლისმღვრელი ომების შემდეგ, რომლებმაც რამდენიმე წელი გასტანა, იხსნა თფილისი ბეგლარბეგების მმართველობისა და თავისი გამაჰმადიანებული ძმის, დავითისგან, მერე კი თურქთა გავლენისგანაც, რომელნიც აქ სპარსთა განდევნის შემდგომ დამკვიდრდნენ. XVII საუკუნის დამდეგს თფილისი კვლავ თურქთა ხელს ქვეშ მოექცა და ფაშას საყოფელი გახდა. როსტომ მეფემ (1636-1658) ააღორძინა თფილისის დიდება, განაახლა და გაამაგრა იგი, ააშენა აქ აბანოები და ქარვასლა, მოაქამომდე არსებული, გააშენა ბაღი, ახლა სახლებით ჩანაცვლებული და დიდებული სასახლე აიშენა. XVIII საუკუნის დასაწყისში (1724 წლიდან) თფილისს კვლავ თურქნი დაეუფლნენ და სამშვიდობო ხელშეკრულების პირობებით აიძულეს სპარსელები საქართველოზე ყოველგვარი უფლება უარეყოთ. მეფე თეიმურაზ II-მ ოჯახითურთ, თურქთაგან დევნილმა, ფშავის მთებში ჰპოვა ღარიბული თავშესაფარი; იქვე გაატარა ბავშვობა, თოთხმეტ წლამდე, მისმა მემკვიდრემ, ირაკლიმაც. 1735 წელს შაჰმა ნადირმა გააძევა თურქნი საქართველოსა და თფილისიდან, საქართველოს გამგებლობა თეიმურაზს ჩააბარა, მისი ერთგულების წინადად კი ამანათად მისი მემკვიდრე ირაკლი წაიყვანა. რუსეთში თავისი მამის, თეიმურაზის გამგზავრების შემდეგ, ირაკლიმ გააერთიანა ქართლისა და კახეთის სამეფოები, გამართა თფილისში სტამბა, ზარაფხანა, არსენალი და

მორიგი ლაშქარიც ჩამოაყალიბა; ერთი სიტყვით, ქალაქი მის ხელში აყვავდა. მაგრამ ირაკლის ასეთი ბრწყინვალეობით დაწყებული მეფობა ასევე ბრწყინვალედ არ დასრულებულა. ალა-მაჰმად-ხანის საქართველოზე თავდასხმისას (1795 წელს) ირაკლიმ, სულთ მხნემ, ხოლო სხეულით დაუძლურებულმა – ის მაშინ ოთხმოცდამეერთე წელში იყო – ვერ მოასწრო, საქართველოში აშლილობისა გამო, შეეკრიბა ლაშქარი, არც დედაქალაქის უომრად სპარსთათვის დათმობა ისურვა. ათჯერ უსუსტესი ლაშქრით შეებრძოლა ის სპარსელებს, იძლია, მთებში ივლტოდა და ქალაქი ერისა და მოქალაქეობრიობის მრისხანე მტრებს დაუგდო მსხვერპლად. მათი აქ ყოფნის შვიდ დღეში თფილისი ფერფლისა და ნანგრევების გროვად იქცა; მხოლოდლა ტაძრები გადარჩა. სპარსელებმა ტყვედ 30000-მდე სული წარიტანეს. მეფე გიორგი XIII-ს სულთმობრძავი სამეფოს ტახტი ერგო. საქართველოს ერთადერთი ხსნა თანამორწმუნე რუს მეფეთა ძალმოსილი დახმარება იყო, რომელთაც ქართველები ძველთაგანვე თავის „მფარველ ანგელოზებს“ ეძახდნენ¹⁹. მას შემდეგ, რაც რუსთა არწივმა კავკასიონს აქეთ გადმოინავარდა, დაიწყო საქართველოსა და თფილისის ახალი ხანა.

სტრაბონი²⁰, რომელიც აქებ-ადიდებს ივერიის შესანიშნავ შენობებსა და ხალხებს, გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ თფილისი, რა თქმა უნდა, მის მერე აგებული, მალევე გაითქვამდა სახელს მოქალაქეობრიობის თვალსაზრისით. მეფენი ივერიისა, მით უფრო რომ ხალხიც მკვიდრ, სამოქალაქო ცხოვრებას იყო მიდრეკილი, აქ დედაქალაქის გადმოტანისას მას თავისი დროის გემოვნებითა და აღმოსავლეთის საუკეთესო ქალაქების ნიმუშით განაგრცობდნენ და შეამკობდნენ. მაგრამ რას დაუტოვებდა შთამომავლობას ამდენი

¹⁹ ასე უწოდებდა მათ ჯერ კიდევ ალექსანდრე მეფე – История государства Российского, Карамзин, т. X, гл. 63.

²⁰ De situ orbis, გვ. 48 (ed. Basil). Hiberia, magna ex parte, urbibus et habitationibus plena, sectis gaudet fictilibus, fabrefactis aedibus ac foris. /ივერიის დიდი ნაწილი ქალაქებითა და დასახლებებითაა სავსე, ლამაზი თიხის შენობებით, მოედნებით და კარგად ნაშენი ნაგებობებით მორთული/. ქრისტეს აქეთ 25 წელს მცხოვრებ სტრაბონს, როგორც ამასიის, ძველი იბერიის მოსაზღვრე ქალაქის მკვიდრს, შეიძლებოდა კარგად სცოდნოდა იბერიის გეოგრაფია.

საუკუნის აკლება-უბედურება? და მაინც, აი, მოაქამომდე გადარჩენილი ძეგლები, რომელთაც მეტისა თუ ნაკლები სიძველის აღნაბეჭდი ატყვიათ.

1. ეკლესია მეტეხისა (ბერძნული სიტყვიდან „მეტოხიონ“, მეტოქი). იგი ღმრთისმშობელ ოდიგიტრიას სახელობისაა. მისი დღეობა თეოდოსი უმცროსის დროს (408-450 წწ.) მისი დაფუძნების, თფილისის, მასში მეფეთა სასახლის და მასთანვე კარის ეკლესიად მეტეხის ტაძრის დაარსების თანადროულია. ეს ეკლესია კარისა ციხე და, როგორც მისი ძველი გუჯრებიდან ჩანს, საქართველოს კათოლიკოსთა მეტოქიც ყოფილა. არის იმავ დროს „მეტეხად“ ნოდებულის ეკლესია ქართლშიც, თფილისიდან 60 ვერსის დაცილებით, ასევე ოდიგიტრიის სახელობისა და ასევე მუდამ კათოლიკოს-პატრიარქთა მეტოქი საქართველოს ავტოკეფალიის უფლებებისამებრ. დღეობას იხდიან დიდმარხვის მეხუთე კვირის შაბათს, დაუჯდომელის (აკათისტო) დღეს. გუმბათი, ძველი არქიტექტურის ხასიათის მატარებელი გვიანი ნაწარმოებია; სხვა ყველაფერი კი V საუკუნეს მიეკუთვნება^{XXII}. მეფე ვახტანგ გორგასლანის დროისა, მეტეხის ტაძარი უძველესი არის თფილისის ტაძართა შორის. დროთა მსვლელობაში ჩამონგრეული გუმბათი, შეკეთებულია მეფე დემეტრე თავდადებულის მიერ, ვინაც მონამებრივი გვირგვინი სარწმუნოებისთვის 1289 წელს მიიღო. მეფე ვახტანგ V-მ ანუ შაჰ-ნავაზმა 1661 წელს თფილისის ეს პირველი ქრისტიანული ეკლესია თოფისნამლის საწყობად აქცია და მალევე, მეხით დაზიანებული, ის ამავე დანიშნულებით განაახლა. ირაკლი – ნაზარალი ხანმა 1689 წელს აღიარა სპარსელნი თავის მფარველებად და გადასცა მათ ციხეცა და ეკლესიაც, რომელიც კვლავაც თოფისნამლის შესანახი იყო. ირაკლი II-მ, გადაადგორა სპარსთა უღელი, განაახლა, შეამკო იგი. მაგრამ 1795 წელს ის შიგნით ძალიან დაშავდა და შემდგომ აღდგენილ იქნა უკანასკნელი მეფის გიორგი XIII-ის მიერ. მასთან წინამძღვრად მუდამ არქიმანდრიტი იმყოფებოდა.

აღმოსავლეთი კედლის გარეთა პირზე შემდეგი გალექსილი წარწერაა:

„მეფემ ირაკლიმ ეს ციხე მტერთა წაართო ძალადო.
აილო ჯუარი ქრისტესი წინ მიიმძღუარა ფარადო.
დაიხსნა ეკლესიანი, ახლა აქუს სახლის კარადო.
ლუთის მოყუარესა ჴელმწიფეს ასე ჰსჭირს ამის გუარადო.
ლუთის სადიდებლად, მეოხად მეფის ერეკლესია“.

ტაძრის ხატი 1795 წელს დაიკარგა^{xiv}. მის ნაცვლად ახლა სხვაა, რომელიც ს. პეტერბურგიდან სალომე ბატონიშვილმა, თავად რევაზ ამილახვარის ასულმა და იულონ ბატონიშვილის მეუღლემ გამოაგზავნა²¹.

ამ ეკლესიის ეგვტერში მდებარეობს საფლავი წმ. შუშანიკისა, რომელიც 560 წელს აწამა მისმა მეუღლემ, სომეხმა ხელისუფალმა ვარსქენმა. საქართველოს ეკლესია მას 28 აგვისტოს მოიხსენიებს.

2. ანჩისხატის ტაძარი, ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის შობის სახელობისა. იგი აგებულია საქართველოს კათოლიკოსის ბაბილას მიერ ადარნასეს ზეობაში (614-639 წწ.)^{xv}. იგი იყო მეტოქი საქართველოს კათოლიკოსებისა, რომელთაც საყოფელი მცხეთას ჰქონდათ. ქრისტეს სახელის მტერთაგან არაერთგზის გაძარცული, შემდგომ კი დანგრეული, იგი დიდხანს მდგარა უქმად, დასასრულ, XVII საუკუნის ბოლოს ის ღვთისმსახურებისთვის აღადგინა დომენტი კათოლიკოსმა და აღმართა მასში მაცხოვრის ძველთაძველი ხატი, ჩამოტანილი ანჩელი ეპისკოპოსების საკათედრო დასახლება ანჩიდან, სამცხე-საათაბაგოში, სადაც თურქთ ძალმომრეობით მოსპობილია ქრისტიანობა და რომელიც მათგანვე საქართველოსთან ერთობასაა ჩამოშორებული. ამ ხატის გამო თავად ტაძარსაც ეწოდა ანჩის-ხატი.

ეკლესიის არქიტექტურის სტილი სრულებით ადგილობრივია, ქართული და ძველისძველი. ამგვარად ნაშენ ეკლესიებს ისეთ ადგილებზეც ნახავთ, სადაც ვერ შეელწევით მტრებს, ეკლესიების დამანგრეველთ (მაგ., ზედაზენში, წმ. სამებისა გომბორში^{xvi} და სხვაგანაც).

²¹ თავდაპირველ ხატზე მე უკვე დამინერია ჩემს მიერ გამოცემული წიგნის (ანტონი კათოლიკოსი) „წყობილისიყუაობა“ (თფ., 1863) შენ. 102-ში, გვ. 219-ზე.

ეს ეკლესია უგუმბათოა, ოთხ სქელ ქვის^{xvi} ბურჯს დაყრდნობილი, რომლებზედაც სამი კამარაა გადაყვანილი, ამათგან შუა – კიდურებზე უფრო განიერი. ამგვარი ეკლესიები, რომელთაც ძველად აშენებდნენ, სიმბოლურად მოცუთრევე ხომალდს წარმოგვიდგენდნენ – ასე ამბობდნენ ეკლესიათა განმმარტებელნი საქართველოში თუ მამანი და მწერლები აღმოსავლეთის მსოფლიო ეკლესიისა.

დასავლეთ მხარეს კათოლიკოსმა დომენტიმ, ძემ ქაიხოსრო მეფისამ, სამრეკლო ააშენა. მასზე შემდეგი წარწერაა:

ჩუზნ ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ბატონისშვილმან კათოლიკოზმან დომენტი აღუაშენე სამრეკლო ესე და განვაახლე საყდარი ესე სულისა ჩემისა საოხად მეფობასა ქართლისა შანავაზისსა²² ქორონიკონსა ტნგ (1675 წ.).

სამრეკლომ მოდღევანდლამდე შემოინახა ზარი, რომლის არასრული წარწერა გვიჩვენებს, რომ იგი კათოლიკოსს ბუღდან ამილახვარმა მიართვა, კათოლიკოსმა კი ის ღმრთისმშობლის შობის ეკლესიას შესწირა.

ანჩის ტაძრის მაცხოვრის ხატი საეკლესიო სიძველეთა იშვიათი ძეგლია. დანვრილებითი აღწერა მისი ყველასთვის საგულისხმო და ძვირფასი უნდა იყოს, ვინც კი საეკლესიო არქეოლოგიას მისდევს²³.

²² იგი 1661-1667 წლებში მეფობდა: კათოლიკოსი დომენტი II მართლაც მეფის ბიძა იყო მამის მხრიდან.

²³ განსვენებულმა უწმიდესმა ინოკენტიმ, მთავარეპისკოპოსმა ოდესისამ, სამართლმადიდებლოს იშვიათი და ძველი ხატის შენარჩუნების განმზრახველმა, ისურვა ამ ხატის ზუსტი ასლი ჰქონოდა. მას იგი ჯერ კიდევ 1852 წელს ჩაუტანეს, მაგრამ უწარწერებოდ, რომელნიც რუსეთის ეკლესიის განსწავლული მწყემსმთავრისთვის ძალზე მნიშვნელოვანი იქნებოდა და ადვილად გასაკეთებელიც. სამწუხაროდ, ბევრს არ ესმის, რომ წარწერები, როგორც საუკუნეთა აღმონათქვამი, ნივთებთან ერთად ცხოვრობენ და მათი შემონახვა ასევე მნიშვნელოვანია, როგორც ადამიანის მესხიერებისა. უისტორიოდ ადამიანი ჩვილი ყრმაა. გამოირკვა, რომ ნაგებობებზე, ხატებზე და საერთოდ ნივთებზე წარწერების დამტანთ, ვისაც მიზნად ჰქონდათ თავისი დროის ისტორია მყოფადისთვის ემცნოთ, უფრო ჩახედულნი იყვნენ ნივთმცოდნეობაში, იმათზე, ვინც ან ცივი გულგრილობით მათ არ უფრთხილდებოდა, ან კიდევ – არ მიაპყრობდა მათ მეცნიერებისთვის შემზადებულ თვალს.

სიგრძით ის $1\frac{1}{2}$ არშინია, სიგანეში კი 1 არშინი, მხატვრობა ბერძნულია; მაცხოვარს მარცხენა ხელით ოთხთავი უპყრია, მარჯვენათი კი აკურთხებს, აღმოსავლეთის ეკლესიის წესისამებრ სამთითა კურთხევით. სახეცა და მთელი ხატიც მოოქროვილი ვერცხლის პერანგითაა მოჭედილი, რომელიც ძვირფასი აღმოსავლური თვლებითაა მოოჭვილი. ამ თვალთაგან ბევრი ამოცვივდა და მათი ბუდეები ცარიელია. დრომა და მკრეხელობამ თანაბრად ავნო ღვთისმოსავ მეფეთა და ქრისტესმოყვარე ერის შენაწირს. თვით ხატი ჩადებულა ხის შთასასვენებელში, ასევე მოოქროვილი ვერცხლის ფირფიტებით მოფენილში; ესენი ორ კარადაა გაყოფილი და დროდადრო ხატს ფარავს. მარცხენა კარის შიდა პირზე გამოსახულია ამობურცული გამოსახულებები ხარებისა, შობისა, მოგვთა თაყვანისცემისა და ნათლისღებისა. ამ უკანასკნელის თავზე ნუსხურით იკითხება:

„სულსა პატრონისა მანდატურთუხუცესისა ბექისასა, განუსუწნე ღმერთო“.

წარწერა კარის მეორე მხარეზე, სადაც წარმოდგენილია ფერისცვალება უფლისა, ჯვარცმა და აღდგომა, შემდეგია:

„სულსა პატრონისა მანდატურთ-უხუცესისა²⁴ და მეუღლისა მისისა მარინესა, განუსუწნოს ღმერთმან“.

მაცხოვარი წარმოდგენილია ფეხსადგამით საფლავის კარისა და ჯოჯოხეთის ბჭეთა დამთრგუნველი, ჯოჯოხეთით ადამისა და ევას აღმომყვანებელი. აქეთ-იქით წარმოდგენილია: მარჯვნივ იოვანე ნათლისმცემელი, მარცხნივ დედა ღმრთისა. საფლავის გარშემო ჩანს მასზე მიბმული მცველები და საფლავის კარზე ბეჭდის ნაკვალევი. მოჭედილობაზე სულ ზევით ამაღლებაა წარმოდგენილი.

კუბოს კარებს ქვემოთ შემდეგი წარწერაა:

²⁴ სიტყვა „მანდატური“ იგივე ლათინური mandator-ია და ნიშნავს „მეფის მხლებელ დიდებულს“. იგი გენერალ ადოლფანტის წოდებას შეესაბამება. ბექა, რომელიც ამ წოდებას ატარებდა, 1221 წელს მონღოლებთან ბრძოლისას დაიღუპა, Hist. de la Géorgie, გვ. 493. იგი ყვარყვარეს ძე იყო, მაგრამ არა სამცხის ათაბაგთაგანი, თუმცა, ალბათ, იმავე საგვარეულოდან.

„ძენი მათნი მანდატურთ-უხუცესნი სარქის, ყუარყუარა და შალუა ადიდნეს ღმერთმან“²⁵.

ჯვარცმის ამობურცული გამოსახულების ირგვლივ ჩნდება მთავარანგელოზთა მიქელისა და გაბრიელის სახენი და ბერძნული ასოები, რომელთა გამოწვლილვითი გარჩევა, თუმცა ისტორიულ წარწერას არ გვაძლევს, ბერძნულ წარმომავლობაზე კი მიუთითებს. შემდგომი წარწერები დაგვანახებს, რომ ქართველთა ხელში საქრისტიანოს ამ უძველეს სინმიდეს დაძველებული შთასასვენებელი და პერანგი განუახლდა.

თვით თვლებით შემკული ხატის ქვემოთ შემდეგ წარწერას ვკითხულობთ:

„ბრძანებითა და ნივთის ბოძებითა ღუთივ-გვირგვინოსანის დიდისა დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა“²⁶, მე იოანე ანჩელმან რკანელმან, ჯელ-ვჰყავ საშინელისა ამის ხატისა პატივითა მოქედად. მფარუჴლ-მცუჴლ-არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიქედა ჯელითა ბექასითა. ქრისტე შეინყაღე“.

ხატის თვით შთასასვენებლის ქვემოთ შემდეგი წარწერაა:

„ადიდენ ღმერთმან კათოლიკოზი პატრიარქი, რომელმან განახლა ხატი ესე ჯელით-უქმნელი პირუჴლ ედესიდგან კონსტანტინოპოლეს წარმოესუჴნებინათ, და ოდეს ლეო ისავრო და სხუანი ხატომბრძოლნი გამოჩნდნენ, მას ჟამსა მუნიდგან წარმოესუჴნათ და დაესუჴნათ კლარჯეთს, საეპისკოპოზოსსა საყდარსა ანჩისასა. ბრძანებითა და ნივთისა-ბოძებითა მეფეთ-მეფისს თამარისათა, იოანე ანჩელს პატიოსნად მოქედა და ოდეს გათათრდა სამცხე, მაშინ აღსრულიყო თფილისის ვაჭარი, და ეყიდა ფასითა და მოეხსენებინა ბიძისა ჩუჴნისა კათოლიკოზ-პატრიარქის დომენტისთჴს და მას ძკრ-ფასად ეყიდნა და დაესუჴნა თფილისის საყდარსა საკათალიკოზოსა, მეფობასა პაპისა ჩუჴნისა მეფის ვახტანგისა. მას აქეთ

²⁵ ეს სტრიქონები, კონტექსტით წინას გამაგრძელებელი, ომში დაღუპულ ბექას შვილებს მიგვითითებს.

²⁶ თამარ მეფე და იოანე ანჩელი ეპისკოპოსი ერთმანეთის თანამედროვენი არიან. პირველი 1212 წელს გარდაიცვალა. ამგვარად, თამარის დავალებით შემამკობელმა ბექამ მასზე 11 წლით მეტი იცოცხლა.

დიდად დაძულებულ-იყო ხე და მოჭედილობა. ჩუშნ მეფეთ შარავანდედმან, ყოვლისა საქართუშლოსა. პატრიარქმან დომენტი კუალად განვაახლეთ და მოვჭედეთ გული და კუბო და შევმატე თუალი და მარგალიტი, ქრისტე ღმერთო, შემინდევე ყოველნი ცოდუანი ჩემნი, სტანჯუელისა და ყოველთა მტერთა, ხილულთა და უხილავთაგან მიხსენ და შემრაცხე მარჯუშნით შენსა, და დაიცევ მეფე მეფეთა საქართუშლოს ბაგრატოვანი ვახტანგ, და მეუღლე მათი დედოფალი რუსუდან, ბაქარ, გიორგი და ასულნი მათნი ყოველნივე, იხსენ განსაცდელისაგან, ამინ. ქორონიკონს ტოგ (1715 წ.) კუალად განახლებულ-იქმნა სიძუშლისა გამო კუბო ესე მაცხოვრისა ჩყკგ; ნელსა ქორონიკონს ფიგ (1823 წ.)²⁷.

ამ წარწერის ქვემოთ კიდევ ერთი სხვაც არის:

²⁷ კათოლიკოს-პატრიარქის წოდება XVII ს-შია წარმოქმნილი²⁸, თითქოსდა, ამ წარწერაში ნახსენები დომენტიმდე ასე არაეინ იწოდებოდა. საქართველოს ეკლესიის მწყემსმთავარნი, საბერძნეთის ეკლესიასთან ურთიერთობისას ფრთხილნი, ეკლესიის წიაღ დამოუკიდებელი, თავისთავადი, ცალკე საეკლესიო მეუფენი იყვნენ, ანტიოქიის საპატრიარქოს დიდი ხნის ჩამოცილებულნი და სურდათ „პატრიარქის“ ზეალმატიებული წოდება „კათოლიკოსის“ წოდებით შეეზღუდათ. ამას მოითხოვდა ერთიანობა მართლმადიდებელი ეკლესიისა, რომელსაც ოდითგანვე 4 პატრიარქი ჰყავდა თავისი საეკლესიო მმართველობის საფუძვლად და კი უშვებდა თვითმწყობას, როგორც კვიპროსსა და ბულგარეთში, ოლონდ „კათოლიკოსისა“ და „პატრიარქის“ წოდებათა გარეშე (იხ. ჩემი История Грч. церкви. СПб., II გამ. გვ. 20, 148).

კათოლიკოსის წოდებით ჩნდება საქართველოს მთავარეპისკოპოსი წმ. იოანე გუთელ ეპისკოპოსის „ცხოვრებაშიც“, რომელსაც 725 წლის ახლოს უცხოვრია. ბერძნულ სინაკსოპისტემიონში 26 ივლისისთვის, წმინდანის ხსენების დღეს ვკითხულობთ, რომ იოანე ხატმებრძოლების გამო, რომელსაც კონსტანტინოპოლი და მთელი სამართლმადიდებლო მეეშფოთებინა, იძულებული გახდა საქართველოში ჩამოსულიყო და საქართველოს კათოლიკოსის ხელიდან მიეღო გუთელ ეპისკოპოსად ხელდასხმა (ახლანდელ ყირიმში, იგივე ტავრიის ნახევარკუნძულზე). იმასვე ვკითხულობთ „კათოლიკოსის“ წოდებაზე VIII ს-ის დამდეგს. Oriens christ. t. I, გვ. 1333, in vita S. Ioannis Gothia episcopi, qui sacula ecclesiae octavo claruit ipse Iegitur, nou Constantinopolim, de prisca more, sed in iberiam potius ad gentis hujus catholicum errexisse, a quo consacraretur, quia per omne Bizantinum imperium iconomachorum haeresis grassabatur, a qua proinde Iberia immunis sarta tectaue mauserat.

/წმ. იოანე გუთელი ეპისკოპოსის ცხოვრებაში, რომელმაც ეკლესიის გამგებლობა განამტკიცა მერვესა წელსა, როდესაც ამბოხენ, უძველესი წესისაებრ კონსტანტინოპოლში კი არა, არამედ იბერიის ხალხთან გაემგზავრა. კათოლიკოსთან, რომელიც ხელდასხამდა მას, ბიზანტიის იმპერიის იყო-

„სახიერო და სამნათელო სამებაო და ერთარსებაო მამაო ძისა-
გან განუშორებლო, და ძეო მამისათანა და სულისათანა ჰსნორო
და სულო წმინდაო, ორთავე შორის ცხოვრებო, ხილულთა და უხი-
ლავთა წამის-ყოფით მმარსებლო და შემოქმედო, ჩუჲნ მსასოე-

ნომახიის მწვალებლობის წინააღმდეგ. ამგვარად, იბერია თავისუფალი და
დაცული იყო./.

ისტორიამ ეკლესიისამ არ იცის, რა ბედი ეწია ედესის ხელთუქმნელ ხატს,
რომლის შესახებ წერს ევსები ჰამფილიელი, მამა საეკლესიო ისტორიისა და
ეკესარიის ეპისკოპოსი. უეჭველი ისაა, რომ იგი, მცირე აზიაში არეულობის
გამო კონსტანტინოპოლში იქნა გადატანილი; მაგრამ უცნობია, რანაირად
დაიკარგა იგი სხვა არეულობისას, ჯვაროსნებს რომ აეტეხათ, რომელთაც
შეადრწუნეს აღმოსავლეთის ეკლესია და თვით კონსტანტინოპოლი, მათგან
გაძარცული. ფიქრობენ, რომ მათ იგი რომს წაიღეს და იქ კი მიაყინყდათ.
ხომ არ არის ანჩისხატი სწორედ ის, რომელსაც დღევანდლამდე დაძებნ
მართლმადიდებელი ეკლესია?

წარწერა მიუთითებს ანჩისად ნოდებული მაცხოვრის ხატის საბერძნე-
თიდან გადმოტანის ხანად საბერძნეთის იმპერატორის ლეონ ისავრიელის
ზეობას (717-774 წწ.), რომელიც გამოირჩევა იმ სამინელი დევნულებით, რაც
ხატებსა და მათ თაყვანისცემას შეხვდა.

სინოდალურ კანტორაში კათოლიკოს დომენტი II-ს სახელზე გაცემული,
ქორონიკონი 352-ით (ქრისტეს აქეთ 1664 წ.) აღნიშნული, ახლაც შენახულ
გუჯრიდან ირკვევა, რომ თფილისელ სომეხ ვაჭრებს ამირჯანას და ძეთა
მისთა ზურაბ, მელქუმ და დავით იავანგულოვებს თურქთა საუფლოდან
საქართველოში 10 ხატი ჩამოუტანიათ, ერთი ანჩისა, ერთი წმ. იოანე ნათ-
ლისმცემლისა, ერთი იოანე ღმრთისმეტყველისა და ექვსივე მცირე ხატი.
ყველა ამ ხატის საფასურად, იმ ფასიდან გამომდინარე, რაც მეფე შაჰ-
ნავაზის კარის შემფასებლებმა ხატების შემამკობელ ძვირფას თვლებს
დაადეს 1800 მარჩილი (1 მარჩილი 60 კაპ. ანდა 1080 რუსული ვერცხლის
მანეთი), კათოლიკოსმა 2000 მარჩილი გადაიხადა, ე.ი. ახლანდელი რუსული
ფულით 1200 მან. იმათ კი იკისრეს, თუ ვინმეს რამ სარჩელი გაუწნდებოდა,
პასუხი ეგოთ მთავრობისა და მეფის წინაშე. მოწმეებად იყვნენ: თფილისის
მოურავი (გუბერნატორი), მანუჩარ-მელიქი (საეაჭრო პოლიცემისტერი)
ეინალი; მამასახლისი (ქალაქის პოლიციის პრისტავი) ასლამაზი; ნაცვალი
(ზედამხედველი) დათიკა. ამონიშნეს საბუთს მეფის მდივანი გიორგი...

სად არის დანარჩენი ხატები, უცნობია. ჩემმა ხანგრძლივმა ძიებამ ჩვენს
მხარეში ჯერჯერობით ფუჭად ჩაიარა.

წარწერაში მოხსენიებული დომენტი კათოლიკოსი ამ სახელის მესამე
მწყემსმთავარია, ძე ლეონ მეფისა და ვახტანგ მეფის ძმა. წარწერის წელი
კი, როგორც ეტყობა, შეცდომითაა დასმული: ცნობილია, რომ დომენტი III
პატრიარქის საყდარზე 1705 წელს ასულა, ასე რომ, გამომკვეთს შეცდომით
ამოუჭრია ასო ტ (300) და არა უ (400). ამას გვეუბნება ისტორია და
უტყუარადაც. ასე რომ, მეც თავის უფლება მივეცი ბ-ნ მარი ბროსეს აზრის
თანახმადა, ქორონიკონი 473 დამესვა.

ბელმან და სურვილით თქუჴნდა მონდობილმან ძმამან იოთამ ამი-
ლახუარისამან გივმან და თანა მეცხედრემან ჩუჴნმან, ქართუჴლთ
მეფის შაჴნავაზის ასულმან თამარ, ძემან ჩუჴნმან ანდუჴაფარ და
დემეტრემ. ოდეს ვიხილეთ ანჩისხატი ჟამთა ვითარებისაგან ქართ-
ლში ჩამოსუჴნებულნი, მოვიდა საქმე რომ ბევრს ხანს ჩუჴნს სახლ-
ში ესუჴნა და მისის საფარუჴლითა და შემწეობითა მრავალს ძნელს
ავათ-მყოფობასა და განსაცდელსა განვერენით და ვითაც კარები
არა ჰქონდა ვიცოდინეთ და კარები გავაჴედინეთ და გავაკეთეთ, რა-
თა შემწე გუჴყოს ორთაჲ შინა ცხოვრებათა ძით და ასულით ჩუჴნით,
გუჴყუჴს მაღლი და ცუაფარუა თქუჴნი ჩუჴნზედა. განკეთდა კარე-
ბი ესე მეფობასა მეფედ მეფისასა გიორგისასა, ინდიკტიონსა მეფო-
ბისასა მეშჴდესა, ქორონიკონს ტოდ. ამისი ზარქარი დოლაძე ბერა-
უკა. ღმერთო შეუნდნეს”²⁸.

თვით ხატის ქვემოთ გვერდებზე მოჩანს უფლის სერობის და სუ-
ლიწმიდის გარდამოსვლის ამობურცული გამოსახულებები, სულ
ზევით კი ზეცად ღმრთისმშობლის ამაღლება^{XIX}.

აი, სრული აღწერა ამ შესანიშნავი ხატისა, საქართველოში ბერ-
ძენტა სიძველისა, რომელიც XVII საუკუნის ბოლომდე მთელი კლარ-
ჯეთის სასოების საგანი იყო, ხოლო მას შემდეგ, რაც ღვთის რისხვა
გარდამოხდა ქრისტიანობისგან გაგარეულებულ სამცხის მხარეს,
ქართველთა საცხოვრისსა ზედა, მის შემფარებელ თფილისელ-
თათვის უძვირფასესი სინამიდე. ანჩში, რომელიც კვლავაც თურქთა
ხელშია, მოაქამომდე არსებობს ტაძარი პატივდებული იმ სანახების
მცხოვრებთაგან, რომელთაც მაჴმადიანობა მიიღეს, მაგრამ არც
წარმომავლობისმიერი ერთობა ქართული დაივიწყეს, არც ძველე-
ბური ტანისამოსი, თანამეტომეებთან ერთსახა, არც ენა თვისთა თა-
ნამოძმეთა, გულმონყლულთა ქართველი ერის დაქუცმაცების გამო,

²⁸ ეს ის გიორგი XI-ა, რომელიც ქვეყანაში სპარსთა ატეხილი არეულობის გამო
ქართლის სამეფოს ტახტზე ორჯერ ავიდა, რის გამოც ისტორიკოსები მას
ერთდროულად ამ სახელის მატარებელ XI მეფედაც მიიჩნევენ და XII-დაც.
იმავ საფუძველზე, რომელმაც ისტორიული ავტორიტეტი შეიძინა, მეფე
გიორგი უკანასკნელი, რომელმაც სამეფოს ბედი რუსეთის სულგრძელ მფარ-
ველობას მიანდო, იწოდებოდა და კვლავადაც იწოდება გიორგი XIII-ედ^X.

თავისი კეთილდღეობის დროს მთლიანობაში 6 000 000 სულს რომ შეადგენდა^{XX}.

ამ ტაძრის ეზოში, სამხრეთით, 1795 წელს თფილისის აკლესიამდე კათოლიკოსის ამაღლის სადგომები ყოფილა. აქვე ჰქონია სახლი აზნაურ მაღალაშვილს, რომლის გვარში იმემკვიდრევებოდა კათოლიკოსის სახლ-ხუცესობა. თვით მაღალაშვილები საკათოლიკოსო ანუ საეკლესიო აზნაურები იყვნენ.

ტაძრის ძველ ნივთთაგან შესანიშნავია სპილენძის ზარი, შემდეგი არასრული წარწერით:

„ეს ზარი ბუდიდან ბეგმა ამილახუარის შვილმან ბატონს კათოლიკოზს დომენტის და კათალიკოზმა – ქალაქს ღუთის მშო...“

ამ ზარის გამო (რომელმაც ძველი ძელი თუ სარეკელე შეცვალა) არ ერქვა ანჩისხატის ეკლესიას ერთ ხანს „ზარისა“? ტაძრის ასეთი სახელწოდება შემომხვდა მე კათოლიკოს დომენტის მიერ ქორონიკონს 352 (1664წ.) გაცემულ სიგელში, რომლის მიხედვით ეკლესიას სწირავენ ბალ-ვენახს თფილისის გარეთუბან დიდუბეში. იმავე სიგელში ეკლესიას კათოლიკოსის მეტოქიც ჰქვია („მეტოქსა ჩუჴნსა“).

3. ეკლესია ვერეზე, წმ. ანდრია პირველწოდებულის სახელობისა. იგი აშენებულია თლილი ქვით, უგუმბათოა^{XXI}. მისი კედლები ფრიზებითაა შემკული. ვახუშტი მას წმ. გიორგის მონასტერს უწოდებს, რომელშიც მისობას, ე.ი. 1745 წელს, ბერები აღარ ყოფილან და ერთი მღვდელია მდგარა. XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე იგი თოფისწამლის საწყობად აქციეს. შიგნით იგი მთლიანად ძველებური ბიზანტიური მხატვრობით იყო მოხატული^{XXII}.

აღმოსავლეთ კედელზე^{XXIV} არის ძველი ხუცური დამწერლობით დატანილი შემდეგი წარწერა:

„ვინაიდგან ჩემებრ ბრალეულთაგან სარწმუნოებითა კეთილითა... კეთილად... ქმნილნი²⁹... ამისათჳს მეცა შკლი ჭემმარიტისა ემბაზისა, სახელით ოდენ ქრისტიანე, ხოლო საქმის ურჩი და ყოვლად უშიშო. ღუთისა ბრძანებათა ბასილი ქართლის მთავარ-ეპისკოპოზ ყოფილი, ძე კეთილ ნაშრომისა იობისა (იოსებისა) უნდოთა

²⁹ შდრ. იაკობ მოციქულის ეპისტოლეს, თავი II, 24.

ამათ მცირეთა ნივთთა მიერ გულს მოდგინებით მსასოებელი შენი ცეებრსა ამას გიმკობ საყდარ-სართულსა სამოსახელოსა ამას ტაძარსა შენსა ყოვლისა სოფლისა მომნადირებელთა სარწმუნოებასა ზედა მართალსა, ათერთმეტ თავად აღრიცხულსა დასსა მოციქულთასა თანა-მოსაყდრეს დაჰსწრა ანდრია... ხოლო ვაშენებ ნაცუალსაგებლად ჩემთვის და საყუარლისა ძმისა ჩემისა ე...უ ქართლისა ამირთა ამირისა რუის-თავისა და შკდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასინსათჳს³⁰ და უპირ მშოჲსა ძმისა ჩემისა შკლისა დავითისათჳს

³⁰ „ქართლის მთავარეპისკოპოსის“ წოდება არ არის წოდება მცხეთელი სამთავროს მთავარეპისკოპოსისა, როგორც უპირველესისა კათოლიკოსის შემდეგ საქართველოს ეკლესიის იერარქიის რიგში. სამთავროს მთავარეპისკოპოსის ეპარქია, ვახუშტის მიხედვით ლიახესა და რეზულას შორის მდებარე მიდამოს მოიცავდა, მაგრამ იგივე ვახუშტი წერს (იხ. გვ. 35, ბროსეს გამოცემისა), ქართლის მთავარეპისკოპოსს იმერეთის ხონის ეპარქიაც ექვემდებარებოდაო. მგონია, რომ „ქართლის მთავარეპისკოპოსად“ ის „კათოლიკოს“ გულისხმობდა, როგორც პირველმაკურთხეველს მთელი საქართველოს სამეფოსას, მაგრამ არა იმერეთის, რომელსაც XIV ს-ის დასაწყისიდან თავისი კათოლიკოსი ჰყავდა. ხოლო თუკი ამ აღმაშენებლებად აქ მოხსენიებულნი პირნი ამ ეპოქაზე ადრეულები არიან, იგი შეიძლებოდა ყოფილიყო საქართველოსა და ხონის მთავარეპისკოპოსი, მაგრამ არა შავი ზღვის სანაპიროებისა, რომელიც VII-VIII საუკუნეებამდე ბერძენთა გავლენის ქვეშ იყო.

არანაირ შემთხვევაში არ უნდა ექძიოთ ამ ეკლესიის აშენების ხანა იმ კათოლიკოს ბასილის ხანაში, რომელიც 1505-1525 წწ-ში მღვდელთმთავრობდა, თფილისისთვის ყველაზე მშფოთვარედროს. არც ხუროთმოძღვრების სტილი, არც ჯვრის ფრიზები აღმოსავლეთ მხარეს, არც ასოთა მოხაზულობა, არც სიტყვების აზრი, არც პირები და მათი თანამდებობები, არ შეესაბამება XVI ს-ის სანყის ხანას.

საქართველოს ისტორია მთელი სამნახევარი საუკუნის განმავლობაში, ე.ი. 717-1089 წწ-ში არ იცნობს კათოლიკოსთა სახელებს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბასილი კათოლიკოსსაც ამ საუკუნეებში უცხოვრია, როდესაც აყვავებული იყო მტკვრისპირა ქალაქი რუსთავიც და მისი 7 ტომისგან შემდგარი მომთაბარე მოსახლეობა იყო მისი სამწყსო³⁰¹.

წარწერაში 11 მოციქულზეა საუბარი, რათა მათთან გათანაბრებით ახსენოს მოციქული ანდრია პირველწოდებული, რითაც გასრულდება სახარების მქადაგებელთა მთელი გუნდის რიცხვი, 12.

რა სახელი იგულისხმება ასოებით ე-ე, ცნობილი არ არის; მატიანეებით და ისტორიით ვერც მისი ძმის, აბულასანის სახელს ავხსნით. ამგვარი არაქრისტიანული სახელები საქართველოს ეკლესიის ქრისტიანებისა, თავს იჩენს საქართველოს ქრისტეს სარწმუნოებაზე მოქცევის პირველ საუკუნეებში. ერთი როდია შემთხვევა, როდესაც მისი ნევრნი, რადგან მაშინ არსად იყო მიღებული წესი წმინდანთა და მონამეთა სახელების

ვიდრემდის დაუდგრომელსა ამას და წარმომდინარესა სოფელსა შინა ხოლო ვიყუნეთ მშკიდობით დაცულ საძულეთა ამათ შინა. ქორონიკონსა“^{xxx}.

ამ ეკლესიას შესანიშნავს სიძველითა და ასევე წარწერითაც, ვახუშტი „ლურჯ მონასტრად“ ასახელებს, რასაკვირველია, ალგეთის რკინანარევი ქვის ფერის გამო; ის ძალიან მაგარიცაა³¹. ხალხი მას

ტარებისა და თავისი მოსახელის ანგელოზის საფარველს ქვეშ ყოფნისა – და თვითონ, მონამებრივი აღსასრულითა თუ ქრისტეს მიერ სათნო ცხოვრებით, წმიდაყოფდნენ თავის სახელებს ერისა და ეკლესიისთვისაც, რომელსაც ეს სახელები თავის წმინდანთა მოსახსენებლებში შეჰქონდა. ასე შევიდა ქართულ თთუენში სახელები: პაბო, ლუარსაბ, რაჟდენ, არჩილ, ქეთევან, გობრონ, ბიძინა და სხვანი. ისლამიზმის ღვარებრ სწრაფმა გავრცელებამ სპარსეთში, სადაც ახალი მოძღვრება 638-652 წლებში გავრცელდა, მის მეზობელ საქართველოშიც შემოიტანა არაბ დამპყრობელთა ნეს-ჩეულებანი და თვით პირთა და ადგილთა სახელები და სახელწოდებანი.

„ამირთა ამირის“ ანუ ფუფუნებისმოყვარე აღმოსავლეთიდან მოსული წოდება მთავართ მთავრისა, ასევე სამეფო ეტიკეტისა და მისი კარის მოხელეთა სხვა წოდებებიც საქართველოს ისტორიაშიც მოჩანს. სინოდალური კანტორის გუჯრებით ჩანს, რომ მეფე გიორგი VII-ის ზეობაში, საქართველოში თემურის შემოსევის ჟამს, ამირთ-ამირად იწოდებოდა ვინმე ლომ-სანგულიძე. 1448 წელს ამავე წოდებით ახსენებს მეფე გიორგი VIII თავისი კარის ერთ-ერთ დიდებულს. XVI საუკუნეში გუჯრებში „ამირთ-ამირად“ იწოდება ივანე ათაბაგი.

ქალაქი რუსთავი თფილისის სამხრეთით მდებარე ქალაქია, სადაც ძველად რუსთველ ეპისკოპოსთა კათედრა ყოფილა და საიდანაც წარმოსდგებოდა უდიდესი ქართველი მგოსანი რუსთაველი. ამ სანახებში დასახლებული მონღოლთა ურდოები, რომელთაც მისცეს მრავალ აქაურ ადგილს სახელწოდებანი მულანლო, მანღალო, ახლაც არსებობენ, როგორც თავის უნაყოფიერეს საცხოვრისზე ზაფხულის გაუსაძლისი პაპანაქების გამო მომთაბარე ტომები. ძველთაძველი ნანგრევების ეს ახალი მოსახლენი ჩინგიზის ლაშქრის ნარჩენებია, 1210 წლიდან მთელი აღმოსავლეთი რომ დიანტრუნა. 1227 წელს მისი გარდაცვალების აქეთ ტომებმა, განყოფილმა აულებად და ურდოებად ანუ კარებად, საჯარისო ნაწილებად, ელებად წარმოქმნეს განსაკუთრებული თემები თავთავიანთი მეთაურით, ამ კერძო მეთაურებს კი თავისი უფროსი ჰყავდა, ასე იყო მონყობილი მსოფლიოს შემმუსვრელი ლაშქარი ჩინგიზყაენისა. ეს ულუსები და ურდოები, რომელთა მნიშვნელობა შესუსტდა, მოგვიანებით ხან საქართველოს მეფეთა, ხანაც – საქართველოს მოსაზღვრე მხარეებში – სპარსი ხანების ხელს ქვეშ გადადიოდა.

ქვის სიმტკიცის მიუხედავად ძველი ნანერი, ძველთაძველი არქეოგრაფიის ნაშთთაგანი, ქვაზე განილევა. აი, რასა იქმს დრო, მგოსნების მიერ Edax rerum წოდებული!

მოაქამომდე ასე ეძახის. აქაა დაკრძალული პროტოპრესბიტერი ზაქარიაც.

ზაქარია გაბაშვილი, ხალხისგან „მოძღუარად“ ხმობილი, იყო კაცი ფრიად შესანიშნავი განსწავლულობითაც და თანამედროვეებზე გონებრივი გავლენითაც. იგი მეფისა და კარის მოძღვარი იყო და მონაწილე კრებისა, რომელმაც 1756 წელს გაამტყუნა და საქართველოდან რუსეთში გააძევა ანტონი კათოლიკოსი.

ანტონის რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნების შემდგომ პროტოპრესბიტერი ზაქარია კვლავ დევნილებაში აღმოჩნდა, რადგანაც ვითომცდა მართმადიდებლობის დასაცავად, არ ცხრებოდა და მწყემსმთავრის უკმაყოფილებას იწვევდა. 1761 წელს გამოვიდა ანტონი კათოლიკოსის თხოულება „განმარტება. მეერგასისა ფსალმუნისა“. ზაქარია და მისი თანამზრახველნი – კათოლიკოსყოფილი იოსები, ზენონ ალავერდელი, საბა ნინოწმინდელი აღსდგენ ამ მართმადიდებლობის სანინააღმდეგო თხოულების წინააღმდეგ. არეულობა იქამდე მივიდა, რომ 1764 წლის 18 ოქტომბერს კათოლიკოსმა თფილისს მოწვეული კრებითურთ ანათემას გადასცა ზაქარია, ძე მისი იოსები, სააკ დიაკვანი და თანამდგომნი მათნი. მღვდლობისაგან განყენებული, ის 1767 წელს საქართველოდან რუსეთს განდევნეს. მის თანამზრახველთაგან იოსებ მროველი ქართლის სოფელ მეტეხს, კათოლიკოსთა მეტოქში განდევნეს, ზენონ ალავერდის მიტროპოლიტი კი დავით გარეჯის უდაბნოში.

მსჯავრდადებული ზაქარია 1768 წლის 13 მაისს ყიზლარს ჩავიდა, იქიდან კი ასტრახანს, სადაც მეთოდი ასტრახანის ეპისკოპოსმა საცხოვრებლად უფლის ფერისცვალების მონასტერი დაუნიშნა. უწმიდესმა სინოდმა [რუსეთისამ] ჩაიბარა ზაქარიას საჩივარი ყველა ქალაქდითურთ და დიდხანს განიხილავდა „მეერგასე ფსალმუნის განმარტებასა“ და ანტონის „აპოლოგიას“, ქართულიდან რუსულად გადათარგმნილს ქართველი მღვდელმონაზვნის იოანეს მიერ, რომელიც ალექსანდრეს მონასტერში იმყოფებოდა (29 იანვარი, 1770 წლისა).

სინოდმა აღნიშნა: „წიგნში არ შეინიშნება, რომ იმალებოდეს მასში აზრი, მართლმადიდებლობის წინააღმდეგობი და პაპობის სათნო-ყოფელი, თუმცა კი იპოვება მასში ზოგი ადგილი, სადაც დამწერი მისი მეტიმეტსა და არცთუ გასაგებად გამოწულილავს, რაც ნაკლებ განათლებულთ და უძლურთ სხვადასხვა შემთხვევაში საჭოჭმანოდ აღძრავს, მაგრამ სულიწმიდის მადლის ესეთი გამონაწულილები ნასიბრძნი შეიძლება გავიგოთ მართლმორწმუნეობით, რაიმეგვარად თავისა თვისისა და სხვათა უცდუნებლად, რატომაც მღვდელ ზაქარიას არ ჰქონია საბაბი ეგევითარის მხურვალე მოსწრაფებით მწყემსსა თვისსა წინააღმდეგობადა, სწავლება მისი ძვირეხსენებინა და მით სხვანიც დაებრკოლებინა; მეტადრე, თუ უწმიდესი კათოლიკოსი საქართველოსი ღვთის ტაძარში, კრების პირისპირ ფიცულობდა, რომ წიგნი მისგან შეთხზული არაფერს შეიცავს მართლმადიდებელ-კათოლიკური ეკლესიის წინააღმდეგობს: და ამასთანვე თვით გამგებელი ქართველი ერისა ირაკლი უწმიდესი კათოლიკოსის სწავლებას იცავს, მღვდელი ზაქარია კი უარყოფს, მშფოთვარე და თავისი ღირსების შემლახავი“.

სინოდმა თავისი აზრი ზაქარიას მეთოდი ასტრახანის ეპისკოპოსის მეშვეობით ამცნო და დასძინა, რომ მღვდელმოქმედების აღკრძალვისგან ვერ განხსნის, რადგან თავისი მწყემსმთავრისგანაა კრული და ამიტომ ურჩევს თავი დაიმდაბლოს და მის ნებას დამორჩილდეს. ამ მიწერილობასთან ერთად წმ. სინოდმა დაავალა მეთოდეს ეთხოვა ანტონი კათოლიკოსისთვის „მიიღოს ზაქარია და განხსნას იგი ფიცისა და აღკრძალვისაგან, რათა არა მწუხარებითა მრავლით, მოციქულის სიტყვისაებრ, მსხვერპლი აღესრულოს და ამის მიერ ყოველი საცთური აღიხოცება, ხოლო მშვიდობა ეკლესიური განამტკიცდება ყოველთა იმ თანამორწმუნეთა აღსაშენებლად და სანუგეშოდ“.

ეს ოქმი 1770 წლის 7 ივნისსაა ხელმოწერილი ს. პეტერბურგის მთავარეპისკოპოსის გაბრიელის, ტვერის ეპისკოპოსის გაბრიელის, სამეზის ლავრის არქიმანდრიტის პლატონის მიერ.

ასტრახანის მთავარეპისკოპოსმა მეთოდიმ სინოდის განჩინება 1770 წლის 26 ივლისს მიიღო, ანტონი კათოლიკოსს მისი შინაარსი 1770 წლის 15 სექტემბერს ამცნო, ზაქარია ხუცესს პასპორტი მისცა და საქართველოში გამოამგზავრა იგი (სინოდის არქივის საქმე N29, 1768, წ.).

ამ საქმეს ახლავს ქართული დედანიც „მეერგასე ფსალმუნის განმარტებისა“, ანტონი კათოლიკოსის „აპოლოგია“, დედანი მეფე ირაკლის წერილისა ზაქარიას შესახებ და თვით კათოლიკოსის მიმართვა ყიზლარის სასულიერო სამმართველოსადმი, დაწერილი 1767 წლის 20 ოქტომბერს.

მისი შემდგომი ცხოვრება არ ვიცით. ისლაა ცნობილი, რომ მას მღვდელმოქმედების უფლება დაუბრუნეს და ისიც, რომ ის ღრმად მოხუცებული გარდაიცვალა, ხოლო დაკრძალეს იგი თფილისის წმ. ანდრია პირველწოდებულის ეკლესიაში 1780 წლის ახლოს^{xxvii}.

4. წმ. დავითის ეკლესია. საქართველო იმ დღიდან, რაც მასში ქრისტიანულმა სარწმუნოებამ მოიკიდა ფეხი, ისტორიკოს-მოგზაურთ განმაცვიფრებელი დაკვირვების, შესწავლისა და მოძღვრების ღირსი მოვლენების ქვეყნად წარმოუდგება. კავკასიის ყელის ჩამკეტი, ევროპისაგან დასავლეთით ის არასტუმართმოყვარე ზღვით განიყოფა, რომელიც ოდესღაც შიშს ჰგვრიდა თესალიის მამაც მეზღვაურებს, ჩრდილოეთით კი კავკასიის სიმაღლეებით, სადაც წმინდა წერილი გოგისა და მაგოგის იდუმალ პირთ ათავსებს³². მის საღვთო, სანუკვარ ნაპირებს ძლივსლა ატანდა სავაჭრო მისწრაფებანი ბერძენთა და რომაელთა, რომელნიც მილიონებს კარგავდნენ; რომელთაც, პლინიუსის სიტყვისამებრ, გულმტკივნეულად შემზერდა დამპყრობელი რომი. სამხრეთიდან, ჯერ კიდევ ქრისტეს შობამდე, სპარსელთ ისინი თავისი ძალაუფლების, მერე კი უღელს ქვეშაც მოაქციეს, არათუ თავისთვის უსარგებლოდ, არამედ საზიანოდაც კი. ვერ დამკვიდრდა აქ ბერძენთა ღვთაებების ბაგინები თუ სპარსთა

³² იეზეკიელ წინასწარმეტყველთან (38 და 39) ისინი მესხთა და თუბალთა წინაპრებად ჩანან. ერთიცა და მეორეც ქართველთა ბიბლიური სახელდება. მსურველთ შეუძლიათ ნაიკითხონ ჩემი წიგნაკი: „Различные наименования Грузии“, Тифл. 1846, გვ. 6-12.

საგზებლები. ლევკოთეას ტაძარმაც (*Fanum leukotheae*) მესხეთში, ფრიქსეს და არგონავტების აგებულმა და მოგუთა საგზებლებმაც ცოტა ხანს იარსება. ამათგან პირველი, როგორ ჩანს, თავისი წარმომავლობით სახელოვანი, ხალხის თვალში საცინელი გახდა, რადგან ის ფარანაკმა და მითრიდატე პერგამონელმა გაძარცვეს; მეორე კი, თავისთავადა და თავისი ბუნებითაც განქრობადი რწმენა, ხალხის შეხედულებაში მალევე დაეცა და სრულად განქრა, როგორც კი გამოჩნდა ქრისტიანული სწავლების ნათელი³³. ერთი სიტყვით, საქართველო სხვის რისთვისმე იყო შექმნილი. მისი სული უფრო წმინდა სარწმუნოებრივი საფუძვლების სულისკვეთებისა იყო, ვიდრე ცეცხლთაყვანისმცემელ მოგვთა თუ წარმართულ ღმერთთა რწმენა თუ მაჰმადის რელიგია იყო. სახარების ნათელმა, წმ. ანდრია პირველწოდებულის შემოტანილმა, უმაღლესი განანათლა შავი ზღვის კიდეები. წმ. ნინომ ეს ნათელი მთელს ქვეყანას შემოატარა, 13-მა ასურელმა მამამ კი ქართველთა საცხოვრის მთელს მთა-ბარს. ქრისტიანობის მტრები შეაკრთო ქართველთა ხალხოსნური ცხოვრების ახალი ელემენტის დანახვამ. ორმუზდების, ზოსროების, სელჩუკების, არაბიელების მჭრელი მახვილნი დააბლაგვა სამეფოს ყოველკუთხივ აღმართულმა კლდემ წმ. ჯვარისამ. მებრძოლი ეკლესია ქრისტესი ქართველთა – მუდამ ჯვაროსნების – ხელთ, კავკასიაში ისე მიმოვიდოდა, როგორც ნოეს კიდობანი სიმრავლესა ზედა წყალთასა. ათასწლიანი რკინების შემდეგ ის მოზიგმედ გამოვიდა და განისვენა სრულიად რუსეთის ეკლესიის მართლმადიდებლობის წიაღს³⁴.

VI საუკუნეში დაარსებული ქრისტიანული თფილისის ერთი ღირსშესანიშნავი ადგილი და მთელი ხალხის სულიერ საუნჯეთაგანი არის წმ. დავითის მიდამო, ჩვენი აღწერის საგანი, რომელიც სინმიდედ ქალაქის ქართველ მეფეთა საყოფელად გამოცხადების ახლო ხანებში გახდა³⁵. ამიერკავკასიის ტრიანგულაციის გაზომვით

³³ ღირსშესანიშნავია ამ მხრივ წმ. ბასილი დიდის, კაპადოკიის მთავარეპისკოპოსის ეპისტოლე ეპიფანე ივერთა ეპისკოპოსის მიმართ (ეპ. 325).

³⁴ საქართველოში ქრისტეს ეკლესიის მთელი მსგელელობისთვის მიეუთითებ მკითხველს ჩემს წიგნს: *История Грузинской церкви*. СПб. 1843, [გამოც. II].

³⁵ საზოგადოდ თფილისის უძველეს ძეგლებზე ადრეც მინერია, Журнал

ეს მთა ზღვის დონიდან 2400 ფუტის სიმაღლისაა, წმ. დავითის ეკლესია თუ ეკლესიის აივანი – 1940 ფუტის. ღირსი დავითი, ერთი ასურელ მამათაგანი, დროებით აქ დასახლებულა, მოშორებით ახალი, ახალმოშენე ქალაქისგან, მისთვის ზეცისა და მიწისგან კურთხევის მთხოვნელი. ასეთია ძველისძველი გარდამოცემა, რომელიც არ შესულა წმინდანის „ცხოვებაში“, მას კი კიდევ ერთი ზეპირი გარდამოცემა ემატება, რომელსაც წმ. ეკლესია თავის საგალობლებში უმღერის³⁶. ჯერ კიდევ წმ. დავითის სიცოცხლეში, ერთი განდევნილი ქალი, მცხოვრები მონასტერში აწინდელი ქაშუეთის ეკლესიის ადგილას, დაორსულებულა. ამ საქციელით გაკვირვებული ღვთისმსახურნი მოითხოვდნენ, განეცხადებინა მაცდუნებლის სახელი. წმ. დავითის მტრებმა, ცეცხლთაყვანისმცემლებმა, რომლებიც ჯერაც მრავლად ცხოვრობდნენ თფილისში, მოისყიდეს დედაკაცი და ჩააგონეს მას ბრალი, მათი ჩაუქრობელი საგზებლების საშიშარი წინაღმდგომისათვის, წმ. მამისთვის დაედო. ღირსი მამა იძულებული შეიქმნა სახალხო სამსჯავროზე წარმდგარიყო. იქ მისული, სადაც იმყოფებოდა ცილისმწამებელი დედაკაცი, წმ. დავითი შეეხო კვერთხით ორსული ქალის მუცელს და პირგამეხებით ჰკითხა: მე ვარ მამაჲ შენი? ყრმამ საშოდან უპასუხა – არა, არა-ო. მოლოგინებისას უღირსმა მონაზონმა თავის საყოფელში ჩვილის მაგივრად ქვა შვა. ამ ქვისგან წარმოსდგა სახელწოდება „ქუა-შუეთი“.

ამ ამბის მხსომებელნი, ქრისტიანები წმ. დავითს ქალთა სიბერწის მშველელად თვლიან და მის მეოხებას ითხოვენ ხოლმე, ხშირად მიკითხვის, საღვთო შესანიშნის, ღამისთევის და მისთანათა აღთქმას აძლევენ.

წმინდანის ცხოვრების ეს გარემოება გახდა იმის მიზეზი, რომ ღირსმა მამამ მაშინვე მიატოვა ეს ადგილი, დროებით ის დასახლდა თფილისის სამხრეთით ერთ მღვიმეში, რომელიც ახლაც მოჩანს

министерства внутренних дел, январь, 1844.

³⁶ წმინდანის აკოლოთია III გალობა ცისკრის გალობათა. ქართულ თთუენში ეკლესია გალობს:

ზაკუანი თხზულნი კაცთა ბოროტთანი, აღჰსჭრენ საკვრველად ნუშრითა კუშრთხისათა, საშოთ რა აზრახე ყრმა, წამებად სინმიდისა შენისა, მამაო.

მტკვრის კალაპოტის მარცხნივ და კვლავაც სათაყვანოა ქრისტიანებისთვის. აქედან ის ყარაიას ველისკენ წავიდა და გარეჯას შეიქმნა სავანე და მის ირგვლივ, როგორც სულიერი ღვანლის ცენტრიდან, იკურთხა გარეჯის სამოურავო 11 უდაბნოთი, სახელები ამ უდაბნოთა შემდეგია:

1. აღდგომისა წამებულნი
2. ბერთუბანი
3. წმ. დოდო
4. ნათლისმცემელი
5. ჩიჩხიტური
6. თეთრ-სენაკები
7. მალაზანა ანუ მღვიმე
8. ქოლაგირი
9. მოხატული
10. ვერან-გარეჯა
11. პირ-უკუღმართი^{xxviii}.

ამ უდაბნოთაგან ბინადარნი ან ორსლა ჰყავს: სავანეთა ცენტრს, გარეჯისად წოდებულს^{xxx} და ნათლისმცემლისას.

გეოგრაფოსი ვახუშტი ამ მიდამოზე შემდეგს წერს:

„დასავლით, იშიტუტრუკის კლდესა შინა არს მონასტერი მთაწმიდისა და ან ცალიერი“.

სიტყვა „იშიტუტრუკი“ სომხურია. იგი ვახუშტიმდე ერთ საუკუნეზე ცოტა ადრე წარმოიქმნა, თფილისში სომეხთა ჩამოსახლების დროიდან; აქ მოვაჭრე სომეხთ თავისი კომერციული მგზავრობისთვის ჯორები და სახედრები ჰყავდათ, რომელთაც საძოვარზე ამ მთასთან მორეკავდნენ ხოლმე. სახედართა მოსაძოვებელი ადგილიდან წარმოსდგა სახელწოდება იშიტუტრუკი.

ამავე დროს, არც ამ მიდამოს ძველი გუჯრებიდან და გადმოცემებიდან, არც ქალაქში მოსახლე ორი ერის თქმულებებიდან ჩანს, რომ ამ მთას ვახუშტის მოყვანილი სახელი რქმეოდა. პირიქით, მას მუდამ მთაწმინდისას ეძახდნენ, თან წმ. დავითის სახელის გამო. კი არა, არამედ მეტოქისა გამო წმ. ათონის მთისა ანუ წამდვილად წმინ-

და მთისა, როგორც ამას დასტურ წერს ვახუშტი და ერთი საეკლესიო გუჯარიც მოწმობს³⁷. ვგონებ, რომ ჩვენამდე შემორჩენილი და სინოდალურ კანტორაში მყოფი ამ გუჯრიდან გამომდინარე მთანმინდის სახელი შემოიღეს ბევრად ადრე 1592 წლამდე, იმ დრომდე, როდესაც ლუარსაბ მეფის დროს ათონის წმ. მთიდან მოსული ორი მთანმინდელი ბერის, გვარად გაბაშვილების, დავითისა და ნიკოლოზის ღვანლით აქ ეკლესია იქნა აღდგენილი³⁸. ქართველებს შესანიშნავი ჩვეულება ჰქონდათ, გადმოეტანათ კლასიკური თანამორწმუნე საბერძნეთიდანა და პალესტინიდან თავის ქვეყანაში ქრისტიანული ტაძრების ნიმუშები და მათი აღშენებისას მათთვის თავდაპირველი სახელწოდებები მიეცათ. ასე გაჩნდა ტაძრებისა და დასახლებების სახელწოდებანი: ნიქოზი, ატენი, კორინთი, გეთსამანია, იტრია, ანტიოქია, კაბენი და ა.შ.³⁹

ამგვარად, ათონის წმ. მთიდან მიიღო სახელი მთამ თფილისის დასავლეთი მხრიდან რომ მბრძანებლობს, ხოლო აქ შექმნილ ეკლესიასაც ქართულად მთანმინდისა ეწოდა. აქედან ამ მიდამოს სახელწოდება IX საუკუნეს მიეკუთვნება, ე.ი. ათონზე მთანმინდის მონასტერთა განვითარებისა და გავრცელების დროს, სადაც მაშინვე მოეწყო ქართველთა მონასტერი, „ივირონიც“, რომელსაც სამართალმადიდებლოში ეგზომ ცნობილი კარისა, ღმრთისმშობლის პორტიკისას სახელი ეწოდა.

ჯერ კიდევ წმ. დავითის სიცოცხლეში აშენდა აქ ეკლესია ღვთისმსახურებისთვის. IX საუკუნეში გაჩნდა სხვა, ქვისა, ივერთა ღმრთისმშობლისადმი მიძღვნილი, რომელსაც მონასტრის სახელით ათონელი ბერები განაგებდნენ. 1592 წელს იგი მთანმინდის სახელით ააღორძინა ორმა ბერმა, დავითმა და ნიკოლოზმა; მისი ნანგრევები 1809 წლამდე იდგა, ბუჩქნარით მოცული, მლოცველთათვის თითქმის შეუვალი. 1809 წელს კათოლიკოსმა ანტონი II-მ გადასცა

³⁷ იხ. ქვევით შენიშვნა.

³⁸ 1849 წელს ათონის მთაზე ყოფნისას ივერთა მონასტრის ბერძნულად დანერილ დიპტიქონებში მე ვნახე სახელები ბერების დავითისა და ნიკოლოზისა, რუსთველ თეოფანესთან ერთად 1581 წლისთავის.

³⁹ იხ. ჩემი: Описание Кабенского монастыря, Кавказ. календ. на 1854 год.

ხუცესს ქაშოეთის ეკლესიისას თომა გრიგორაშვილს⁴⁰ სიგელი, რათა მას შემონიროლებებით შეძლებისდაგვარად აღედგინა თფილისის ძველი სინმიდე და თავისთვის მრევლიც შეედგინა. დიდია ამ ხუცესის დამსახურება თანამედროვეთა და შთამომავლობის წინაშე. ბარითა და წმ. ჯვრით ხელში, ღვთის სასოებით დღედაღამ შრომობდა ის ამ გავერანებულ მიდამოში; ააშენა ეკლესია, შექმნა მის ირგვლივ მოედანი; გაიყვანა ახალი, უკეთესი გზა, ჩაყარა ხეხილი, რომელიც ჩემს ახალგაზრდობაში მრავლად იყო, ახლა კი, არ ვიცი რატომ, დაცოტავდა⁴¹; კამარით გაამაგრა ფხვიერი და შლადი მთიდან გამომავალი წყარო, ერთადერთი სასმელი ეკლესიასთან მცხოვრებთა თუ საქართველოში ჩვეულებრივი ალთქმული ღამისთევისთვის დროებით ჩამოსულთა. ძველად აქ წვიმის წყლის შესანახი ცისტერნებიც ყოფილა.

1817 წელს საქართველოს მთავარსარდალმა გენერალმა ერმოლოვმა, ხუცესის თხოვნით, უბრძანა მესანგრეთა ერთ-ერთ რაზმს ხელი მოეკიდა მთაზე ამავალი გზის გაგანიერებისთვის და ერთი თვის განმავლობაში გაჩნდა ახლანდელი, ახლაც არსებული მიხვეულ-მოხვეული გზა.

თომა ხუცესის მიერ ძველის ნაშთებზე აგებული ეკლესია 1810 წელს დასრულდა. ანტონი II კათოლიკოსის კურთხევით იგი სატფურება-ჰყო ტრიფილე არქიმანდრიტმა, ეგზომ ცნობილმა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. არ ვიცი, რატომ იწება ანტონი II კათოლიკოსმა მისი უფლის ფერისცვალების სახელზე კურთხევა. იქნებ მთის სიმაღლისა გამო, რომელზედაც არის იგი აშენებული, რათა

⁴⁰ გარდაიცვალა მღვდელმონაზვნის ღირსებაში, ფილოთეოსად სახელდებული 1856 წელს და დაკრძალულია თფილისის უფლის ფერისცვალების მონასტერში.

აქაური დეკანოზი მამა იოსები, სინმიდის აღმადგინებლის ვაჟი, სიძველის ნაშთთ მონაშე, მარნმუნებს, რომ ეს მთა, თუმცა დიდ მცენარეებს ვერ გაახარებს (ის მთლიანად შავი სიბი ქვისაა – *sohiste noir*), ტყით ისე მდიდარი ყოფილა, რომ მას შინ სახმარად სამი წლის განმავლობაში ჭრიდნენ. ეჭვი არაა, რომ ტყის განადგურების გამო შეიძლებოდა დაკლებულიყო წყალიც, რომელსაც ტყე უდაოდ ინახავს. ყოველივე ამის შემდეგ, იქ ახლაც ხარობს რამდენიმე ბრონეულის და სხვა ხე და მრავლად პუჭპუჭა.

მისი მეშვეობით გამოხატულიყო პალესტინური თაბორის მნიშვნელობა?

ეკლესიის სამხრეთით აშენებულია სამრეკლო, რომლის ხმები სალოცველად თფილისის მთელ სანახებს იხმობს. მათი მიმდებარე შენობები დანგრეულია. სხვა ნაგებობებსა თუ ნანგრევებს არ ატყვიათ წმიდა ბეჭედი სიძველისა⁴². გარდა მიდამოსი, თფილისის ჭირისა და ლხინის ძველის ძველი მონმის, ან მოგზაური ეკლესიის გარშემო ვერაფერს ნახავს. ყველაფერ ძველიდან ერთილა ჩანს, მთის გულში ამომაღალი წყარო, რომელიც გზას ნახევრად კლდოვან ქანში იკაფავს, წვიმიანობისას მოჩუხჩუხე, ხანგრძლივი გვალვის მერე კი ცრემლივით მწვეთარი. ამ წყაროს კამარის ქვეშ, წყლის გამოქვაბულსა ან, უკეთ, ეხში, ცივი ქროლვისას შესამჩნევია კიდევე საღვთო ბინდიც, ეგ ზომ საამო ძველებურ სალოცავებში. ეს ერთადერთი ადგილია, სადაც აღმოცენებულ წყაროს წყლის ტკბილად ჩუხჩუხის ზეგავლენით, კამარათა იდუმალ მდუმარებაში შეიძლება შთაგონება იპოვო. აქედან გადაგეშლებათ მთელი ხედი ცხოველხატული თფილისისა, მტკერისა – მგოსნების მეანდრივით, – და მზერა ზენა ლაჟვარდით მარტყოფსა და სამგორს სწვდება და ოდნავ თუ ყოვნდება წმ. ანტონი მარტყოფელის, წმ. დავითის თანამოძმის სავანესთანა და გარეჯის სერთა ნახნაგებთან⁴². ასეთია ამ ადგილთა პოეტური მხარე ვითარცა მთიანი ოაზისისა. ასე ესმოდა ეს ადგილი უკვდავ პოეტს, რომელსაც მისი მონახულება ყვარებია და დაუბარებია აქვე დაეკრძალათ, თუკი ამქვეყნიურ ცხოვრებას საქართველოში გალევდა. მგოსნები ძველ ხალხებს მისნებად მიაჩნდათ (Vates sunt). წინათგრძნობა გამართლდა. სიკვდილი ამ გენიოსს თეირანს ეწია და ნეშტი მისი წმ. დავითის საფარველს ქვეშ, წმ. დავითის მთაზე განისვენებს. ეს გენიოსი, რუსეთის ეს სასიქადულო – გრიბოედოვი გახლავთ. აქაა მისი აკლდამა. რუსული სიტყვიერების მუზანი აქაურობას მოაკითხავენ ხოლმე, რათა ფიქრად დაიტირონ თავისი საყვარელი ქურუმი. კეთილშობილმა ქვრივმა მისმა წინომ თავად

⁴² მარტყოფის მონასტერი ამ მთიდან 18 ვერსის იქით ჩანს, გარეჯის სერების თავი კი, მტკერის გაყოლებით სამხრეთისკენ, 80 ვერსის დაშორებით.

ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულმა, ძალიან ადრე დაქვრივებულმა და რუსული სიტყვის მატიანეში უკვდავად შთენილის მოერთგულემ, აქ ძეგლი აღმართა.

ალენეროთ იგი. მღვიმე ალგეთის ქვის კამარით არის გამოყვანილი. მის შუაში ვხედავთ შავი მარმარილოს ოთხკუთხა კვარცხლბეკს და მასზე ბრინჯაოთი ჩამოსხმული ფიგურა მოტირალი ქალისა, რომელიც შვერდომია ჯვარს, ჭმუნვისა და ნუგეშის სიმბოლოს და მისთვის ორთავ ხელი შემოუდია. კვარცხლბეკზე გარდაცვლილის პორტრეტია, მის ქვეშ კი ოქროს ასოებით დატანილი რუსული წარწერაა: „ალექსანდრე სერგის ძე გრიბოედოვი, დაიბადა 1795 წლის 4 იანვარს; მოკლეს თეირანში 1829 წლის 30 იანვარს“. ჩრდილოეთ გვერდზე მეორე წარწერაა: „მისთვის დაუწინყარს – ნინა“, კვარცხლბეკის სამხრეთ მხარეს: „გონება და საქმენი შენნი უკვდავია რუსთა ხსოვნაში, მაგრამ რისთვისღა ერგუნა მეტი ჟამი სიყვარულს ჩემსას?“

1857 წლის 28 ივნისს თვით მასაც, ქოლერის მოწყლულს, ხვდა მარადისობას გადასვლა ჭეშმარიტი ქრისტიანის გრძნობებით; მშვიდად და უშფოთველად ღვთის ნებას თავმიცემული შესჭვრეტდა იგი მიწიერი სადგურის სწრაფ გაცამტვერებას და სარწმუნოებით აღვსილი, ქრისტესგან ნუგეშინისცემის მსასოებელი თავისი მეუღლის აკლდამის გვერდით განისვენა. მთელს ჩვენს მხარეში სახელი ნინოსი რაღაცაგვარი განსაკუთრებული ნდობისა და სიყვარულის გამოხატვით წარმოითქმოდა. მისი გარდაცვალება სამწუხარო დანაკლისია საზოგადოებისთვის, რომელიც მას მუდამ პატივისცემითა და გულმხურვალეობით ეკიდებოდა.

უფალმა მოიპოვა ჩვენთვის და განგვიმზადებს ბინათა მრავალთა. დე, განგისვენოს შენ, რომელი „უფლისა მიერ მოკუდა“, განსასვენებელსა სამარადისოსა, ქვეყანასა მას ნაცვალგებისა და შეწყალებისა.

იმ პირთაგან, ვინც საზოგადო აღდგომის მოიმედე ამ ეკლესიასა და მის გარეთ განისვენებს, ჩვენგან ნახსენებთა გარდა, აღსანიშნავია:

სალომე ჭავჭავაძისა, მეუღლე გენერალ-ლეიტენანტის, თავადის ალექსანდრე გარსევანის ძე ჭავჭავაძისა, თავად ორბელიანის ასული. იგი ქოლერით 1857 წელს გარდაიცვალა.

ქართველი აზნაური დავით ალექსი [მესხიშვილი], მეფეთა ირაკლი II-სა და გიორგი XIII-ის დროს თელავის სემინარიის რექტორად ნამყოფი. სახელი მისი, ვითარცა საუკეთესო კალიგრაფისა და უამრავი ქართული ხელნაწერის გადამწუსხველის, როგორც თავისი დროის სწავლულისა – უეჭველად ქართული ლიტერატურის ისტორიის კუთვნილებაა. იგი 1824 წელს, დაბადებიდან მეოთხმოცე წელში გარდაიცვალა.

კოლეგიის მდივანი თავადი ზაქარია მიხეილის ძე ფალავანდიშვილი, რომელიც 1845 წელს ქართულად გამოსცემდა „Закавказский вестник“-ის ოფიციალურ ნაწილს⁴⁰.

თავადი რომან ივანეს ძე ბაგრატიონი, 1812 წლის სახელგანთქმული გმირის, პეტრე ბაგრატიონის ძმა. გარდაიცვალა გენერალ-ლეიტენანტის წოდებაში, 1834 წლის 2 მარტს, დაბადებიდან მეორმოცდამეათე წელს.

ონისიმე იოსელიანი, კარის წმ. გიორგის ეკლესიის ხუცესი მეფეთა თეიმურაზ II-ის, ირაკლი II-სა და გიორგი XIII-ის დროს. გარდაიცვალა 77 წლისა 1816 წელს. ეს ის პირი გახლავთ, რომლის სიტყვებს დააფუძნა თავისი თანადროული თხრობა საქართველოზე ჰოლანდიელმა მოგზაურმა როტიემ⁴¹, თფილისს 1811 წელს ნამყოფმა.

⁴⁰ L'itineraire de Tiflis à Constantinople, – par le Colonel Rottier, Bruxelles, 1829.

თავისი თხზულების V თავის დასასრულს როტიე შემდეგს წერს:

„le récit, telque je la donne, m'a été dicté par le père Onissime, de la famille Joselliano, desservant de la chapelle de St-George attenante à la maison où la reine fut arrêtée. Il avait été témoin oculaire de toute ce qui s'était passé; et ce spectacle avait fait sur lui une si profonde impression, qu'après dix ans il n'en parlait encore qu'avec une expression de terreur ou les l'armes aux yeux.

Et en terminant son récit: Hic jinis jatorum, me disait-il,... hinc exitus illos sorte tulit ...tot quondam populis terrisque superbos Regnatores Asiae Virg., ÆEn. II. v554.

Ici finit tout ce que j'avais à dire moi-même de la Monarchie Géorgienne” – /ამბავი, რომელიც მოგახსენეთ მე მიკარნახა მამა ონისიმემ, იოსელიანთა გვარიდან, წმ. გიორგის სამლოცველოში მომსახურემ – იმ სახლისა, სადაც დედოფალი (მარიამი მთარგ.) დააპატიმრეს. მან თავისი თვალით ნახა, ეს როგორ მოხდა; ამ სანახაობამ მასზე ისეთი ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა, რომ ათი წლის

ვერ დავიდუმებთ მლოცველთა ერთი უცნაური ჩვეულებისა გამო. ჩრდილოეთი მხარე ეკლესიისა მოფენილია ადგილობრივი სიბიქვის კენჭებით. მათ კედელზე ამაგრებენ და უკეთ მიკრული, ჩათქმულის აღსრულებას პირდება. მაგრამ ამით ბავშვები ერთობიან, ქალები კი აგდებულად აკეთებენ, უფრო ჩვევის, ვიდრე ცრურწმენის მიზეზით.

რადგანაც წმ. დავითის დღეობა უფლის ამალლების დღესასწაულის პირველ ხუთშაბათსაა, ამ დღეს წმ. დავითის მთას განაცხოველებს თფილისის მთელი მოსახლეობის მიერ მისი საზეიმო მოლოცვა. წმ. მარტომყოფის ორბის ბუდის სიმაღლიდან მზერას აჩერებს ქაშოეთის წმ. გიორგის მოხდენილი ტაძარი⁴⁴, რომელიც თფილისის მომხიბვლელი პანორამის შუაგულში იხატება. ეს ეკლესია წარსული საუკუნის ნახევარში მარტომყოფისთვის ცილის შემწამებელი დედაკაცის მხილების ადგილასაა აგებული. მრავალნი აღთქმით ამ მთაზე სინმიდისკენ ყოველ ხუთშაბათს ადიან, ხშირად მთელი წლის განმავლობაში, ბევრნი ფეხშიშველადაც.

თფილისის მთაწმინდის ტაძრისადმი სხვადასხვა ძღვენთა და შეწირულობათა საბუთთაგან შემდეგი შემოინახა:

1. მეფე ლუარსაბ I-სა (მეფობდა 1534-დან 1558 წლამდე). ამ საბუთიდან ჩანს, რომ ვინმე ზურაბმა, მამამისის გიორგის და დედამისის მირანგულას სულის საოხად, მეფის ნებართვით შესწირა ბალი; ყოველწლიურად თფილისური საქალაქო საწყაოთი 12 ლიტრი⁴⁵ ზეთი კანდელებისთვის, კიდევ ვენახი, ვილაც ებრაელის ნაქონი; 4

შემდეგაც იგი ამაზე შეძრწუნებით ან თვალცრემლიანი ლაპარაკობდა...

...და მისი მონათხრობის დასაბოლოებლად: დახეთ, მითხრა მან ვირგილიუსის სიტყვებით, ასეთის ტვირთვა ენერა ხვედრის... მას შემდეგ რაც აზიის ხალხისა და მიწების მფლობელი იყო. ვირგილიუსი, ენე. II, გვ. 554.

ეს რაღაც ჩემდათავად შემძლია გიამზოთ საქართველოს მონარქიაზე/.

ამ თხზულების ნაწყვეტი ონისიმე ხუცესის სახელით, მოთავსებულია ნიგნში „Le Portfolio“ (Paris, 1837, ტ. V, გვ. 231-248). ამ ნიგნზე მიმითითა კონსტანტინოპლის პატრიარქყოფილმა, სწავლულმა კონსტანტინემ, 1849 წელს კონსტანტინოპოლში ჩემი ყოფნისას.

⁴⁴ უძველესი, უკვე უკვალოდ დანგრეული ძველი ტაძრისგან მოშორებით თავადაა გივი ამილახვარმა 1742 წელს ააშენა ახლანდელი გუმბათიანი ტაძარი

⁴⁵ ლიტრა ცხრა ფუნტს შეიცავს.

ლიტრა სანთელი; ლიტრა საკმეველი; კვლავ ვენახი დიღომში. დამატებით იმ შესანიშნავთან, თავად ზურაბის სულის საოხად, თფილისში ერთი გლეხკაცის დავით ედემაშვილის ოჯახი, რათა იგი ყოველ წელს ეკლესიისთვის 8 ლიტრა ზეთს, 2 ლიტრა სანთელს და 100 თანგას⁴⁶ მოიწვედეს წინამძღვრის სასარგებლოდ.

შემდგომ რამდენიმე სხვა ვენახი, 8 ლიტრა სანთელი; თელეთის მცხოვრებთაგან დანიშნულია სარგებლად 3 კაპინი პური⁴⁷. ამ საბოძვარის სანაცვლოდ წინამძღვარი თავს იდებს წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის დღეს აღაპი⁴⁸ გადაუხადოს ზურაბს; ასევე თფილისის სამღვდელოებასთან ერთობით უსისხლო მსხვერპლის შეწირვით უკანასკნელი უხორცო კვირეულის შაბათსა და მთელი დიდმარხვის ყოველ შაბათს; თვით წინამძღვარმა გადაიხადოს ყოველწლიურად 2 ივლისს.

სიგელს ლუარსაბ მეფის ხელრთვა აქვს, ოღონდ წელი არაა მითითებული.

2. შანშე-შვილი ზურაბის სახელით თფილელი მიტროპოლიტი ელისესადმი⁴⁹ 1642 წლის 13 ოქტომბერს გაცემული საბუთი. აქედან ჩანს, რომ ამ ზურაბის ბიძას, იოანე წინამძღვარს ხოდაბუნი უყიდია და მონასტერს შესწირა, მაგრამ ეს მიწა წინამძღვრის გარდაცვალების მერეც ზურაბის სარგებლობაში იყო. შვილების დაკარგვის გამო და სინდისის დასამშვიდებლად მან ეს მიწა სამუდამოდ მონასტერს დაუმკვიდრა.

⁴⁶ ამ ძველ საბუთში ნახსენები სპარსული სიტყვა „დანგა“ იგივე „თანგაა“, მისხლის მეოთხედი და ვერცხლის 5 კაპიკს უდრის. ასეთი ფული, თურქული პიასტრით წინათ იხმარებოდა საქართველოში.

ეს საზომი ახლანდელი ერთნახევარი კოდი, ე.ი. 3 ფუთი და 10 ფუნტია.

⁴⁷ ამ აღაპებსა თუ სინოდისკონოზზე ადრეც მიწერია (Описание Шно-Мгвимской пустыни, Тиф., 1845, გვ. 17 და 88).

⁴⁹ ელისე აზნაურ საგინაშვილთა გვარისა იყო. 1849 წელს ათონის მთაზე ყოფნისას, ივერთა პორტაიტისას მონასტრის ბიბლიოთეკაში მრავალი ქართული ხელნაწერი ვნახე, რაც მას იქვე წაეკითხა. ივირონის საბუთებით ჩანს, რომ იგი იქ 1640 წელს ყოფილა და იმავე წელს, უკან, საქართველოსკენ გამოემართა. ამავე ელისემ მიაშენა ეგვტერი თფილისის სიონის ტაძარს სამხრეთით. 1827 წელს საქართველოს ეგზარხოსმა, იონა მიტროპოლიტმა ეს ეგვტერი წმ. მთავარანგელოზთა სახელზე აკურთხა.

საბუთებს ადასტურებს შემწირველისა და მონმეთა ბეჭდები.

3. იოანე ვლასიძის 1542 წლის საბუთი. ამ საბუთიდან ჩანს, რომ კათოლიკოსის და თფილელი მიტროპოლიტის იოანეს კურთხევით ბერებმა დავითმა და ნიკოლოზმა აალორძინეს მთანმინდაზე ეკლესია სახელსა ზედა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელისა და შესწირეს მიწა ორ ხევს შორის და რომ ეს შესაწირი მან, იოანე ვლასიძემ ქვიდან გადმოიწერა, რომელზედაც ის იყო გამოხატული. საბუთს ხელს აწერს ნიკოლოზ კათოლიკოსი.

წიგნებისა და ზეპირი მონათხრობიდან მოვისესხე შემდეგი მოვლენები ჩვენს მიერ აღწერილ წმიდა ადგილზე მომხდარი.

1. მეფე ირაკლი II, დამწუხრებული თავისი ძის, სოლომონის სიკვდილით, ერთ ხანს წმ. დავითის საფანეში განმარტოვდა. მას იქ ყოველდღე ნახულობდა კათოლიკოსი ანტონი I და ანუგეშებდა მჭმუნვარეს ზეცისა და ქრისტეს აღდგომისა და ცხოვრების საწმენობის სახელით. მთელი სამეფო კარი აქეთ გადმოვიდა და აქედანვე, სიონის დარად, სასამართლო მსჯავრთა და ხალხის მმართველობის სიტყვები გამოდიოდა.

2. 1517 წელს, ქართლის მეფე ბაგრატის ზეობაში, მროველმა ნიკოლოზმა, სიბერით, უარი თქვა ეპარქიის მართვაზე და დაბინავდა წმ. დავითის მთაზე, რომელიც, სიმაღლის გამო, ჰავით კეთილშეზავებულია, მით უმეტეს თფილისური ზაფხულის პაპანაქებაში.

3. მეფე გიორგი XIII-ს, უკანასკნელს საქართველოს მეფეთა შორის, სჩვეოდა ძველი ტაძრის ნანგრევებს წმ. დავით გარეჯელის დღესასწაულს სწევოდა და რადგან ღვთისმსახურება ამ ტაძარში არ ტარდებოდა, ლოცვის აღვლენით კმაყოფილდებოდნენ. მსწრაფლმა, მეფობის სამი წლის შემდეგ, გარდაცვალებამ არ მისცა საშუალება ღვთისმოსავ მეფეს განეხორციელებინა განზრახვა თვისი და ტაძარი აღედგინა.

4. თფილისის ალა-მახმად-ხანის მიერ 1795 წელს აკლესიის დროს, 50 კაცმა ქალაქის მცხოვრებთაგანმა, რომელთაც ვერ მოესწროთ თფილისიდან გასვლა, ამ მთაზე თავი წმ. დავითის მფარველობას მისცა და ისინი გადაურჩნენ სპარსელთა ხმალს და მათგან დატყ-

ვევებას. სპარსელები, რომელნიც 15 დღე იკლებდნენ და წვავდნენ ქალაქს, არ ასულან მთაზე, ალბათ, რადგან იქით თავისთვის ალაფს არ ელოდნენ ან ეშინოდათ იქ თავშეფარებული პირებისა, უთუოდ შეიარაღებულთა.

5. ქართლის მეფე დავითი (1505-1524), ძე კონსტანტინე ბერისა, შეზრუნეებული თავის სამეფოში შინააშლილობით, საქართველოში შაჰ-ისმაილის შემოსევით, რომელმაც აიღო თფილისი და წააბილნინა თფილისის ყველა სინმიდე, დაუტოვა თავისი ტახტი თავის ძეს, გიორგი IX-ს, თვითონ კი, დოროთე კათოლიკოსის კურთხევით, ბერად აღიკვეცა და შეაბიჯა წმ. დავითის მთაზე სამონასტრო ცხოვრების სიმშვიდეში, ისტორიკოსის სიტყვით, თფილისისავე მონასტრისა. აქვე გარდაიცვალა იგი 1525 წელს და თვით ეკლესიაშია დაკრძალული. ტაძრის 1810 წელს წმენდისას გამოჩნდა ამ ღვანლით შემოსილი მეფის ძელები, ბერული მოკრძალებით უბრალო ჯვარლოში გახვეული. ამ ადგილს ახლაც აჩვენებენ მარჯვენა კედელზე სამხრეთი კარიდან, ტაძრის ხატის წინ, თუმცა საფლავის ქვა აქ არ არის.

6. ეკლესია ვერეზე, ღმრთისმშობლის სახელობისა. იგი სამრევლო ყოფილა, ძველად წმ. ანდრიას მონასტერზე დამოკიდებული, სამლოცველოსავით, თუმცა, თავისი ტრაპეზით. ამ მცირე ეკლესიისაგან ახლა ორი დანგრეული კედელი და აგურის ტრაპეზის ძირია გადარჩენილი. ქეთევან ბატონიშვილი, ასული ირაკლი II-სა, და მეუღლე თავადის ივანე ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონისა ყოველწლიურად, დღეობას, წმ. აღდგომის მეორე დღეს, ეწვეოდა ხოლმე⁵⁰ ამ ნანგრევებს, შესანიშნავთ თავისი ოდინდელი მნიშვნელობით. იგი იყო უკანასკნელი მლოცველიც ამ სინმიდისა, რომლის წინაშე მონიწება მართებდათ მომდევნო საუკუნეთ, წინარე საუკუნეთა მონიწების წმიდა სხოვნისა გამო. ამ სინმიდის აღდგენა შესაძლებელიცაა და აუცილებელიც მზარდი მოსახლეობისათვის, რომელსაც არ აქვს ეკლესია¹⁰⁰⁰.

⁵⁰ ამ, ან უკვე მივიწყებულ დღეობაზე უკვე დამინერია ჩემს „Описание Шно-Мгвимской пустыни“-ში. (თიფ., 1845, გვ. 12).

7. ეკლესია ღმრთისმშობლის კრების სახელობისა, ძველის ნაფუძარზე ააშენა ელენე ბატონიშვილმა, ვახტანგ V-ის (შაჰ-ნავაზის) ასულმა 1680 წელს. გაპარტახებული, შემცირებულად აღადგინა მარიამ ბატონიშვილმა, ირაკლი II-ის ასულმა 1775 წელს. 1840 წელს უფლის ტაძართა კეთილმშვენიერების სიყვარულისა გამო განაახლა თავადმა ფარსადან ციციშვილმა. მაგრამ იგი გაუქმებულია, წირვა არ დაყენებულა დიდი ხანია. ამ ეკლესიასთან იყო სახლი, სადაც ბოლო დროს ბინა ჰქონდა კათოლიკოს ანტონი II-ს. მის გვერდით XVIII საუკუნის დასაწყისში სასახლე იყო, სადაც კათოლიკოსები იდგნენ, რაკი მეტოქად ანჩისხატის ტაძარი ჰქონდათ. სპარსთა ბატონობისას, აქ სპარსელი ხანები იდგნენ ხოლმე, მათ არყოფნაში კი კათოლიკოსები ან წევრნი სამეფო სახლისა. ამ სასახლეში გაჩერებული პირველი ხანის სახელი თვით მასაც დაერქვა და ეწოდა ხანჯალ-ხანა. XVIII საუკუნის დასაწყისში დომენტი კათოლიკოსმა პირველმა დაიჭირა ამ დროს უქმი ხანჯალ-ხანის სასახლე. იგი სამხრეთიდან ადგებოდა თავად ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონების სახლს და მტკვრის პირას იყო განლაგებული. აქ ერთმანეთის მიყოლებით უცხოვრიათ კათოლიკოსებს დომენტი IV-ს, ბესარიონ I-ს, ნიკოლოზ VII-ს, ანტონი I-ს, იოსებ I-ს და ანტონი II-ს, ვიდრე სასახლესაცა და მთელ თფილისსაც 1795 წელს სპარსელები აიკლესდნენ. საფუძველნი სასახლისა, მეტადრე მტკვრის კიდეზე ამოყვანილი აღმოსავლეთი კედლის, ახლაც ჩანს.

ამ სასახლევეთან რჩებოდა უშენი ადგილი ეკლესიის საძირკველითურთ, რომელიც ამოეყვანა კათოლიკოს ანტონი II-ს თფილისიდან რუსეთს 1811 წელს გამგზავრების წინ. მას სურდა ის წმ. სვიმეონ მესვეტისთვის მიეძღვნა. ეს მიდამო, ეკლესიის ჯერაც დაუნგრეველი საფუძველით, 1848 წელს კერძო პირის ხელში გადავიდა. ეს მიდამოცა და თვით ეკლესიაც ღმრთისმშობლის კრებისა, რომელნიც უნდა ყოფილიყო ისტორიული განძი და მთელი ერის სინმიდე, კერძო სახლის ეზოში აღმოჩნდა. გაქრა ძეგლები ოდინდელი ღვთისმოსაობის ღვანლისა, თფილისის ოდინდელი ისტორიის შემახსენე-

ბელნი. დე, მათი ამბავი მაინც ნულა დაიკარგება თანამედროვეთა და შთამომავლობის მეხსიერებაში^{xxxiii}.

8. წმ. მონამე მარინას ავლაბრის ეკლესია, ბერძენი ბერების აშენებული, თუმცა არ ვიცით თუ როდის. აღდგენილია იონა მიტროპოლიტის ჟამს და მის მიერვე 1824 წელს ეკურთხა უფლის მირქმის სახელზე. რამ აიძულა საქართველოს ეგზარხოსი იონა, საქართველოს ეკლესიისთვის ეგზომ გარჯილი და სამღვდელოების გულში ამაღლებულ მოგონებად დარჩენილი, ეკლესიის ძველი სახელწოდება შეეცვალა, ცნობილი არ არის. 1849 წელს ძველის ადგილზე აშენდა სხვა, ზომით უფრო ვრცელი ეკლესია, მასზე მიშენებული სამრეკლოთი, რომელიც ასე შვენის ამ შემალლებულ მიდამოს. საქართველოში წმ. მარინას სახელობის ეკლესია ძალიან ბევრია. კახეთში, ალაზნის გაღმა არის მონასტერი წმ. მარინასი, ცხოველხატულ ადგილზე მდიდრულად ნაგები. მთების ველური მცხოვრებლების, ლეკების მიზეზით ბერებმა მონასტერი ჯერ კიდევ XVII საუკუნის ბოლოს მიატოვეს^{xxxiv}. წმ. მარინას სახელი ახლა დიდადაა პატივცემული. იგი სამეფო თუ მთავართა გვარეულობის არა ერთ პირს ჰქვია. ბერძნული მარტიროლოგიიდან ვიცით (17 ივლისის საკითხავი), რომ წმ. მარინა პისიდიის ანტიოქიიდან იყო (კილიკია) იმ ადგილიდან, რომელიც იხსენიება „მოციქულთა საქმეებში“ (13, 14). ტიმოთესადმი ეპისტოლეში (3, 2) და სოკრატეს „საეკლესიო ისტორიაში“ (VII, 30). იგი ედესის მთავარი წარმართული ბაგინის ქურუმის ასული ყოფილა და 15 წლისამ მიიღო წმ. ნათლისღება იმპერატორ კლავდიუსის ზეობაში. წარმართთაგან დევნილი, დიდხანს იტანჯა და ქრისტეს აღმსარებელი დარჩა. ბოლოს ეპარქოს ლომბრიუსის ბრძანებით მას 270 წელს თავი მოკვეთეს. ეკლესიამ იგი დიდმონამედ შერაცხა. კილიკიის მეზობელ საქართველოში ქრისტიანობის პირველ ხანებშივე წმინდანის სახელი, ისევე როგორც სახელი წმ. გიორგისა, საქართველოს ეკლესიამ განავრცო და მალევე სარწმუნოებისთვის ვნებულის ნაწილებიც მოიპოვა. ცოტა ხნის წინათ ვნახე მე მისი ქართული გალექსილი „ცხოვრება“, X საუკუნეში აღწერილი. იგი ეტრატისაა. ეს წიგნი გადასცეს სინოდალური კანტორის ყოფილ პროკურორს,

ბ-ნ ტაურინს, რომელმაც ის ს.პეტერბურგს წაიღო^{xxxv}. ძალიან დასანანებელი იქნება, თუკი ეს ერთადერთი ძველი ეტრატის ხელნაწერი საზღვარგარეთ მოხვდება. ასე ქრება ყოველივე ძველი თფილისში, რომელიც უნდა იყოს ყველაფერ იმის შემნახველი, რასაც ისტორიული, არქეოლოგიური, არქეოგრაფიული, ნუმიზმატური და ა.შ. სიძველის კვალი ატყვია. ამგვარი სიძველენი ძველი დროის იმ ღვთაებებს ჰგავს, თავისი მამული რომ დაეკარგათ, რათა გამოჩენილიყვნენ რომში, რომელსაც არანაირი ღმერთებისა არ სწამდა და რათა მათ დამპყრობლებს, დამმონებელთ და შემსყიდველთ რომის პანთეონის გუმბათქვეშ განემარტათ მათი გავლენა მათდამი მოძღვნილ ქვეყნებზე. როგორი იქნებოდა რომაელ მოთაყვანეთა ლოცვა ღვთაებებისადმი, უცხონი რომ იყვნენ გარყვნილსა და მათი ისტორიის უცოდნელ რომში? ქართული წიგნები, მონეტები, იშვიათობანი საქართველოს დაცემის კვალად სპარსთა ხელიდან გამოჩნდნენ რომს, ვენეციას, პარიზს, ლონდონსაც კი. როგორილა იქნებოდნენ ეს ქურუმნი ქართული მუზის სალოცავში?

კათოლიკოსმა ანტონი I-მა საზოგადო მარტიროლოგიის შესავალში წმ. მარინას პატივსაცემად ქართული იამბიკო გამოთქვა:

„სპეტ-მარგრიტებს, შუწნება ქალწულისა

ადამს მტკიცობს, გონება შეუხები

მრჩობლს გუჴლს აკუდინებს, ყრმაა ბრძენი მარინა

სხუა და სხუათა მვნები, ქედს იფარლულებს მახვლს“.

9. ყოველთა ურვეულთა შემნის ეკლესია. კარის ეკლესია საქართველოს ეგზარხოსთა სააგარკო სახლისა – სატფურებულ იქნა 1836 წელს საქართველოს ეგზარხოსის, შემდგომ ფსკოვის მთავარეპისკოპოსის ევგენის მიერ. საფუძველი ამ სახლსაც და ძველის, დანგრეულის ადგილზე აგებულ ეკლესიასაც ჩაუყარა 1834 წელს საქართველოს ეგზარხოსმა მთავარეპისკოპოსმა მოსემ. ამ მღვდელმთავარმა, რომელიც ეგზომ უყვარდათ რუსეთში და ჩვენს მხარესაც ძლიერ თანაუგრძნობდა, საზაფხულო საყოფელად ამოირჩია საქართველოს ოდინდელ კათოლიკოსთა ბაღი, მტკვრის მაღალ ნაპირზე, წყაროს წყლის მქონე. ბრძენმა მწყემსმთავარმა განიზრახა ეკლესი-

ის გამართვით გაეხარებინა თაბორის მთასა და მის ძირში მომრავლებული ახალმოშენენი. ღმერთმა ინება, მას ცხოვრება სიბერეს მიუწევნელს დაესრულებინა და მან ვერ ნახა დაბოლოვება საქართველოს ეკლესიის კეთილმოწყობისთვის წამოწყებული საქმეებისა და გეგმებისა, მის მაღალ გონებას, აგრერიგად რომ აზრუნებდა. იგი დიდად დამწუხრებული სამღვდელოების ცრემლებმა მიაცილა მარადისობის გზაზე.

1840 წელს კავკასიის მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვმა ინება ნანგრევებიდან აღედგინა თბილი მინერალური წყლების მთელი ეს მიდამო, რომლის გამოც შეერქვა თფილისს (ე.ი. Therma) თვით მისი სახელი. საამისოდ მან ქალაქგარეთ გზა გააყვანინა. ამ ადგილებში ოდესღაც მრავლად იყო მოსახლეობა, რომელსაც სამი ეკლესია ჰქონდა და მაღალი კედლით იყო დაცული, რომლის ნარჩენები ახლაც ჩანს. 1622 წელს ეს ყოველივე სპარსელებმა გადაწვეს და ააოხრეს. ნანგრევებზე დადგა დანაშთი სპარს მეციხოვნეთა, რომელნიც იცავდნენ ციხეს და სეიდაბადად წოდებულ ადგილს. ამ დროიდან აქ ქრისტიანები აღარ სახლობდნენ და ბალები გაშენდა. რაც თავად ვორონცოვის დროს გზა გაიხსნა, აქ სახლები აშენდა, ხოლო გზის ხაზის გასათარებლად კათოლიკოსთა ბაღი ორ ნაწილად გაიყო.

1849 წლიდან ეკლესიაში აღარ წირავენ და ეგზარხოსთა სახლიც გაუკაცრიელებულია.

10. წმ. მოციქულ თომას ეკლესია – კვირაცხოველი. ძველის, თემურის დროს დანგრეულის ადგილზე, XVII საუკუნის ბოლოს აწინდელი მცირე ეკლესია ქართლის მთავარეპისკოპოსმა ქრისტეფორემ⁵¹ ააშენა. ეს ეკლესიის კედელში ჩატანებული წარწერით ირკვევა. მასვე ექვემდებარებოდა სხვა მცირე ეკლესია, რომელიც კუკიაში 1622 წლამდე, ე.ი. თფილისის შაჰ-აბას დიდის მიერ აოხრებამდე არსებობდა⁵². ორთავე ახლა ანჩისხატის ტაძარზეა მიწერილი. ეს ეკლესია სახლითურთ სამთავროს მთავარეპისკოპოსთა მეტოქე

⁵¹ იგი თავად ამილახვართაგანი იყო.

⁵² მას ახლა რუსულად Красная гора-ს უწოდებენ. დღეობა ამ ნანგრევების აღდგომის სწორს იციან.

ყოფილა, რომელთაც იერარქიულ რიგში კათოლიკოსისა და ჭყონ-დიდელის მერე პირველი ადგილი სჭერიათ და მათი მოსაყდრენიც ყოფილან. განსხვავებით სხვა კათედრებთან არსებული „არქიეპის-კოპოსებისგან“, ისინი ბერძნულად კი არა, ქართულად, „მთავარ-ეპისკოპოსებად“ იწოდებოდნენ. ამიტომაც თვით მათ საკათედრო ეკლესიასაც V საუკუნის დასაწყისიდან, ე.ი. კათოლიკოსობის შემოღებისა და საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის დროიდან⁵³ „სამთავრო“ ეწოდა^{xxxvi}.

აქვე, სრული სიცხადისთვის, მოვათავსებ საკუთრივ საქართველოს ეკლესიის იერარქიის რიგს, ერთი გუჯრის მიხედვით, რომელიც სინოდალურ კანტორაში ინახება და ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრავდა ქართველ მეფეთა კურთხევის წესს⁵⁴ ^{xxxvii}.

⁵³ იხ. ჩემი История Грузинской церкви, СПб. 1843, (II გამ.) გვ. 35, 142, 144.

⁵⁴ ეს ერთი მცხეთის ტაძრის გუჯარათგანია, N286. აქ შემდეგი ნარკვევებია: ქართველი ერის წარმოშობა, წმ. ნინოს ჟამს მისი ქრისტიანობაზე მოქცევა, კათოლიკოსობის შემოღება, მირონის კურთხევის განგება, ქართველ მღვდელმთავართა და მონასტრების წინამძღვართა იერარქიული რიგი. იგი დანერილია არჩილ მეფის განკარგულებითა და მიქელ კათოლიკოსის კურთხევით. შედგენის წელი მითითებული არ არის. უნდა გავარკვიოთ, რომელი არჩილი იგულისხმება და ორ კათოლიკოსთაგან, რომელი მიქელი? ქართულმაზიტიანემ ორი არჩილიცის: პირველი VI საუკუნეში ცხოვრობდა და არც მისობას და არც მერე, 50 წლის განმავლობაში არ ყოფილა კათოლიკოსი სახელად მიქელ. მეორე არჩილი, წმიდა, VIII ს-ის დამდეგს აღესრულა. მის დროსვე იცით კათოლიკოსის სახელად თაბორი. თაბორის შემდეგ კათოლიკოსთა სახელებს ისტორია არ იცნობს. სავსებით შესაძლებელია, მისი ხანგრძლივი მეფობისას მიქელ კათოლიკოსიც ყოფილიყო. თვით გუჯრის წამდელიობა უეჭველია, თუმცა ეს დედანი კი არა, ძველი ასლია^{xxxviii}. აი, თვით ისიც: წესი და განგებას დარბაზობისა, რომელი აღესრულების მცხეთას კურთხევასა მეფეთასა „შემდგომად კიდობნით გამოსლვისა წარმოვიდა თარგამოს, ძე თარმისი, ძისწული იაფეტისი, ნოეს შვილისა და დაემკჳდრა ორთა მთათა შუგა არარატისა და მისიისასა. ხოლო ძე მისი ქართლოს დაჯდა თავსა ქართლისასა, სადა შერთვის არაგუ მტკუარსა და დაიპყრა ხუნანითგან, ვიდრე ზღუადმდე სპერისა. მუნ ძემან მისმან იწყო შენებად ქალაქსა და უწოდა სახელი მისი მცხეთა. ოდეს ნაბუქოდონოსორ იმრუსალიმი წარმოსტყუსნა, მუნით ოტებულნი ჰურიანი მოვიდეს და დასხდეს მცხეთას. ხოლო ალექსანდრე მეფემან დაუტევა ქართლს ერისთავი სახელით აზონ და შემდგომად მისა მეფე იქმნა ფარნავაზ მცხეთელი და ნათესავნი მისნი და ჟამსა ადერიკ მეფისა ფარნავაზიანისათა იშვაი უფალი ჩუსნი იოსო ქრისტე და შემდგომად ოც-და-ათისა წლისა მონერამ ანა მღვდელმან და წარვიდეს ელიოზ მცხეთელი და ლონგინოზ კარსანელი და მუნ დახუდეს ჯუარცუმასა

უფლისასა, ხუდაი წილითა კუართი უფლისა ჰურიათა მცხეთელთა და ესმას კმის სამსჭაულთა დედასა ელიოზისა მყოფსა მცხეთას და ჰგოდებდა პურიათათჱს და ქადაგებდა განათლებასა წარმართასა და შეისუენა და მიუგება ელიოზს დაჱ მისი და მისცა კუართი უფლისაჱ, რომელი სურვილით შეიტკბოჱ და მანცა შეისუენა. იყო ესე ნათესავისგან ელი მღვდლისა. ხოლო ადრიკს მეფესა სთნდა დიდათ კუართი უფლისა, გარნა საკრველებისა მისგან არა რაჱ ჳელყო. და დამარხაჱ ძმამჱ მისმან ელიოზ დაჱ თჱსი კუართითაჱ მით ადგილსა მას, სადა იგი ენანი კაცთანი არადადუმნენ დიდებად ლუთისა და შემდგომად ამალლებისა უფლისა, რაჱამს წილი იგდეს მოციქულთა, ყოვლად წმიდასა ლუთის-მშობელსა წილი ხუდა მოქცეჱად ჳუეყანაჱ საქართველოსა და ნეტარ ვართ და სამგზის სანატრელ, რამეთუ სიქადულ ჳუენდა არს შენენა წმიდისა ლუთის-მშობლისა, რომლისა წილ-ხდომილი ვართ. ჟამთა მირიან ნებროთიანისათა მოვიდა წინო მოციქული, რომელმან განანათლა ჳეეყანაჱ ქართლისა, მოვიდა ქალაქსა მცხეთას, იქმოდა სასწაულთა და კურნებათა მრავალთა, რომლითა დაარწმუნა მირიანს მეფესა და ნანა დედოფალსა და ყოველსა ქართლსა. მაშინ სამოთხესა მას მეფისასა იხილეს, რომელ ფრინველი უშვერითა ფრთითა განიბანიან და განსპეტაკიან და ხეთა მათ ზედა დასხდიან, ყუავილსა მოისთულებდიან და ჳმითა ტკბილითა ჳმობდიან. მაშინ გულის-ჳმა ყვეს სამოთხისა სულიერად შეცვალებჱ. და მოილეს ძელი ქმნად კედელთა ეკლესიისა და მოჳკუშთეს ნაძვ იგი და შემზადნეს შუდნი სუსტნი და აღაშენეს კედელი ძელითა და შეუდგნეს მას ექუსნი სეეტნი. ხოლო სუეტი იგი უდიდესი საშუალ ეკლესიისა აღმართებად ვერ შეუძლეს სიმრავლემან ერისამან მრავალ-ლონეობითა მანქანათათა, და ფრიად დაუკურდა მეფესა და მწუხარე წარვიდა.

ხოლო ლამესა ამას, ვითარ ილოცვიდა ნ-წინოჱ, მოვიდა ჳაბუკი, შემოსილი ცეცხლისა ჳენართა, აღილოჱ სუსტი იგი და წარილოჱ სიმაღლედ და რიჟარუჟოდენ იხილვა ჳაერთი მთამომავალი წელიად-წელიად ჩამოიცვალებოდა ხარისხსა, ვიდრემდის დადგაჱ ძირსა, რომელსა მოჳკუშთილ იყო და ხედვიდა მეფე ყოვლისა ერისა თანა და იყო სიხარული დიდი მეფისა და ყოვლისა ერისა. ხოლო სუსტისა მის მიერ ცხოველისა იქმნებოდეს სასწაულნი და კურნებანი მრავალნი. ხოლო მირიან მეფემან ხითა აღაშენა სამოთხესა მას შინა ეკლესიაჱ და მაყვალთა მათ ჳედა წინოფსათა ეკლესიაჱ დიდი და მოიყვანა მღვდელთ-მოძღუარი იოვანე მთავარ-ეპისკოპოსი და დაადგინა ჳემოფსა ეკლესიასა და განამტკიცნა ჳეჟული ქრისტიანობისა დასაბამითგან წელთა ჳელს და ქრისტეს ამალლებითგან ტლს. ხოლო შემდგომად ჟამთა რაოდენთამე იქმნა ყოველთა მეფეთა უმეტეს სახელ-განთქმული ვახტანგ გორგასლანი. იმან აღმატებულმან ყოველთა მეფეთა ჳედ, აღაშენა ცათა მობაძავი დიდი ესე საყდარი კათოლიკე ეკლესიაჱ და დაადგინა კათალიკოზი მთავრად ყოვლისა ქრისტიანობისა და მთავრად აუფლა ყოველთა ეპისკოპოსთა და ჳგიეს დასასრულამდე ჟამთა.

კურთხევა მირონისა

დიდნი შჟოთნი და ამბოხნი იქმნებოდეს ეფისკოპოსთა ცილობისაგან და ლმრთივ-გვირგვინოსანმან მეფემან არჩილ არა სათნო იჩინა ამათ შჟოთთა ქმნად. და გვბრძანა გაჩენად, ვითა წიშანთა შეეტყუებოდა, და ჳელ-ყვავით

მე, გლაზაკმან მიქაელ ქართლისა კათალიკოზმან და ვაკურთხეთ ნმიდაჲ მირონი. ოდეს მეფე, ათაბაგი, ქართლისა ერისთავი, სპასალარი და ყოველნი ერისთავნი და ყოველნი მღვდელ-მოდღუარნი შემოკრებს მცხეთას, დიდსა ხუთმაბათსა, დიდსა სომხეთისა მიტროპოლიტსა კმართებს ნივთთა ზედა დგომდა. და ქუაბნი საკურთხეულით გამოიხუნენ და მიტრაპოლიტსა და ქადაგსა ეტკრთნენ კეტნი ქუაბთანი. ნინათა კეტთა მიტრაპოლიტი შეუდგეს და უკანათა ქადაგი. თუ მწირველი იყოს, თეთრითა შესამოსლითა შემოსილ იყოს. თუ მწირველი არა იყოს, თეთრისა ატლასისა ჩაჩი თავსა ებუროს მოყუნტუზილი, და მეორეთა ქუაბთა მთავარეფისკოპოსი ქუეშე უდგეს და ნინა მოვიდოდეს და უკანათა კეტთა მანყუერელი და უკანა მთავარეპისკოპოსი მიჰყევბოდეს. და რაჟამს განაზაევბდნენ ტაკუსა, ტაკუჲი ანყუერელსა ეტკრთოს, და რაჟამს განზაონ, ტაკუჲი ქადაგისა ჯელითა დაიბეჭდოდეს. და ყოველთა ეფისკოპოსთა თითოჲ კოკად მირონისა ეტკრთოს და კეროვნები სუეტსა ცხოველსა გარე მოადგენ, და კათოლიკე ეკლესიისა გალობას გალობდენ.

განგება დარბაზობისა

რაჟამს იკურთხოს მეფე და დაჯდეს ტახტსა ზედა, ეფისკოპოსნი ამ ნესითა დასხდნენ: ბრძანოს ქართლისა კათალიკოზმან და დაჯდეს მარჯუენით მეფისა, ტახტსა ზედა მოკიდებით, ნატიითა და ბალიშითა. შემოვიდეს ჭყონდიდელი და დაჯდეს მარცხენით მეფისა ნატიითა და ბალიშითა. შემოვიდეს დიდისა სომხეთისა მიტრაპოლიტი და დაჯდეს კათალიკოზსა ქუემოთ ნატიითა და ბალიშითა. შემოვიდეს მთავარეფისკოპოზი და დაჯდეს მიტრაპოლიტსა ქუემოთ, ნატიითა, უბალიშოდ. შემოვიდეს მანყუერელი და დაჯდეს მთავარეფისკოპოზსა ქუემოთ, ნატიითა, უბალიშოდ. შემოვიდეს ამბა ალავერდელი და დაჯდეს ჭყონდიდელსა ქუემოთ, ნატიითა, უბალიშოდ. შემოვიდეს ციხე-გოჯელი და დაჯდეს ბედიელის ქუემოთ. შემოვიდეს ქისიყელი და დაჯდეს ამბა ალავერდელსა ქუემოთ, უნატოდ. შემოვიდეს კუმურდოელი და დაჯდეს ქისიყელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ნინონმინდელი არქიმანდრიტი და დაჯდეს ქიზიყელსა ქუემოთ. შემოვიდეს იშხნელი და დაჯდეს კუმურდოელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ანჩელი არქიმანდრიტი და დაჯდეს ეს ნინონმინდელსა ქუემოთ. შემოვიდეს მტბეყარი და დაჯდეს ანჩელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ნურწყაბელი და დაჯდეს მტბეყარს ქუემოთ. შემოვიდეს წყაროსთველი და დაჯდეს ნურწყაბელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ერუშნელი და დაჯდეს წყაროსთველსა ქუემოთ. შემოვიდეს მანგლელი და დაჯდეს ერუშნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს წინწყაროელი და დაჯდეს მანგლელსა ქუემოთ. შემოვიდეს რუსთველი და დაჯდეს წინწყაროელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ნილკნელი და დაჯდეს რუსთველსა ქუემოთ. შემოვიდეს კანარელი და დაჯდეს ნილკნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ურბნელი და დაჯდეს კანარელსა ქუემოთ. შემოვიდეს მრუელი და დაჯდეს ურბნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს სამთავნელი და დაჯდეს მრუელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ნიქოზელი და დაჯდეს სამთავნელსა ქუემოთ.

აქა მამამთავართა

შემოვიდეს ვალაშკერტელი და დაჯდეს ნიქოზელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ბოლნელი მამათ-მთავარი და დაჯდეს ბოლნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს

წლის ახლოს საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორის პროკურორის ბინად ახალი ორსართულიანი ააგეს. მგონი, ფიქრობდნენ ეს სახლი საქართველოს ვიკარისთვის შეეკეთებინათ. იქნებ თვით ეკლესიაც ახალ სახეს მიიღებს იმავე სახელდებით, რათა შთამომავლობას შეეუნარჩონოთ სანუკვარი სინმიდე წინანდელთა, ჩვენი მხარისთვის მშფოთვარე საუკუნეთა და ავალორძინოთ ხსოვნა იმ მღვდელმთავართა, ასე მტკიცედ რომ იდგნენ მართლმადიდებლობის სადარაჯოზედ და ასე მტკიცედ იცავდნენ მის სანუკვარ სინმიდეთ.

11. ეკლესია წმ. ჯვრის სახელობისა. იგი იერუსალიმის საპატრიარქოს საკუთრებაა, რომელსაც თბილისში, V საუკუნეში მისი დაარსებისთანავე ჰქონია მეტოქი. საქართველოს მეფეებმა, მიუხედავად საქართველოს ეკლესიის ანტიოქიის პატრიარქისადმი იერარქიული დამოკიდებულებისა, თფილისში გამართეს ეს მეტოქი ეკლესიითურთ ქრისტიანთა სანუგეშოდ, ეხილათ თავისთან ყოველთა ეკლესიათა დედის, იერუსალიმის ეკლესიის წარმომადგენლები.

ძველი, თფილისის დაარსებისას აშენებული და თემურის მიერ XIV საუკუნის ბოლოს დაქცეული ეკლესიის ნანგრევებზე აგებულია ახალი, მოაქამომდე არსებული, გუმბათიანი^{xxxviii}. ყველა დროს იგი იერუსალიმის სამი ქართული მონასტრის ბერების მეტოქი იყო. ერ-

ანელი და დაჯდეს ბოლნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს კარელი მამათ-მთავარი და დაჯდეს ბოლნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ხარჭაშნელი და დაჯდეს კარელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ტფილელი და დაჯდეს ხარჭაშნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს წალკელი და დაჯდეს ტფილელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ბანელი და დაჯდეს წილკნელსა ქუემოთ. შემოვიდეს ჭერემ-ქალაქელი და დაჯდეს ბანელსა ქუემოთ. შემოვიდეს დმანელი და დაჯდეს ჭერემ-ქალაქელსა ქუემოთ. შემოვიდეს დადაშნელი და დაჯდეს დმანელსა ქუემოთ. შემოვიდეს გიშელი და დაჯდეს დადაშნელსა ქუემოთ.

მოდგნენ ყოველთა მონასტერთა მოძღუარნი და წინამძღუარნი და მათთა წესითა წინამოყსდნენ ეპისკოპოსთა. სეფესა ჯუარის-მტკრთელსა ათაბაგსა და სპასალარსა შუა მართებს ჯდომა. ვინც ესე ღმერთისა სწორთა მეფეთ-მეფისა არჩილის ბრძანებული და განაჩენი და ჩუენ გლახაკისა ქართლისა კათალიკოზისა მიქაელისგან დამტკიცებული შეურაცხყოს და ამა განაჩენსა ურჩ-ექმნას, კათოლიკე ეკლესიისაგან განიკადოს და ურჩებისა პატიჟი მიეკადოს, ვითარცა ურჩსა და სჯულისა გარდამავალს; და რომელიცა პატიჟი აქუნდეს, იგიცა მოეძარცოს.

თი მათგანი წმ. ელია წინასწარმეტყველის სახელობისაა. იგი იერუსალიმიდან ერთი საათის სავალზე, მთაში მდებარეობს. იგი საქართველოს ძველ მეფეთა აშენებულია და XIII საუკუნეში სამეგრელოს მთავართა, დადიანთაგან ერთ-ერთის მიერაა განახლებული. ამ მონასტერში მუდამ ქართველი ბერები მდგარან, მომლოცველთათვის კი 200-მდე ცალკე მოსასვენებელი ჰქონიათ. თავად ეკლესიაში აქამდე მოჩანს ქართველ მეფეთა, პორტრეტები, როგორც მის მაშენებელთა, ასევე მისთვის გარჯილთაც. ასეა ცნობილი ფეხით მოგზაურის, ბარსკის გადმოცემითაც, რომელმაც ის 1726 წელს აღწერა.⁵⁵

მეორე მონასტერი, წმ. ჯვრის სახელობისა, XI საუკუნეში მოხატული. მისი ნაშენებისა და მხატვრობის დიდებულება მუდამ იწვევდა შუა საუკუნეებისა თუ ჩვენი დროის მოგზაურთა განცვიფრებას. მას აქვს ქართული წიგნების (ალბათ, ასკეტიკური შინაარსის) ბიბლიოთეკა, ჯერ არავისგან გარჩეული.⁵⁶

მესამე მონასტერი წმ. იაკობ ძმა უფლისას სახელობისაა. იგი იერუსალიმის სავანეთაგან საუკეთესოდ და უმდიდრესად ნაგებია⁵⁷.

თფილისის ამ მეტოქის გუჯართაგან აღსანიშნავია: ა. ქართლის მეფე სიმონისა (1558-1611) და კახთა მეფის ალექსანდრე I-სა (1492-1511), რომელთაგან პირველი სამარადჟამოდ წირავს სამღებროს ქართლის სოფელ დირბში, რომელიც მანამდეც უფლის საფლავს იყო შეწირული და მოაქამომდე იერუსალიმის პატრიარქის საკუთრებაა; მეორე – ყოველწლიურად ერთ საპალნე აბრეშუმს; ბ) ირაკლი I ნაზარალი ხანისა და მისი მეუღლის, თავად დიასამიძის ასულის ელენესი, ქართული ქორონიკონით 382 წ. (ქრისტეს აქეთ 1694 წ.) გაცემული.

გ) მეფე გიორგი XI-სა და მისი მეუღლის თამარის, ძეთა მათთა ბაგრატიისა, ლეონისა, ლუარსაბისა და სულეიმანისა, ქორონიკონით 366 წელს (1678 წ.). გაცემული. ამ სიგელით ეკლესიას მთავრებს მისი მიმდგომი, შაჰ-აბას დიდის მიერ XVII საუკუნის დასაწყისში

⁵⁵ იხ. მისი მოგზაურობა, გვ. 201-203.

⁵⁶ იხ. „Путешествие“, ნარკვევები იერუსალიმზე.

⁵⁷ იქვე.

სპარსთაგან ცეცხლითა და მახვილით გავერანებული ადგილები. ამ ადგილებს, „ქარუასლა“ ეწოდება – ეს სასტუმროა, სადაც ძველად ყარიბების და იერუსალიმიდან ჩამოსული ბერების გასაჩერებელი იყო; დ) მეფეთა ირაკლი II-ისა და გიორგი XIII-სა, რომლის მიხედვით უფლის საფლავის ეკლესიას ყმა-მამულს სწირავენ.

იერუსალიმის საპატრიარქოდან მოვლენილ წინამძღვართაგან, რომელნიც უფლის საფლავის ქონებას განაგებდნენ, ცნობილია ნიკიფორე, რომელიც ჯერ კიდევ 1635 წელს გამოითხოვა იერუსალიმის პატრიარქ კირილესგან თეიმურაზ მეფემ, შემდგომ კვიპროსზე კიკოს მონასტრის მთავარეპისკოპოსის ხარისხზე აყვანილი და ამ წოდებით მეფე მიხეილ თეოდორეს ძესა და ფილარეტ პატრიარქთან წარგზავნილი ელჩობის მონაწილე; 2. პართენი, 1678 წელს მეფე გიორგი XI-ის დროს მცხოვრები, საქართველოს სამეფოს შიდა-აშლილობისა და ხალხის ურვის მომსწრე. იგი გაყვა რუსეთს არჩილ მეფეს, რომელმაც წარიტანა საქართველოდან უფლის სამსჭუალი⁵⁸, ახლა მოსკოვის მიძინების ტაძარში მყოფი. 3. ათანასე, მეფეთა ირაკლი II-სა და გიორგი XII-ის დროს⁵⁹ მცხოვრები, იერუსალიმის პატრიარქის ხარისხზე აყვანილი; ბენედიქტე, რომელმაც ბჭის მიშენებით განავრცო ეკლესია და ბერძნულით ქართულად თარგმნა წიგნი „თეატრონი“, მოაქამომდე ხელნაწერად არსებული. იგი ბეთლემის მიტროპოლიტის წოდებაში გარდაიცვალა. 5. თადეოზი; 6. იაკობი, საპატრიარქო სახლის იკონომოსი; 7. იეროთეოსი; 8. კესარიოსი და 9. პროკოპი, ბეჯითად მშრომელი საქართველოში უფლის საფლავის განსაგებელად, ახალი, ბიზანტიური ყაიდის იკონოსტასის ამშენებელი და საერთოდ 1861 წელს სატფურებული ეკლესიის განმაახლებელი.

⁵⁸ იხ. ჩემი „История Груз. церкви“, გვ. 13.

⁵⁹ მისობას მოხდა ადგილობრივი კრება 1798 წელს, რომელმაც, მეფე გიორგი XIII-ის დასტურით, განაჩინა სამუდამოდ მოისპო. ორდალიები ანუ შუა საუკუნეების ჩვეულება ჯადოქრებისა და კუდიანების დანვისა ან წყალში დახრჩობისა; დამნაშავეების გახურებული რკინითა და ხელის მდულარეში ჩაყოფინებით წამება და გაუგებრობისა და ცილობის ორთაბრძოლითა ანდა შერკინებით გადაწყვეტისა.

ამ მეტოქის კედლებში, რომელნიც სულს შესძრავს ოდინდელ მოსაგონართა სიდიადით, უცხოვრიათ და ჩაუნერიათ საქართველოს სამეფოზე თავისი, ჩვენამდე მოღწეული შენიშვნები ანტიოქიის პატრიარქს დოროთეს (1520 წლის ახლოს) და იერუსალიმის პატრიარქებს პაისისა (1658 წ.) და დოსითეოსს (1689 წ.).

აი, მოკლედ, მნიშვნელობა ამ ტაძრისა, ვითარცა ლამპრისა, რომელიც ანთებულია უფლის საფლავთან, გოლგოთის სიმაღლეებზე, საითქენაცაა მიპყრობილი მთელი საქრისტიანოს მლოცველთა თვალნი, რომელსაც ახალი მსოფლიო და ისტორია მისი, ისტორია კაცთა მთელი მოდგმის განახლებისა და აღორძინებისა, შეჰმზერენ ვითარცა დედამიწაზე ზეციურ წერტილს, გონების ნათლისა და გულის მადლისმიერი განწყობილების, ძმობის, სიყვარულისა და ერთობის მაღალ იდეებად ადამიანთა საცხოვრისის კიდით-კიდე გამო-მასხივებელს.

12. წმ. ეკატერინეს ეკლესია. პირველად საფუძველი ამ ეკლესიას ქართველმა მეფემ წმ. დავით აღმაშენებელმა ჩაუყარა, რომელმაც 1089 წლიდან 1125 წლამდე იმეფა. უმძლავრესმა ქართველ მეფეთაგან, სამეფოს შიგნით მართლმადიდებლობისთვის მოშურნემ, მარჯვენა კეთილისყოფადა და რელიგიურ მხნეობით ბერძენთა იმპერიიშიც განაპყრო. ისტორიიდან ცნობილია, რომ ის იერუსალიმშიც ყოფილა. ნამყოფი იყო თუ არა იგი სინას მთაზე, არ ვიცით. ნამდვილი კია, რომ მან იქ თავისი ხარჯით ააგო ეკლესია წმ. ეკატერინეს სახელზე, წიგნებით უზრუნველყო და თფილისში მეტოქე გაუჩინა იმ ადგილზე, სადაც 1861 წელს განახლებული ეკლესიის სატფურება მოხდა. გარდა ბერძენი და ქართველი მწერლებისა, ამასვე გადმოგვცემს გეოგრაფოსი კლუვერიუსი, რომელიც 1595 წელს წერდა⁶⁰.

XI საუკუნეში აგებული ეკლესია XIV ს. ბოლოს თემურლენგმა დაანგრია. მეფე ალექსანდრე I-ის დროს, 1430 წელს, კვლავ გაჩნდა მეტოქე ეკლესიითურთ. თფილისის უკანასკნელად აოხრებამ სპარსთა მიერ 1795 წელს კვლავ დასცა იგი და ნახანძრალზე სინელმა ბერებ-

⁶⁰ Introductio Georg. lib. V, cap. XVI nota Bunonis. Hist. Novi Testam. pars V. Authore Joh. Henz. Hottio 4, გვ. 49.

მა კვლავ შექმნეს პატარა ეკლესია. სინას მთის წარმომადგენელმა, იოსებ არქიმანდრიტმა მოანგრია ძველი პატარა ეკლესია, არასაკმაო უკვე მომრავლებული ბერძნული მართლმადიდებელი მრევლისთვის და შექმნა ახლანდელი ეკლესია, უკეთესიცა და ვრცელიც. მისი დამსახურებაა სამეურნეო შენობები ეკლესიის ირგვლივ, რომელთა შემოსავალი სინას მთის ძმათა ნუგეშინისცემას ხმარდება. ასეთია თფილისის ეს ეკლესია – განუქრობელი იგი მართლმადიდებლობის ლამპარი, იმ საღვთო სიმაღლეებზე ანთებული, სადაც პირველი აღთქმა დაიდო ღმერთსა და კაცს შორის და სადაც გამოჩნდა დიდება ქრისტიანული მადლისა და მართლმადიდებელი სამეფოს დიდებაც კავკასიის სიმაღლეთა და კლდეთაგან, სადაც მართლმადიდებლობა მტკიცედ შემდგარა საქრისტიანოსა და არაბეთისა და თურანის ხალხთაგან გაცამტვერებული აზიის საზღვარზე.

ამ მეტოქის გუჯართაგან ჩანს, რომ გურიის მთავართაგან სიმონ I-მა 1624 წელს შესანიშნავად ყოველწლიურად 25 მარჩილი⁶¹ გაუჩინა, გიორგი III-მ კი, რომელიც 1682 წელს ცხოვრობდა, 40 ყურუში; კახეთის მეფე ალექსანდრე I-მა 90 ლიტრა აბრეშუმი; იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა – 40 მარჩილი; კაციამ, სამეგრელოს მთავარმა (1783 წლის 14 მაისის გუჯარში ის ოდიშის, სვანეთის, აფხაზეთის მთავრად და შავი ზღვის მეუფედ იწოდება) – 40 ძველი მარჩილი.

შესანიშნავია ირაკლი II-ის გუჯარი, 466 ქორონიკონს (1778 წ.) გაცემული. აქ მეფე წერს, რომ სწირავს წმ. ეკატერინეს მონასტერს, სინას მთაზე, სადაც ღმერთი მოველინა მოსეს ჭეჭით, ელვით, ცეცხლით და მინისძვრით, 50 ყურუშს (ახლანდელი თფილისის მიღებული ფულით 37 მან და 50 კაპ, იმ ქრისტიანეთა წმ. სინას მთაზე მოსახსე-

⁶¹ მარჩილი 60 ვერცხლის კაპიკს უდრის. დადიანის მომდევნო სიტყვებში „ძველი“-ს, ირკვევა, რომ მონეტები წინანდებურად კი იწოდებოდა, მაგრამ წონის მხრივ მნიშვნელობას კარგავდა, ყოველ შემთხვევაში თურქეთის ისტორიის იმ სამწუხარო ხანაში, როდესაც იანიჩართა ამბოხებისას, რასაც სულთანიც შეენირა, ფულს წმინდა ვერცხლისგან აღარ ჭრიდნენ. ამ დროს ყალბი აბაზიანები იმერეთის სამეფოშიც გამოჩნდა და ბოლო ხანს, 1840 წლამდე მათ საქართველოც (ქართლ-კახეთი. მთარგმ.) ნაღვეა, ახლა ეს აბაზიანები აღარც იქაა მიმოქცევაში და აღარც აქ.

ნებლად, ვინც აგარეველთა ხელით აგრისსა და განჯას⁶² დაეცა; ასევე ახტალის ოქრო-ვერცხლის საბადოს შემოსავლიდან 200 ყურუმს (150 მან.).

1800 წლის 18 დეკემბერს მეფე გიორგი XIII-მ ახალი გუჯრით დამტკიცა ოდინდელ მეფეთა ყველა შეწირულობა, რომელთა გუჯრები ან დაძველებულიყო ან თფილისის გადაწვისას (1795 წ.) დამწვარიყო და დაკარგულიყო და შესწირა სინას მთას 50 ლიტრა აბრეშუმის და ქართლის სოფელი მელრევი ბალითა, მთითა და ყველაფრითა.

კახთა მეფის ალექსანდრეს გუჯარს თავსართად სინას მთის, მონასტრისა და შეუწველი მაყუალის გაფერადებული გამოსახულება აქვს⁶³.

13. უფლის ფერისცვალების მონასტერი. იგი 1822 წელს საქართველოს ეგზარხოს იონა მიტროპოლიტის დროს ჩამოყალიბდა.

მონასტრის ალაგი ირაკლი II-ის მეუღლის დარეჯან დედოფლის აშენებული სამეფო სასახლეს ეჭირა. მისი ეკლესია, ახლანდელი მონასტრის თავი-ეკლესია მეფე-დედოფლის ანგელოზთა, წმ. ირაკლისა და დარიას სახელზე იყო ნაკურთხი. სასახლეცა და ეკლესიაც დაზიანდა სპარსთაგან თფილისის აოხრება-გადაწვისას (1795 წ.). მაგრამ ისინი სახელდახელოდ აღადგინეს. 1798 წელს მეფე ირაკლი II-ის გარდაცვალების შემდგომი რამდენიმე წელი დარეჯან დედოფალმა აქ გაატარა. აქედანვე გაემგზავრა იგი სპეტერბურგს, სადაც გარდაიცვალა 1807 წელს.

საქართველოს ეგზარხოსმა თეოფილაქტე მიტროპოლიტმა, საქართველოში ყოველივე სულიერის შემქმნელმა, მეორე ვახტანგ აღმაშენებელმა ჩვენი ეკლესიის ისტორიაში, შეიძინა ეს ადგილი გარეშემო ნანგრევებითურთ. შემორჩენილ ოთახებში მოეწყო სამაზრო-სამრევლო სასწავლებელი და სემინარია სასულიერო წოდების ბავშვ-

⁶² არ ვიცი, რა ადგილს აღნიშნავს სახელწოდება „აგრისი“. განჯა – ახლანდელი ელისავეტოპოლია, რომლის სახელწოდება დედოფალ ელისაბედ ალექსის ასულის სახელიდან მოდის (იმპერატორ ალექსანდრე I-ის მეუღლე. მთარგ.) და მას 1803 წელს დაერქვა, როდესაც ქალაქი გენერალმა ციციანოვმა⁶⁴ აიღო. ფიქრობენ, რომ აგრისში დაღუპულ ქრისტიანებად იგულისხმება ირაკლი მეფისა და მამამისის, თეიმურაზის წარუმატებელი ლაშქრობა ჭარბელაქნის ლეკების წინააღმდეგ 1750 წელს.

ვებისთვის. მეცნიერების გამაერცვლებელი ეს კერა არასასულიერო წოდების პირთაც არ ეუბნებოდა უარს მიეღოთ აღზრდა, რომელიც საზოგადოდაც ჩვენში ქრისტეს სარწმუნოების შემოღების აქეთ არ განიყოფოდა საეროდ და სასულიეროდ. ეკლესიის გენიალური მოძღვარი მიუხვდა ადგილობრივი ქრისტიანების აღზრდის აზრს და თავის გარდაცვალებამდე მხარს უჭერდა კეთილისმყოფელი, სასარგებლო და ჭეშმარიტი მიმართულების სულისკვეთებას⁶³.

⁶³ ამის საფუძველზე თფილისის სასულიერო სემინარიასთან წმ. ანდრია პირველწოდებულის ეკლესიის საქართველოს ეგზარხოს ევსების მიერ სატფურების გამო მე გაზეთ „Кавказ“-ში (1862 წლის N96) დავებჭდე შემდეგი: „30 ნოემბერს თფილისში მოხდა თფილისის სასულიერო სემინარიასთან წმ. ანდრია პირველწოდებულის სახელზე ეკლესიის სატფურება. საქართველოს ეგზარხოსმა, ყოვლადმაღალსამღვდელოესმა მთავარეპისკოპოსმა ქართლისა და კახეთისამ, სატფურებაჰყო ესე ეკლესია სწავლაგამოვლითა, მასწავლებელთა და მოსწავლეთა და ქალაქის სხვა მცხოვრებთა თანდასწრებით. აკადემიის რექტორმა არქიმანდრიტმა ვიქტორინმა კი დაარიგა ისინი დამოძღვრებითი სიტყვით მნიშვნელობისა გამო ტაძრის და თვით ადამიანისა, რომელიც ღვთის ტაძარი უნდა იყოს.

სასწავლებლის სახლი უნდა იყოს, უწინარესად, სახლი სალოცველი და სახლი ლოცვისა, სახლი სასწავლებლისა და სკოლა. იქ, სადაც მეცნიერებანი არაა გაციკროვნებული ნათლით გონებათა ღმრთისა, გონება უგზოუკელოდ მიმოიქცევა შემეცნების ამო ძიებისას. სადაც გონება და გული არ მალდებდა ნათელთა მამისგან გამომავალი შემეცნების სიმაღლეზე, იქ არც ზეშთაგონებაა. ვინც ითხოვს, მას მიეცემა, ვინც ეძებს ის პოუვებს. მაცხოვრის ამ სიტყვათა მკვიდრ საფუძველზე ყველა სასწავლებელი საღვთო ადგილად მიიჩნეოდა, წმიდათანმიდად და ტაძრად ღმრთისა. ბავშვებსაც და შემეცნების ყველა მაძიებელსაც ჩავგონებოდა უზენაესი წესი ამქვეყნიურ მეფეთაგან უბრძნისა: დასაბამი სიბრძნისა – შიში უფლისა. არცთუ შემთხვევით, მეცნიერებათა ქალაქში, პლატონის აკადემიასთან, მინერვას ტაძარი მიაწინებდა მეცნიერებათა ქალღმერთისგან შთაგონებას. არცთუ უმიზეზოდ კაპიტოლიუმის ტაძართა ჩრდილში განისწავლებოდნენ, განიცდებოდნენ და დიდებით იმოსებოდნენ მთელი ქვეყნის მპყრობელი რომის მჭერმეტყველნი და მგოსანნი. არცთუ უსაფუძლოდ სასწავლებლები ძველი ეგვიპტისი, საიდანაც ყველა ბრძენმა, პითაგორამაც და თვით მოსემაც მოიპოვეს თავისი სიბრძნე, სხვაგვარად არავის ღებულობდნენ აღსაზრდელად, თუ არა რელიგიურად მათი განწმენდის მერე. არცთუ შემთხვევით საქართველოს სამეფოს ყველა სასწავლებელიც ოდითგანვე ეკლესიებთან არსებულა.

თფილისის სემინარიის სახლში, სასწავლებლისთვის მისი შეძენის დღიდან, ეკლესიაც ყოფილა. იგი იმთავითვე წმ. ანდრია პირველწოდებულის სახელზე იყო სატფურებული, მოციქულთაგან პირველისა, ვინც კავკასიას გააგონა სიტყვა ჯვარზე, რომელიც იხსნის ქვეყნიერებას და თითქოსდა კავკასიასთან

არ ვიცით, რატომ შეუცვალა სახელობა მისმა მემკვიდრემ, იოანე მიტროპოლიტმა, თავისი მრევლის სასახელოდ ეგზომ გარჯილმა, წმ. ირაკლისა და დარიას ეკლესიას უფლის ფერისცვალების მონასტრად (1822 წლის 29 ოქტომბერი).

მონასტერი პირველხარისხოვნად იწოდა და მისი წინამძღვრები გახდნენ სემინარიის რექტორები სინოდალური კანტორის წევრთა ნოდებით. აი, მათი რიგი 1822 წლის აქეთ:

სამეფოსა და რელიგიის ერთობის მანიშნებელადა და წინასწარუწყებად იმავ მოციქულმა აღმართა ჯვარი კიევის სიმაღლეებზე და მაზირებელი სიტყვა ნოვგოროდამდე, შორი ჩრდილოეთის სლავთა დედაქალაქამდე მოიტანა. ასეთი გახლავთ მნიშვნელობა თფილისში, კავკასიის ცენტრში ამ ეკლესიის დაარსებისა. ჯერ არს, რომ მეცნიერებანი ზეციური მეცნიერების მხარდამხარ მიემართებოდნენ. ერთი მეცნიერების მეორისაგან განყოფილი არ იქნება. ყოველ მათგანს უნდა განანათლებდეს ქრისტიანული რელიგიის მეცნიერება. ყველა მათგანი განმსჭვალული უნდა იყოს მსოფლიოში ერთადერთი ქრისტიანული ფილოსოფიით, ერთადერთით, რომელსაც ძალუძს მიუთითოს მიზანი მათი არსებობისა, რათა გონების ცალკეულ სხივთაგან, მსგავსად მდინარეთა და ზღვათა წარმოქმნილი ნაკადებისა, წარმოიქმნას შემეცნების ზღვა. ევროპაში ამგვარი სკოლებისა და მონასტრებთან არსებული სასწავლებლების, მეცნიერების თავშესაფართა, დაცემის შემდგომ მოხდა საერო და სასულიეროდ ნოდებულ მეცნიერებათა განყოფა, ხოლო უზენაესი მეცნიერება, როგორცაა ქრისტიანული, მათი განმანათლებელი და შემაერთებელი, სასწავლებელთა ზღუბრბლს იქითდარჩა. ამ სევდიანი საწყისიდან გამომდინარე ყოველივე მოირყა და მნიშვნელობა მართლმადიდებლური აღზრდისა დარჩა გამოცანად, პედაგოგების მიერ განმარტებისა და ახსნის საგნად. მთელს ამ სივრცეზე ეკლესიის ისტორიის, როგორც ქვეყნად უმაღლესი და ამქვეყნისთვის ყველაზე კეთილისმყოფელი მეცნიერების, უმეცრების გამო ისე მოხდა, რომ მოსწავლეთ მიეთითებათ მხოლოდ საგანთა ცოდნა, მხოლოდ მეცნობილის რაოდენობა, მაგრამ არა მომხდარის ურთიერთკავშირი, გარემოებათა ურთიერთგადახლართვა საწყისთა და საფუძველთა მიხედვით მიზანთათვის, რომელნიც ვუწყით ან არ ვუწყით, მაგრამ რომელნიც დაუშვა ღვთის განგებამ. მასწავლებელთა და მოსწავლეთა დაკვირვებულ თვალს არ უნდა გაეპაროს მსოფლიო მეცნიერების პრინციპი. მიზანი ფიზიკური ბუნებისა მადლის სამყაროს მიზნებში მდგომარეობს, მხოლოდ ამგვარი საწყისით არის შესაძლებელი და ნაყოფიერი ყრმათა აღზრდა და ამგვარი აღზრდა თავისი ხასიათით განსაზღვრავს მართლმადიდებლურ აღზრდას. ასეთი იყო ძველად ქართველ ყრმათა აღზრდა, ასეთია იგი ახლაც თფილისის სემინარიის სასახელოდ და, რა თქმა უნდა, იგი სამუდამოდაც ასეთი იქნება. ამამია აღმოსავლეთის ძლიერება და ისტორიის პრაგმატულობით, კიდევ უფრო ნათელი და ძლიერი იქნება, კაცობრიობის სასიხარულოდ, მისი მყოფადი.

1. ვიტალი, რომელიც ასტრახანის მთავარეპისკოპოსის ხარის-
ხში აღესრულა.

2. ირინეოსი, საქართველოდან 1823 წელს დათხოვილი, ბოლოს
ნიჟნი-ნოვგოროდის პირველი ხარისხის მონასტრის წინამძღვარი.

3. ევგენი, თფილისს 1832 წელს გარდაცვლილი. მან მოახატვი-
ნა ეკლესია⁴⁴. მის სამეცნიერო შრომათაგან დაბეჭდილია: „Иерархия
Грузинской церкви“. СПб., 1826.

4. სერგი, ტვერის ჟელტის მონასტერში აღსრულებული; მან
მოაწყო სამონასტრო ბაღი.

5. ფლაბიანე, კურსკის სემინარიის რექტორი; მან წმ. ნინოს სა-
ხელზე აკურთხა მეორე, მცირე ეკლესია.

6. ისრაელი, კიევის სასულიერო აკადემიის რექტორყოფილი,
1864 წელს გარდაცვლილი. მისი ქადაგებანი თფილისსაა დაბეჭდი-
ლი.

7. ფოტი.

8. ვიქტორინი.

ძველის, დედოფლის დროინდელისგან გადარჩენილია ოთახები,
რომელთაც დაკარგული აქვს ქანდაკოვანი გამოსახულებები, იატა-
კი და ჭერი, რადგან ისინი არ შეესაბამებოდა არქიმანდრიტების გე-
მოვნებას, აზიურად განყობილ ოთახებში ცხოვრებას შეუჩვეველთ.
მიტოვებულია მცირე ბაღიც და კლდეში ამოკვეთილი და კამარით
დახურული საყინულეც კი.

სხვა დამხმარე შენობები მონასტრის ძმათა სენაკებადაა გადაქ-
ცეული. 1818 წელს ამ მონასტერს მიაწერეს ძველი და შესანიშნავი
შიომღვიმის უდაბნო, ჩემს მიერ დიდი ხანია უკვე დაწვრილებით
აღწერილი⁴⁵.

აქვე გადმოიტანეს საუნჯე და მოწყობილობა ქვათახევის
მონასტრისა⁴⁶, რომლიდანაც ზოგი რამ უკანვე დააბრუნეს. 1855

⁴⁴ Описание Шно-Мгвмской пустыни, Тиф., 1845.

⁴⁵ ამ მონასტრის სრული აღწერა მოთავსებულია ჩემს წიგნში „Жизнь Великого
Моурава Георгия Саакадзе“, რომელიც თფილისს 1849 წელს დაიბეჭდა, გვ. 114-
159 სსს.

წელს, მისი პოლკოვნიკის თავად ივანე ლუარსაბის ძე თარხან მოურავის მიერ აღდგენისა გამო, რომელმაც, რუსეთში გარდაცვლილმა, აქ ჰპოვა საუკუნო განსასვენებელი.

იონა მიტროპოლიტის დროს აქ ააშენეს სემინარიის სამსართულიანი სახლი, მაგრამ ის დაიშალა. ის დაანგრიეს და სარდაფის სართულიდაა დარჩენილი. ამ მონასტრის მთავარ ტაძარში დაკრძალულნი არიან:

1. ნიკიფორე, ეპისკოპოსი გორისა, საქართველოს ეპარქიის, კაცი მაღალი სათნოებითა, მოციქულებრ უპოვარი, ჩვენში ყველასთვის საყვარელი მღვდელ-მთავარი გვარად თავად ჯორჯაძეთაგანი, ის ბავშვობიდან ნათლისმცემელის უდაბნოში იზრდებოდა, ვითარცა შრომანი ამ ქართული თეზაულისა; 1801 წელს ვითარცა მთავარდიაკვანი ბოდბელი მიტროპოლიტის იოანეს ამაღლაში მონაწილეობდა სულთმობრძავი მეფის გიორგი XIII-ის ზეთის კურთხევაში. 1816 წლიდან არქიმანდრიტის წოდებით ხირსის მონასტრის წინამძღვარი იყო, 1842 წელს მოსაყდრე ეპისკოპოსი და შუამთის მონასტრის წინამძღვარი. 1851 წელს იგი გარდაიცვალა. საფლავის ქვა, მისი მიწიერი ნეშტის ადგილსამყოფელის აღმნიშვნელი, გაკეთდა კავკასიის მხარის მეფისნაცვლის თავად მიხეილ სემონის ძე ვორონცოვის ხარჯით, რომელმაც თავის მეუღლესთან, ელისაბედ ქსავერის ასულთან ერთად წმ. მამა გარდაცვალებამდე ორი საათით ადრე ინახულა და მის ბაგეთაგან დალოცვაც მიიღო. დაწვრილებითი აღწერა მისი ცხოვრებისა და ღირსშესანიშნავი აღსასრულისა, მომავლისთვის მიგვიწვდია.

2. დოსითეოზი, მთავარეპისკოპოზი, აზნაურ ფიცხელაურთაგანი, საქართველოს მიტროპოლიტის მოსაყდრე და გორის ეპისკოპოსი. 1815 წლიდან ეწოდა თელავისა და საქართველო-კავკასიის მთავარეპისკოპოსი და ჩაებარა იმ ხანებში შექმნილი ოსეთის სასულიერო კომისიისა. გარდაიცვალა თფილისს 1829 წელს. მისი საფლავი ტაგრუცით მონიშნული არ არის.

3. ეგენი, არქიმანდრიტი, სემინარიის რექტორი, 1832 წელს გარდაცვლილი⁶⁶.

14. კარის წმ. გიორგის ეკლესია. ის 1710 წელს ბატონიშვილი სვიმონის, მეფე ვახტანგ რჯულმდებლის ძმის მიერაა აშენებული. ამ ადგილზე ადრე ძველი, თფილისის დაარსების თანამედროვე წმ. მთავარანგელოზთა სახელობის ეკლესია ყოფილა. 1398 წელს თემურმა ისიც და მისი მიმდებარე სასახლეც საფუძვლითურთ დააქცია. 1640 წლის ახლოს როსტომ მეფემ მისი ნაშთებით სამი ეკლესია აღმართა: ა. წმ. იოანე ნათლისმცემლისა. როსტომ მეფის სასახლის მოპირდაპირედ; ბ. ხარებისა, მეფის მოედნის შუაგულში; წმ. გიორგისა, მაშინ დაუმთავრებელი, წინამდებარე აღწერის საგანი. აქედან ჩანს, რაოდენ ვრცელი იქნებოდა V საუკუნის მთავარანგელოზთა ტაძარი. სვიმონ ბატონიშვილმა, სპარსეთის სამეფო კარის ზანიშინმა, 1710 წელს დაასრულა უკანასკნელი ეკლესია და თავისი ძის, გიორგის გამო ის წმ. გიორგის სახელს უძღვნა.

1764 წელს გამაჰმადიანებული იესე მეფისა და მისი მაჰმადიანი ცოლის ძე აბდულა-ბეგი, რომელიც მეფე ირაკლის ტახტს ეცილებოდა, დროებით დაეპატრონა თფილისის ციხეს. ციხიდან ნასროლი ჭურვი, სასახლის წინ დამწკრივებულ რაზმს დამიზნებული, ეკლესიის სამხრეთ კედელს მოხვედრია. ამან ისე ააღელვა აბდულა-ბეგის წინააღმდეგ გამოყვანილი ჯარი, რომ შეტევის დაწყებიდან სამ საათზე ნაკლებ დროში ის აიძულეს დაეტოვებინა ციხე და სპარსეთს გაქცეულიყო. უკვე თფილისის აკლესიის შემდეგ, 1796 წელს, მეფე გიორგი XIII-მ თავის დროებით ბინად განაახლა სვიმონ ბატონიშვილის პატარა სასახლე. ამ ახალმა მინაშენმა ეკლესია მოედნის მხრიდან დაფარა. 1801 წელს გიორგი მეფის გარდაცვალების შემდეგ, ამავე სასახლეში ცხოვრობდა მისი მეუღლე, მარიამ დედოფალი შვილებითურთ და აქედანვე გაეშურა რუსეთს.

1840 წელს ხაზინამ გაყიდა ეს ადგილი და კერძო მფლობელმა მისმა სასახლის ნანგრევებსა და თფილისის პირველ მცხოვრებთა

⁶⁶ საფლავის ქვა მისდამი, როგორც ჩემი მასწავლებლისადმი, კნინი მონადლვენია.

ძვალმესალაგზე ააშენა ორსართულიანი სახლი, რომელმაც, საბოლოოდ, ეკლესიის დასავლეთი კარიც დაფარა და მისი ეზოც. 1849 წელს ეკლესიაც გარშემოაშენეს, ქრისტიანული თფილისის ძველმა ძეგლმა სახე იცვალა^{XLIV}.

1775 წელს შიგ ეკლესიაში უეცრად გარდაიცვალა თავადი პართენ ანდრონიკაშვილი, გიორგი XIII-ის პირველი მეუღლის, ქეთევან დედოფლის ძმისშვილი. იგი აქვე მიაბარეს მინას. აქვეა დაკრძალული იოანიკი ეპისკოპოსი, საბერძნეთიდან საეკლესიო საქმეთა გამო ჩამოსული და თფილისში 1781 წელს გარდაცვლილი. არც ერთ მათგანს არ ადგას საფლავის ძეგლი.

ამ ეკლესიაში იმყოფება ძველი თავ-ხატი, ნმ. გიორგისა, მისი ნაწილითურთ, ფიცარზე. აღსანიშნავია ეკლესიის სამსახურებელნი, როგორც წარწერები მოწმობს, გიორგი XIII-ის შემოწირული და ხატი ღმრთისმშობლის – ცხოველმყოფელი წყაროსი, მისთვის კონსტანტინოპოლის პატრიარქის მოძღვნილი⁶⁷.

⁶⁷ საქართველოსა და საბერძნეთის ურთიერთობა და მათი მეფეების ურთიერთკავშირი იყო თხრობის საგანი ჩემი მოკლე პასუხისა, რომელიც გავუგზავნე (რუსულად და ფრანგულად) ათენის საარქეოლოგიო საზოგადოებას, რომელმაც პატივი დამდო და თავის წევრად მიმიღო (1864 წლის 6 ნოემბრის სხდომაზე), რათა იგი ნაბეჭდად შემოინახოს, თავს ნებას მივცემ იგი აქ მოვათავსო:

ათენის საარქეოლოგიო საზოგადოებას

6 ნოემბრის წერილით (N 115), რომელსაც ხელს საზოგადოების სახელით, მისი თავმჯდომარე და მდივანი აწერენ, მე მეცნობა, რომ ჯილდოდ მერგო არჩეულ ვიყო ათენის საარქეოლოგიო საზოგადოების წევრ-კორესპონდენტად.

ამ, ჩემთვის დიდად დასაფასებელი, ნოდებისთვის საზოგადოებას უწრფელეს მადლობას მოვახსენებ.

ბედნიერი გახლავართ, რომ საქართველოს სამეფოსა და ბერძენთა იმპერიას შორის ურთიერთობის განყვეტის ოთხი საუკუნის მერე, ქართველთაგან პირველს, მე მერგო დიადი ხვედრი შევიდე მეცნიერებათა ტაძარსა და წმიდათანმიდამო, რომელიც მეცნიერებათა ქალაქში ბერძენთა განუქრობელმა, ბრწყინვალედ აღმდგარმა გენიამ ააღორძინა. ამ გენიათი სულდგმულობდა და არსებობდა ჩემი სამშობლო, საქართველოს სამეფო, ისტორიული ხანის დასაბამამდეცა და მის დასაბამს აქეთაც. წარმართული სამყაროც, მისგან განდიდებული და ქრისტიანული სამყაროც, მისგან ბრწყინვალედ შემტკიცებული არ იყო უცხო ქვეყნიერების მცირე ნაწილაკის, მაგრამ ოდესღაც ძლიერი, კავკასიის მაგარი ფარით დაცული საქართველოს სამეფოსთვის. ვერც ისლამის მტრულმა უღელმა, რომელიც ერთნაირად

ანებოდა საბერძნეთსა და მის ჩამონაჭერ საქართველოს, ვერც ორივე სამეფოს შემაშფოთებელმა სარწმუნოებრივმა მღელვარებამ ვერ ავნო პოლიტიკური და რელიგიური ერთიანობის სულისკვეთებას. საქართველო საბერძნეთის ისტორიით, გადმოცემებითა და ცხოვრებით სულდგმულობდა. საქართველოს თანაგრძნობა საბერძნეთისადმი ქართველმა მემკვიდრეებმა გამოხატეს ელეგიური ნათქვამით: „ცოდვითათჳს ჩუენთა დაიჭირეს კონსტანტინოპოლი ურუმთა“. საუკუნეთა განმავლობაში დღევანდლამდე გაისმის ასეთივე სულთქმა აღმოსავლეთის ქალაქის, აღმოსავლეთის მართლმადიდებლობის, აღმოსავლეთის გვირგვინისა და ბიზანტიის არნივის ხსენებისას. იგივე თანაგრძნობა გამოხატა კელაე ჩემმა სუსტმა კალამმა 1849 წელს ათენის ძეგლთა დათვალიერებისას, რომელთა თანა განისწავლებოდნენ წინაპარნი და თვისნი ჩემნი გონების მტერთა მიერ ჯერაც შეუმუსრავი ათენის დიდების ჟამს. „ათენი აღსდგა, – ვთქვი მე, – აღდგება აღმოსავლეთი. დასავლეთი ვერ დაჩრდილავს აღმოსავლეთს: ნათელი მისი აღმოსავლეთითაა. მზე არ ამოდის იქ, სადაც ის ჩადის“.

რუსეთი, რომელმაც შეიფარა მეფეთა და ხალხის თხოვნისაგერ თანამორწმუნე საქართველო, ჩვენ სხვა საბერძნეთად მოგვევლინა. მართლმადიდებლობისა და მართლმადიდებლობაზევე დამყარებული პოლიტიკიდან გამომდინარე იგი საქართველოსთვის იგივე აღმოსავლეთია, მაგრამ ნაკუნთ აღმოსავლეთისა. ან ის, ან აღმოსავლეთი, მოიძიებენ თავის კანონიერ ნახევარს მართლმადიდებლობის სისრულისათვის. ასე იქნება თავის საფუძველში ურყევი ისტორიის პრაგმატიკით, განგების გზებით, ბუნების კანონებით.

საქართველოსა და საბერძნეთის ასე მჭიდრო კავშირია იმის მიზეზი, რომ საბერძნეთის ყოველი პოლიტიკური თუ რელიგიური მოძრაობა ისე ძლიერად მოქმედებდა კავკასიაზე, როგორც ჩვეულებრივ ტყივლს მტკივანი ადგილისგან უმორესი ნერვიც პასუხობს. საბერძნეთზე დამყარებული, საქართველო თვალს არ აცილებდა ბიზანტიას და გულს ბიზანტიის პალატთა გულის საბოძვარს. ამიტომაც ქვეყნისთვის წმიდა და კეთილისმყოფელი მიზნებით, მეფეთ ცოლად ბერძენი მეფისწულნი მოყავდათ ერთობის შესამატებლად. ბიზანტიის მეფეთა სისხლი ახლაც მოსჩქეფს ქართველ მეფეთა ჯერაც ცოცხალ შთამომავალთა ძარღვებში. მე მხოლოდ რამდენიმეს დავისახელებთ, ბერძნული და ქართული წყაროების მიხედვით.

ნანა პონტოელი, მირიანის, საქართველოს პირველი ქრისტიანი მეფის (295-342 წწ.) მეუღლე.

ელენე, იმპერატორ ლეონ I-ის ასული, მეფე ვახტანგ I-ის (466-498 წწ.) მეუღლე.

ელენე, იმპერატორ რომანოს არგირის ასული და მეფე ბაგრატ IV-ის (1018-1072 წწ.) მეუღლე.

ასული მიქაელ პალეოლოგისა, მეფე დავით ნარინის (1234-1259 წწ.) მეუღლე.

ასული იმპერატორ კომნინის ტრაპეზუნდელისა და მეფე დემეტრე III-ის (1263-1289 წწ.) მეუღლე.

მღვდელმსახურთაგან ამ ეკლესიისა ცნობილია ხუცესი ონისიმე იოსელიანი, რომლის შესახებ წერს პოლანდიელი როტიე. იგი პაპაჩემი გახლდათ.

15. ქაშოეთის ეკლესია, წმ. დიდმოწამე გიორგის სახელობისაა, 1754 წელს აშენებული ქართველი თავადის გივი ამილახერის, შაჰყული-ხანად წოდებულის, მიერ.⁶⁸

იგი გუმბათიანია, ჯვრის სახისა. სახელწოდება „ქაშოეთი“ საკმაოდ ვრცლად არის განმარტებული თფილისის წმ. დავითის ეკლესიის აღწერისას⁶⁹.

ანა, იმპერატორ მანუილ III-ის ასული, მეფე ბაგრატ V-ის (1360-1395 წწ.) მეუღლე.

მეფის ასულთაგან, რომელიც საქართველოდან საბერძნეთსა და ბიზანტიის პალატებში წაიყვანეს, ფრანჩას ისტორია დანვრილებით აღწერს სამეფო ტახტისთვის მეფე გიორგი VIII-ის ასულის 1452 წელს სამეფო ტახტისთვის შემზადებასა და გამოგზავრებას ქართველი მეფისწულისა, უსვეო კონსტანტინე იმპერატორთან, კონსტანტინეპოლის ზღუდეთა დაცვისას გმიროულად რომ დაეცა.

ასეთი მანუეჭმებული, ღირსსახსოვარი და მონათესავე საფუძვლები აქვს საქართველოს საბერძნეთთან ურთიერთკავშირს. ამავე საფუძველს ემყარება, ჩემდა საამაყოდ, ჩემი მოვალეობა თქვენი საზოგადოების წმიდათა-წმიდაში დიდებითა და გონების ნათლით აღსავსე ქალაქ ათენში ვიყო ჩემი ქვეყნის, როგორც ქრისტიანობამდელი ასე ქრისტიანობის შემოსვლის მერმინდელი სიძველეების ამხსნელი. ამ აურაცხელი ძეგლის დამუშავება, ჩემის აზრით, უნდა იყოს გაგრძელება ბერძნული ძეგლების რკვევისა, რადგანაც მათ სანყისად, განვითარებისა და ხასიათის საფუძველში ბერძნული გენიით შთაგონება აქვს და თუ რომაულით, ისიც ბერძნულითაა ნასაზრდოები, წარმართული და აღბეჭდილი.

Nec destinal unquam

Tecum Graeca loqui, Tecum Romana vestustas

Claudian

მაგრამ არასოდეს ექნება ბოლო,

როგორც სიტყვას ბერძნულს, ისე სიძველეს რომის.

კლავდიანე

ჩემი თხზულებანი დანერილი და დაბეჭდილია ქართულადაც და რუსულადაც – ენაზე დიდი ერისა, რომელსაც განგებამ და ღმერთმა აღმოსავლეთისამ ჩააბარა აღმოსავლეთისა და მისი მყოფადის დაცვა-აღმოსავლეთის კითხვის უმაღლესი და უფართოესი აზრით.

⁶⁸ ამ ისტორიული პირის, გივი ამილახერის შესახებ, ბევრი მაქვს დანერილი შიომღვიმის უდაბნოს აღწერაში (Описание Шимо-Мгвимской пустыни, Тиф., 1845, გვ. 28 და სხვ.).

⁶⁹ იხ. ზევით.

ეკლესიის კარის თავზე მისი აშენების დროის შემდეგი წარწერაა მოთავსებული:

„ჩუჴნ ამილახუარმან გივმან, ძემან ანდუყაფარ ამილახორისამან და თანა-მეცხედრემან ჩუჴმან ორბელის-ძის ასულმან ბანგუამ⁷⁰, აღუაშენეთ ეკლესია ესე ლუანლით – შემოსილის მთავარ-მონამისა გიორგისა, ზლუდით, ბურჯით და სახლით, რათა მეოხ გუჴყოს ჟამსა სიკუდილისასა. ვინც იხილვიდეთ შენდობასა გვიბრძანებდეთ. აღე-გო მეფობასა კეთილ-მსახურის გვრგვნოსანის თეიმურაზისასა და ძისა მისისა კეთილ-მორწმუნისა მეფისა ირაკლისსა, ხოლო მამათ-მთავრობასა ანტონი დავითიანისა, განხორციელებისაგან სიტყვსა ლუთისასა ჩლნდ (1754)“⁷¹.

ტაძრის კარიბჭეზე კიდევ სხვა წარწერაცაა:

„სადიდებლად ლუთისა, დროსა სრულიად როსსიის იმპერატო-რისა ალექსანდრე პირველისა და ექსარხოზობას საქართუჴლოის და იმერეთის სამღვდელოთა-ზედა მცხეთის მიტროპოლიტის და თფილისის ვარლაამ ქსნის ერისთვს დავითის ძისა. აღშენდა კარიბ-ჭე ესე წელსა ქრისტესით ჩყივ, ქორონიკონს ფდ (1816)“.

⁷⁰ ბანგუა დაკრძალულია შიომღვიმის უდაბნოს წმ. იოანე წინამორბედის ეკლესიაში.

თეიმურაზ მეფეს „გვრგვნოსანი“ ეწოდება, ვინაიდან ის ქართლის უკანასკნელი გვირგვინ-კურთხეული მეფე იყო. სიტყვა „პატრიარქი“ ქართულად ხშირად „მამა-მთავრად“ გამოითქმოდა. ეს სიტყვა ნახმარია ჩვენს წარწერაშიც. ძველი გუჯრებიდან ჩანს, რომ „მამა-მთავარი“, სიტყვა-სიტყვითად „პატრიარქი“, ერისკაციც შეიძლებოდა ყოფილიყო. უკანასკნელს ევალებოდა ეკლესიისა და მისი ქონების ზედამხედველობა და ხშირად თვით სამღვდელოებაზეც ჰქონია ზეგავლენა. ეს წოდება ძალიან დიდი ხნის წინაა წარმოშობილი, ქვეყნის აშლილობის ჟამს და ხშირად ეპისკოპოსის მონაცვლე ყოფილა, ოღონდ არა სასულიერო, არამედ გარეთა საქმეების წარმართვისას. ამიტომ გაჩნდნენ ერისკაცი ჭყონდიდელები⁷², სამეგრელოში, მარტვილში და ქორიკოზებში ანუ ქორეპისკოპოსნი კახეთში. ეს ყოველივე – ქართული ფეოდალიზმის ნაშთებია.

ანტონი „დავითიანად“, დავითის შთამომავლად მოიხსენიება. ეს ბაგრა-ტოვან მეფეთა, მეფე-წინასწარმეტყველის დავითის ჩამომავალთა სრული ტიტულატურის ამონარიდია. (იხ. ჩემი: „Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей магометан“, Тиф., 1849, გვ. 66). ანტონი ქართლის მეფის, იესეს ძე იყო.

ამ ეკლესიაში ღირსშესანიშნავია ა. ტაძრის თავი-ხატი, რომელზედაც აღნიშნულია, რომ ის 401 [1713] წელს ვინმე ინდო გაბაშვილს და მის მეუღლე დარეჯანს შემოუწირავთ; ბ. წმ. გიორგის ხატი⁷², ჩამოტანილი სოფ. ენაგეთიდან. მასზე ქვევით სომხური წარწერაა, სომხური წელთაღრიცხვის 1140 უდრის 1694 წლისა, ვინმე სესაკ ჰაჯიშავეასი; გ. ღმრთისმშობლის ორი ხატი 353 (1665 წ.) ზურაბ სახლ-თუხუცესის შემოწირული; დ. მოოქრული ვერცხლის ჯვარი, გორის-ჯვრის ეკლესიიდან გადმოტანილი, რომელზედაც ორი ორთავა არწივი მოჩანს; ე. წმ. გიორგის ხატი მოოქრულ ჩარჩოში, ეკლესიისადმი საქართველოს ტახტის მემკვიდრის, უკანასკნელი მეფის გიორგი XIII-ის ძის, დავით ბატონიშვილის მოძღვნილი; ვ. ღმრთისმშობლის ხატი, ბეთანიის ეკლესიისა⁷³.

⁷² სოფელ ენაგეთიდან ეს ხატი ქაშუეთის ეკლესიაში XVII ს-ის ბოლოს, სოფლის გაუქცირებების გამო გადმოიტანეს. ვახუშტის დროს ეს სოფელი აღარ არსებულა; ამიტომაც ქართლის სოფელთა სახელებს შორის ის არ იხსენიება. ენაგეთი, ვაშლოვანი და კოდა და სხვა სოფლები 1770 წლის ახლოს დაასახლეს, როგორც წერს იმ დროს საქართველოში მყოფი მეცნიერი გაულდენშტედტი.

⁷³ ბეთანია ან ბითინია სოფელი იყო ვერეს ხეობაში. თფილისის მახლობლად. სახელი მას შეერქვა ბეთანიის მონასტრის გამო, რომელიც XII ს-ის ბოლოს, თამარ მეფის დროს აშენდა პალესტინის ბითინიის მიბაძვით, ზეთისხილის მთის ძირში, იერუსალიმის ახლოს რომ არის და სადაც ლაზარეს აღდგინების სასწაული მოხდა.

ბეთანიის ან უქმ ამ მონასტერში შესანიშნავი გუმბათიანი ეკლესიაა. იგი ერთიანად ბერძნული ფერწერით არის მოხატული. კედელზე თამარ მეფის პორტრეტიც არის მთელი ტანით, რომელიც ღმრთისმშობელს მის მიერ აშენებულ ეკლესიას მიართმევს. ეს პორტრეტი გადმოღებულია თავ. გრ. გაგარინის მიერ და კავკასიის ყოფილი მეფისნაცვლის თავად მ.ს. ვორონცოვის განკარგულებით თფილისშია ლითოგრაფიით გამრავლებული. ეს ეკლესია თავად ბარათაშვილთა საგვარეულო სამარხო იყო. ეკლესია დიდებულია. იგი საუკეთესო არქიტექტურული სტილისაა; ძველი მხატვრობა ხასხასაა და ფერადები მთლიანად შემონახული. ზღუდისა და შენობათა ნამთები, შერკინებულინი მათ დაუნდობლად დამანგრეველ სტიქიონებს, დიდებული ტყე, მთელი შემოგარენის მაჩრდილობელი; ცხოველი წყლის წყარო, ტაძრის მშენებელთა ნალვანის ნარჩენთა შორის სევდიანად მოჩუბჩუხე: კლდეები – გეთსიმანიის კლდეთა მსგავსნი; წყარო-ვითარცა სილოე პალესტინის ბეთაიდისა და მდინარე ვერე ვითარცა წყალნი კედრონისა ერთიანად მოგვაგონებს მაცხოვრის ვნებათა სახარების მიერ ადგილებს, თან კი სევდის წყედიადსაც მოგვკრით და უნებურად გაფიქრებინებთ ზეცის მრისხანებას ნაოხარსა ზედა. თითქოს და გაისმის აქ კენესა დავით წინასწარმეტყველისა და მწარე გოდება იერემიასი პალესტინის ბეთაიდისა გამო^{XLVI}.

1754 წლამდე დათარიღებული ხატები მოძღვნილია ქაშოეთის ძველი, მცირე ეკლესიისადმი, რომელიც ახლის სამხრეთით მდგარა. მისი ნანგრევები 1820 წლამდე იხილებოდა^{XLVII}.

ქაშოეთის წმ. გიორგისად წოდებული ეკლესიები საქართველოს სამეფოს მრავალ ადგილასაა აშენებული; ამ დღეობას საზეიმოდ იხდიან არა 23 აპრილს, მსოფლიო ეკლესიის განწესებისაებრ, არამედ 10 ნოემბერს. ამ დღეს სოფლებში მთელი ოჯახები აიყრება ხოლმე, დიდძალი შესაწირავით მოდლეობენ ეკლესიისთვის, მიუხედავად მკაცრი, უკვე ცივი, ზოგან კი სულაც ზამთრის ამინდისა. დღეობას საფუძვლად ხალხის ზეპირი გადმოცემა უდევს, პირველად აფხაზეთში, ილორის ეკლესიაში გაჩენილი, რომლის თანახმად ტაძარში ზვარაკადა და ძღვნად თავისით კურო ჩნდება⁷⁴. ჩვენმა ძველებმა არ აგვიხსნეს ჩვენ სანყისი და წარმომავლობა ამ, სარწმუნოებისთვის უვენებელი, გადმოცემისა. ამ დღის ხსენება X, XI და მომდევნო საუკუნეების „ჟამნშიც“ კი იყო მოთავსებული. მაგრამ კათოლიკოსი ანტონი I, სწავლული თავისი დროისა, თავისი ხელმწიფების მთელი ძალით ცდილობდა აღმოეფხვრა ყოველივე, რასაც არ პატივდებს მსოფლიო ეკლესია. 1781 წელს თფილისში დაბეჭდილ „სამ-თთუჴნ“-ში 10 ნოემბრისთვის მოათავსა თავისი აზრი ამ უჯერო დღეობის შესახებ, რომელსაც მრისხანედ „საეშმაკო“ უწოდა. ხალხი კი მაინც ძველი წესჩვეულებით მოაქამომდე იხდის ამ დღეობას, რაც არაფერს ვნებს სარწმუნოებას, რაკი თან ცრუმორწმუნეობრივი სდევს რამე და არც სათაკილო, წმ. ეკლესია წესთა და განგებათა დამარღვეველი ქმედება. ჩემის აზრით, ეს ადგილობრივი დღესასწაულია, მართლმადიდებელი აღმოსავლეთის ყველა ეკლესიის მიერ დაშვებული.

16. კალოუზნის წმ. გიორგის ეკლესია. ვინ და როდის ააშენა იგი – უცნობია, მაგრამ სიძველე მისი, თფილისის დაარსების სანყისი ხანისა, ეჭვსგარეშეა. ეს ძველი ძეგლი საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისა, ჩვენი დროისთვის არასწორი არქიტექტურისა 1850 წელს დაარღვიეს. მის ნანგრევებზე, ხუცესის იოსებ ნამორაძის მცდელობით,

⁷⁴ იხ. ჩემი თხზულება: „Описание Душета“, Тиф., 1860, გვ. 57-58.

ზომით ფართო, იმათი თვალის გასახარებელი, ვინც ისტორიით არ ცხოვრობს, მისით ნასაზრდოები არაა, არამედ ჩვილებივით აღფრთოვანებული არიან, რომ ხედავენ ახალ ქმნილებას, ნორჩს, თავისი დროისა, თავისი ხელოვნებისა^{XLVIII}.

საქართველოში კალოუზნის წმ. გიორგის ეკლესია ყოფილა. ერთი მცხეთიდან დასავლეთით 6 ვერსშია, შიომღვიმის უდაბნოსთან, მეორე – თვით მცხეთაში. თავი-ხატი მცხეთაში აგებული ტაძრისა, რომლის ადგილსამყოფელი ჩვენ არ ვიცით, მცხეთის ტაძარშივეა დაცული. იგი ოქროს პერანგითაა მოსილი და ძვირფასი აღმოსავლური თვლებით მოოჭვილი. ხატის წარწერაში თარიღი არ არის, ხოლო მითითებულია მისი ადგილი მეფის კალოზე. ამ სიტყვა „კალოდან“ წარმოსდგა „კალოუზნის“ სახელწოდებაც. ასეა წარწერის მონათხრობით. მაგრამ არის სხვა გადმოცემებიც, გადმოცემები აზიისა, რომელსაც ხშირად ყვებიან, რომ ამ ადგილს, სადაც თფილისში ცოტა ხნის წინ დანგრეული კალოუზნის ეკლესია მდგარა, თემურმა ბრძანა შეეყარათ ბავშვები და ამ მიდამოზე არსებულ კალოებზე მათზე თავისი ცხენოსნები გადაატარა. კალოუზნიდან, სადაც მოხდა ბავშვების ეს მხეცური ხოცვა-ჟლეტა, წარმოსდგაო სახელწოდება „კალოუზანი“. ეს მოგვაგონებს ამგვარსავე ამბავს ყრმათა მონყევდნისა მცირე აზიის ერთ-ერთ ქალაქში, ეფესოს ახლოს, სადაც ქალაქის მაცხოვრებლებს ყველა ბავშვი თემურის დასახვედრად ყურანით ხელში გაუშვიათ. ბავშვები მიდიოდნენ წმ. წიგნით ხელში, ითხოვდნენ მფარველობას, სიცოცხლეს, ეხვეწებოდნენ და წინასწარმეტყველის წიგნის სურებს იმეორებდნენ. ეს რა კიკინიაო? უკითხავს თემურს და როდესაც აუხსნეს, რომ ეს მას მინდობილთა ღალადისი და ხვეწნა-მუდარაა, – მან უბრძანა თავის ცხენოსნებს ბავშვების მასა გადაექელათ. ყველა მათგანი თათართა ცხენების ფლოქვებქვეშ დაილუპა⁷⁵.

სახელწოდებაში „კალოუზანი“ ბერძნული „კალოს“-იც ისმის. ხომ არ არის მასში რაიმე ბერძნული ან პალესტინური? ვფიქრობ, დაფუძნება ამ ეკლესიებისა ბერძენი ბერების ხელით მოხდა, რო-

⁷⁵ Ducas, lib. XVII, გვ. 47.

მელთაც მას კალოპანაიოტა უწოდეს. ამ სახელწოდების სოფელი, მასში წმ. გიორგის ეკლესიით, მოაქამომდე არსებობს კვიპროსზე, ტროადოსის მთის ახლოს, კიკოს მონასტრიდან 3 საათის სავალში. ამ ბერძნული ნაკითხვით „კალოპანოსის“, ქართულად გარდასახულად „კალოუზნის“ ეკლესიასთან, ძველთაგანვე არსებული სასწავლებელი, რომელიც დაიხურა 1840 წელს.

17. ყოვლადწმიდა სამების ეკლესია. ეკლესიის კურთხევის დღესასწაული ვითარცა ღვთის სახლისა, ძველთაძველი ჩვეულებაა. პირველი მაგალითი მოგვცა იერუსალიმმა, ეკლესიათა დედამ, სადაც ის პირველი ქრისტიანი იმპერატორის, მოციქულთა სწორი კონსტანტინეს ნებითა და მითითებით განწესდა, რომელიც დიდებულად ზეიმობდა იერუსალიმის უფლის ტაძრის განახლებას 336 წლის 13 სექტემბერს. ამ შესანიშნავი დღის აქეთ საქართველომ შემოინახა სიტყვა „ენკენია“, „ენკენიობა“, რაც განახლებას ნიშნავს, თუმცა მისი შესატყვისი ჰქონდა. ამ სიტყვასთან ერთად შემოინახა უფლისადმი ვედრებაც, „ვითარცა ზენასა სამყაროსა მშვენიერება, გამოაჩინე“-ო, „ქვეყანაცა ბრწყინვალედ წმიდისა საყოფელისა დიდებისა შენდა, უფალო, და დაამტკიცე ესე უკუნისამდე.“ ძლიერად ჟღერს საქართველოს ეკლესიის ბაგეთაგან ბერძნული იდიომა „ენკენია“- მსოფლიო გოლგოთის სიმაღლეებიდან, კავკასიის ცასმინვდენილ სიმაღლეებზე მთელი 13 საუკუნე, ქრისტიანული სუნთქვის ექოდ ახმიანებული, ყოველმხრით სულიერ ლხინზე ეპისკოპოსთა, დიდებულთა და ხალხის მომხმობელი. ჯერ იყო, საქართველოს ბრძენი ეკლესიის მოთხოვნით მოეტოვებინა თავისთვის ბერძნული სიტყვაც, რათა მან, მტკიცე ჯაჭვით განხორციელებული აზრისა, მსოფლიო მართლმადიდებლობა კავკასიის მართლმადიდებლობას გადააჭდოს⁷⁶.

⁷⁶ ამ სიტყვიდან წარმოსდგა თვით ქართული ხალხური სახელწოდება სექტემბრის თვისა „ენკენისტუშ“, ვინაიდან ეს არის პირველი და დასაწყისი თვე (ინდიკტიონი) წელიწადისა ანუ ახალი საეკლესიო, მოსესადმი ღმრთის მითითებით, რასაც მართლმადიდებელი ეკლესიაც იზიარებს.

1863 წლის 8 დეკემბერს თფილისში ხდებოდა წმ. სამების სახელზე განახლებული ეკლესიის სატფურება. აკურთხებდა მას ევსები, წვერი სინოდისა, მთავარეპისკოპოსი და საქართველოს ეგზარხოზი.

პირველად აგება მისი 1790 წელს განეკუთვნება, იყო თუ არა ძველად ამ ადგილზე ეკლესია, არ ვიცით. ეს პირველი ეკლესია ააშენა თფილისის მაცხოვრებელმა პეტრე აღნიაშვილმა, რომელსაც ხალხმა „ყარაული“ შეარქვა. ეს პეტრე, რომელსაც მოხუცებულობაში ტაძრის ახლანდელი განმაახლებელი, 82 წლის პეტრე არდაზიანიც იცნობდა, არაჩვეულებრივი გულადობის კაცი იყო და მას, რაკი ის თავზარს სცემდა თფილისის ირგვლივ მობორიალე დაღესტნის მრისხანე ძეთ და მას მეფე ირაკლი II პირადად იცნობდა, დაევალა ედარაჯა გზებისთვის თფილისსა და ქართლის კარს (დამახინჯებულად – ღარისკარი) შორის ვიწროებში. ეკლესიის აშენების საბაბად მის ამ პირველ მაშენებელს ის აზრი გაუჩნდა, რომ რადგან გზების მცველს წოდებით, მას სისხლი ეღვარა, მართალია სისხლი, სამეფოს მტერთა, მაგრამ ხომ ადამიანთა სისხლი, სულს ღმრთის ტაძართა მაშენებელთათვის სავედრებლებსა და ლოცვებში მარადისი ხსენების შეთხოვნით იხსნიდა. პირველი მაშენებლის მშვიდობით აღსრულების შემდგომ, რომელმაც კანონიერადა და დამსახურებულად მოიპოვა ძვალთა განსასვენებელი თავის აშენებულ ტაძარში, ძემ მისმა, უკვე ხუცესმა, შიო აღნიაშვილმა ეკლესიას ბჭე მიადგა და მასზე სამრეკლოც ამართა. ამ მუშაკის გარდაცვალების შემდეგ – ძულნი მისნი აქვე დაიკრძალა, – დეკანოზმა პეტრე არდაზიანმა თავისი ხარჯითა და სხვათა შემონაწირით კარიბჭეს გეგმითა და ფასადებით ჯვრისებრი ეკლესია მიაშენა. გუმბათი ჯერაც არაა დამთავრებული – ოდითგანვე შემოღებული ქართული არქიტექტურული წესით ის არა უადრეს 7 წელისა ამოყავთ; ამიტომ მას ახლა ჯერჯერობით ფიცრები აფარია.

განსვენებული შიო აღნიაშვილის ოჯახში აქვთ ტაძრის აღშენების ნამდვილი სიგელი, თფილელი მიტროპოლიტის გერმანეს გაცემული:

ჩუშნ ყოვლად უსამღუდელოესმან თფილისის მიტროპოლიტმან გერმანემ ესე წიგნი მოგეცი, ასე რომ შენ ერთი კეთილი პაზრი მოგეგონებინა, ჩუშნთან მოხველ და ჩუშნ დაგუჭკითხე, რომ ეკკლესიის აღშენება გინდოდა. ჩუშნ დიახ მოგიწონეთ ეს პაზრი და ჩუშნ პირობა გამოგართვთ, რომ როდესაც ეს ეკკლესია იწყო, შეუსრულებელი არ დააგდო. პეტრე ყარაულო ლუთისიას შკლო, წმიდის ტრაპეზის ნივთები და სამღუდელო სამსახურებლის ჭურჭელნი სრულებით უნდა გკჩუშნო. ამაების მოთხოვნა ჩუშნი ვალი იყო, რომ ესენი შენთვის მოგუჭტოხვნა, რადგანაც შენის საკუთრის საქონლით აშენებ ეკკლესიასა. და როდესაც სრულ-ჰყოფ, რომელიც ჩუშნი საკუთარი ვალი არის და თანა-მდებობა იმას აღუასრულებთ. და ეს საქმე შენგან მოგონებული ყოვლად წმიდის სულისა მიერ იკურთხოს და წარგიმართოს: აღიწერა თებერვლის იდ, წელსა ჩლჟ (1790). მდაბალი მიტროპოლიტი თფილისისა გერმანე: აღშენებულ და კურთხეულ არს სახელსა ზედა წმინდისა სამებისა ეკლესიადა“.

ასეთია ისტორია ამ არცთუ ძველი ეკლესიისა, მაგრამ მონამის წმ. სამების დღეობის მარტვილიისგან (პენტეკოსტია) დამოუკიდებლად, აღდგომის მესამე დღეს გადახდისა. დღეობა ეს მოაქამომდე ტარდება, საფუძელად კი ძველ აღთქმაში პასექის შვიდდღიანი დღესასწაულობა (გამოსლ. X, XII, 15) და ეკლესიათა შვიდ დღეს შემოვლა აქვს, რასაც დიდმა მწყემსმთავარმა მართმადიდებლობისა იოანე ოქროპირმა, რაკილა ეს სულიერი შვებისა და ნადიმის სასიხარულო და მხიარული დღეებია, სულიერი ქორწინება უწოდა (ნოტ. VIII,), რასაც VI მსოფლიო კრების 66 განწესებაც უთითებს და იუსტინიანეს კოდექსიც (lib. III, tit. XII, log. VII).

ასეთია ამ განახლებული ეკლესიის მნიშვნელობა. ასეთია ბედი მისი შექმნის დღიდან, მის ფუძისჩამყრელთა თაობაზე ცოცხალი გადმოცემითურთ; ასეთია ღვანლი მისი გულმხურვალე განმაახლებლისა და აღმდგენელისა, რომელიც არ უნდა იქნას დავიწყებული თფილისის საღვთო მატრიანეში. ცოტა ხნის წარსული, თავის რიგ-

ზე ხომ მთამომავალთათვის მრავლისმთქმელ დიდი ხნის წარსულად იქცევა⁷⁷.

18. თფილისის მიდამოებში, კუკიაში წმ. ჯვრის გამოჩინების ეკლესია, აგებული და სატფურებული 1815 წელს საქართველოს ეგზარხოსის, ვარლამ მიტროპოლიტის მიერ კუკიის მაშინდელ, დაცარიელებულ სოფელ დიდუბიდან (ორ ახლანდელ გერმანულ კოლონიას შორის იყო) გადმოყვანილ მოსახლეთათვის. ამ ცოტა ხნის წინ მის ნანგრევებზე აშენდა სხვა, გუმბათიანი და წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის სახელზე ეკურთხა^{xx}.

19. მთავარანგელოზ მიქელისა და ყოველთა უსხეულოთა ძალთა ავლაბრის ეკლესია, იგი ამ საუკუნის დასაწყისშია აშენებული^l.

თფილისის ახალი ეკლესიები გახლავთ:

ა. კეთილშობილთა გიმნაზიის ეკლესია, ივერთა ღმრთისმშობლის სახელობისა.

ბ. ორი ეკლესია თფილისის სასულიერო სემინარიისა – სულიწმიდის მოფენისა და მოციქულ ანდრია პირველწოდებულისა^u.

გ. ავლაბარზე, სასაფლაოზე წმ. მოციქულთა პეტრესი და პავლესი.

დ. წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის ეკლესია, გუმბათიანი დეკანოზ ვასილის მონღომებით ბრძენთათვის საქართველოს ეგზარხოსის ქალაქგარეთი სახლის მოპირდაპირედ აშენებული.

ე. უფლის ამაღლებისა სოლოლაკში. აღწერა ამ ეკლესიისა, რომელიც 1851 წელს ათენში ეოლის ტაძრის ნიმუშით აშენდა, დაიბეჭდა 1854 წლის „Кавказский календарь“-ში^h.

ვ. საქართველოს ეგზარხოსის სახლის ეკლესია, ხარების სახელობისა. მისი კედლის ფერწერა თავად გრ. გაგარინის ყალმის ქმნილებათა სუსტი წანაბაძია.

ზ. სასახლის ეკლესია კავკასიის მეფისნაცვლისა, წმ. ალექსანდრე ნეველისა, 1834 წელს საქართველოს ეგზარხოს მოსე მთავარეპისკოპოსის სატფურებელი.

⁷⁷ ეს ნარკვევი ტაძრის 1863 წლის 8 დეკემბერს სატფურების დღეს დაიწერა; რადგან გაზეთმა ის არ დაბეჭდა, აქ იმ შპაითვე ვათავსებ, როგორც ის თავის დროს იყო.

თ. ეკლესია იმ სახლში, სადაც ქალთა ინსტიტუტია განთავსებული, წმ. ნინოს სახელობისა.

ი. საქართველოს განმანათლებლის წმ. ნინოს ეკლესია, სადაც თავადის ცოლის, ე.ქ. ეორონცოვის მოწყობილი წმ. ნინოს სასწავლებელია განთავსებული⁷⁸.

⁷⁸ ეკლესიაში ლოცვითი სასოების საგნად ორი ღირსშესანიშნავი ხატი აქეთ:

ა. წმინდა ნინოსი, ეკლესიისთვის ძღვნად მისი უდიდებულესობის, დედოფალ ალექსანდრა თედორეს ასულის გამოგზავნილი;

ბ. ივერთა პორტაიტისას ღმრთისმშობლისა, ჩემს მიერ 1849 წელს ათონის მთიდან უგანათლებულესი თავადის მეუღლის, ელის. ეორონცოვისადმი ძღვნად ჩამოტანილი, მის მიერ დაარსებული სასწავლებლის დასალოცად. წმ. ხატის ზურგზე დაცულია წერილი ივერთა მონასტრის ეპიტროპოსისა, რომლის დროსაც იქნა მოტანილი წმ. მთიდან ეს ძღვენი.

აი, მისი უგანათლებულობის, თავადის მეუღლის ელისაბედ ქსავერის ასულის ეორონცოვას საპასუხო წერილი, ბერძნული თარგმანითურთ. მისი ასლი, ჩემთან დაცული, შექდეგია:

"ღირსო მამანო, ეპიტროპოსნო და წინამძღვარნო მეფურისა და საპატრიარქო ათონის წმ. მთის პორტაიტისას ივერთა მონასტრისა!

დიდი სიამოვნება მომგვარა გასული წლის 22 მაისს თქვენი, ჩემთვის საამო წერილის მიღებამ. წმ. მთამ, ღმრთისმშობლისგან საგანგებოდ გამორჩეულმა, მომაგონა ჩვენს მიმართ განგებისმიერი ქმედება უფლისა, რომლის ძალით საქართველოს ეკლესია, ოდითგანვე მართლმადიდებლობით ქებული და უბედურებითა და დევნულების გრიგალებით სარწმუნოების სინ-მინდემი განმტკიცებული, დაუცვადებლად ლოცვითად მიმართავდა მას ივერთა პორტაიტისას ღმრთისმშობლისა გამო, კიდევ უფრო მასიამოვნა ღმრთისმშობლის მადლის მიერი მოკითხვის წმ. ადგილიდან მისი წმ. ხატის მიღებამ აქ, საქართველოში, რომლის ძეს, ტომით ქართველს, ღირს გაბრიელს, მიემადლა მისი ზღვიდან აღმოაყვანა და თვით ივერთა პორტაიტისას სავენეც ქართველთა ტომისვე ჩამომავალთა იოანეს, ეფთემის და გიორგის დაარსებულია. ძველი ივერების შთამომავალ ქართველებთან თანამორწმუნეობით, შეჩვეულნი ვართ პატივვდოთ თქვენი წმიდა სავენის ამ წმიდა ქტიტორთა ხსოვნა, რომელთაც მოიხსენიებს წმიდათა შორის საქართველოს წმ. ეკლესია, რომელსაც მათთან თავისი მოწყობილობის გამო ბევრი რამ აქვს სამადლობელი; რადგან თხზულებანი მათი და ბერძნულით მათი თარგმნები ქართველთათვის აქამდე საეკლესიო მწერლობის მაგალითია, მათი საგალობლები კი მათი წმიდა მამულის მრავალი წმინდანის სახელზე ახლაც იგალობება ყველა ქართულ ეკლესიაში. ჭეშმარიტად იტყვის წმ. წერილი: ხსოვნა მართალთა დიდებითა.

ივერთა პორტაიტისის ღმრთისმშობლის წმ. ხატის მიღებისას, დიად სანუგეშო იყო ჩემთვის იმის გახსენებაც, რომ რუსეთის წმ. ეკლესიასაც მას აქეთ 200 წელია, მიუღია თქვენს წინამორბედთაგან პირი ამავე ივერთა ხატისა, რომელსაც სასოებს მთელი მართლმადიდებელი რუსეთი. ხატი, ესე, თქვენი კეთილი განზრახვისებრ, მე გადავეცი წმ. ნინოს ეკლესიას,

კ. ორთაჭალის საქალაქო სატუსაღოს ეკლესია.

ლ. საქალაქო საავადმყოფოს ანუ სასაფლაოს ეკლესია, 1846 წელს ნამდვილი სახელმწიფო მრჩეველის ილიინსკის მემკვიდრეთა მიერ აშენებული¹⁰.

მ. კუკიის წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესია, 1864 წელს სატფუ-რებული.

თფლისის წმ. ნინოს სასწავლებელში გამართულს. დე, საფარველ და მცველ ექმნეს იგი ნორჩსა და ახალწერს სასწავლებელს წმ. ნინოსას, რომელმაც უქადაგა ქართველებს სარწმუნოება ჯერჩინებით ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობლისავე, ცათა და ქუეყნის მეუფასი.

სულიერი სასოებით გაახლებთ თქვენ, ღირსნო მამანო და წმ. კრებულო პორტაიტისის, თანამდევ მცირე საბოძეარს და გულმოდგინებით გთხოვთ ქრისტესმიერი სიყვარულით შეინყნაროთ იგი.

შეგთხოვთ თქვენს წმ. ლოცვებში ხსენებასა და კურთხევას თქვენგან კურთხეული წმ. ნინოს სასწავლებლისა, მეუღლის ჩემის, თავად მიხეილ სემიონის ძის, შვილთა ჩემთა და ჩემთვის და დავშთები თქვენი ერთგული და მსახურებად განმზადებული

10 იანვარი, 1850 წლისა

ქ. თფლისის,

თავადის მეუღლე ელისაბედ ვორონცოვა.

აღწერა სიონის ტაძრისა

მის ბრწყინვალებას,

მისი იმპერატობრივი უდიდებულესობის ჰოფმაისტერს, საიმპერატორო სამხატვრო აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტს, საიდუმლო წრჩეველსა და კავალერს, თავადს გრიგოლ გრიგოლის ძე გაგარინს.

რომელმაც, მისი წარსული მნიშვნელოვნის შესაფერად, აღუდგინა დიდებულება, ბრწყინვალება და სილამაზე თფილისის სიონის ტაძარს; დაუბრუნა მის კედელ-კამარებს საუკუნეების წინ დაკარგული სიწმიდე მხატვრობისა; შესძინა მის იკონოსტასს ძველი, პირვანდელი იერი, მისი – განაახლა სიჭაბუკე მისი, ვითარცა ორბისა, – ბიზანტიური აღმოსავლეთისა და მისი მართლმადიდებლობის სადიდებლად და მომავალ საუკუნეთათვის სამახსოვროდ

უგულმოდგინესად მოგიძღვნით პ. იოსელიანი

30 იანვარი 1866 წლისა

ქ.თფილისი

ჴმა მეფეთა და ნათესავთა

შეკრებულთა.

ესაია, 13, 4

მოვედით, მიუთხრენით სიონსა საქმენი უფლისა
ლმრთისა ჩუენისანი (იერემ. 51, 10)
ჴმაჲ ზახილისა ქალაქისაგან ჴმაჲ ტაძრისაგან
ჴმაჲ უფლისაგან (ესაია, 66, 6)

⁷⁹ სიონის ტაძრის შესახებ მე წერილი მაქვს დაბეჭდილი თფილისის ძველ ძეგლთა აღწერისას შინაგან საქმეთა სამინისტროს ჟურნალში, 1844 წელს. სხვა ჩემი წერილი ეგზარხოს ევსების მიერ განახლებული ტაძრის სატფურების გამო, მოთავსებული მაქვს გაზეთში „Kavkaz“, 1861 წლის N100-ში. შთამბეჭდავალათვის სამახსოვროდ, თავს ნებას ვაძლევ იგი აქ მთლიანად მოვიყვანო.

17 დეკემბერს აღსრულებულ იქნა ზეიმი სიონის საკათედრო ტაძრის სატფურებისა.

პირველად იგი მეფე ვახტანგ გორგასლანმა, ხოსროიანმა (446-499) დააფუძნა⁸⁰, იმანვე, ვინც ქალაქი თფილისი დააფუძნა, აქ მცხეთიდან მეფეთა საყოფელის გადმოსატანად. მან იგი ღმრთისმშობლის მიძინებას მიუძღვნა, მაგალითისებრ ღმრთისმშობლის, ცათა და ქვეყნის დედოფლის საფლავთან, ელეონის მთაზე უკვე აღმენებული ტაძრისა. იგი შენდებოდა მისი მემკვიდრის, ღაჩის დროსაც (498-514), ვინც დედაქალაქი მტკიცედ მოხლუდა და 599 წელს გარდაცვლილი მეფის გურამ კურაპალატის დროსაც. დაასრულა მისი მშენებლობა უკვე მეფე ადარნასემ (619-639) თფილისის მოქალაქეთა და ვინმე ლეთისმოსავი ქვრივის (ვისი სახელიც ისტორიისთვის უცნობია, ზეცამლა უწყის) დიდი შეწირულობებით⁸¹. სულთანმა ჯელალედინ ხვარაზმელმა რუსუდანის (1228-1247 წწ.) ზეობაში სამგზის შემოიჭრა თფილისში და თავისი რისხვა სიონის ტაძარს დაატეხა. სწორედ მაშინ მოხსნეს მისი გუმბათი, რათა თფილისის წმ. სიმალღეზე სულთნის მაღალი დასაჯდომი გაემართათ. მსოფლიოს რისხვა და ისტორიის საშინელება, თემურლენგი, რომელმაც 1398 წელს თფილისის ციხით მეფე ბაგრატ IV და მისი მეუღლე, ტრაპეზუნდის იმპერატორის ასული, დედოფალი ანა გამოიყვანა, აიკლო იგი. განახლებული ტაძარი არ აიკლო, ხოლო ნაბილნა 1556 წელს სპარსეთის შაჰ-თამაზმა, მერე კი 1616 წელს შაჰ-აბას დიდმა. მეფე ვახტანგ რჯუმღდებელმა 1710 წელს განაახლა იგი. 1795 სპარსელებმა მისი დანვა ვერ მოასწრეს, ხოლო დანვეს მისი ხის პატრონიკენი და კანკელი და კეამლითა და ჭვარტლით გააფუჭეს მის სანუკვარ კედელთა ძველი მხატვრობა. საქართველოს მმართველმა, თავადმა ციციანოვმა, 1803 წელს კვლავ ბრძანა მის კედელ-კამარათა მოხატვა.

ეს ტაძარი, თფილისის ეკლესიათაგან უდიდესი, თფილისის მიტროპოლიტთა კათედრალი იყო და ძველთაგანვე სიონად იწოდებოდა, სახელი პალესტინის სიონისა, აგრე აბეგრებული და მრავლის მანიშნებელი ნინასწარმეტყველთა ბაგეთაგან აღმონათქვამსა თუ ქრისტეს ეკლესიის სადიდებლებში.

1811 წლიდან, საქართველოს ეკლესიის ახლებური იერარქიული დაყოფის კვალად, იგი საქართველოს ეგზარხოსთა კათედრალი გახდა.

1850 წელს, ჩვენი მხარის ამაღორძინების, თავად მ. ვორონცოვის დასტურით, თავადმა გრ.გაგარინმა, რომელმაც შეისწავლა საქართველოს ბიზანტიური მხატვრობაცა და იკონოსტასთა მოწყობაც, ძველ, ტყე-ღრეებში ჩაკარგულ ტაძრებში მათი ნაშთებითა და IX-X საუკუნეების ნიგნებით, კვლავ მოხატა საქართველოს სამეფოს, მისი ერისა და მისი სატახტოს ძველთაძველი სინმიდე.

კედელ-კამარები მან ბიზანტიის გემოზე მოხატა, რომელიც მისი

მშობლისათო! ვითარცა კლდე სარწმუნოებისა, დგახარ ასწლოვან და ათასწლოვან მოწამედ მართმადიდებლობის უძლეველობისა. ამ გრძნობით, ძრწოლითა და მოწინებით აღესილი, შეუვერდები შორით სიდიადეს შენსას, ქრისტიანი ერის განმაცვიფრებელს," ასეთი სიტყვა წარმოუთქვამს თფილისისკენ გზად მომავალ, მისგან 10 ვერსით დაშორებულს, კათოლიკოსს ანტონი I-ს, მეფე ირაკლი II-ის ნებით თავის საყდარზე 1763 წელს, საქართველოში არყოფნის შვიდი წლის მერე დაბრუნებულს. გულს ხვდება ეს სიტყვები იმ მღვდელმთავრის ბაგიდან, რომელიც დასავლეთის ეკლესიის მამებთან ურთიერთობის გამო მეფე თეიმურაზ II-ის დამტკიცებული კრების დადგენილებით იძულებულყვეს ცრემლმდინარეს მიეტოვებინა თავისი სამწესო და გამართლება და მფარველობა რუსეთის ეკლესიაში ეძიებინა, სადაც ის მთავარეპისკოპოსის წოდებით მართავდა ვლად-

განვითარების პირველ საუკეთესო ხანას მოგვაგონებს, ამან კი იმავე სახის აღმოსავლეთის ეკლესიის ძველი განგებისა და ხასიათის იკონოსტასიც მოითხოვა. ეს იკონოსტასიც დასრულებულია, ძველი ნახაზებისებრ შესრულებული თავად გაგარინისე ნახატების მიხედვით. საქართველოს ეკლესიის სიძველეთა და თავისი სამწყოსადმი ყურადღებამა ეგზარხოსმა საქართველოსამ ევსებიმ, საზეიმოდ, ქალაქის მთელი მმართველების თანდასწრებითა და მის მაცხოვრებელთა სიმრავლის თანა აკურთხა ეს განახლებული ტაძარი და საღვთო ჟამისწირვა აღასრულა.

ამ მოკლე წარკვევში სიონის ტაძარზე ცოტა რამაა ნათქვამი. ღვთის კურთხევით, ვიმედოვნებ მაღე მის სიძველეებზე ცნობათა მაძიებელს ბეჭდურად წარმოვუდგინო უკვე დაწყებული ნაშრომი მისი დაწერილებით აღწერის თაობაზე, მის შესახებ - დაარსების დღიდან დღევანდლამდე, - უამრავი ცნობის განძითურთ.

სიონის ტაძარი ერისა ანდა საქართველოს ეკლესიის მთელი მატრიანა, შეულახავი სჯულის ფიცარი ერისა, რომელიც საქრისტიანოს აღმოსავლეთსაც განაკვირვებდა და დასავლეთსაც. აღწერა მისი კედლებისა, მისი ძველი და ახალი მხატვარობისა, მის ქონებრივ სიმდიდრეთა, მის მიდამოთა ძველ საცხოვრებელთა, განქარვებულთა თუ გადარჩენილთა; მის მღვდელმთავართა ცხოვრებისა, მისი მინისქვეშა უკუნის მკვიდრთა ნათელი ცხოვრებისა და სხვათა, საგანია ღირსი მსოფლიო ეკლესიის ისტორიის საუკეთესო ფურცლებისა. ასეთია ეს აღწერა - მის კედელთა ლალადისით ჩაგონებული და ამსახველი, მის გადარჩენილ ქარტიათა და აქ, მის კედლებ გარეთა თუ მისი კარებისა და მისი გუმბათის წმიდა ბორცვის, ძველი მართლმადიდებლობის მოურეწელი მცველისა და მოწამის, ჩრდილქვეშ შესვენებულ, საზოგადო აღდგომის მომლოდინე ძვალთა ლალადისი.

დიმირისა და იერაპოლის ეპარქიებს. რაოდენლა ხვდება ჩვენს გულს მისი იერი ახლა, სიონის ტაძრის დიდებისა და ლხენის ჟამს, მზერას წინანდელ, მის მიერ გამოვლილ საუკუნეებს რომ მივაპყრობთ! რაგვარ ზეციურ ნათელს მოჰყვენს იგი იმათს თვალთ, ვინც ღვთისმოსაობის გრძნობით აკითხავენ, მის სანახავად და მის მასიურობას, სამეუფო ქალაქ თფილისის ყველა ნაგებობაზე უპირატესობის მიმანიშნებელს, ლოცვისმიერად ვითარცა თავის ციხეს და სიმაგრეს შეეფარება. სიონი თფილისისა! ძველთაძველი ქალაქის წიაღ, ერთადერთი შენ აღიმართები, ტყით მოსილი ბორცვისებრ მთელი მოსახლეობის ნუგეშად. შენ, ძველთაძველი მოწამე მსოფლიო სიმართლისა, შენი მყოფობის 14 საუკუნის სიგრძეზე არაერთხელ მოგიცევა შენი წმიდა სახელის სამტრო ცეცხლმა და კვამლმა, არაერთხელ ჩაუღრბინა შენს უშფოთელ სიმრგვალეს ჟამთა და მტერთა გრიგალ-ავდარმა. არაერთხელ შთაუბერავს შენს ამ უშფოთველობას გმირობა იმ შენს შვილთათვის, ვინც, წუთისოფლისა და მისი მუქარის უგულებელმყოფელნი მტკიცე ნაბიჯით დაადგებოდნენ წმიდა მოწამეობის ღვანლს – ხმაღს თავს მიუშვერდნენ, მკერდს მოუშიშვლებდნენ მათდამი დამიზნებულ ისრებს და ვერც ცეცხლი, ვერც წყალი შეადრკობდა შენდამი ერთგულებას შენ, ჭეშმარიტ მოთაყვანეთას. ისინი ისევე მტკიცედ გემყარებოდნენ შენ, როგორც შენი მაგარი კამარები დაბჯენილი შენი წმ. ტრაპეზის ირგვლივ, რომელზედაც მაცხოვრის უსისხლო მსხვერპლი ოდითი-ოდით აღაველენს სანუგეშო ლოცვებს ყველას ცხოვნებისთვის, ვინც ამ ქვეყანას შენი სახელისათვის განეშორა.

თფილისის სიონი V საუკუნის ბოლოსაა აშენებული. საფუძველი მას თფილისის დაარსების თანადროულად მეფე ვახტანგ გორგასლანმა (446-498 წწ.) ჩაუყარა. აშენებდნენ მას, მისი მემკვიდრის, დარჩი მეფის დროსაც (499-514 წწ.). გურამ მეფემ, ბაგრატიონთა საგვარეულოდან (575-600 წწ.) გააგრძელა მისი მშენებლობა, მაგრამ, მისგან დაუმთავრებელი, განასრულეს ვინმე ქვრივმა, მათიანეში დაუსახელებელმა, ქალაქ თფილისის მოქალაქეებმა, შემდგომ მეფე ადარნასე I-მა, სწორედ იმან, ვინც თავისი წინამორბედის, მეფე

სტეფანოზ I-ის სიკვდილის გამო ბერძენთა იმპერატორ ირაკლისგან საქართველოს მთავრის წოდება მიიღო, რაკი ხოსროიანთა ანუ სასანიანთაგან წარმოსდგებოდა. ადარნასე, ტაძრის უკანასკნელი მშენებელი, მათიანით, 639 წელს გარდაიცვალა. შესაბამისად, ტაძრის მშენებლობა, მიახლოებით, 64 წელი გაგრძელდა, 575-633 წლებს შორის.

წინანდელ ქალაქთან მიმართებით ტაძარს თფილისის შუაგული უჭირავს და ეჭვი არაა, რომ იგი ქალაქში უმთავრესი იყო და მისი ეპისკოპოსის კათედრალი. ყოველ შემთხვევაში, ისტორიკოსები არ უთითებენ თფილისში სივრცითა თუ ხუროთმოძღვრების ღირსებით აღმატებულ ტაძარს.

სიგრძით ის 38 რუსული არშინია, სიგანით – 29, სიმაღლით კი – გუმბათისზედა ჯვრის ძირამდე 25 საჟენი.

არ ვიცით, სიონის ტაძრის მიერ მოკავებული ადგილი ასეთივე იყო, თუ ტაძრის ბაქანსა და მის ეზოსკენ ჩამავალი კიბე საუკუნეთა განმავლობაში, თფილისის ხშირ-ხშირად აოხრების კვალად წარმოიქმნა. უკანასკნელ აზრს ის აშკარა გარემოება ემხრობა, რომ მომიჯნავე ნაკვეთების მფლობელები თავისი სახლების საძირკვლის გაჭრისას ძველისძველი სახლების კედლების ნაშთებს პოულობენ იმ სიღრმეზე, რაც ტაძრის ახლანდელი სიბრტყის სწორზეა. ხშირი აოხრებისას, ათასწლობით, ნანგრევები ეცემოდა ძველთაგანვე „სიონისად“ წოდებული ქუჩის ძველ დონეს და ამიტომაც ტაძარიც, V საუკუნის ქმნილება, და ქარვასლაც, XVII საუკუნეში როსტომ მეფის აშენებული, ქალაქის ძველ მოედანზე დარჩნენ. ირგვლივ კი ნიადაგმა ნანგრევების გროვების გამო აინია.

ტაძრის მთავარი ტრაპეზი, დაარსებისთანავე, აკურთხეს სახელზე ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის მიძინებისა, რომელსაც საქართველო წმ. ეკლესიის ძველთაძველი გარდამოცემით, მისი ნილხვედრი⁸⁰, დღესასწაულობდა უდიდესი მონინებით, რაც ეკადრე-

⁸⁰ 76. წმინდანთა ცხოვრებანი, 15 აგვისტო, ასევე, ბერძნული, ბერის სტეფანე მთანმინდელის გარდამოცემები.

ბა ეკლესიის სახელგანთქმული მოძღვრის სიტყვისამებრ, სხვა წმინდანების დღეობებთან შედარებით, განუზომლად დიდ ამ ზეიმს⁸¹.

სახელწოდება სიონი მოდის იერუსალიმიდან, ქალაქიდან ზეციური ნათლისა, რომელიც განანათლებს ცდომილებითა და გარყვნილებით ბნელყოფილ მთელ ძველ სამყაროს. პალესტინური სიონიდან მომავალი სიხარული საქართველოს ქრისტიანობის გარიჟრაჟზე მოეფინა კავკასიის მთა-ბარს. ელენე დედოფლის მაგალითმა, რომელმაც იერუსალიმში ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარი ააგო, მიუთითა კავკასიის ხელისუფალთ თფილისში, კავკასიის ცენტრში ეკლესია სიონის მთასავით აღემართათ. დედაქალაქი სამეფოსი, უკვე გაქრისტიანებულის, ისტორიის ყველა სამეფოებზე შესანიშნავისა, უნდა მტკიცე და დიდებული ტაძრითაც გაბრწყინებულიყო და სიონის სახელითაც, რომლის თავზე მორწმუნეთა მამამ გამოხსნის დღე იხილა და უკვე აღსრულდა კიდევ მაცხოვრებელი მსხვერპლი⁸². ასეთ შესანიშნავ საფუძველზე გამოჩნდა სიონი თფილისისა, ქრისტიანული, ზეციური, ნუგეშად სიონის ძეთა, რომელნიც ტაძრის სახელსა და წოდებულებას სიხარულით უგალობენ. იხარებდე და იშუებდე, სიონ. ასეთია, წმ. იოანე ოქროპირის სიტყვისამებრ, ნადიმი სარწმუნოებისა, სიონის სახელწოდებით თფილისის, კავკასიის ქალაქთა დედის, ზღუდეებს შორის დამკვიდრებული. ასეთი გახლავთ ეს სიონი, რომელი უფალმან დააფუძნა⁸³, რომლისა სამკვიდრელი მისი სიონს⁸⁴, საიდანა გამოვიდეს სჯული⁸⁵, სისაესე მსჯავრისა და სიმართლისა⁸⁶, რომლისგანა ჴელი აღგიპყრან შენ⁸⁷, რომლისგან გაკურთხოს უფალმან ყოვლისა კეთილსა ზედა⁸⁸, სა-

⁸¹ Jeronimus, de assumptione Marie, tom. II.

⁸² იოანე, VIII, 10.

⁸³ ეს. XIV.

⁸⁴ ფს. 75.

⁸⁵ ეს. 2, 3.

⁸⁶ ეს. 1, 21-33, 5.

⁸⁷ ფს. 19, 3.

⁸⁸ ფს. 127, 6.

იდანა არს სინმიდე⁸⁹, მაცხოვარება⁹⁰, სული უშიშროებისა⁹¹, შუენიერება ქალაქის ჰაეროვნებისა⁹², კუერთხი ძლიერებისა⁹³, ალი სარწმუნეობისა⁹⁴, მითხრობა უფლის საქმეთა⁹⁵, და დიდება, ვითარცა წყლისა მიერ მქანრისა⁹⁶.

იერუსალიმის სიონისაგან, როგორც ცენტრისგან, გაჩნდა საქართველოს სამეფოში სხვა სიონებიც.

სიონი სამშვილდისა, მეფე არჩილ ხოსროიანის დროს აშენებული. 410-433 წწ. ააგო იგი დედოფალმა სანდუხტმა, არჩილის ძის მირდატის მეუღლემ და რაჭის ერისთავის ასულმა^{LV}. მისი ბრძანებით გაჩნდა პირველად ქართულად გადმოთარგმნილი სახარება.

სიონი ბოლნისისა, ფარსმან IV ხოსროიანის (408-410 წწ.) აშენებული. ვახტანგ მეფის დროს (446-499 წწ.) ის საკათედროო გახდა^{LVII}.

სიონი ერწოსი, არჩილ II ხოსროიანის (668-410 წწ.) აშენებული. აქ ასვენია მისი, ვითარცა საქართველოს ეკლესიის წმინდანის ნანილე-ბი^{LVIII} (დღეობა-21 ივლისს).

სიონი კაეკასიისა, ხევში, ყაზბეგიდან სამხრეთით, 6 ვერსის დაცილებით, ქორეპისკოპოსის საყოფელი.

სიონი ატენისა, მეფე ბაგრატ IV-ის (გარდ. 1072წ) აშენებული^{LIX}.

სიონი უნერისა რიონის პირას, რაჭაში (იგივე მთის იმერეთი). იგი ძალიან ძველი ნაშენია^{LX}.

სიონი გარეჯისა, VI საუკუნეში დაარსებული^{LXI}.

სიონწმინდა ანუ ნინოწმინდა ქობულეთთან.

⁸⁹ ეხ. 1, 17.

⁹⁰ ეხ. 46, 13.

ეხ. 10, 20.

ეხ. 49, 2.

⁹² ფხ. 109, 2.

რიცხ. 21, 28.

⁹⁵ იერ. 51, 10.

⁹⁶ ეხ. 32, 2.

სიონი შილდისა, კახეთში, XV საუკუნეში დანგრეული.

სიონი ზაქათალასთან, მეფე ლეონ II-ის (1526 წ. აშენებული).

აი, სიონების რა მტკიცე გალავნებით მოიზღუდა თავი საქართველომ, კავკასიის მეუფემ. აი, წერტილები წმ. ქალაქის ნათლისა, საიდან გამოვალს სხივები სარწმუნოებისა საქართველოს გონებათა და გულთათვის სახარების მადლის გამომაჩინებელი. ვითარცა ცისკიდეზე უძრავი მნათობნი, დგანან ისინი, ცხოვრებისა და ზეცის გზის მიმათითებელნი. თვით ნანგრევენი მათნი, ერთი მწერლისა არ იყოს (*les ruine ont quelque chose prophetique*), ღრმა მანიშნებელ-წინასწარმეტყველური აზრის მატარებელნი – სულს გამსჭვალავენ იდეებით ზენა ფილოსოფიისა, ერთადერთის, მეუფებათა და ერთა გამაბედნიერებლის.

ასე ძლიერია საქართველოში ღმერთი სიონისა. არც ტაძართა ნანგრევებში, არც მათ საღვთო კედელთა ბრწყინვალეებაში დადუმებულია გალობანი სიონისანი. სიტყვა „სიონი“ წარუხოცელი ბეჭედი მარადიული სიტყვისა, ზეციური მირონცხებისა. იგი ცხოველი და ქმედითია, ორპირ მახვილზე უბასრესი, სამშვივნელისა და სულის ნაწევართა და ტვინთა განსაყოფელამდე მწვდომი, ზრახვათა დაფარულთა და გონებათა გულისათა განმკითხველი (ებრ. IV. 12). უნებურად გაგახსენდებათ მძლე სიტყვა დიდისა წინასწარმეტყველისა და ძველის მახარებლისა, ჩვენდა სანუგეშოდ სიონის დამფუძნებლის ნების მხმობელი, აჰა, ესერა, დავსდებ საფუძველთა სიონისათა ლოდს ფრიად პატიოსანსა (ეს. 28, 16). ამა ლოდსა ზედა დგას სიონი და ვინ შესძრავს მას? ვერვინ, ვიდრე ერნი წმიდანი, მის თანა დამკვიდრებულნი, მისთანა (ეს. 18-19).

ტყუილად როდი მიუხადაგეს მჭექარე სახელი სიონისა (რაც ნიშნავს სიმაგრეს, ბორცვს – *arx, collis* – მცველთა ადგილს) ქრისტიანობის გარიჟრაჟზე საქართველოს კავკასიონის ფარით დაცულ მთებს, ველებს, ბორცვებსა და ზღუდეებს. ტყუილად როდი დადგა სიონი, ვითარცა ვარსკვლავი პალესტინისა კავკასიის ცისკიდურის საფარველს ქვეშ და როგორც შთასასვენებელი სარწმუნოებისა და მართ-

ლმადიდებლობის სინმიდისა, მიენდო მტკიცე მკლავს ქართველთა, მისი შეურყვნელობისა და ხელშეუხებლობის მცველებისა.

გულისმხვედრად ხმანობს კავკასიის ღრმა კამარებში სიონის გალობანი და ვერც კასპიის წყალთა ვრცელმა კედელმა, ვერც პონტის შავმა ზვირთებმა, ვერც კავკასიის ძირში აზიის სამხრეთმა შეიძლეს საუკუნეთა განმავლობაში დაედუმებინათ სიონის საზეო გალობათა ქნარის ექო, კავკასიის სიონის კედლებს მიღმა მცხოვრებ ხალხთა გასაგონი. ასე ძლიერია, ასე მძლეთამძლე და ქმედითი სული წინასწარმეტყველისა, სული ღვთის ბაგეთა, რომელმაც გამსჭვალა კავკასიაში მართლმადიდებლობის ძეთა გონება და გული!

ტაძარს ძველად ერთი ეგვტერი ეკლესია ჰქონია, წმიდათა თავთა მოციქულთა პეტრეს და პავლეს მოდღეობე. 1804 წელს თავადმა ციციანოვმა, სპარსთაგან 1795 წელს თფილისის აკლესიას ცეცხლგამჭვარტლული ტაძრის მხატვრობის აღდგენისას, ითხოვა ის წმ. ალექსანდრე ნეველის, საქართველოს ძღვეით შემფარებელი იმპერატორი ალექსანდრე I კურთხეულის ანგელოზის, სახელზე ეკურთხებინათ. ეს ეკლესია სადიაკენეს განყოფილებაში იმყოფებოდა. წირვა მასში 1813 წელს შეაჩერეს და, უკიდურესი გასაჭირის გამო, საღაროდ და ეკლესიის გამართულობის შესანახად აქციეს. ამისთვის ტაძრიდან ეკლესიაში გასასვლელს მსუბუქი კედელი მიაფარეს და ყოფილი საეგვტერე იკონოსტასიც მოხსნეს. 1829 წელს აქ მოეწყო საჩრდილობელი, რომლის ქვეშ არის შესანიშნავი „გარდამოხსნა“ – ვარშავის თავადის, გრაფ პასკევიჩ-ერევნელის მონაძღვენი.

1817 წელს, საქართველოს ეგზარხოზის თეოფილაქტე მიტროპოლიტის დროს. მთავარი ტაძრის შიგნით გაუქმებული ეგვტერის ნაცვლად ეკლესიად აქციეს და პირიღვთისას სახელზე აკურთხეს ტაძრის სამხრეთი კედლის კარიბჭე და აქვე დაასვენეს თფილისში არსებული მარტყოფის მონასტრის სამლოცველოდან წამოღებული ძველი ხატი.

ეს ეკლესია, ძველის ნანგრევებზე მეორედ ააშენა ელისე თფილისის მიტროპოლიტმა. სამხრეთ მხარეს აქ შემდეგი წარწერა:

„ნებითა ლუთისათა და შენეწვითა სიონთა ღვთის-მშობლისათა, მე თფილელმან ელისე საგინა-შკლმან, ალუაშენე გუმბათი ესე სიონისა, ორჯერ სამჯრეები და კარის-ბჭე დავხატე და შევამკე ყოვლითა სამკაულითა. შენდობას იტყოდეთ ლუთის-გულისათვს. ამინ. ქორონიკონი ტმე (1667)⁹⁷.

ყოფილა თუ არა აქ მსახურება ადრე, არ ვიცით. მაგრამ მრავალთ ცხოვლად ახსოვთ, რომ 1795 წლის ახლოს აქ ცხოვრობდა და ბინადრობდა ბერ-მონაზონი ლავრენტი, ტომით ბერძენი, ზნემაღალი, რომელი უყვარდა და რომელს პატივს სცემდა მეფე გიორგი XIII; ისაა აღმქმელი წმ. ემბაზიდან ორი ბატონიშვილის, გიორგი XIII-ის

⁹⁷ იგი მთლიანად ალგეთის თლილი ქვითაა მოფენილი, რომელსაც ასე მოპოვების ადგილის, ალგეთის ხეობის გამო ეწოდა (თფილისიდან სამხრეთით 35 ვერსზე, სამხრეთ საქართველოში, სომხეთში). ეს ერთგვარი ჯავარიანი ქვაა, ფრიად მაგარი, მაგრამ ისეთი საიმედო არაა, რომ წვიმისა და ნესტისაგან დასაცავად გამოდგეს. თუ ძველად მის გასაჭირისა გამო იშველებდნენ, რადგან ეს ერთადერთი იყო, რაც გადასახურად ჰქონდათ, ახლანდელთა ნანგრევები ის სიძველისთვის დამახასიათებლად გამოცხადდა. ამიტომაც, ვითომცდა სიძველის იერის დამცველთა გამო უკანასკნელი 40 წლის განმავლობაში სამჯერ გახდა საჭირო ამ ქვის მასათა ახდა და სამჯერვე მონმენი გაეხდით წყლის შემოჟონვისა, რაც კამარებსაც აფუჭებდა, ახლა კი თვით თავ. გაგარინის ნაყალმარსა და ნახატ მოხატულობას. განსვენებულმა დავითმა, იმერეთის მიტროპოლიტმა, ფრიად პრაქტიკულმა მშენებელმა დახურა მის მიერ იმერეთში აღდგენილი ჯრუჭის მონასტერი მოსკოვიდან გამოწერილი სპილენძის ფურცლებით. ამ მრავალი წლის სიგრძეზე ვარგისი ფურცლებით მან შემოჟონვა ააცილა ტაძრის კამარებს და, საზოგადოდ, სახურავებს. ეს ძვირად დაუჯდა, სამაგიეროდ მკვიდრად და სამუდამოდ იქნა უზრუნველყოფილი გადახურვები წვიმისაგან. თუ ხარჯებს დავთვლით, 30 წლის განმავლობაში (ე.ი. 1836 წლიდან დღემდე) – არადა სახურავზე ახლაც მუშაობენ, – სამჯერ მასზე გამოყოფილი თანხები უეჭველად ნაკლები არ იქნება, ვიდრე მის სპილენძის ფურცლებით დახურვას მოუხდებოდა, ეს კი, ყოველ შემთხვევაში, მომავალში ათასი წლით უზრუნველყოფდა მას. ცნობილია, რომ მეფე ირაკლი II-ის დროს, 1735 წლიდან 1796-მდე მცხეთის ტაძარი სამჯერ გადახურეს. ტყვიის, რკინის, თუ სპილენძის ფურცლების არქონა აიძულებდა ჩვენს ძეგლებს ეკლესიები ალგეთის ფილებით გადაეხურათ, რომელთაგან ყოველი წონით 8 ფუთამდეა. უეჭველია, რომ ახლა, სპილენძის ფურცლების სიმრავლისას არაა საჭირო არამდგრადი მასალა მოვიხმაროთ და რომ ფილებზე განეული ხარჯები ვერც მიზანს მიაღწევს და ეს, თავისთავად შეუძლებელი, საქმე გაუთავებელი კამათის საგანი იქნება უფროსობასა, კომიტეტსა და ხელოსანთა შორის.

ძეთა⁹⁸; მოკლეს სპარსთა დილმის ველზე, თფილისის საზარელი აკლების წელს, საიდანაც ის ილტვოდა, თავისა და ძელი ჭეშმარიტის გადასარჩენად, რომელიც მუდამ კუნძულზე ჰქონია.

1827 წელს საქართველოს ეგზარხოსმა, იონა მიტროპოლიტმა გადააკეთა იკონოსტასი და კარიბჭე და ხელმეორედ, წმ. მთავარანგელოზთა სახელზე აკურთხა.

1847 წელს თითქოსდა ეკლესიაში მოსულ დავრდომილთა ხათრით, მასში რუსული ღუმელი გამართეს. ეს პირველი ცდა საქართველოში ეკლესიის გათბობისა, ჩვენს ძველ სინმინდუში ანაქრონიზმად შეიჭრა, ისტორიისთვის მტკივნეულადა და მრავალთათვის საწუხრად – რადგან ეს სიახლე უადგილოა ქვეყანაში, სადაც ჰაერის სილბო, ხანმოკლე თბილი ზამთარი და ტემპერატურის პირობები თფილისს გეოგრაფიული მდებარეობით თითქმის ფლორენციისა და რომის რიგში აყენებს.

თავადმა გრ. გაგარინმა შეძლებისდაგვარად აღადგინა ყველაფერი ძველი ძველ ტაძარში და ღუმელიც დაანგრია. სიძველე გადარჩენილია!

სიონის ტაძრის ძველი იკონოსტასი დაბალი იყო, იმდაგვარივე, როგორებიც არის ყველა სხვა, ჩვენამდე გადარჩენილ ძველ ეკლესიაში. თფილისის მრავალგზისმა აოხრებამ, რაც სიონის ტაძარზეც აისახებოდა, იქამდე მიიყვანა ეპისკოპოსნი თფილისისა, რომ თფილისზე შაჰ-აბას I-ის შემოსევის შემდეგ მათ ხის იკონოსტასი გამართეს. 1735 წელს აკლებისას, სპარსელებმა დაწვეს იგი და ზოსიმემ, ათონელმა ბერმა ქართველთაგან და გარეჯის უდაბნოს მოღვაწემ გამართა გაჯის კანკელი მოოქროვილი კვეთილობით⁹⁹. ამ კანკელს

⁹⁸ მიხეილი და ილია, მეფის შვილები მეორე ქორწინებიდან (თავადის ასულ მარიამ ციციშვილზე). მიხეილი ს.პეტერბურგს 1861 წელს გარდაიცვალა, 62 წლისა, ილია – 1854 წელს.

⁹⁹ ამგვარი იკონოსტასები ათონის მთაზე არსებობს. მე იქ ისინი ვატოპედის მონასტერში ვნახე და სხვაგანაც (1849 წელს). ასეთივე იკონოსტასები – ზოსიმეს ნახელავი – ჯერაც ჩანს დავით გარეჯის უდაბნოში და თავისი ნანგრევებით სახელგანთქმულ, ან გაუქმებულ დოდოს მონასტერში (მისგან სამ ვერსშია). ამ ნიმუშებითაა მოწყობილი, სიძველის შესანარჩუნებლად, უნმიდესი სინოდის მითითებით მცხეთის ტაძრის იკონოსტასი.

ხუთი იარუსი ჰქონდა და ფარავდა საკურთხევის უკეთეს ნაწილს. თავადმა გრ. გაგარინმა ქვეყნის ყველა ძველი ტაძრის მოხილვისას (ერთი ძველი შუამთისა, VIII ს-ის¹⁰⁰, ორ ვერსში სამხრეთისკენ (ახლანდელი, XVI ს-ში აშენებული სავანიდან), გადარჩენილი იკონოსტასები ყველგან ერთიარუსიანი ნახა. სიონის ტაძრის განმარტებული მიყვა ნამყოს ამ ნათელ მითითებას და დაგვიტოვა ახალი ქვის იკონოსტასის მოდელი. იკონოსტასი მოეწყო, სიძველე დაცულია; შენარჩუნებულია მისი მოწყობის ძველი წესი; მლოცველთათვის ღია დარჩა საკურთხევის ის ნაწილი, რომელსაც დიდებულად ამშვენებს ჩვილადი ღმრთისმშობლის გამოსახულება. მას გარს არტყია ხატებანი ძველ მამათმთავართა და წინასწარმეტყველთა, შემდგომ ქრისტიანობის ქადაგთა – 12 მოციქულთა, ვინც მთელს ქვეყნიერებას მოჴინეს სიტყვა მაცხოვრის შესახებ, დასასრულ, სახებანი ეკლესიის მამათა, ვინაც დედამიწაზე ქრისტეს ეკლესიის მართლმადიდებლობა დაამკვიდრეს.

სიონის ტაძარში თავ. გრ. გაგარინის მხატვრობის აღწერის სისრულისთვის, თავს ნებას ვაძლევ გადმოვებეჭდო გრაფ სოლოგუბის წერილი¹⁰⁰.

„ვინ იფიქრებდა, რომ კავკასიაში, საიდანაც ახლა მთელს რუსეთში გაისმის ბრძოლისა და გამარჯვების ხმანი, ახლა, უჩუმრად, მშვიდობიანი მრავალმნიშვნელოვანი ღვანლიც აღესრულება, ღვანლი ქრისტიანულიც და მხატვრულიც, ერთსა და იმავე დროს აწინდელი შფოთისას შვებაა ნგრევის სურათთაგან მოსასვენებლად შეხედო შრომას მამშვიდებელს, შრომას ღვთისმოსავობისას, უფლის ტაძრის განაფული და დიდნიჭიერი ხელოვნების ნაწარმოებებით შემამკობელს.

და განა არაა ნიშანდობლივი, რომ ეს შრომა ეკლესიის სადიდებად აღესრულება, როდესაც ასე თავხედურად მიეტანებიან მას მისი სხვა რჯულის მტრებიც და მათი სიძულვილით დაბრმავებული მოკავშირეებიც. ასე რომ, კავკასიაში, ერთი მხრივ, ყოველი მხრიდან იგერიებენ მომხდურის იერიშს კავკასიის სიწმიდეებზე, მეორე

¹⁰⁰ Собран. сочинений Соллогуб. т., 5, гл. 373.

მხრივ კი, კავკასიის გულში, თფილისში ახლებური ბრწყინვალეობითა და კეთილმშვენიერებით აღდგება ძველი ტაძარი – სახლი, უამპარტავნო ლოცვისა მთელი ქრისტესმოყვარე კრებულის, ყველა ბოროტმოქმედების მიტევების, ყველა მტრისა და დუშმანის შეწყალებისათვის. თფილისში სიონის ტაძრის განახლებას არა მარტო შეიძლება ეპოქა ეწოდოს აქაურობის ისტორიაში, არამედ ჭეშმარიტი ეპოქა რუსული ხელოვნების ისტორიაშიც, რადგან უკვე შეუმცდარად შეიძლება ითქვას, რომ იგი ამგვარ ნაწარმოებთა შორის სანიმუშოთაგანი გახდება.

მხოლოდ თავად გაგარინს, რომელმაც მარტომ იტვირთა ტაძრის შიდა განახლების ვეებერთელა შრომა, შეუძლია, ერთადერთს, მისი შესრულება. ითავსებს რა ფერმწერის, არქიტექტორისა და ორნამენტისტის ცოდნას, ის ხელოვნების ყველა დარგს გულდაგულ გაეცნო მეცნიერების გზითაც და თვალთ შესწავლითაც. ძველი ტაძრები, რომლებიც ასე უხვადაა კავკასიაში, მოშურნე მხატვრისთვის საბაბი იყო მუდმივი მოაზრებისა, მათემატიკური დასკვნებისა, დაუღალავი სრულყოფისა, ასე რომ ყველასთვის ცნობილი მისი ნიჭიერება სრულად მხოლოდ აქ განვითარდა, განმტკიცდა და ნამდვილ, საბოლოო მიმართულებასაც დაადგა. ტილოს მჭიდრო ჩარჩოები მის წარმოსახვას არ აკმაყოფილებს. იგი ალაგებს მონუმენტურ შენობებს, ვრცელი დიადი ზომებით უფარდებს ერთმანეთს ფერწერასა და ხუროთმოძღვრებას და მხოლოდ მაშინ გრძნობს მხატვარი შევებასა და თავისუფლებას. ფეექტის მთლიანობისთვის ის მაშინ არც წვრილმანებს უგულვებელყოფს და იგივე ხელი, აქამდე მაღიად რომ მონიშნავდა ფიგურებსა და ჯგუფებს, მოთმინებით ხაზავს ორნამენტაციის წვრილ ნაყმებს, გემოვნებით მუდამ შეუცთომელს, შერჩეული სტილის მუდამ შესატყვისს.

თავადი გაგარინი რომ კავკასიისთვის საჭიროა, უკვე ორი მნიშვნელოვანი ღვაწლით აღინიშნა: გამოცემით თხზულებისა „Le Caucase pittoresque“ და თფილისის თეატრის ჩინებული მოწყობით. პირველის მეშვეობით მან განათლებულ ევროპას კავკასია ისეთი გააცნო, როგორიც ის სინამდვილეში არის. მეორეს მეოხებით ადგილობრივი

მკვიდრნი, მათი გაგებისგან განუშორებლად, დახვეწილი ფანტაზიის სახსრებით მომხიბლავ სამყაროს აზიარა და კავკასიაში ევროპულად განსწავლული ხელოვნების პირობები გადმოიტანა.

თფილისის თეატრი უკვე მეოთხე წელიწადია გახსნილია და ყოველ ჯერზე, როდესაც მაყურებლები აქ შემოდიან, ისინი საერთო შთაბეჭდილებით გაოგნებულნი შეჩერდებიან ხოლმე. თავის დროზე ჩვენი გაზეთის სვეტებში წარმოვადგინეთ მოკლე აღწერა თეატრის დარბაზისა, რომლის მსგავსი – ე.ი. შიდა განწყობით და არა გარეთა არქიტექტურული განლაგებით, რაც თავად გაგარინზე დამოკიდებული არ ყოფილა, – არსად მოიპოვება. მაგრამ არც „ცხოველხატული კავკასიის“ დიდებულად გამოცემა, არც კავკასიის ალჰამბრის აგება აღმოჩნდა საკმარისი მხატვრის დაუდგრომელი მოღვაწეობისთვის. მან ძალა კიდევ უფრო მაღალ ასპარეზზე უნდა მოსინჯოს, სადაც მრავალწლიანი შესწავლის ყველა ნაყოფი, ყველა დაფარული სწრაფვა, დიდი ხანია განსახოვნების მომლოდინე, ერთ მთლიან ვეებერთელა ქმნილებაში შეიძლება გამოიხატოს. ინახა შემთხვევა, მისი მუდმივი სანუკვარი ნატვრის სრულებით შესაბამისი და იგი ფიქრით თფილისში ქართველთა ძველი სინმინდის, სიონის ტაძრის განახლებას მიესწრაფვის. უზარმაზარი ფერწერული სამუშაოს შესრულება მოიწონა უგანათლებულესმა თავადმა ვორონცოვმა და – სიხარულითა და სიყვარულით, – იტვირთა თავადმა გაგარინმა. და აი, უკვე წელიწადნახევარია მან ხან ხელოვანსა, ხანაც ხელოსანს ბოლოსკენ მიყავს ეს კოლოსალური ნამოწყება. სამუშაოები არაჩვეულებრივი სისწრაფით მიიწევს წინ და ამ ზაფხულს ისინი შეჩერდა ქეშმარიტად კავკასიური მიზეზით – თავადი გაგარინი სამხედრო სამსახურში იმყოფება. ახლანდელ შფოთიან დროში ომის ვალმა საბრძოლო ცხოვრების მრისხანე მოვალეობათა გამო, ჩამოაშორა იგი საყვარელ საქმიანობას. მაგრამ როგორც კი ბრძოლის ველზე რუსთა გამარჯვების ყიჟინა გაისმა, რანამს ჩვენი ლაშქრის ხიშტებმა და გვრგვინვამ გაფანტა ღუშმანი, მეომარი კვლავ ხელოვნად იქცა. ის საჩქაროდ მიუბრუნდა მეორე, არანაკლებ სასახელო საქმეს, შედგა მისთვის ნაცნობ მაღალ ხარაჩოზე პალიტრით ხელში და თა-

ვისი უეჭველი მოწოდების ღრმა გრძნობით განმსჭვალულმა, კვლავ მუშაობას მოჰკიდა ხელი.

სიონის ტაძარი ჯერ კიდევ V საუკუნეში, მეფე ვახტანგ გორგასლანის მიერაა დაარსებული. იმ დროიდან იგი არაერთხელ აუოხრებიათ. იმჟამად უმწეო საქართველოს დაუნდობელი მტრები – XIII საუკუნეში სულთანი ჯელალ-ედინი, XIV-ში თემურ-ხანი, XVI-ში შაჰ-ისმაილი, ჯერ კიდევ წარსული საუკუნის ბოლოში ალა-მაჰმად-ხანის ლაშქარნი ღვთისმგმობლობდნენ, თან კი მტკვარში დოსითეოს მიტროპოლიტი დაახრჩვეს. მაგრამ მას აქეთ, რაც რუსეთის სამფლობელო კავკასიის აქეთაც განივრცო და თავის საფარველს ქვეშ ვნებული თანამორწმუნენი შეიხიზნა, ახლებური სიცოცხლით გაცოცხლდა ქართველი ერი და ახლა ხედავს, რომ როდესაც მის დამცველებს სიძულვილის და შავი შურის დარტყმა მოეღირება, მიუხედავად გარემო აშლილობისა მის ძველ დედაქალაქში, ახლებური ბრწყინვალეობითა და სიდიადით აღორძინდება მისი ძველი სინამდევ.

საკურთხეველის ხელმარცხნივ სიონის ტაძარში ინახება ვაზის ჯვარი, საქართველოს განმანათლებლის, წმ. ნინოს თმით შეკრული, ხელმარჯვნივ თავმოკვეთილი ნეშტი თავად ციციანოვისა: პირველი ქართველი ერისადმი ზეცისგან მოძღვნილი საუნჯეა, მეორე – ძვირფასი ზვარაკი, რუსეთის მიერ შვილობილი ქვეყნის დასაცავად შენორული.

სიონის ტაძარი, კავკასიის ყველა ძველი ტაძარივით, ბიზანტიურ გემოზეა აშენებული. შიგნით იგი ჯვრისებრი განლაგებისაა, ოთხ მასიურ ოთხკუთხა ბოძზე ჩამოყრდნობილი გუმბათითა და კამარებით. ახლანდელი იკონოსტასი ცოტა ხნის დადგმულია. წინანდელი მხატვრობა კედლებზე სულ გადასულია; ამას გარდა, მეტისმეტად ვიწრო სარკმლების გამო ეკლესიაში მუდამ სიბნელე და სინესტე იყო.

ახლა ისლა გვაქვს მოსაყოლი, რის გაკეთებას აპირებს თავადი გაგარინი და, ნამეტურ, უკვე რა აქვს გაკეთებული.

ტაძრის მშენებლობა, რასაკვირველია, ადამიანის გონებისთვის ერთი უძნელესი ამოცანათაგანია. ადამიანისმიერი შეზღუდუ-

ლი შესაძლებლობებით ქვეყნიერების შემოქმედის სიძლიერისა და უსაზღვრობის გამოხატვა ადამიანის უმწეობას არ ძალუძს. მაგრამ ტაძრის შემქმნელი მაშინაც კი დიდ საქმეს აღასრულებს, თუ თავისი ნაწარმოებით აღაწვილებს გაუხეშებულ გულს, თუ გულმომბიერებასა და ლოცვას გამოიხმობს, თუ ტაძარში შესული შეიგრძნობს საზეიმო თანაყოფნას ზებუნებრივი მორჩილებისა და სასოების მღაღადებელი ძალისა. ამ მიზნისათვის დიდი ხელოვანნი არაფერს იშურებდნენ. რიგრიგობით, ნაოსტატარ – მოფიქრებული შეხამებით მოიხმარდნენ ისინი მარმარილოს, კედლის ფერწერასა და მოზაიკას. გუმბათები და ზედა ნაწილები ბიზანტიური ეკლესიებისა ოქროსმინარიანი მოზაიკებით იმკობოდა, შუანა ფერწერით, ქვედა კი – მარმარილოს ფილებითა და ნაყშებით.

თავისთავად ცხადია, რომ განახლებული ტაძარი მკაცრი ბიზანტიური სტილისა იგულისხმება, წვრილმანთა და მორთულობის თანამედროვე ხელოვნების მოთხოვნისამებრ აუცილებელი, ერთგვარი გაუმჯობესებისას. ბიზანტიურ ხუროთმოძღვრებას, კავკასიაში ძველთაგანვე ფეხმოკიდებულს, ჩვენთვის, რუსთათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ჩვენი ეკლესიის დასაბამიერ სიმბოლურ გარეგნულ პირველსახეს. ამ მხრივ, სიონის ტაძარი არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი რუსეთის კუთვნილი უნდა გახდეს, თვით თავის საფუძველში იმ წმიდა კავშირის მანიშნებელი, რომელსაც, მრავალი საუკუნის შემდეგ, ურღვევად უნდა შეემსჭვალა რუსეთი და საქართველო. შენობის ახლანდელი გადაკეთების დროს მხატვრის მუდმივი საზრუნავი იყო წმინდა ბიზანტიური სანწყისის შენარჩუნება, რომელსაც არაფერი უნდა შეერიოს, საეროსი თუ სხვა რჯულის მომაგონებელი.

ამაში მდგომარეობს, ჩვენი აზრით, თავად გაგარინის ნაღვანის ერთი უპირატეს ღირსებათაგანი. ბიზანტიურ საეკლესიო მხატვრობას არ გამოარჩევს იტალიური მხატვრობის გრძნობადი ხიბლიანობა, მაგრამ ვითარცა თვით სარწმუნოების გამომხატველი, ბერძნული ხატუნრა უნდა იყოს კიდევ კათოლიკურისგან მკვეთრად განსხვავებული. იგი ინარჩუნებს განსხვავებულად – სულიერ ხასი-

ათს, გაუნატიფებელს სისადავითა და ღრმა გრძნობით აღსავსეს, ან უზარმაზარ სახებათა სიდიადით ანდა ნახატის მშვიდი სიმკაცრით განმაცვიფრებელს. იგი გრძნობებს არ ელამუნება, მაგრამ სულს აცბუნებს; არ აღგვაფრთოვანებს ადამიანის ხელის ნაქმარით, მაგრამ ადამიანს ღვთის დიდებასა და საკუთარ არარაობას ახსენებს, იმას, რომ თვინიერ ტაძრისა მას ვერაფერი იხსნის.

რასაკვირველია, ბიზანტიურ მხატვრობაშიც არის შესანიშნავი ნიმუშები და არაფრით გამორჩეული თუ სულაც წარუმატებელი გამხორციელებელნი. მაგრამ განასხვავო ჭეშმარიტი წყარო და მას დაცილებული მიბაძვა, ახლებური ბრწყინვალეობით ააღორძინო სანიმუშო საწყისი პირვანდელი ქრისტიანული ხელოვნებისა, უთუოდ, მაძიებელი გონებისა და მაღალი ნიჭიერების შესაფერი ამოცანაა. ესაა მიზანი, რომელსაც ესწრაფვის თავადი გაგარინი, მიზანი, რომელსაც იგი მიაღწევს კიდეც, ტაძრის ზოგიერთი დასრულებული მონაკვეთით თუ ვიმსჯელებთ. მათ შესახებ ჩვენ დანვრილებით ვისაუბრებთ, ჯერ კი მთელის საზოგადო გეგმას, საზოგადო აზრს გადმოვცემთ.

ეკლესიაში შესასვლელის პირისპირ, საკურთხევის კამარასა და გვერდებზე, იკონოსტასის თავზე, მოზაიკას მიმგვანებულ ოქროს მიწარზე სამ რიგად საუფლო ხატებანია განთავსებული. უნინარესად – ღმრთისმშობელია, მის ორსავე მხარეს წინასწარმეტყველთა, უფლის პირველად მოსვლის წინასწარმაუწყებელთა, თანხლებთა. ყველაზე საჩინო ადგილზე მაცხოვარია, მოციქულთა, ჭეშმარიტი სარწმუნოების გამავრცელებელთა შორის; ცოტათი ქვემოთკენ მამანი ეკლესიისა, ქრისტიანული სწავლების ადამიანთა ცხოვრებისთვის მიმსადაგებელნი. მათ ქვევით თავადი გაგარინი ვარაუდობს მოდაბლო, ძველი სტილის იკონოსტასს, ადგილობრივი მწვანე ქვისას, რადგან ახლანდელი მრავალიარუსიანი იკონოსტასი, თაბაშირისგან გამოძერწილი, აშკარად ვერ იქნება მთელი ნაგებობის მხატვრული სიმართლის შესაბამისი.

ტაძრის ამ ნაწილის განახლებისთვის ხელი ჯერ არ მოუყიდათ და მის შესახებ მსჯელობა მხოლოდ სხვა, უკვე შემუშავებული ნაწი-

ლების გათვალისწინებით თუ ძალგვიძს, მათზე კი, თუმცა ხარაჩო ყველგან არ მოუხსნიათ, უკვე შეგვიძლია მოკლე ანგარიში წარმოვადგინოთ. გუმბათი ბოლოსკენ მიდის. მის სიღრმეში, ისევე როგორც ყველა ძველ მართლმადიდებელთა ტაძარში, ოქროს მიწარზე ეკლესიაზე ძალისა და მადლის გარდამომფენი მაცხოვრის კოლოსალური ხატებაა. გუმბათის სფერულ ნაწილზე, სამხრეთის ცასავით კაშკაშა ლურჯი მიწარია, მასზე მიმოხეული ოქროს ვარსკვლავებითა და ქერუბინთა თავებით. ქვემოთკენ, აღმოსავლეთით სულიწმიდა, „სახედ ტრედისა“, სულიწმიდის ანგელოზთასახიანი შვიდი მადლით გარშემორტყმული. კუთხეებში ოთხი მახარებელია, მათ შორის წმ. მოციქულნი პეტრე და პავლე და მესაყვირე ანგელოზები, მთელს ქვეყნიერებაზე სახარების სიტყვის გავრცელების მაუწყებლნი; ბურჯების კამარის დამჭერ კუთხეებზე უსხეულონი ძალნი ცისარტყელისებრი ფრთების სახით. თავად ბურჯებზე ქართველი წმინდანებია: წმ. ნინო, წმ. ჰაბო, წმ. ქეთევან, წმ. ლუარსაბ. ჩრდილოეთსა და სამხრეთ კედლებზე ათორმეტ საუფლო დღესასწაულთა ექვს-ექვსი დიდი სურათია. დასავლეთით, კედელზე, შემოსასვლელის თავზე, განკითხვის დღეა, გვერდებზე ოთხი გამოსახულება ქრისტეს სწავლათა: ყრმათა დალოცვა, წმ. მაგდალინელი, მოვაჭრეთა განდევნა ტაძრიდან და „მიეცით კეისარსა კეისრისა“. მათ შორის ანგელოზებია დაყენებული. განაპირებზე კოლოსალური ფიგურებია: წმ. დიდ-მონაშე დედოფლის ალექსანდრასი, ძლევეთშემოსილი წმ. გიორგისა და წმ. მონაშეთა ბორისისა და გლების. წმ. მონაშენი, ბურჯნი ეკლესიისანი, საეკლესიო გარდამოცემის შესაბამისად, ეკლესიის ბოძებზეა გამოსახული. მათ შორის, მედალიონებში წმინდანთა (სოფიას, პისტისა, ელპიდისა და ალაპისა) სახებანია. დასასრულ, გუმბათის კამარებზე გამოსახული არიან საქართველოში VI საუკუნეში მოსული ათსამმეტი ასურელი მამანი. ჭერი კაშკაშა ლურჯია, ოქროს ვარსკვლავებით მოოჭვილი. ყოველივე ამას აერთიანებს და მოფარგლავს მათი მაერთი დიდებულზე დიდებული, მოოქრვილი ნაყშები, ფერის სიკაშკაშით ჭრელი, ოღონდ ერთ ჰარმონიულ ტონად შერწყ-

მული. ტაძრის ქვედა ნაწილზე მომწვანო პარალელოგრამებია, თითქოსდა მარმარილოს ფილები და ამგვარივე კარნიზი.

ასეთია უზარმაზარი პროგრამა, რომელიც თავს თავადმა გაგარინმა დაუსახა და თვალს ლამისაა არც სჯერა, რაოდენ უცთომელად, რა საკვირველი სისწრაფით მიიწევს წინ მისი შრომა. დასავლეთი კედლიდან ხარაჩოების ნაწილი უკვე მოხსნილია. იმის მიხედვით, რაც უკვე გვაქვს, შეიძლება ვიმსჯელოთ, რა გვექნება. ნმ. გიორგის, ალექსანდრა დედოფლისა, ბორისისა და გლების ფიგურები უნებურად განგაცვიფრებთ მშვიდი სიდიადითაც, უტყუარი ტიპით და სამოსის არქეოლოგიური სიზუსტით, აგრეთვე, იქნებ კიდევ მეტისმეტი გულმოდგინე შემუშავებულობითაც. „ყრმათა კურთხევა“ – სურათია, რომლის ჩარჩოში ჩასმა მოგინდებათ მას ნებისმიერ გალერეაში საპატიო ადგილი მიეჩინებოდა. ყველა სურათი არაჩვეულებრივად შთამბეჭდავია. ფიგურები მკვეთრად გამოეყოფა მტრედისფერ-მომწვანო მინარს და ოქროს ნაყმიტაა მოფარგლული, რომლის ზედა დატოტვილ ნახევარწრეებს ოქროს ჯვრები აგვირგვინებს; ჯვრები და მომფარგვლელი არშიები, თავის რიგზე, ერწყმის კამარის ლურჯ მინარზე მიმოზნეულ ოქროს ვარსკვლავებს. ერთ ადგილას კამარას ლურჯი, ოქროს წნულ-ნაყმიანი ლენტის შემოევლება, რითაც სავსებითაა შერბილებული ჭერის სილურჯე – ოქროსფრის სიმკვეთრე; გვერდითი კამარის ქიმები ჟოლოსფერი, ოქროთი დაქარგული ფარჩის მსგავსი (აქ შავი ჯვრებიცაა) ნახატით კიაფობს. საერთოდ, მშრალ ანგარიშში ვერ გადმოსცემ მთელ სიუხვესა და ხიბლს ამ მშვენიერი ორნამენტაციისა, რომელიც ყველა მიმართულებით მიიკლაკნება და მიემართება, სიკაშკაშითა და მოკიაფე მრავალფეროვნებით თვალისმომჭრელი. მის გამო კიდევ უფრო მკაცრი, უფრო დიდებული გეჩვენებათ წმინდანთა გამოსახულებანი. იგი ღვთისმოყვარე რუდუნებით ხატებზე დატანილი ძვირფასი თვლებივითაა, ადამიანის ძღვენია საღვთო ხატებათა სიდიადისა და სინმინდისადმი, მაგრამ მოჭედულობას არ გადასცდება. თვით გამოსახულებანი ადამიანის ფანტაზიის მიღმა რჩება – ცივი, დიადი, ჩვენი ეკლესიის მრავალსაუკუნოვანი გარდამოცემის შესატყვისი.

მცირეოდენ ადგილებზე მხატვარმა თავს ნება მისცა გაეხსენებინა, ადრე იტალიური მხატვრობის ნიმუშებს რომ გასცნობია. ასე, მაგალითად, სულიწმიდის შვიდი მადლის გამომხატველი ანგელოზები გამჭვირვალე ნახევარტონადაა შერწყმული, რაც ვენეციის მხატვრობის საუკეთესო ხანას მოგვაგონებს.

იგივე შეიძლება ვთქვათ ტაძრის დასავლეთი ნაწილის დასრულებულ სურათებზედაც, მაგრამ აქ ჩვენი ეკლესიის დოგმატური გამოსახულებები კი არ არის გადმოცემული, არამედ წუთისოფლისთვის ღმერთკაცის მიერ ნაანდერძევი დამოძღვრებითი კანონები. საერთო შესრულებას ქება ვერ შესწევდა – მაგრამ, როგორც ზევით ვთქვით, ნახატის მეტისმეტი შემუშავებულობის გამო შორიდან გამოსახულებების ეფექტი იქნებ ცოტათი შემცირდეს კიდევ. მათი დანიშნულებაა შორიდან შეხედონ, დანერილი კი ისეა, რომ ფიცარნაგზე დგომისას თვალს ისევე ახარებს, როგორც მოლბერტზე დახატული სურათები.

თავადი გაგარინი სანთლის საღებავებით წერს, რომლებიც ჩვენთან, რუსეთში პირველად გამოიყენება. ამ ხერხს, რომლის უაღრესობა მიუნხენში ოცნლიანმა გამოცდილებამ დაადასტურა, ზეთის ფერებთან შედარებით საყურადღებო უპირატესობანი აქვს. მხატვრობა არ შავდება, არ სკდება, არ ფერმკრთალდება, სიმკრქალესაც გადმოსცემს და ელვარებასაც, გარემო ჰაერის ზემოქმედებით არ ფუჭდება, საშუალებას იძლევა როგორიც გნებავთ ელფერი მოიხმართ, ამასთან კი ინარჩუნებს ყველა ღირსებას ზეთის ფერებისას, მათსავით იოლად სახმარია. ახალი აღმოჩენის მარჯვედ მოშველიების ნყალობით, ნაშრომმა თავად გაგარინისამ არაჩვეულებრივი ბრწყინვალეობა, არაჩვეულებრივი რელიეფურობა შეიძინა. მოსართავთა ოქროსფერ ვარაყში მოკიაფე მისი მხატვრობის სიკაშკაშე და ძალა განაკვირვებს თფილისში მცხოვრებ მცირერიცხოვან მხატვრებს, რომელნიც აღფრთოვანებით ადევნებენ თვალს სამუშაოების სწრაფსმსვლელობას. ზოგ ადგილას ვინრო სარკმლები გაგანივრებულია და ეკლესიაში ნამდვილი განათება გაჩნდა, ცოტათი იდუმა-

ლი, ტაძარს რომ შეშენის, ისეთი, მაგრამ საკმარისი, რათა შეიძლებოდეს შენობის თვით უმცირესი წვრილმანის დათვალიერებაც.

მოკლე გამოხმაურებით ჩვენ გესურდა მხოლოდ ყველასთვის გვემცნო თფილისური შესანიშნავი მოვლენა, რომელიც ყურადღებასაც ითხოვს და გულდაგულ შესწავლასაც. ჩვენ სამომავლოდ ვიტოვებთ, მასზე უფრო თვალნათლივ ვისაუბროთ. მაგრამ ყოველივე, მხატვრულ საგნებზე დანერილი, ყოველთვის მშრალი და არასაკმაოა. ნაშრომი თავად გაგარინისა ღირსია იმისა, ის ყველა მსხვილმან-წვრილმანიანად ლიტოქრომულ ფურცლებად დაიბეჭდოს, როგორც კუთვნილება ჩვენი სახალხო ხელოვნებისა, როგორც ახალგაზრდა მხატვართათვის სამაგალითო.

თუმცა, ყველა დიდ ქმნილებასავით, იგი თანდათან სულ უფრო და უფრო ცნობილი გახდება. სახელს თავად გაგარინისას მთელი რუსეთი შეითვისებს. ჯერჯერობით კი იგი უკვე უკვდავყოფილია თფილისში. ადამიანთა შფოთი, ომის საზრუნავი ჩაივლის; ადამიანები და ამბები ხშირად იცვლება, ტაძარი უფლისა კი შეუმუსრავი და მარადისია. ბედნიერია, ვინც კვალს მთელი ხალხის მადლიერ ხსოვნას დაამჩნევს იმით, რომ თავის ნიჭიერებას, გულმოდგინებასა და დროს ღვთის საეანის შემკობას მიუძღვნის, სადაც მას უშორესი შთამომავალნიც მოიხსენიებენ“.

სიონის ტაძრის სიგელ-გუჯრებიდან ჩანს, რომ მას არ ჰქონია ქვის გარე პერანგი და რომ იგი მთლიანად აგურისგან იყო აგებული, იმგვარად, როგორიცაა მოაქამომდე ალავერდის ტაძარი კახეთში. მისი გარედან მოპირკეთება მეფე ვახტანგ V-ის დროს სცადეს. ჩრდილოეთი მხრიდან, სამკუთხედი კარნიზის ქვეშ იკითხება შემდეგი, ქვაზე მხედრული ასოებით ამოკვეთილი წარწერა:

„მადიდებელი სამებისა, დავითიანი, ძმისწული სახელოვანისა მეფისა გიორგისა, და ძე დიდად პატიოსნისა ლევანისა, – გამგებელი ქართლისა ბატონი-შკლი ვახტანგ, განმაახლებელი გუმბათით ღორფინის-ცურით მონასტრისა ამის, სულისა მეფის ბიძის და მამის დედისა-თჳს და სულთა ჩემთა და მეუღლისა, ძისა და ასულთა აღსაზრდელად. ქრისტეს აქეთ ჩლი ქორონიკონსა ტუც (1710)“.

დასავლეთი ნაწილი საქართველოს ეგზარხოსის იონას დროს მოაპირკეთეს, სხვა ორი სინოდის განჩინებით, უზენაესი განკარგულების საფუძველზე, მის მონაცვლეთა ჟამს¹⁰¹.

საქართველოს ეკლესიის მიერ უწყვეტად დაცული ხატთაპატივდების დოგმატის საფუძველზე, რომელიც ძველ აღთქმასაც ემყარება და ახალსაც, ქრისტიანები, ქრისტეს სარწმუნოების აღიარების დროიდან ტაძრებს წმ. ხატებით განამშვენებდნენ. ისინი ვითარცა პირველსახენი სინმიდეთა, ამკობდნენ ეკლესიებს. მათ ემთხვეოდნენ და თაყვანს სცემდნენ, მართლმადიდებლობის მთელი სიმკაცრით განასხვავებდნენ რა მსახურებას, რაც მხოლოდ ღმერთს ეკუთვნის, თაყვანისცემისაგან, რომელსაც წმიდა პირებსა და ნივთებს მივაგებთ. ხატთა პატივისცემა წმიდად იყო დაცული მაშინაც, როდესაც საბერძნეთში საშინლად იდევენოდა იმპერატორთა მიერ. მართლმადიდებელთაგან მართოდენ საქართველოს ეკლესია თვით ეპისკოპოსებსაც კი ხელდასხმიდა იმ ქვეყნებისთვის, სადაც ხატმებრძოლთა შფოთის გამო ვერ ეყოლებოდათ კანონიერად და მართლმადიდებლობით ხელდასხმული მღვდელმთავარი¹⁰¹. მანვე მართლმადიდებლობის განსამტკიცებლად შემატა გამეორება ეკლესიის დიდი მოღვაწეების – იოსებ მგალობლის (IX ს.), იოანე დამასკელის (730 წ.) და თეოფანე საგალობელთა გამომთქმელის (ხატმებრძოლთაგან შეურაცხყოფილი და ნატანჯი, ის ნიკეის წმიდა საყდარს 850 წელს მწყემსმთავრობდა) გალობათა.

ამგვარად, ეკლესიის მაცხოვრებელ და ძვირფას სამკაულთაგან, ხატთაგან, სიონის ტაძარში აღსანიშნავია შემდეგი.

ა. ხატი სიონის ღმრთისმშობლისა მოოქრული ვერცხლის ჩარჩოში. ყოვლადწმიდის სახის შარავეანდი (nimbus) მოოქრული ვერცხლისაა, მასზე გვირგვინი ძვირფასი თვლებითაა მოოჭვილი. გვირგვინზე ჯვარია, ბოლოებში ოთხი აღმოსავლური აღმასით. ჯვრის შუაგულს წითელი იაგუნდი ამშვენებს. ჯვრის მრგვალი საფუძველი

¹⁰¹ მცხეთის ტაძარში ხელდასხმულთაგან ერთი უმთავრესთაგანი იყო იოანე გუთელი ეპისკოპოსი. Oriens christ Tom I. გვ. 1333. იხ ჩემი: История Грузинской церкви, СПб., 1843, (გამოც.2), გვ. 146.

დიდი მწვანე ზურმუხტითაა შემკული. ხატის სხვა ნაწილების სამკაულს შეადგენს 200 ლალი, 70 ალმასი, 160 იაგუნდი, 90 ზურმუხტი, 70 ფირუზი, 600 მარგალიტი. მათგან 44 ძალზე მსხვილია; არის რამდენიმე ბეჟმენდი – ერთი მათგანი ოთხკუთხა და ფრიად მოზრდილია, და რამდენიმე სარდიონი. დედალეთისას პირისახის ირგვლივ სხივებზე 44 ალმასი კიაფობს. მთელი ხატი ძვირფასი თვლებითაა გაცისკროვნებული. სულისმანუგეშებელ მოწმობად ათი შემნირველის ღვთისმოსავობისა, ვინც ცათა და ქვეყნის მეუფის სახისთვის არაფერი დაინანა. უცხოობაში მყოფი მეფე ვახტანგ VI-ის საუნიჯე უშურველმა ხელმა სიონის ღმრთისმშობლის ხატს გადმოაღწარა და ოქროს პერანგზე მათმა გამნაწილებელმა ნატიფმა გემოვნებამ ისინი ძალზე მარჯვედ განაღაგა.

ხატის აქეთ-იქით ორი წარწერაა, რომელნიც მიუთითებს იმ წყაროზე, რაც ჰქონია ღმრთის დედის სადიდებლად წინასწარმეტყველურად გამოთქმულ ამ სიტყვებს:

1. დადგა დედოფალი მარჯუწნით შენსა, სამოსლითა ოქროქსოვილითა შემოსილი, ფს. მდ. მუხ.ი. (44,10).

2. „აღსდგე უფალო განსასუენებლად შენდა და კიდობანი სინმდისა შენისა . ფს. რ ლა. მუხ. 3 [131,8].

ხატის აქეთ-იქითვე მცირე ზომითაა გამოხატული ღმრთისმშობლის რვა დღესასწაული სლავური წარწერების თანხლებით:

1. Рождество Пресвятой Богородицы [შობა ყოვლადწმიდისა ღმრთისმშობელისა].

2. Моление Пресвятыя Богородицы [ვედრება ყოვლადწმიდისა ღმრთისმშობელისა].

3. Рождество Господа нашего Иисуса Христа [შობა უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესი].

4. Покать Иосиф Отроча и Матерь и беже во Египет [აღიყუანა იოსებ ყრმა იგი და დედა მისი და წარვიდა ეგვიპტედ].

5. Успение Пресвятой Богородицы [მიძინება ყოვლადწმიდისა ღმრთისმშობელისა].

6. Прииде Пресвятая в горняя и целова Елисавет [აღვიდა ყოვლად წმიდა მთად კერძო და ამბორს-ჰყო ელისაბედ].

7. Благовещение Пресвятыя Богородицы [ხარება ყოვლად წმიდის ღმრთისმშობელისა].

8. Введение во храм Пресвятыя Богородицы [ტაძრად მიყვანება ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელისა].

ვინლა შექმნა ეს ხატი და მას ეგოდენი სიმდიდრე მოუძღვნა? ნავიკითხოთ თვით მოჭედილობაზე არსებული წარწერა:

„უფალო შევიყუარე შუწნიერება სახლისა შენისა.

ესე ხატი ყოვლად-წმიდისა ღუთის-მშობელისა ქალწულისა მარიამისა, ქერობინთა უპატიოსნესისა და სერაბინთა უდიდებულესისა, ქრისტიანეთა ძლიერი მეოხისა და ანგელოზთა დედოფლისა, სახე არს მსგავსებითა და ზომითა თვთ მის ხატისა, რომელი საქართველოსა იწოდების და მის ქუშყნისა ტახტი-ქალაქის საარქიეპისკოპოსოსა პირუშლსა ეკკლესიასა შინა მრავლითა სასწაულითა ბრწყინედა და რომელიცა მოთხრობილებისამებრ ვიეთთამე გამოსახულიყო ფიცარსა ზედა ღმერთ-კაცისა იესოსა, ყოვლად-პატიოსნისა სიყრმესა შინა ხორცისა შეხებითა, წმიდა-ყოფილსა და ძნად ფასდებულთა პატიოსანთა თუალთა და მრავლითა ოქროთა და მარგარიტითა შემკობილი. ხოლო ვინადგან ურჯულოთა უკეთურობასა, ჟამითი-ჟამად სამკაული და თვთ ხატიცა იგი მიეღოთ და მხოლოდ სახე მისი დაშთენილი იყო: მე გიორგიმ, მეფისა ვახტანგისა ძემან¹⁰², რუსეთის იმპერატორის და თვთ-მპყრობლისა სრულმან სარდალმან და კავალერმან, სიყუარულისა-თჳს სამკვდროსა ჩემისა და მოსახსენებელად ნეტარად ხსენებულთა მშობელთა და ნათესავთა

¹⁰² გიორგი ბატონიშვილს, ძეს მეფე ვახტანგ VI-სას, ცოლად დედოფალ ეკატერინე I-ის რჩევითა და გამორჩევით ყავდა თავად დოღოგორუკის ასული.

იგი ვახტანგ VI-ის მეორე ძე იყო; გარდაიცვალა მოსკოვს 1785 წელს და დონის მონასტერშია დაკრძალული, სადაც განისვენებს მისი უფროსი ძმა ბაქარიც, 1750 წლის 1 თებერვალს გარდაცვლილი. ისტორიის სამახსოვრად გადმოვებქდაჲ აქ ერთი წიგნის მინაწერს: ვახტანგ მეფე მიიცვალა 1737 წლის 25 მარტს, ასტრახანში; ძმა მისი, სიმონ, მიიცვალა ს. პეტერბურგს 1740 წლის 26 იანვარს; ელისაბედ, ასული მეფის ირაკლი I-ს და მეუღლე მეფე იესესი მიიცვალა მოსკოვს და დონის მონასტერშია დაკრძალული.

ჩემთა, საუკუნოდ ცხოვრებად გარდაცულილთა; უმეტეს რომელთა რამე ღუანლი მას ეკლესიასა და ხატსა ზედა პატიოსანსა პირველ-ყოფილსა დაედუათ, რომლის სახე ესე არს და ვუძახით, შევამკეთ მეუღლისა ჩემისა ბატონის-რძლის მარიამისა, ჩინებულის რუსეთის თავადთა დოღგორუკოვისა გუარობით იაკობის ასულისა, ჩენად და საყუარელთა ძეთა ჩემთა ბატონის-შვლთა იაკობის და ვასილისა და ასულისა ჩემისა ბატონის-შვლის ანნასა ჟამიერისა და საუკუნო-სა ცხოვრებისა სარგოდ და ყოველთა გზათა კეთილ-წარმართებად შევამკევ და წარმოვგზანე ხატი ესე პირუშლ მისა მშუშნიერებისა აღსადგინებელად რომლისა წინაშე ვედრებასა ვჰყოფ: ზ ყოვლად-წმიდაო ღუთის-მშობელო, ეყავ მფარუშლი ძლიერი ეკლესიასა და ქვეყანასა საქართუშლოსასა, არცხვნე მტერნი სახელისა შენისანი, მომეც მშვდობა შინაგანი და გარეგანი, ძეთა და ასულსა ჩემსა გონე-ბისა სიბრძნე და ნებისა კეთილად მიზიდუა, რათა მეოხებისა შენისა სასოებითა სავსენი, ვადიდებდეთ მამასა და ძესა და სულსა წმიდასა, სამებასა ერთ-არსსა. შეიმზადა სამეფოსა ქალაქსა მოსკოვს, გან-ხორციელებიდან სიტყვსა ღუთისა ნელსა ჩღებთუშსა აგვსტოს იე (15. VIII. 1762) გასულსა".

ეს ხატი ტაძრის ძველ თავ-ხატს ცვლის. იმ ძველ ხატზე ქართველი მეისტორიენი შემდეგს წერენ: 1522 წელს შაჰ-ისმაილი შემოვიდა თფილისს „და განძარცვა სიონის ღმრთისმშობლის ხატი და შთააგ-დო მტკუარსა შინა. კახთა ბატონმან ლევან ჰპოვა იგი ნავთლულის ჭალასა შინა [4 ვერსზე სამხრეთით] და შეამკო და წარავლინა კუა-ლად თფილისსვე სიონსა შინა“.

მეორე მეისტორიე შემდეგს წერს: 1522 წელს შაჰ-ისმაილმა „და-იპყრა თფილისი. და თვთ შემუსრა ჴელითა თვსთა სიონის ღმრთისმ-შობელი და განძარცუა მრავალფასი სამკაული, ქართველთა მეფე-თაგან სასოებით შემკული და უფასონი იგი თუალნი და მარგალიტნი თვთ წარიღო, და წმიდა იგი ფიცარი განაშიშულა და დასდვა თავსა ზედა განსავალსა მას ჴიდისასა, რომელ არს ციხესა შინა თფილი-სისასა. და შეიპყრნეს მრავალნი ქრისტიანენი, და მოჰკრიბეს ჴიდსა მას ზედა და მძლავრებით აიძულებდეს ფერჴითა დათრგუნვად ხატ-

სა მას. რომელიმე ქრისტიანეთა ფრიად უარყვეს განსვლა ჳიდსა მას ზედა და დათრგუნვად ხატსა მას წმიდისა და მრავალთა აღირჩიეს სიკუდილი. და წარეკუთენეს წმიდანი თავნი მათნი. ხოლო ოდეს აღასრულა ყოველივე სიბოროტე თჳსი შაჰ-ისმაილ, მაშინ გარდაუტევეს ხატი იგი წიაღ მდინარისა მის, არამედ იყო რამე წიაღ მდინარისა მის ხე ტირიფისა მდგომარე, და ძირსა მისსა მიყრდნობილი იხილა ვინმე მწყემსმან, მიმავალმან კახეთად და აღილო და მიართუა მპყრობელსა მას კახეთისასა ბატონსა ლევანს. და იწყო მეორედ შემკობად ხატისა მის და წარმოგზავნა იგი პატივითა დიდითა სიონსა შინა თაყვანისსაცემად ქრისტიანეთა. ხოლო აღაშენა შაჰ-ისმაილ მეჩითი ყურესა მას ჳიდისასა, მოაქამომდე მდგომარე." 1724 წელს თფილისის თურქთაგან აღებაამდე ამშვენებდა ხატი ეგე ტაძარს სიონისას. ხოლო ამ, ქვეყნისა და ქალაქისთვის საბედისწერო წელსა, მოვიდა კახთ-ბატონი, მაჰმადიანი მაჰმად-ყული-ხან (1723-1729წწ.), შემოიჭრა თფილისს¹⁰³, იავარქმნა საუნჯენი მისნი და წარულო ტაძარს ხატი ღმრთისმშობლისა. არავინ უწყის ხვედრი მისი: ერთნი იტყვიან შემუსვრასა, სხვანი – დაფარულ არისო.

ან არსებული ხატი, მდიდარი, მოსკოვიდან გიორგი ბატონიშვილის წარმოგზავნილი, 1795 წელს სპარსთაგან დეკანოზმა იოანე ოსეშვილმა იხსნა¹⁰⁴. მან საკუთარ მხრებზე გამოიტანა ის თფილისიდან, ურემზე დადო და კაიშაურის მთებში გახიზნა. 10 დღის შემდეგ, უკვე სპარსთა გადამწვარი თფილისიდან წასვლის შემდეგ, ხატი კვლავ სიონის ტაძარში დაასვენეს. []

¹⁰³ იხ ჩემი თხზულება: „Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан“, Тиф. 1849 გვ. 126.

¹⁰⁴ იოანე დეკანოზი, წასწავლი კაცი თავისი დროისა, მქადაგებელი, მცოდნე სომხური ენისა და სომხურიდან ქართულად მთარგმნელი წიგნისა: სახეთა და სიმბოლოთათჳს, ძველ აღთქმაში ღმრთისმშობელზე მიმანიშნებელთა.

იგი განაგებდა თფილისის ეპარქიას მოხუცებულობისა გამო გერმანე მიტროპოლიტისა და გარდაიცვალა 1799 წელს – იგი ან მიქაძის გვარითაა ცნობილი.

იხ. ჩემი: Описание Икортского монастыря, გვ. 87, რომელიც მოთავესებულია გამოცემაში: Грузинский Духовный вестник, 1865 წლის ნოემბრის წიგნაკში.

ბ. ჯვარი წმიდისა მოციქულთა სწორი ნინოსი, რომელმაც IV საუკუნის დასაწყისში საქართველოში სარწმუნოება იქადაგა. ეს ჯვარი სწორედ ისაა, რომელიც ემსახურებოდა მას წარმართ ხალხში მოციქულობის დიადი საქმის აღსრულებისას. სიგრძით ის 1/2 არშინია, სიგანით 3/4 არშინი. მას მისი საკუთარი თმები აქვს შემოხვეული; ჯვარი ერთი სქელი ვაზის ღეროსგან შედგება. არ ვიცით ვინ და როდის შებედა ამოა ცნობისწადილის გამო მას ერთგან დანით შეხებოდა, რათა გამოეცადა ღირსება სანუკვარი წმიდა ხისა – ზეცის დიდებული ძღვენისა ქრისტიანთა მთელს მოდგმას. ფარჩის საბურველში გახვეულ ჯვარს დაფარებული აქვს ვერცხლისაგან გამოჭედილი წმ. ნინოს ხატი; ირგვლივ მისი ქადაგებისა და ჩვენს ქვეყანაში მოციქულებრივი მიმოსვლის თანმდევი სასწაულების პატარ-პატარა გამოსახულებებია.

ჯვრის კუბო მოგვიანებით არის გაკეთებული. უკანა ფიცრის შუა წელზე ვერცხლის თხელ, სანახევროდ ამძვრალ ფირფიტაზე მე შემდეგი მხედრული წარწერა წავიკითხე:

„დედაო ნინო, დედისა ლუთისა ნიჭებულსა ჯუარსა გიმკობ მეფე ვახ...გი, რომლითა განანათლე ქუშყანა ქართლისა, – მეცა...“

თუ არ ვცდები, ვახტანგის სახელით იგულისხმება არა ვახტანგ VI, საქართველოდან თურქთა მიერ 1724 წელს გაძევებული, არამედ რომელიმე წინამორბედთაგანი, როგორიც იყო: ვახტანგ II, ძე მეფე დავით VI-ისა (1289-1292 წწ.), დროით უახლოესი საქართველოს მიერ თავისი სანუკვარი ჯვრის მოპოვებისა, კაცი ფრიად მორწმუნე; ვახტანგ III, ძე დემეტრე III-სა (1301-1337 წწ.), ვახტანგ IV, ძე ალექსანდრე I-სა (1442-1445 წწ.)^{XX}.

თვით ხატზე, ნაწილის ჩასადების ირგვლივ შემდეგი წარწერაა:

„წმიდაო მოციქულო ნინო, მეოხ-გუჰყავ ორსავე შინა ცხოვრებასა მეფესა არჩილს, რომელმან შემოგნირე სულისა ჩემისა საოხად და მეფობისა ჩუჰნისა წარსამართებლად შევამკე ხატი ესე.“

ძელო ცხოვრებისას, ცხოვრებისგან ნუ ხუჭბულ-მყოფ, ვითარცა პირუტყლსა მამასა ჩუჰსა ადამსა, ყოვლად-მცუჰლ და მფარუტლ-მეყავ ორსავე ცხოვრებასა; აგრეთვე თქუჰნ, სიმრავლენო მონამე-

თანო, მიოხენით წინაშე ლუთისა მეფესა არჩილს. ქორონიკონს ტნე (1677 წ.)“.

წარწერაში ნახსენებ არჩილ მეფეს, თუმცა ამ წელს უკვე აღარ ყოფილა კახთა მეფე და ჯერ არც იმერეთის ტახტზე ასულიყო, არ დაუთმია მეფედ წოდება და კვლავ ლამობდა კახეთის ტახტი დაეკა-
ვებინა; იგი ვახტანგ V-ის, შაჰ-ნავაზის სახელით ცნობილის, ძე იყო.

წმ. ნინოს ჯვარი, მისი გარდაცვალების შემდეგ ვითარცა პალა-
დიუმი ერის დიდებისა, როგორც ცხოველი ალამი ქრისტეს წიაღ სა-
ქართველოს სამეფოს ახლებური ცხოვრებისა, მცხეთის ტაძარში
იმყოფებოდა. 458 წლის ახლოს შუშანიკ დედოფალმა, საქართველოს
ეკლესიის წმინდანმა და წამებულმა (ხსენება-28 აგვისტოს) ცეცხლ-
თაყვანისმცემელთაგან ქრისტიანთა დეენის ჟამს იღვანა სინმიდის
გადასარჩენად. ანდრია ბერმა ჯვარი მცხეთიდან წამოიღო და ტა-
რონის ოლქში წაიღო და დაუდგამს ეკლესიაში, რომელსაც მართლ-
მადიდებლობისგან ჯერ კიდევ არ გამნდგარი სომეხნი ლაზარ-ვანქს
(ლაზარეს ტაძარს) ეძახდნენ და რომლის მრევლიც თავად იყო. აქე-
დან ჯვარი ჯერ სპერში წაუღიათ, სადაც ის დიდხანს ყოფილა დაფა-
რული მოგვთა ატეხილი შფოთის გამო, რომელნიც ქრისტიანობას
ყველგან სპობდნენ. შემდეგ ის გადაიტანეს კაპოეტის ციხე-სიმაგ-
რეში, აქედან კი ვანანდის სავანეში, რის გამოც მას ხაჩი-ვანქ ანუ
ჯვრის სავანე დაერქვა. უკვე მართლმადიდებლობისაგან სომეხთა
განდგომის შემდეგ, სომეხთა პატრიარქი ნერსე III (649-661 წწ.) ტა-
იკის მხარეში დასახლდა და გადმოიტანა წმ. ნინოს ჯვარი დიპრო-
ვანქიდან, ალთამარში შირაკის მთის ოლქიდან. ამ დროს წმ. ნინოს
ჯვარს ჯოჯიკისა ეწოდა. იქიდან ის წამოიღო ვილაც სარქისმა, იმავე
ჯოჯიკის გვარისამ. ჯვრის სასწაულთა შორის იმასაც ამბობენ,
რომ, ისტორიკოს ვარდანის ცნობით, მას კეთრისგან განუკურნავს
საქართველოს მეფე დემეტრეს, მეფე სტიფანოზ I-ის (600-619 წწ.)
ძმის მეუღლე. მრავალი წლის განმავლობაში თვალთ მიფარებული,
ჯვარი კვლავ იპოვეს და ისევ ვანანდის სავანეში აღმართეს. უკვე
მაჰმადიანობის დროს, მხედართმთავარმა სახელად მაჰმუდმა, აიკ-
ლო სავანე, თუმცა ჯვარი გადარჩა. შემდგომ გამოჩნდა ვილაც უსუ-

ფი და კელავ გაძარცვა იგი. მრავალი წლის შემდეგ აოხრებულმა მონასტერმა თავის კედლებში ისევ ემირ-სუქმანი იხილა. მან გვემა და ანამა სავანის ეპისკოპოსი და ვინმე ბერი მათე, თვით ჯვარი კი წასაბილწად ცხენებსა და ჯორებს ათელინა. სომეხთა კათოლიკოს ბასილი ანელს კელავ უპოვნია იგი და თაყვანსაცემად თავის ეკლესიაში დაუდგამს.

სომეხი მეისტორიენი შენიშნავენ შემდეგს: წმ. ნინოს ჯვარმა მცხეთაში 175 წ. დაჰყო; კაპოეტის ციხესა და ვანანდში 459 წელი; ყარსში 164 წელი, ხოლო მცხეთიდან მისი წამოღებიდან ქალაქ ანისში აღმართვამდე 798 წელი. თავად ქალაქ ანისში, თათართა გამოჩენამდე, რომელთაც ის ააოხრეს, 142 წელი დაჰყო. ჯვრის მოპოვების წელსვე სომხეთის ეკლესიამ დააწესა მისი დღესასწაული უფლის ამალღებიდან მერვე დღეს¹⁰⁵, კვირას¹⁰⁶.

1239 წელს ანისის ალების შემდეგ სომეხთა პატრიარქების გრიგოლის, ვ.კ.ააგასერის და ბარსელის დროს, მონღოლთა მხედართმთავრის ჩარმალანის, რუსუდან დედოფლისა და ქართველი ეპისკოპოსების ხვეწნა-მუდართ მოიპოვეს მონღოლთაგან ძველთაგანვე საქართველოს კუთვნილი ჯვარი, მაშინ უკვე, როდესაც რუსუდანი და მისი ძე დავითი, მონღოლთა სათნოყოფით საქართველოს დაეუფლნენ. მეფეებმა შეამკეს იგი და მცხეთის ტაძარში აღმართეს. მის მტერთაგან აშლილობის ჟამს იგი მთაში მიჰქონდათ და მყინვარწვერის მთის, ახლა ყაზბეგად წოდებულის, მოპირდაპირე მთაზე მდგომ წმ. სამების ეკლესიაში იფარავდნენ. მეფე თეიმურაზ II-მ, რათა ახლიდან არ დაკარგულიყო, ბრძანა ის ანანურის ღმრთისმშობლის ტაძარში, შემდგომ კი არშის ციხეში¹⁰⁶ აღეშენებინათ. 1749 წელს ქართველმა როსტომ მიტროპოლიტმა, საქართველოდან მიმავალმა, საიდუმლოდ თან წარიღო იგი რუსეთში, და მაშინ მოსკოვში¹⁰⁷ მყოფ

¹⁰⁵ История Армении Чамчиана, т. II. გვ. 87, და 549. ასევე სომეხთა სვინაქსარი 30 მარტისტის (სომხურად).

¹⁰⁶ ამ ციხის შესახებ უკვე მინერია ჩემს თხზულებაში. „Жизнь Великого Моуравы Георгия Саакадзе“, (Тиф. 1848).

¹⁰⁷ რომანოზი წმ. სინოდის არქივის გუჯრებში „სამთავროსა და გორის“ ეპისკოპოსად იხსენიება. ის მოსკოვს 1732 წელს ჩასულა (საქმე 1732 N256) 1732

ნლისვე დეკემბრის თვეში ვახტანგ მეფის შუამდგომლობით მას მსახურების ნება დართეს და სარჩო დაუნიშნეს.

ნმ. სინოდისადმი წარდგენილი მისი შუამდგომლობიდან ჩანს, რომ 1730 წლის მაისის თვეში ის მოსკოვს არქიმანდრიტი ყოფილა, მიიღო პასპორტი საგარეო საქმეთა კოლეგიისაგან და საქართველოში დედის მოსანახულებლად გამოემურა. ის არაგვის ერისთავთაგანი იყო, ანანურის მიძინების მონასტრის ეკლესიაში ხელდასხმული. 1731 წლის იანვარში ის ბესარიონ საქართველოს კათოლიკოსმა, მიტროპოლიტად ალახარისხა სამთავროსა და გორის ეპარქიებში, რომელნიც მისი მონასტრიდან 30-40 ვერსში იმყოფებოდა. სამთავროში მან ერთი თვე დაჰყო, გორში კი – სამი. გორიდან თურქთაგან განდევნილი, ის მიძინების მონასტერში წავიდა და იქ 1731 წლის სექტემბრის თვემდე დარჩა. სექტემბერში კი ის რუსეთს გაემგზავრა და 1732 წლის თებერვალში მოსკოვს იყო. მოსკოვს მასთან ერთად გაემგზავრა ქრისტიფორე სამთავნელი.

ვახტანგ მეფე მონაწილე ნინაშე, რომანოზ არქიმანდრიტი, თავდა არაგვის ერისთავთა გვარიდან, საქართველოდან 1722 წელს წამოვიდა და მოსკოვის ლეთისგამოჩინების მონასტერში ცხოვრობდაო. 1725 წელს ის საქმეების გამო საქართველოში გაუშვეს, იქიდან რუსეთს მობრუნდა და იმავე მონასტერში დასახლდა.

1733 წელს, დედოფლის ბრძანებით რომანოზ მიტროპოლიტს ებრძანა ალექსანდრე ნეველის ლავრაში მსახურება ჩაეტარებინა მისი უმაღლესობის მეფისწულის, დიდი მთავრის ასულის ეკატერინე იოანეს ასულის, მეკლენ-ბურგ-შვერინის პერცოგის მეუღლის სულის საოხად.

შემდეგ ის საცხოვრებლად მოსკოვს გადაიყვანეს.

სინოდის საქმეებით (N128 1752 წლისა) ირკვევა, რომ 1749 წელს რომანოზი ჩამოსულა საქართველოში და 1752 წელს რუსეთს დაბრუნდა. სწორედაც ამ დროს ჩამოიტანა მან რუსეთში საიდუმლოდ, მეფეთა უცოდნელად, ნმ. ნინოს ჯვარი.

სინოდის საქმეებიდანვე ჩანს (1753 წ., N313), რომ რომანოზ მიტროპოლიტი ქალაქ ჩელსარში გარდაიცვალა 1753 წელს და ანდერძით 13 მარტს ასტრახანის საკრებულო მიძინების ტაძარში დაიკრძალა ილარიონის, ასტრახანის ეპისკოპოსის მიერ.

მის შესახებ ამ ცნობათა დამატებად და არაგვის ერისთავთა თავადური გვარის ამოყვლეტის გამო (რუს.) გვ. 41, 50-51) ვურთავ აქ ქართულ გუჯრებს, რომელნიც არის დაცული ნმ. სინოდის არქივში – N232-1731 წლის საქმე; N314-1753 წლის საქმე. ორივე გადმოვწერე ს.პეტერბურგში 1844 წელს, როდესაც ნმ. სინოდს ვმსახურობდი.

1. თუთ-მპყრობელისა და მართლ-მადიდებლისა დიდისა ჴელმწიფისა უფლისა ჩუწნისა იმპერატორისა, ანნა იოანოვნას, მპყრობელისა სრულიად რუსეთისა დიდისა და მცირის, თეთრისა, ჩრდილოეთისა მპყრობელისა, ნმიდათა მართლ-მადიდებელთა შემდგომთა მამათა და თანა-მწირუშლთა ჩუწნთა პატრიარქისათა სინოდთა კლიტეთ-მპყრობელთა, მართლისა სარ-ნმუნოებისათა კეთილად მმართველთა, ქრისტეს მცნებისა საყუარელთა ძმათა და უფალთა ჩუწნთა, ურთი-ერთარს ამბორებასა და ქრისტეს მიერ სიყუარულსა სინმინდისა თქუწნისასა მოვსნერ ქალაქსა დიდსა და სამეფოსა

მოსკოვსა; ლოცუასა, მადლსა და მშვიდობასა მოვიღებ ყოველთა ზედა, პატრიარქი ქართლისა კახეთისა პატრიარქი დომენტი. ჩუშნის შენდობითა და კურთხევითა გამოვისტუმრეთ მიტროპოლიტი რომანოზ იმ მიზეზითა, რომ მანდ ყოფილ-იყო, დიდი პატივი და წყალობა ჰქონებოდა; ამას გუნებაში ერჩივა აქ ქართლში წამოსულა; აქ ჩუშნს ქუშყანას უფროსი არა-ვინ არის ამისი სახლისაგან. დედა ჰყუანდა ცოცხალი, ძმები, ბიძაშულები, ძმის ნულები და ფამილი, კეთილ-მდიდარი სახელი და ჰსწერდნენ წიგნსა გუნახეო დამოტყუებულ-იყო. ამისთჳს განგშორდებოდათ და აქ მოვიდა; – და მოუხდა ამ მიტროპოლიტის მამის ადგილსა, ციხესა და მამულსა ოცი ათასი ლეკი სრულიადა მისი ძმანი და დედა და ფამილი ასე დახოცეს არა-ვინ დარჩა დიდით ნურილამდის. ამისის საყდრისა და ეპარქიის მამული სრულიად მოაოხრეს. სადაც აღთქმა ჰქონდა, იმ მონასტერის გზას ველარ მიუდგა, მისი კრებულიც დახოცეს. დიდი სურელი ჰქონდა მაგ ქუშყნისა და სიყუარული ნამეტნავად და თქუშნ მოგმართათ დიდის ხელმწიფისა საფარულსა. მანდავ აღირჩია ცხოვრება. ვითხოვთ თუთ-მყრობელისა ხელმწიფისაგან და მათოლ-მადიდებელთა წმინდათ სინოდთაგან, რომ როგორც ქრისტემან, ავაზაკთაგან მოწყვლელი კაცი იერუსალიმითგან შთამომავალი იერიქოდ შეიწყნარა და უძღვები შული მამამან ზეცათამან მათათა ზედა ასი ცხოვარი დაუტევა და ერთი დაკარგული ცხოვარი მოიძია და განიხარა, ისე თქუშნ შეიწყნარეთ და შეიტკბეთ და პირუშლი პატივი და ალაგი უბოძეთ. ჩუშნ კეთილად გვცუნიო, თქუშნც ისე შეიწყნარეთ. დიდი მადლი არის ამისი შეწყნარება, რათა მადლი უფლისა იესო ქრისტესი მდიდრად იყოს თქუშნ ზედა.

ხელ-ჩართულ არს: კათოლიკოზ-პატრიარქი დომენტი.

2. წმიდათა და მართლ-მადიდებელთა სინოდთა სრულიად რუსეთისა და შემდგომთა პატრიარქისათა, ჩუშნ მათის სინმინდის თაყუანის-მცემელი, მეფე ალექსანდრე სრულიად იმერეთისა თაყუანის-ვცემთ. ქართლის მიტროპოლიტი რომანოზ დიდის დაჭირუმბისათჳს ლტოლვილი დაბრუნდა კუალად დიდებულისა და მალღის ხელმწიფის ყმად დასასახლებლად. ამ ქუშყანას ერთ ალაგს დგომა და ყოფა უნდოდა და ამ ქუშყნის განსაცდელმა ვერ აღუსრულა თავისი ნადილი. დიდის ხელმწიფის წყალობა და მანდაური სულიერი და ხორციელი სიხარული და შუშმა მოიხსენა: გამოვისტუმრეთ აქ ამ ჩუშნის ქუშყნის კათოლიკოზების შენდობითა და კურთხევითა და წიგნითა. ვითხოვთ მალღის ხელმწიფისაგან და წმიდის მართლ-მადიდებელთა სინოდთაგან სიკუდილამდის იმსახუროთ და თავისი პატივი უბოძოთ.

მეფე ალექსანდრემ ვაახელი ეს წიგნი.

3. წმინდათა მართლ-მადიდებელთა სინოდთა მდებალი მათის მალღის სინმინდისა მლოცუშლი მიტროპოლიტი რომანოზ, შიშითა და კრძალუთა თაყვანის-ვსცემ სინმინდესა მათსა და ვითხოვ წყალობასა. ვითარცა კეთროვანი განმენდასა მისგანვე და ვითარცა იონა ზღუსა მხეცისაგან შთანთქმული, ლუთისაგან ხსნასა და ვითარცა უძღვები შვილი მამისაგან ზეცათასა. ეურვეულობ: ძმები, ნათესავი, დედა და სხუა ათასი სული თავის ქონებით ერთს დღეს სრულიად დახოცეს, დაწუშს და ტყუშდ ნაასხეს, მეც მეძებდნენ სასიკუდილოდ; ნაველ, გავეცალე, რუა თუშ მე ლიტონი იმერეთის ცართან ვიყავი და აგუსტოს დიდის ჭირითა და ცდილობითა ყიზლარში

მოვანიე მითთგან. აქ დამიჭირეს, აღარ გამომიშუსს მოსკოვში მოვსულ-
ვიყავ და რისაც ღირსი ვიყავ, იმ ალაგს დავეყენებინე. დიდსა ხელმწიფესა და
წმინდას სინოდსა ჩემი ანბავიცი შეეტყოთ. სამი წიგნი მაქუს, ერთი მეფისა,
ორი ჩუშნის პატრიარხისა.

ვთხოვ დიდის ხელმწიფის თუთ-მპყრობელისაგან სრულიად რუსეთისა იმ-
პერატორისა ანნა იოანესისა, გამომიშონ და სიკუდილამდე ხელმწიფის მლო-
ცუმილი ვიყო და აღარსად არ წავიდე მათის დიდებულობის სადღეგრძელოთა;
თუ აქედამ სადმე წაველ, ან გამყიდიან, ან დამატყუშებენ და უსჯულოს
მოერჩი და ქრისტიანობაში მოველ. აქედამ რომ დავიკარგო, ჩემთვის წაწყმედა
იქნების.

Роман II митрополит приложил руки

4. ყოველთა მოწყალისა, კეთილ-მსახურისა თუთ-მპყრობელისა დიდისა
ხელმწიფისა ჩუშნისა სრულიად რუსეთისა დიდისა და მცირისა და თეთრისა
და ვიდრე დასასრულადმდე ჩრდილოეთისა თაყვანის-მცემელნი, ვითხოვთ
წმიდათა მართლ-მადიდებელთა სინოდთაგან, თუთ მპყრობელსა ხელმწიფეს
ჩუშნი სავედრებელი მოახსენონ. მიტროპოლიტი რომანოზ სამთავისისა და
გორისა, ჩუშნი სულიერი ძმა და თანა-მწირუშლი ათას შუდას ოცდაორსა მანდ
მოსკოვს ხელმწიფეს ხლებოდა. ხუთი წელიწადი დაეყო მანდ. დიდი წყალობა
სჭირდებოდა. დიახ მაღაური სიყუარულიც აქუს. აქ თავის ქუსყანას დედა
და ძმები და დიდი ფამილი ყავდა; ესენი წიგნსა სწერდნენ, ნახუა უნდოდათ.
ერთი ამისთვის წამოსულ-იყო, მეორედ ამისთვის, რომ ერთი განშორებული
უდაბნო არის, ჩოხა იქ ჩაუცომს და თორმეტი წელიწადი იქ ყოფილა, იქ
მისულა ნდომებია და დამარხხუა. არც აქ ამისთანა შფოთი გონებია. ათას
შეიდას ოცდარუას მოვიდა, დიდი არეულობა შეიქმნა, იმ მონასტრის მამანი
და კრებულნი ამონყეტეს, სოფელი და მამული გაუოხრეს, იქ ველარ მივიდა:
არ შეიძლებოდა დგომა და ამის მამულს და ციხეს შემოადგა მძლავრი ჯარი
ლეკისა; დედა, ძმები და სრულიად ამისი ფამილი ასე ამონყეტეს. ამის-მეტი
არღარა გადარჩა რა, ძუძუს მწოვრითგან ოცდახუთი სულ დაიჭირეს ანამეს.
ეპარხიაში, თავის სამიტროპოლიტო სასახლეში მივიდა, თფილისის ქალაქში,
რაც მანდედამ ხელმწიფის წყალობა მოყოლოდა, საყდარი აამენა პატიოსანი
და სასახელო მონასტერი გააკეთა, სოფელი შესწირა. მოვიდა კიდევ სხუა
ყიზილბაშის ჯარი; სასახლეს წაართუეს და საყდარშიაც შიგ დადგნენ.
ეპარქია სრულიად გაოხრდა. ამისთვის კიდევ მანდავ დიდს ხელმწიფისა
და წმიდისა სინოდისა საფარუშლსა მომართა დიდის სიყუარულითა და
სასოებითა. ვითხოვთ წყალობასა, ვითარცა პეტრეს სინანული, ეგრეთ
შეინყნარეთ ვითარცა უძღვები შული და ვითარცა კაცი იერუსალიმით იერაქოს
მომავალი ავაზაკთაგან წყლული, ქრისტემ: ეგრეთ ამისი მანდავ მოქცევა და
თქუშნი თაყუანის-ცემა აღირსოთ და ისევ თავისი ალაგი და პატივი მისცეთ
და შეინახოთ. ჩუშნ ყოველნი მონამენი ვართ. ღირსი არის შეწყნარებისა.
კათოლიკოზი სრულიად იმერეთისა, აფხაზეთისა, ოდიშისა და გურიისა, მდა-
ბალი გრიგოლი. და სრულიად ჩემის ადგილის ეპისკოპოზნი მდაბლათ თავსა-
უკრავთ თუთ-მპყრობელს ხელმწიფესა სრულიად რუსეთისასა იმპერატრიცა
ანნა იოანოვნას ყოველთა მოწყალესა და წმიდასა მართლ-მადიდებელს სი-
ნოდთა, ხელი ჩაგკრათვს. ამ ჩუშნის ქუშყნის სამეფოს მტრისაგან ლტოლული

ველოსთვის მისი საუკეთესო საუნჯე. მათ კი, ქართლის ტახტის მადიებელთ, არ შეასრულეს მეფეთა და ხალხის თხოვნა, ჯვარი იმყოფებოდა სოფ. ლისკოვოს, ნიჟნი-ნოვგოროდის გუბერნიაში თავად გრუზინსკების, ვახტანგ VI-ის შთამომავალთა მამულში. 1800 წელს თავადმა გიორგი ალექსანდრეს ძემ, ბაქარის შვილიშვილმა იგი ალექსანდრე რუსეთის იმპერატორს მიართვა, რომელმაც კეთილინება საქართველოს ეს სინამდინდე საქართველოსთვისვე შემდეგი რესკრიპტივით საქართველოს მთავარსარდლის, გენერალ-ლეიტენანტ კ.ფ. კნორინგის მიმართ:

„ვიცი რა, რაოდენ მონივნებით პატივდებს ერი ქართველთა ძველთაგანვე პატიოსანსა და ცხოველმყოფელ ჯვარს წმ. ნინოსასა და რომ მყოფობა ამ სინამდისა შორის მისსა არის ნიში კეთილდღეობისა, ხოლო საზღვართაგან ივერიისა მისი განშორება, პირიქითა ეპოქა რკინების, შუღლის, და უბედურებათა, ამ ქვეყანაზე თავდატეხილთა, ჩვენ დიდი ხანია განვიზრახვიდით საქართველოსთვის დაგვებრუნებინა ესე წინდი ღმთრის მისდამი გულმონყალებისა და იღუმალი ბეჭედი მისი ნეტარებისა.

უზენაესმა, რომელმაც აკურთხა ყველა ღვანლნი ჩვენი ამ ხალხის სასარგებლოდ, მოგვივლინა ეს ფასდაუდებელი განძი ჩვენდა საუნჯედ. მივირქვით რა იგი მისი ყოვლისშემძლე განგებულობისადმი ჯეროვანი მადლობის აღვლენით, ჩვენ ჭეშმარიტი სიამოვნებით წარმოვუგზავნით მას ქართველ ხალხს ჩვენი ნამდვილი სახელმწიფო მრჩეველისა და საქართველოს მმართველის ხელით“¹⁰⁸.

მოვიდა, ჩუშნმა მეფემ პატივი აძლივა, მაგრამ მანდავ ირჩია წამოსულა და მეფემ გამოისტუმრა.

მწყემსი ქრისტეს-მიერ

ყოვლისა საქართუმლოდსა

გრიგოლი. ქორონიკონსა ჩღთ

კათოლიკოზი ბესარიონ.

¹⁰⁸ სახელმწიფო მრჩეველი პეტრე ივანეს ძე კოვალენსი 1800 წელს იმპერატორმა პავლემ საქართველოში, მეფე გიორგი XIII-თან გამოგზავნა სამეფო ნიშნებით (გვირგვინი, სკიპტრა, ხმალი, დროშა) და წმ. ეკატერინეს ორდენით მარიამ დედოფლისათვისა და სხვა საჩუქრებით, ასევე დავით ბატონიშვილის ტახტის მემკვიდრედ დამამტკიცებელი სიგელით. ამიერიდან იგი მეფის კარზე რუსეთის მინისტრ-რეზიდენტად დარჩა. 1801 წელს ის საქართველოს დე-

ჩვენ რწმუნება გვაქვს, რომ ამ, ჩვენ თანამორწმუნე ერისადმი სიყვარულის მცდელობისას, იგი ამ ძღვენს ჩვენი მის გამო მზრუნველობის კიდევ ერთ ნიშნად მიიღებს.

ჩვენ გავალებთ სახალხოდ განაცხადოთ მისი ქართველთა ქვეყანაში გადატანა, მოაწყოთ შესაბამისი პატივით თბილი სარწმუნოებითა და ჯეროვანი სასოებით მიიღება მისი უმთავრეს სამღვდელოებასთან მოლაპარაკებით და ის დაასვენონ თფილისის მთავარ ტაძარში. დე, მის მიმართ მართლაც მოწინებით აღვსილი ხალხის ნიალ აღმართული, იყოს იგი წინდი და განმტკიცება მისი ბედნიერებისა, დე, მასთან ერთად ამაქვეყნებში დაბრუნდეს მშვიდობა და კეთილმოწყობა, დე სასწაულებრივმა ძალამ ჯვარისამ განკურნოს ურიცხვი იარა, ამბოხებითა და შიდა შუღლით დამჩნეული და მადლი უზენაესისა წარმატებით დააგვირგვინებს განზრახვათა და ლუანლთა ჩვენთა ქართველთა ერის გადასარჩენად, მის სადიდებლად და წამოწყებული წარსამართებლად. თუმცა, დავშთებით თქვენდამი იმპერატორებითი ჩვენი წყალობით თქვენდამი მარად კეთილგანწყობილნი".

დედანზე თვით მისი იმპერატორებითი უდიდებულესობის ხელითაა წაწერილი:

„ალექსანდრე“

მოსკოვი

ოქტომბრის 15, 1801 წლისა.

ამ განკარგულების კვლად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ანტონი II ყოვლადუსამღვდელოეს მთავარეპისკოპოსებთან იუსტინე სამთავროელთან, არსენი თფილელთან, სტეფანე რუსთველთან და მთელ სამღვდელოებასთან ერთად, ყველა შემოსილი, ზარის რეკითა და ხალხის დიდი თავშეყრისას გავიდა ქალაქიდან სინმიდის შესახედრად. ანტონი II-მ მიირქვა წმ. ჯვარი საქართველოს მეფე გიორგი XIII-სთან სრულიად რუსეთის ელჩად წამყოფი

პუტატებთან ერთად, რომელმაც რუსეთის სამარადისო მფარვლობა გამოითხოვეს, მოსკოვში [ალექსანდრე I-ის მთარგ.] მეფედ კურთხევაზე ჩავიდა. 1803 წელს, საქართველოში თავად ციციანოვის ჩამოსვლის მერე, ის რუსეთში გამოიძახეს.

კოვალენსკის ხელთაგან, ემთხვია მას და სამღვდელოებას გადასცა, რათა ქალაქში საღვთო მსვლელობით ის სიონის ტაძარში მისატანად წაესვენებინათ. სანუგეშოა ეს ხანა მართლმადიდებელი დედაქალაქისთვის საქართველოს ეკლესიისა, რომელმაც რუსეთის ხელმწიფის ნებით გულში ჩაიკრა წმ. ნინოს ჯვარი, მისი 52 წელი სხვაგან გულისმომკვლელი ყოფნის მერე. დიდი ხანია ეწადათ ის საქართველოში ენახათ მეფე ირაკლი II-სა და გიორგი XIII-ს, ოღონდ მცდელობა მათი, ხვენწა-მუდარა ვახტანგ მეფის რუსეთში დარჩენილ შთამომავალთა მიმართ, ამოა იყო. ვახტანგის ჩამომავალთ, ქართლის ტახტის პირდაპირ მემკვიდრეებს, არათუ გულშემატკივართ, არამედ მტრულად განწყობილთ მეფეთა ირაკლისა და გიორგისადმი ამქვეყნიურ ზრახვათა გამო, არ სურდათ ეს სინმიდე მათთვის დაეთმოთ. სამაგიეროდ, როგორ გამოხატა თავისი კეთილნაშობობა, დააბრუნა ის იმან, ვინც შეიყუარა თანამორწმუნე მხარე, მძლეთამძლე ხელით ყველგან მშვიდობა და კეთილდღეობა დაამყარა და მებრძოლი სამეფო მოხეიმედ აქცია, საუკუნოვანი შფოთის შემდგომ, დამშვიდებულთა მღვდელმთავართა მმართველობის ქვეშ.

გ. ყოვლად წმიდა ღმრთისმშობელი ნიშოვანი. ღირსშესანიშნავია მისი რუსულ-ქართული წარწერა:

„Истинное изображение с чудотворной иконы Имеры в Грузинском монастыре Знамения Пресвятыя Богородицы и сия икона создана сиятельным царем Георгием Багратионом в 5826 году 1-го января“

„ხატი ესე ლუთის-მშობლისა ვედრებისა აღშენებული ბრწყინულისა გიორგი ბაგრატიონისა სასწაულ-მოქმედი“.

ეს ტაძარი კახეთის სამოსახლო გურჯაანში არის და ხატის რუსულ წარწერასთან თანახმიერებით ხალხი მას „ლუთაების“ (ე.ი. მაცხოვრის) მონასტერს ეძახის. ის ძალზე დიდი და მშვენიერად ნაგებია. წელი არასწორადაა მითითებული. უნდა იყოს 6826 და მაშინ საქართველოში მეფე გიორგი ბრწყინვალის ანუ V-ის მეფობა გამოგვივა (1318-1346 წწ.). არ ვიცით, როგორ აღმოჩნდა იგი თფილისის სიონის ტაძარში. სხვადასხვანაირ და უხეიროდ შედგენილ ქართულ-

სა და რუსულ წარწერებში ხატის მოჭედვა კი არა, ტაძრის შექმნაა მითითებული^{LVII}.

დ. წმ. ნინოს ხატი, ფრიად ძველი, იგი მშენებელი იყო ნინოწმინდის 1817 წელს გაუქმებული საეპისკოპოსოს ტაძრისა კახეთში. თფილისში ის 1825 წლის ახლოს გადმოიტანეს ამ ძველისძველი, წარმართული ხანის ნაგებობის, ჯერ კიდევ წმ. ნინოს დროს ქრისტიანულ ტაძრად გადმოკეთებული წარმართული ბაგინის, კამარის ჩამოქცევის შემდეგ. 1847 წელს ძველი ტაძრის ნაშთებზე, დანგრეულის მასალითვე ააგეს მცირე ეკლესია, ვგონებ, ძველი სალოცავის გეგმის შეუნარჩუნებლად^{LVIII}.

ხატის ქვედა დაფა ერთიანად წმ. ნაწილებითაა მოფენილი, შუაში კი, ნაწილთა მომცრო შესალაგებს შორის ძელი ჭეშმარიტის ნაწილიცაა. ყველას ბერძნული წარწერა აქვს, ძნელად ამოსაკითხი, რაც ხატის ბერძნულ წარმომავლობას ამტკიცებს. ეს ხატიცა და ორი სხვა მოსახსნელი კარიც (მათზე ჯვარცმისა და წმ. იოანე ნათლისმცემლის და ყოველთა წმინდანთა ამობურცული გამოსახულებებია), მოოჭვილია სხვადასხვა ფორმის და ზომის 37 მწვანე ზურმუხტით, 28 მარგალიტით, 29 წითელი ლალით, რომელთაგან ორი ზომით იქცევს ყურადღებას და ერთი დიდი ოთხკუთხა იაგუნდით. ოქროს მოჭედილობის თავზე შემდეგი ასომთავრული წარწერაა:

„წმიდაო მოციქულო ნინო, მეოხ-მეყავ ორსავე ცხოვრებასა მეფესა არჩილს, რომელმან შემოგწირე ესე სულისა საოხად და მეფობისა ჩუჴნისა განსაძლიერებლად, შევამკევ ხატი ესე“.

გადმოცემით ეს არჩილი – არჩილ პირველია, წმინდანი და მონაგე (668-718 წწ.). მე კი მგონია, რომ აქ მოხსენიებულია ერთ-ერთი ამ სახელის ორ პატრონთაგანი, რომელთაც XVII საუკუნეში უცხოვრიათ.

XVII საუკუნის ნახევრამდე ეს პირქუში არქიტექტურის ტაძარი რვა შესასვლელით რვაქიმიან სქელ კედლებში ქრისტიანობისთვის უცნობი დანიშნულების, უცნაური განაყოფებითა და ნიშებით შიგნით, ურყევად მდგარა. ვერავინ ბედავდა შეხებოდა მის სანუკვარ სიძველეს – მოწმეს მის მიდამოში წმ. ნინოს ქადაგებისა, მასში კი

სპარსული პიროლატრიის საგზებლისა თუ ქართული წარმართობის კერპთა საკმევლის დაქრობისა. 1750 წლის ახლოს ნინოწმინდელ ეპისკოპოს მიქელს დაბრტყელებულ კამარაზე ზემოდან ქართული არქიტექტურის კონუსისებრი გუმბათის დადგმა მოეპირიანა¹⁰⁹, შორიდან თვალის წარმტაცია, მაგრამ მძიმე ტვირთი დაძველებულ ჯერეთ ქრისტიანობის წინანდელი კედლებისთვის. ეს დაშენება 1771 წელს უნახავს სიღნაღს მიმავალ მეფე ირაკლის და უთქვამს თავისი ნაღვანით მოტრიაბაზე ეპისკოპოსისთვის: „შენ შეამკე ტაძარი, ხოლო მოკალი იგი“. ზუსტად 40 წლის შემდეგ (1824 წელს) აღსრულდა სიტყვა ბრძენი მეფისა – მინისძვრამ ჩამოანგრია გუმბათი. 1848 წელს დანარჩენი კედლებიც დაუნგრევიათ და ნანგრევთა ნარჩენებისგან ააშენეს უბადრუკი არქიტექტურის ეკლესია და ის მღვდელთმსახურებისთვის აკურთხეს.

Etiam periere ruinae – კვლავ განქრა სიძველე!

ე. იკონოსტასს ამკობს ოთხი შესანიშნავი ხატი, მოსკოვური ხელობისა, მოოქრული ვერცხლის პერანგებში.

1. მაცხოვრისა, ცხოვრების სინმინდითა და ეკლესიის ბრძნულად გაძლოლით დიდებული საქართველოს ეგზარხოსის იონა მიტროპოლიტის შემონიშნული.

2. ღმრთისმშობლისა, 4041 ქალაღდის მანეთად ღირებული, ის იმავ იონა მიტროპოლიტმა ხევნით ნადეჟდა ივანეს ასულ მეშჩერსკაიასგან მოიპოვა.

3. წმ. იოანე ნათლისმცემლისა, მიტროპოლიტ იონასვე გამონერილი.

4. წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედისა და წმ. დიმიტრი როსტოველისა, იმავ იონა მიტროპოლიტის შეძენილი.

სიონის ტაძარში ყოფილა შესანიშნავი ასლი 1795 წელს დაკარგული ხატისა, რომელსაც რუსულ ეკლესიაში „ქართულს“ (Грузинская) უწოდებენ. რადგან საქართველოში ის ასეთი ნოდებულებით ცნობილი არ არის, აღწერის სისრულისთვის მოკლე ცნობასაც მოვიყვან იმის შესახებ, მას რუსეთში როგორც იცნობენ¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Материалы статистики Российской империи. Архангельская губерния.

როდესაც სპარსეთის შაჰმა აბასმა მიხეილ თევდორეს ძის (რუსეთში. მთარგ.) ზეობაში დაიპყრო საქართველო და აქედან მრავლისმკურნალი უფლის პერანგი წაიღო, სპარსელებმა საქართველოდან მრავალი სხვა ხატი და სინმიდეც გაიტანეს. 1620 წლის ახლოს სპარსეთში მყოფმა რუსმა ვაჭარმა სტეფანმა ფულად შეიძინა ერთი სპარსისგან ოქრო-ვერცხლით შემკული ღმრთისმშობლის ხატი. იმ დროს იაროსლავში ვინმე გიორგის, რომლის საქმეებზეც იყო სტეფანი სპარსეთში, ძილში ღვთის მიერ ეუნყა სტეფანის მიერ შეძენილი საუნჯის შესახებ და ეთქვა, იგი არხანგელსკის გუბერნიის 1603 წელს დაარსებულ კრასნოგორის მონასტერში წარეგზავნათ. სტეფანის სპარსეთიდან ხატითურთ სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, გიორგიმ გაიხსენა თავისი ხილვა და ხატითურთ დვინის სანახებში, შავი თუ წითელი მთის სავანეში გაეშურა და სინმიდის შესამკობად ბევრი შენაწირიც მიიტანა. აქ წმ. ხატმა მრავალი სასწაულმოქმედებით გაითქვა სახელი. 1697 წლიდან „ქართული“ ღმრთისმშობლის ხატი 22 აგვისტოს მონასტრიდან არხანგელსკში გადმოასვენებენ ხოლმე და იქ წმ. ორმოცდღიურის მეოთხე კვირას ბრუნდება¹¹⁰.

მოსკოვში არის ნიკიტნიკებში „ქართული“ ღმრთისმშობლის ეკლესია, შესანიშნავი არქიტექტურისა. მარტინოვის შედგენილი ნიგნის „Русская старина“ (რეუელი 6, მოსკოვი, 1848) ხატზე ნათქვამია, რომ ის საქართველოდან ნაალაფევი ბაროსლაველმა ვაჭარმა ლაზარევმა სპარსელებს 1695 წელს გაუცვალა და მან სასწაულმოქმედებით გაითქვა სახელი მოსკოვში ყამიანობის დროს.

ყველაზე სასტიკად თფილისს ხვარაზმელებმა 1228, (უფრო ზუსტად, ისტორიკოს აბულფედის გადმოცემით, 1226) წელს, რუსუდან მეფის დროს ააოხრეს. აქ მძვინვარებდა ჯალალ-ედ-დინი, რომელიც მონღოლთაგან დამარცხებული, საქართველოდან 40000 ქართველით, სომხით, ალანით, ლეკით, ყივჩაღით, აბხაზით, ჯიქით იკონიის სულთნის წინააღმდეგ გაეშურა (1230 წ.). ეს საშინელი დარბევა აღწერილია მემატიანეთა მიერ. წავიკითხოთ, რას ამბობს მება-

¹¹⁰ Дни Богослужения православной церкви г-а Дебольского, часть I, СПб (изд. 3) გვ. 182.

ტიანე: ქართველთა ქმნეს ძლიერი ბრძოლა მეორე მხარეს ქალაქისა ე.ი. ისანს (ახლანდელი ავლაბარი), „ხოლო ვინათგან არლარა იყო ღონე და ლხინება ქალაქისა, ძლით დაარწმუნა მეფემან (რუსუდან) ნარსვლა. და ესრეთ საძლიერად ჯელთ იგდო ქალაქი სულტანმან, იწყო უბოროტესთა ბოროტთა ქმნად ქრისტიანეთა ზედა. ესოდენ მძევნარედ მოსრვიდა, რომელ სავსე იყვნეს ფოლოცნი, ხრამნი და წნარცუნი მოკლულთა მიერ და უმრავლეს მკუდართა მტკუარსა შეუტეობდეს. ამასთანა ასევე დამშვდნა ცუდ-რჯული იგი და ბილნი: მოიგონა სხუაცა სიბოროტე, რომლისა წსენება სირცხვლი მიჩნს, რამეთუ გლოვათა და ცრემლთა მიერ შევიცევი, თუ ვითარ განვარისხეთ მონყალე და შემწყნარებელი ღმერთი არა შეწყალებად ჩუენდა; იწყო რღუევად ეკლესიათა, ვიდრე საფუძველადმდე აღფხურა, რომლისთჳს იკადრა და ჯელ-ყო სიონისა გუმბათსა შემუსვრად და ზედ ბილნისა საჯდომისა მისისა აღშენებად, რომელი-იგი ჯიდითა მაღლითა და გრძელითა განჭიდა აღსლვად. და ესეცა შესძინა, რომელი სიონს მკვდრ იყო, ბრძანა მოყვანებად და ჯიდისა შესავალსა დადებად პირალმართ, და ბრძანა ყოველთა მათ პყრობილთა ქრისტიანეთა, მამათა და დედათა, იძულებით დათრგუნვა პატიოსანთა ხატთა და დატევება სჯულისა, უკეთუ არა ჰყონ, ნარკუეთა თავთა. მრავალთა უკუე ბრწყინვალე ძლევა აჩუენეს არა თავს-დებად შეურაცხებად წმიდათა ხატთა. ხოლო მრავალი სიმრავლე იპოვა ახოვნად, რომელთა მიიღეს გვრგვნი წამებისა, რომლისა აღრაცხვა შეუძლებელ არს სიმრავლისათჳს, რამეთუ ვჰგონებ, ვითარმედ ათ ბევრ აღინია რიცხვი მოკლულთა“¹¹¹ ს^{XX}.

¹¹¹ სომეხი ისტორიკოსები წერენ, რომ ხვარაზმელთა მიერ ქრისტიანთა ამონყვეტის შემდეგ ჯალალ-ედ-დინის სისხლისღერის შეწყვეტა ბრძანა და ერთი დღე დაკმაყოფილდა: ნებითა თუ ძალით ქრისტიანთა წინადაცვეთით, ქრისტიანული რელიგიის გარეგანი ნიშნების განადგურებით და ყველა ეკლესიის თავლად გადაქცევით. ეს ამბავი მათ ნაფისის „ჯალალ-ედინის ცხოვრებიდან“ მოაქვთ.

„სომხეთის ისტორია“, ნამჩინისა, ტ. III, გვ. 204 (სომხ. ენაზე).

ამ მსხვერპლთა შორის თფილისის შემოგარენიდან თუ ქვეყნის განაპირებიდან მოყვანილი ქრისტიანებიც შედიან. თვით თფილისის მოსახლეობა ამ ეპოქაშიც, თემურის დროსაც და XVIII საუკუნის ბოლოსაც 70 000 ნაკლები არ ყოფილა.

მატიანეებიდან არ ჩანს, რომ ვინმე ისეთი გამოჩენილიყო, ვისაც მივუსადაგებდით კიპრიანეს სიტყვებს: „ეს უბრძოლველად დამარცხებული მემორებია“ (De lapsis, გვ. 183).

ექვსი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა – თფილისის სიონიდან ვიდრე სამეფოს საზღვრებამდე – ქვეყნის სანყალობელი მდგომარეობა თუკი, წინასწარმეტყველ ესაიას სიტყვით ამბობენ მეთისტორიენი, არა მიეცა ღმერთსა რაოდენიმე თესლი ცხორებისა, ვიქმნებოდით, ვითარცა სოდომ და გვენეოდა ხვედრი გომორისა. უნებურად გვახსენდება სულთქმისა და გოდების წინასწარმეტყველის მრისხანე სიტყვები: მიგელოს სიმაღლე შენი, ასულო სიონისაო (იერ. 6,2) და ყოველი შუენიერება შენი.

ჩინგიზისგან ლტოლვილი ჯელალ-ედინის კვალდაკვალ თფილისში მონღოლთა ურიცხვი ლაშქარი შემოვიდა, 1239 წელს, ქალაქის ყველა ნაწილი ააოხრეს. მხოლოდ 1243 წელს ორი მეფის, დავით IV ნარინისა და დავით V-ის თფილისში გამეფების აქეთ ამოისუნთქა შვეებით ქრისტიანმა ერმა. ნიკოლოზ კათოლიკოსმა, მონღოლთაგან მეფეებთან ერთად პატივით გამოსტუმრებულმა, შემოიკრიბა განზრახული ქრისტეს სამწყსო და აღადგინა სიონის ტაძარი, საშინელებათა მოწმეცა და მცხოვრებთა ქრისტიანთა ღმრთისადმი სასოების საყრდენიც.

ღვთის რისხვა იყო თფილისში თემურის შემოსვლაც (1382-1398 წწ.)¹¹². ელიოზ კათოლიკოსი მთაში გაიხიზნა. ბაგრატ მეფე ოჯახითურთ თფილისის ციხიდან გამოიყვანეს. დაღუმდაო სიონში სიონის გალობანი, ამბობდნენ ბარბაროსები. ხოლო იერუსალიმის წმიდა სიმაღლეებზე აღნთებულ ნათელს ვერც უბედურებათა ზღვა ჩააქრობს, ვერც მის თავზე პირაშკმულ „საქანელთა ცისათა“ გრიგალები და პირველი წარღვნის ყველა საშინელება. სხეული კედება, მაგრამ ცხოველია და არ კედება სული.

¹¹² იხ. ჩემი თხზულება: „Описание города Душета“, გვ. 18 (Тиф. 1860). იგი მოთავსებულია V წიგნში გამოცემის „Записки Кавказского Отдела Императорского Российского Географического Общества“.

ძველი სამრეკლო 1425 წელსაა აშენებული. მისი ქვედა სართული ჩრდილოეთიდან კრავდა ზღუდის შესასვლელს. როგორც ნაშთებით ჩანს, ის ორსართულიანი ყოფილა. მისი ზედა დასრულება ჯერ კიდევ 1795 წელს დაანგრის სპარსელებმა¹¹³. 1816 წელს, ვარლამ მიტროპოლიტის დროს, დასავლეთ მხარეს ახალი სამრეკლო ააშენეს. არსებულ გეგმასთან შედარებით, რომლის მიხედვით ის ოთხსართულიანი უნდა აეშენებინათ, ერთი დაკლებულია თფილისში მინისძვრების შიშით. მასზე შემდეგი წარწერაა:

რუსულად:

„В царствование Александра Императора Всероссийского, сооружена тщанием Святейшего Синода члена митрополита Варлаама, экзарха всея Грузии. 1812 год“.

ქართულად:

დროსა ალექსანდრე პირუშლისა, იმპერატორისა ყოვლისა როსიისა, აღშენდა უწმინდესის სინოდის ჩლენის მცხეთის მიტროპოლიტისა, ქართლისა და კახეთისა და სრულიად საქართველოსა ექსარხოსისა და კავალერისა ვარლამ ქსნის-ერისთვს-ერისთვს დავითის ძისაგან. წელსა ჩყიბ-ქორონიკონსა ფ.

სამრეკლოს სიმაღლე 24 საუენით აღირიცხება. ძველი ზარებისგან არაფერი შემორჩა. 1818 წელს თფილისის მოქალაქეებმა დავით და მიხეილ სარაჯიშვილებმა შემოსწირეს სიონის ტაძარს მოსკოვიდან გამოწერილი, 57 ფუთისა და 27 ფუნტის წონის ზარი. 1824 წელს იონა მიტროპოლიტმა ეკლესიის ფულით გამოიწერა სხვა (102 ფუთი 23 ფუნტი), დანარჩენი პატარ-პატარა ზარები, რიცხვით რვა, ფულად სხვადასხვა დროსაა შეძენილი.

1848 წელს უგანათლებულესმა თავადმა მ.ს.ვორონცოვმა დაუთმო ტაძარს სიონის ღმრთისმშობლისას გაფუჭებული სპილენძის ზარბაზნები და ამ სპილენძისგან ჩამოასხეს 650 ფუთიანი ზარი¹¹³.

¹¹³ ამ ზარის ჩამოსხმისა და სამრეკლოზე ატანის შესახებ მე ვნერდი როგორც რედაქტორი „Закавказский Вестник“-ისა (N47) 1848 წლისა და N37 1849 წლისა).

ზარების გამოყენება საქართველოში ისევე ძველი ამბავია, როგორც დასავლეთში. ქართველები ასევე მონივნით ეკიდებოდნენ მათ ხმებს და

ტაძარში შემორჩენილ სამსახურებელთაგან შესანიშნავია შემდეგი:

1. პატრიარქის გვირგვინი სფეროთი, რომელზედაც დამყარებული იყო ოქროს ჯვარი, ორმხრივ მსხვილი ალმასებით შემკული. მას ურიცხვი სხვადასხვა სახისა და ზომის ალმოსავლური თვალი და მარგალიტი ამკობს. 1811 წელს კათოლიკოსმა ანტონი II-მ ის რუსეთში გადაიტანა, მისი გარდაცვალების შემდეგ კი ნიჟნი-ნოვგოროდიდან თფილისს ის ათანასე ეპისკოპოსმა დააბრუნა. ის 7000 ვერცხლის მანეთად იყო შეფასებული. ის 1830 წელს მიტრად გადმოაკეთეს და მოხსნეს ალმასის ჯვარი, როგორც კუთვნილება პატრიარქის გვირგვინისა.

ძველთაძველ მეფეთა ღვთისმოსავობით და ერის გულმოდგინებით მცხეთის ტაძარს უხვი შემოწირულობანი შემოსდიოდა მის მწყემსმთავართა თავის სამკაულად, იმ მოხუცთა სახედ, რომელნიც იოანე მოციქულის ხილვაში ოქროს გვირგვინოსანნი ღმრთის საყდარს წარუდგებიან (გამოხ. 14,4).

ამ მიტრის მასიურობა გვიჩვენებს, რომ მას კათოლიკოსს თავზე ძალზე იშვიათად თუ დაადგამდნენ.

ამბობენ, რომ გვირგვინს შემოსდევდა ასომთავრული წარწერა, რომელშიც შიო მოიხსენიებოდა. კათოლიკოს-პატრიარქთაგან ასე ერთსა ერქვა და ის ეკლესიას ალექსანდრე I-ის დროს (1413-1442 წწ.) მართავდა.

2. მიტრა ოქროსი, ჭედური. მასზე ზევით ალმასის ჯვარია ალმოსავლური თვლების მრავალრიცხოვანი სამკაულით. მის შესამკობად

მათ ისეთსავე არაჩეულებრივ ძალას მიაწერდნენ, როგორსაც აღნიშნავს ლატერანის ზარის წარწერა, მოყვანილი მანჰაიმის მიერ, Hist., 1449

Colo veram Deum, plebet voco et congreto clerum

Divos adoro, festo doceo, defunc-tios ploro, pestem demonesque fugo (თაყვანს ვცემ ჭეშმარიტ ღმერთს, ეუხმობ ხალხს და ღვთისმსახურებს თავშესაყრელად. ღმერთს შევთხოვ, საზეიმოდ ვემზადები, გარდაცვლილთ ვგოდებ, განსაცდელს განვდექნი).

ზარის პირველი ახმიანებისას ქართული ეკლესიის ქრისტიანები ახლაც წმ. ჯვარს გარდისახავენ ხოლმე; ზარს აქუხებენ სეტყვის, მინისძვრის და ა.შ. დროს.

გამოყენებულია 86 ალმასი, 537 იაგუნდი, 16 ზურმუხტი, 520 ფირუზი, 95 მარგალიტი და სხვა ქვებიც. ბევრი მათგანი ფრიად დიდი და ძვირადღირებულია.

ეს მიტრა ალავერდის ეპისკოპოსთაა, უპირველესთა კახეთში, რომელსაც XV საუკუნიდან საკუთარი მეფენი ანუ მპყრობელნი – კახთ-ბატონები ჰყავდა. XVI საუკუნიდან ალავერდელეები თავის მიტრებსაც ჯვრით ამკობდნენ, საქართველოს კათოლიკოსთა მიტრის კუთვნილებით. იგი თფილისის ალავერდის ეპარქიის გაუქმების კვალად, 1818 წელს ჩამოიტანეს.

მიტრას ჯვარი, ქერობინი, მაცხოვრის და ღმრთისმშობლის, მახარებელთა, წმ. გიორგისა და წმ. იოანე ნათლისმცემლის ხატები ამკობს. ეს მიტრა ძალიან ძველია, მას განახლებაც ეტყობა. მისი მამკობი ბევრი თვალი დაკარგულია.

მასზე შემდეგი წარწერაა:

„მეფეთ მეფისა ჯელმნიფის თეიმურაზის და დედოფალთ-დედოფლის ქართუშტო ჯელმნიფეთ ასულის ხორეშანის რძალმან და პირმშოსა სასურჭლისა ამ ორთ ჯელმნიფეთ შკლის ბატონის შვილის დავითის ცოლმა ელენემ.

მე დედოფალმა მესხთა თვთ დიასამიძის ასულმან შემოგწირე. ღუანლითა მძლეო, ტყუშთა მხსნელო, დიდო მთავარ-მონამეო გიორგი ალავერდისავ, შემოგწირე, ამ ჯელმნიფების მოსახსენებლად და ჩემი შვილისა.

ჰყავ მხნედ ბრწყინუალის ბატონის შკლის ლუარსაბისა და ბატონის-შკლის გიორგის და ნესტან-დარეჯანისა დედოფლისა მოსახსენებლად და ჩემი შკლის მეფის ერეკლეს სადღეგრძელოდ და სახსენლად მისის ცოლ-შკლისა.

და ქეთევან დედოფლის სადღეგრძელოდ, მისი ქმრის, შკლის და ჩემის სულის მოსახსენებელ. ამ დროს რომ დიდ რუსეთის ჯელმნიფი-დამ შაჰ-სულეიმანთან მოველ ისპაანს და იქა გავაკეთებინე, ჩემი ჭირნახული ამა-ზედ დავადე.

ან ვინც გამოსწიროს ან გირაოდ დადუას, ან სხუაგან წაილოს, ალავერდის მეტმა ესე, ღმერთი რისხავს, წმიდა ღუთის-მშობელი,

წმიდა გიორგი, მთავარ-ანგელოზი, წმიდა დიმიტრი, ძელი ცხოველს-მყოფელი, ყოველნი წმიდანი მღუდელ-მოდღუარნი. ამინ. ქორონიკონსა ტოა (1683).

ვინც ამითი სწიროს, შენდობით მომიხსენიოს.

მარიამ.

ამის სარქარი პაპუა ბებურიშვილი“.

წარწერაში მოხსენიებული ელენე იყო ასული ლეონ დიასამიძისა, ტომით მესხეთიდან (ახლანდელი ახალციხე). ის ცოლად გაყვა კახეთის მეფე თეიმურაზ I-ის და მისი მეუღლის, ქართლის მეფის სიმონ I-ის ასულის ხორეშანის ძეს, დავით ბატონიშვილს.

მისი ძენი გიორგი და ლუარსაბ 1650 და 1659 წელს გარდაიცვალნენ. მისი ასული ქეთევან ცოლად გაყვა არჩილ მეფეს, მეფე ვახტანგ V-ის ძეს. მას ორი ვაჟი და ერთი ასული ჰყოლია.

დედოფალი ნესტან-დარეჯან, მეფე თეიმურაზ I-ის ასული, ცოლად გაყვა იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ს და მოკვდინებულ იქნა 1668 წელს. რაც ირაკლის შეეხება, ის რუსეთში აღიზარდა, ცოლად კი ანა ჩოლოყაშვილი ჰყავდა. დედამისი, ელენე, რუსეთში ორგზის ყოფილა, მოსკოვიდან დაბრუნების მერე კი, 1678 წლის ახლოს, ის-ფაშანშიც.

ხელრთვიდან „მარიამ“- ჩანს, რომ მიტრა ტაძრის საღაროში ვილაც გამოჩენილი სამეფო გვარის პირმა მიაბარა და თავისი სახელიც შესძინა მარადის მოსახსენებლად. ვინ არის ეს მარიამი, ჯერჯერობით არ ვიცით.

3. მიტრა სამთავროელი ანუ მცხეთელი მთავარეპისკოპოსების, უპირველესთა საქართველოს ეკლესიაში კათოლიკოს-პატრიარქის შემდეგ. იგი მთლიანად სხვადასხვა ზომის მარგალიტისა და უამრავი ძვირფასი აღმოსავლური თვლისაგანაა, როგორებიცაა: იაგუნდები, ლალები, ზურმუხტები, ფირუზები, სარდიონები და სხვ. თავთავიანთ ადგილებზე ჩასმულია შესანიშნავი ნახელავი ხატები მაცხოვრისა, ღმრთისმშობლისა და სამი წმ. მღვდელმთავრისა: წმ. ბასილის, წმ. გრიგოლ ღმრთისმეტყველისა და წმ. იოანე ოქროპირისა.

სიონის ტაძარში ის 1818 წელს სამთავროს საეპისკოპოსოს გაუქმებისას გადმოიტანეს.

4. მიტრა ვერცხლისა, ნაჭედი, მოოქრული ვერცხლის ჯვრით. ის 1820 წელს ალავერდის ტაძრიდანაა წამოღებული. სხვა ხატებთან ერთად აქ წმ. დიმიტრი როსტოველისაც არის. ის რუსეთიდან ალავერდის მთავარეპისკოპოსმა ზენონმა ჩამოიტანა¹¹⁴ და ალავერდის ტაძარს შესწირა. მასზე შემდეგი ქართული წარწერაა:

„ღმერთო, შეიწყალე ზენონ ალავერდელი“.

მრავალ სხვა მიტრათაგან ღირსშესანიშნავია: ერთი მროველებისა, მუდმივი არევა-ანოკების გამო დაკნინებული და, ამიტომ, 1818 წელს გაუქმებული რუისის ეპარქიიდან და ერთიც, 1827 წელს მოსკოვიდან იონა მიტროპოლიტის გამონერილი. იგი ძვირფასი არ არის, მაგრამ დიდი მწყემსმთავრის სათნოებათა სიმდიდრის გამო ნატიფი და მდიდრულია.

ამ მიტრებიდან პირველი მღვდელმთავართა გრიგოლისა და ნიკოლოზის ნაქონია.

1. გრიგოლი, ქართლელ აზნაურ გარსევანიშვილთა გვარისა, 1764 წელს წინამძღვარი იყო, ნიკოლოზ მროველის ამაღლებაში მყოფი. მოსკოვში ის არქიმანდრიტის ხარისხში აიყვანეს, იპატის მონასტრის მოპირდაპირე ეკლესიაში, კახეთის მატანის წმ. პერანგის დასვენების სახელობის მონასტრის თავად. საქართველოში წარმოგზავნილი, თავისი მონასტრისთვის იკონოსტასითურთ, ის ხარჭაშნელ ეპისკოპოსად აღაზარისხეს და ის კვლავ მონასტერში გაემართა. 1791 წლის ივნისში მეფე ირაკლი II-მ მას ანტონი I კათოლიკოსისა და ანა დედოფლის აღსრულება ამცნო და მანაც რუსეთში დარჩენა

¹¹⁴ წმ. სინოდის არქივის საქმეთაგან (N215 1766 წლისა), ჩანს, რომ იერუსალიმად მიმავალ ზენონს, თურქეთთან ამტყდარი ომის გამო რუსეთით წასვლა მოუხდა. ის მივიდა ბაიბურთს, სადაც თურქებმა დააკავეს. შემდგომ ის ბერძნებმა საიდუმლოდ ტრაპეზუნდს წაიყვანეს, იქიდან კი საიდუმლოდვე კონსტანტინოპოლს. კონსტანტინოპოლის პატრიარქის რჩევით, ის ათონის მთის ერთ-ერთ ბერს, რუს მღვდელ-მონაზონს მოსკოვს ჩააყვია. იმ დროს იგი დაბადებიდან 65 წლისა იყო. 1767 წლის აპრილში მან მიიღო პასპორტი და ასტრახანით საქართველოში გამოემგზავრა.

ჯერჯერობით სხვა ცნობები მასზე არ მომეპოვება.

გადაწყვიტა. ის ასტრახანს მოვიდა და დაბინავდა უფლის ფერისცვალების მონასტერში და 4-5 სექტემბრის ღამით, 1797 წელს გარდაიცვალა. ის იმავ მონასტრის ქვედა ეკლესიაში დაკრძალეს¹¹⁵.

2. ნიკოლოზ მიტროპოლიტი რუისის საყდარზე კათოლიკოსმა ანტონი I-მა 1780 წელს ხელდასხა, მან მოიარა იერუსალიმი, ინახულა სინას მთა და შემდგომ, 1795 წლის 29 ნოემბერს, კიევს ჩავიდა. აქედან ის კიევში აღსრულებული იმერეთის კათოლიკოსის, მაქსიმეს, ძმასთან, ანტონი წინამძღვართან ერთად ასტრახანის გავლით საქართველოში წამოვიდა.

მოხუცებულობისა და ავადმყოფობის გამო ნიკოლოზ მიტროპოლიტი ასტრახანში 1806 წელს 1 ნოემბერს წმ. იოანე წინამორბედის მონასტერში, ცხოვრების 98-ე წელს აღესრულა და იქვე, შემოსასვლელ ბჭეში, სამრეკლოს ქვეშაა დაკრძალული, საკუთარი ანდერძისაებრ. მისი მწყემსმთავრული სიღარიბით, მის მერე ერთი, მინაზე დახატული, პანაგია დარჩა, ისიც 50 მანეთად დაგირავებული. შემდგომ დროს გამოსყიდული, ის მოაქამომდე სიონის ტაძარშია.

დაკრძალეს იგი მონასტრის სახსრებით¹¹⁶.

ეკლესიის სხვა სამსახურებელთაგან, სიძველით, სიმდიდრითა და წმიდა ტაძრისადმი მათ შემომწირველთა ვინაობით ყურადღების ღირსია:

1. სატრაპეზე ჯვარი, ვერცხლისა, ოქროცურვებული, წონით 4 1/2 ფუნტი და 24 მისხალი, სიონის ტაძრისთვის ძღვნად კიევიდან, საქართველოს ექზარხოშის, იონა მიტროპოლიტის მიერ 1832 წელს გამოგზავნილი.

2. ბარძიმი ვერცხლისა, ოქროცურვებული, წონით 5 ფუნტი და 15 მისხალი, 1832 წელს ძღვნად რუსეთიდან იონა მიტროპოლიტის გამოგზავნილი.

3. ფეშხუმი, იონა მიტროპოლიტისვე მოძღვნილი.

დაფარნები, ჟოლოსფერ ხავერდზე ოქრო-ვერცხლით ნატიფად ნაქარგი, შემომწირველის ასომთავრული წარწერით. იგი გახლავთ

¹¹⁵ უნმიდესი სინოდის საქმე 1795 წლისა, N282.

¹¹⁶ იქვე.

საქართველოს დედოფალი ანახანუმ ანუ ანა, მეორე მეუღლე მეფე თეიმურაზ II-ისა, რომელიც მან 1746 წელს მოიყვანა. წარწერიდან ჩანს, რომ მან ეს დაფარნა საკუთარი ხელით ამოქარგა და გულმოდგინედ შეწირა იგი წმ. სიონს თფილისში – მის „ცათა მობაძვსა ეკკლესიასა“.

კანდელი ვერცხლისა, ს.პეტერბურგიდან სიონის ტაძრისთვის ძღვნად მეფე ირაკლის ძის, ფარნაოზ ბატონიშვილის 1827 წელს გამოგზავნილი; წონით 41 მისხალი.

კანდელი ვერცხლისა, წონით 40 მისხალი – 1823 წელს შემონანიარი ქართველი ბატონიშვილის სალომესი, ირაკლი II-ის ძის, იულონ ბატონიშვილის მეუღლისა.

კანდელი ვერცხლისა, წონით 140 მისხალი, შემონანიარი ქეთევან ბატონიშვილის, თავად ივანე მუხრან-ბატონის მეუღლისა და მეფე ირაკლი II-ის ასულისა.

გადასაფარებელი ყოვლადუსამღვდელოესი იოანეს, მანგლისის ეპისკოპოსის¹¹⁷ საფლავისა თფილისის მოქალაქის, მიხეილ სარაჯიშვილის შემონანიარი; მწვანე ხავერდისაა, მასზე კი მისი მღვდელმთავრული წოდების ნიშნები – კვერთხი და არწივი ამოქარგული.

ლანკანი დიდი, ვერცხლისა, ალავერდის მიტროპოლიტის იოანე ბოდბელის¹¹⁸ 1814 წლის 12 დეკემბრის წარწერით (წონით 320 მისხალი) და ხელსაბანი (წონით 162 მისხალი), ასეთივე წარწერით.

კვერთხი ვერცხლისა წარწერით:

О пресвятая Владычица Мати Христа моего, прими от раба твоего Николая О니кова – моления сие приношение, весу 4 фунта и 21 золотник. [ყოვლად წმიდაო მეუფავ, დედაო ქრისტეს ჩემისაო, მიიღე ეს, ძღვენი სალოცველად მონისა შენისა ნიკოლოზ ონიკაშვილისა, წონით 4 ფუნტი და 21 მისხალი].

ჭალი, სიონის ტაძრის დიდებულად გამანათებელი. ის გუმბათის შუაგულზე ჰკიდია. ის სავსებით შეეფერება თვით ტაძარსაც და

¹¹⁷ მის შესახებ თავის ადგილზე, სიონის ტაძრის საფლავების აღწერისას ნაიკითხავთ.

¹¹⁸ ის 1837 წელს გარდაიცვალა.

ტაძრის მოხატულობასაც. გამოიწერა იგი პარიზიდან და შემოსწირა ნამდვილმა სახელმწიფო მრჩეველმა ვ.ა. ინსარსკიმ. შემწირველს, რომელსაც საქართველოში უმსახურია და ჩვენში კეთილმოსაგონარი დარჩა, შეუძლია ამ ჭალზე იგივე თქვას, რაც ათონის ივერთა მონასტრისადმი შემოწირულ კანდელზე ერთ-ერთი პალეოლოგოსის წარწერაშია ნათქვამი: ჩემი ღოცვაა ესე.

ამ ჭალით შეცვალეს თავად ციციანოვის მიერ 1804 წელს რუსეთიდან გამოწერილი სპილენძის ქორკანდელი.

საკოსები პატრიარქის ანტონი II-ისა, 1828 წელს მისი გარდაცვალების შემდგომ ჩამოტანილი; ერთი მათგანი ძვირფასი სპარსული ფარჩისაა, ძვირფასი თვლებით შემკული. 1818 წელს საეპისკოპოსოების გაუქმების კვლად აქ სხვადასხვა ეპისკოპოსთა სხვა ნივთებმაც მოიყარა თავი.

შესანიშნავია საკოსი სპარსული მდიდრული ფარჩისა, 1820 წელს გენერალ-ლეიტენანტის ა.პ. ერმოლოვის მოძღვნილი.

ბევრია სხვა შესამოსელიც, ძველ მეფეთაგან დანაშთენი და შემდგომ მარიამ დედოფლის, მეფე გიორგი XIII-ის მეუღლის, გამოგზავნილი. მათ შორის მის მიერვე მოსკოვიდან გამოგზავნილი ომოფორიც.

დიდებულია სამთავროელ ეპისკოპოსთა ომოფორი, წინანდელი ქართველი ქალების დახატული და ამოქარგული (ეს ხელოვნება ან დაკარგულია), 12 საუფლო დღესასწაულის გამომსახველი. შემდგომ ის ევლოგი ჭერემელის ხელთ იყო¹¹⁹.

ამავ სიონის ტაძრიდანაა წაღებული 1681 წელს მეფე არჩილის მიერ მოსკოვს მანგლელ ეპისკოპოსთა ის მიტრა, რომელიც მასზე

¹¹⁹ ევლოგი ჭერემელი რუსეთს 1795 წელს ჩაეიდა. იგი თავად ავალიშვილთაგანი იყო და თავის მოხსენებაში თავს მოიხსენიებს ძმად თავად ჭავჭავაძის მეუღლის, რომელიც უზენაესი განკარგულებით მიემგზავრება ს. პეტერბურგს ქმართან, სამეფო კარზე საქართველოს ელჩთან. გაიოზ ეპისკოპოსმა და ასტრახანის ვიკარიმ, ტომით ქართველმა, დაადასტურეს ევლოგის ნათქვამი. მოგვიანებით (25 თებერვალს 1796 წლის) მას ნება დართეს რუსეთში საცხოვრებლად დარჩენილიყო. ის მოსკოვს, 1805 წლის ახლოს გარდაიცვალა..

ევლოგი უკანასკნელია 1800 წელს გაუქმებული, ლეკთაგან იავარქმნილი ეპარქიის მღვდელმთავართაგან (ნმ. სინოდის არქივის საქმე 1795 N281).

წარწერით რუსუდან მეფის დროსაა (1223-1242 წწ.) შექმნილი და რომელშიც ინახებოდა და მოაქამომდე ინახება კონსტანტინე დიდის მიერ მირიან მეფისთვის (318-342 წწ.) გამოგზავნილი უფლის სამსჯავლი, მოაქამომდე მოსკოვის მიძინების ტაძარში დაცული. ეს მიტრა, სამსჯავლის სინმიდითურთ თფილისის სიონში გადმოიტანეს თამარ მეფის (1172-1212 წწ.) შემდეგ მონღოლთა და, შემდგომ, თურქთა მიზეზით აშლილობის გამო, რაც მანგლელ მწყემსმთავართა ეპარქიას აშფოთებდა.

ძვირფასეულობიდან ტაძარში არის:

1. მარგალიტები, გაცვეთილი ძველი შესამოსლებიდან მოხსნილი, წონით 311 მისხალი. ყველა ისინი ჯერ კიდევ 1833 წელს საქართველოს ექზარხოსმა მოსემ დაბეჭდა.

2. მარგალიტის ჯვარი, ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ძველი საკოსიდან მოხსნილი.

3. ამბარჩა (ქალის გულმკერდის ჯვარი), მთლიანად ოქროსი, რომლის შუაგული დიდი ზურმუხტითაა შემკული, მის ირგვლივ კი ოთხი იაგუნდი და სხვა ძვირფასი თვლებია.

პანაგიათა და, საზოგადოდ, ძველი ენკოლპიუმებიდან ტაძარში ღირსშესანიშნავია:

1. ხატი ღმრთისმშობლისა, ფიცარზე დანერილი, სიგრძით 2,2/4 გოჯი, სიგანით მიახლოებით 2 გოჯი; ის ოქროთია მოჭედილი და ფირუზებით, 3 მსხვილი და 6 მცირე ლალით და სხვა თვლებით შემკული.

2. ხატი ღმრთისმშობლისა, ოქროსი, მინანქრით განყობილ პერანგში ჩასმული, წმინდანთა ნაწილებითურთ (მათგან რამდენიმე ჩამოტეხილია).

3. ხატი ღმრთისმშობლისა, მოოქრული 6 ფირუზით, 3 მსხვილი მარგალიტით, 6 წვრილი იაგუნდითა და სხვა თვლებით შემკული ვერცხლის პერანგით.

4. პირიღეთისას ხატი ოქროცურვებული ვერცხლის, მინანქრით დაფარულ მოჭედილობით. ხატს ამკობს 5 მსხვილი ლალი, 5 ფირუზი და 34 ცალი მარგალიტი. ზოგიერთი ფირუზი ძალზე ძველია.

5. ათორმეტ საუფლო დღესასწაულთა ხატი, ძვალზე ნაკვეთი. ხატის გვერდები ოქროცურვებული ვერცხლითაა მოჭედილი. უკანა ფიცარზე წარმოდგენილია სახე ღმრთისმშობლისა. ხატში ჩასმულია წმ. ნაწილები. მასზე შემდეგი წარწერაა:

БѹДИ МИЛОСТИВ ГРЕШНОМУ СВЯЩЕННОМУ ПРОТОИЕРЕЮ Иессею Амброси-
шВИЛИИ [შეინყაღე ცოდვილი საღვთო დეკანოზი იესე ამბროსიშვილი].

გარდამოხსნა, მუქ-მწვანე ატლასზე მდიდრულად ოქრო-ვერცხ-
ლით ნაქარგი. ირგვლივ ქართული ასომთავრულით შემდეგი წარწე-
რაა: „გუნდნი ანგელოზთა განკრდეს“ და სხვ. ბოლოში მოთავსებუ-
ლი წარწერა მიგვითითებს, რომ ის მცხეთის ტაძარს ქრისტეს აქეთ
1742 წელს (ქართული ქორონიკონის 412 -ს) ელენე ბატონიშვილმა
შესწირა.

მცხეთის ტაძრიდან ის თფილისში უკეთესი გარდამოხსნის
უქონლობის გამო, 1812 წელს, საქართველოს ეგზარხოსმა ვარლამ
მიტროპოლიტმა გადმოიტანა.

გარდამოხსნა, წითელ ხავერდზე მდიდრულად ამოქარგული,
ოქრო-ვერცხლის პერანგით; ის გამოიწერა და სიონის ტაძარს 1830
წელს შესწირა ფელდმარშალმა თავადმა ვარშავისამ (იგულისხმება
პასკევიჩი, მთარგ). იმავე წელს მანვე მის თავზე საჩრდილობელი მო-
ანყო. ეს საჩრდილობელი ახალი იკონოსტასის მოწყობისას გაანად-
გურეს და მის ნაცვლად ახლა სხვა, უფრო მოხდენილია, თავად გრ.
გაგარინის ნახატის მიხედვით.

პანაგია ოქროსი, მომინანქრებული, უფლის ვედრების გამოსა-
ხულებით, აღმოსავლური თვლებით (137 ცალი) ძალიან მდიდრუ-
ლად შემკული. ამ თვალთაგან ზოგიერთი ძალზე მსხვილი და დიდად
ფასეულია. არის მასზე წმ. ნაწილების ჩასადებიც. პანაგია მცხეთის
ტაძარს ეკუთვნოდა და ძველად კათოლიკოსთა შესამოსელს ამკობ-
და. სიონის ტაძარში ის 1818 წელს საქართველოს ეგზარხოსმა, თეო-
ფილაქტე მიტროპოლიტმა გადმოიტანა.

პანაგია მოოქრული ვერცხლისა, ღმრთისმშობლის დედოფლად
კურთხევის ხატით¹²⁰. ქართული ხელობისა, აღმოსავლური თვლე-

¹²⁰ ეს სახე ბერძნული რიგისა კი არა, დასავლეთ ქრისტიანულია. ამგვარი ხატები

ბით შემკული, წმ. ნაწილთა ჩასადებებით, ის ნიჟნი-ნოვგოროდიდან 1828 წელს, კათოლიკოს ანტონი II-ის გარდაცვალების შემდეგ, ათანასე მთავარეპისკოპოსმა გამოგზავნა.

პანაგია კათოლიკოს ანტონი II-სა, უფლისა ჩვენი საიესო ქრისტეს ჯვრიდან გარდამოხსნის გამოსახულებით, ასევე აღმოსავლური თვლებით უხვად შემკული. გამოგზავნილია ნიჟნი-ნოვგოროდიდან 1828 წელს.

პანაგია ვერცხლისა, 1783 წელს მეფე ირაკლი II-ის რუსეთის მფარველობაში შესვლის გამოისობით. არწივის სახედ გაკეთებული. ამ დროიდან რუსეთის არწივი, ქართველ მეფეთა გერბში შეტანილი, მუდამ ჩნდება საქართველოში ჩამოსხმულ ზარბაზნებზეცა და საეკლესიო ჭალებზეც. იგი თფილელი მიტროპოლიტის მიქელის განყოფილია.

პანაგია უფლის ამალლების გამოსახულებით წარწერით:

მიტროპოლიტი თფილელი ათანასი. ჩლოა (1771 წ.).

იგი სამთავროს ტაძრიდან 1818 წელსაა წამოღებული.

პანაგია წმ. გიორგის გამოსახულებით, ალავერდელი ეპისკოპოსებისა.

პანაგია პალმის ხისგან გამოკვეთილი, ძალზე ძველი. ის იერუსალიმიდან XVIII საუკუნის დასაწყისში სინას მთის ეპისკოპოსმა დორეთემ ჩამოიტანა. მას ატარებდა თავისად იოანე რუსთველი¹²¹.

ტაძრის ნივთებში მოიპოვება: 1. კათოლიკოს-პატრიარქების ფოსტლები. მათ ღვთისმსახურებისას იცვამდნენ. საქართველოს ეკლესიაში მათი ხუცესთა მიერ მოხმარება წესად XIX საუკუნის დასაწყისამდე ყოფილა. მათზე არასოდეს ყოფილა ჯვარი, შემდგომ დროს რომის პაპებს მიკუთვნებული. 2. სამღვდელმთავრო კვერთხები ან არგანები – ვერცხლისა, ბრინჯაოსი და პალმის ხისა. ზე-

ჩვენში 1625 წლის აქეთ ლათინმა მქადაგებლებმა შემოიტანეს.

¹²¹ იოანე რუსთველი რუსეთს მეფე თეიმურაზ II-თან ერთად, 1760 წელს ჩავიდა და მეფესთან ერთად „ნევის ქვის პალატებში“ დადგა. მასთან ერთად ყოფილან ქრისტეფორე ნილენელ-არაგველი (რუსულად – Рабчинин), არქიმანდრიტი ფილიპე ბოდორნელი და 3 ეკლესიის მსახური. (უნმ. სინოდის საქმე 1760 წლისა N202.).

მოდან, უძველესი ქრისტიანული ნესისამებრ, ჯვარია გველის ორ თავს შორის, როგორც სიკვდილის სანრეტელზე გამარჯვება. ერთი ასეთ არგანთაგანი მუდამ იყო ხოლმე საჩრდილობლის ქვეშ მოწყობილ სამღვდელმთავრო დასაჯდომთან, საკურთხეველში კი არა, თავად ტაძარში, შენობის მარჯვენა ბურჯზე მიყრდნობილი. საქართველოს ეკლესიის ჩვეულებით, ეპისკოპოსები თავის კათედრალეებში ყოველთვის ამგვარი საჩრდილობლის ქვეშ იდგნენ, ლოცვათა და ღმრთისმსახურების მსმენელთ აკვირდებოდნენ და თვითონ (და არა მწირველი ხუცესი) აუწყებდნენ „მშვიდობა ყოველთა“-ს და მთელს „მრწამსსაც“ წარმოთქვამდნენ – როგორც შემოკლებულ გადმოცემას მთელი ქრისტიანული სარწმუნოებისა. ტაძრის აღდგენისას ეს საჩრდილობელი დაანგრის. მაგრამ მისი სიძველის მანიშნად მოაქა-მომდე ხელუხლებელია მცხეთის ტაძარში ორი საჩრდილობელი: ერთი კათოლიკოს-პატრიარქისა, მეორე კი, მარმარილოს სვეტებით, მეფეთა დასაბრძანებლად თუ დასადგომად^{XXII}.

ბიბლიოთეკა

თფილისის მიტროპოლიის სწავლულ მწყემსმთავართა შეგროვებული ძველი ბიბლიოთეკის წიგნთაგან ჩვენამდე არაფერმა მოაღწია. ტაძრის გუჯრებიდან ვიცით, რომ ელისე, დომენტი I, პავლე და სხვანი წიგნების შემგროვებლები ყოფილან. გონების ყველა ეს ნაწარმოები თფილისის ძნელბედობისას, უკანასკნელი ნაშთები კი თფილისის უკანასკნელი აოხრებისას გამქრალა. დაცარიელებული ბიბლიოთეკის უძვირფასესი საუნჯე ჩემს მიერ 1849 წელს ათონის მთიდან ჩამოტანილი ბიბლიის X საუკუნის ხელნაწერის გადმონაწერია. ის შესავსები და გამოსაცემია. თვით დედანი მე ათონზე გავაგზავნე. ჯერ კიდევ 1818 წელს ყოფ. რუსეთის ბიბლიურ საზოგადოებას სურდა იგი მოსკოვს გამოსაცემად ჰქონოდა, მაგრამ ათონელი ბერები შეეხევნენ იმპერატორ ალექსანდრე I-ს, ასლი დედნის მისი შესანახი ადგილიდან მოუშორებლად გადმოეღოთ. საამისოდ უზენაესის განკარგულებით დაინიშნა რუსეთში მცხოვრებ ქართველთა-

გან დაახლოებით ექვსი კაცი ნიკოლოზ დავითის ძე ჩუბინაშვილის ზედამდგომელობით. მაგრამ ამტყდარმა რუსულმა რევოლუციამ, შემდგომ კი ბიბლიური საზოგადოების დახურვამ შეაჩერა როგორც ქართული ბიბლიის გამოცემა, ასევე საუკეთესო 70 მწიგნობრის თარგმანიდან გადმოქართულებული დედნის ასლის შეძენაც. 1849 წელს ქართული მწერლობის დიდი მეცენატის, უგანათლებულესი თავადის მ.ს. ვორონცოვის განკარგულებით მე გამგზავნეს ათონზე ივერთა პორტაიტისის მონასტრისა და მისი წიგნთსაცავის მოსახილველად. ჩემი მოგზაურობის ერთი ნაყოფთაგანი ისიცაა, რომ ჩემი ხვეწნა-მუდარით სავანის ბერებმა მართლმადიდებელი საქართველო მისი ეკლესიისთვის უკიდურესად საჭირო ქართული თარგმანის დაბრუნებით დააჯილდოვეს.

ჩემი ზედამხედველობით და ხელმძღვანელობით საქართველოში ათონის წმ. მთიდან ჩამოტანილი ბიბლიის სამი გადმონაწერი გაჩნდა: ერთი სიონის ტაძრისთვის, მეორე სამეგრელოს მთავრის, უგანათლებულესი თავადის დავით ლეონის ძის დადიანისა, მესამე კი იმერეთის მიტროპოლიტის დავითისთვის¹²².

X საუკუნის ამ თარგმანის გარჩევისას და სხვა ძველი თარგმანის ნაწყვეტებთან შეჯერებისას მე დავასკვნენი, რომ საღვთო სჯულის წიგნები ქართულ ენაზე X საუკუნეზე ადრე და თვით V საუკუნეზე ადრეც იყო ცნობილი, ანუ იმ ხანისა, როდესაც სომეხი ისტორიკოსების მითითებით, მესროპმა საეკლესიო დამწერლობა გამოიგონა (ისტორია სომხეთისა, ჩამჩიანისა, ტ. I, გვ. 660-682, სომხ. ენაზე). ახლა იბადება კითხვა: როგორი დამწერლობით კითხულობდნენ ქართველები საღვთისმსახურო წიგნებს ქრისტიანობის დასაწყისში?

იმ ასოებით, რაც მესროპმა მოიგონა (410 წლის ახლოს), თუ იმ დამწერლობით, რომელიც ჯერ კიდევ ფარნავაზ მეფის დროიდან (ქრისტემდე III-სში) ჩნდებოდა აზორკისა და არმაზელის დროს

¹²² სამარყანდში, თემურის დედაქალაქში მოაქამომდგა შენახული მისი ლაშქრის საქართველოში ნალაფევი ქართული წიგნები. ეს ცნობა მეცნიერთა სამყაროს სომეხმა სწავლულმა ხეჩატურ ოვანისიანმა შეატყობინა, მრავალი აღმოავლური ენის მცოდნემ, რომელმაც სამარყანდის ერთ-ერთ კოშკში თემურის მოტაცებული წიგნები დაათვალიერა.

(87-103 წწ.), და დანერგილი ყოფილა „ნიმროდის წიგნი“, რომელსაც კითხულობდა მირიან მეფე (318 წ.) და რომელიც V საუკუნისთვის ვახტანგ I-ის ცხოვრებაშიც იხსენიება და რომლითაც დანერეს აბი-ათარმა და სიდონიამ წმ. ნინოს „ცხოვრება“ (319-434 წწ.). ცნობილია, რომ სახარების პირველი ქართული თარგმანი მეფე არჩილის (410-434 წწ.) დროისაა (იხ. ზევით).

რომ ჟამისწირვა, სახარების კითხვა და ლოცვის აღვლენა უკვე V საუკუნის ბოლოს ქართულად ხდებოდა, გვარწმუნებს გარდამოცემა წმ. საბას, პალესტინაში უდაბნოს დამაარსებლის (439-522 წწ.) და წმ. თეოდოსის, წმ. საბას „მეზობლისა“ და თანამედროვის შესახებ. ამ გარდამოცემიდან ჩანს, რომ ქართველნიც და თვით სომეხნიც, მაშინ ჯერაც მართლმადიდებლობისგან განუშორებელნი, ღვთისმსახურების რიგს თავის ბუნებით ენაზე აღასრულებდნენ (Boquillot, Hist de la Liturg. გვ. 250). და მრავლად მოაშურებდნენ წმ. საბას უდაბნოს საფარველს, წმ. თეოდოსის კი მის ლოცვით საფარველად მოსულთ სამი ერის ბერთათვის სამი სავანე ჰქონია; ესენი იყვნენ ბერძნები, სომხები და ქართველები (Iberes – ხარვეზებიან ხელნაწერში კითხულობენ „ბესსეს“ რადგან სურთ აქ სლავები იგულისხმონ).

ჩემს კუთვნილ, სწავლულ ზაქარია გაბაშვილის ნაქონ ხელნაწერში პროკლე დიადოხოსის „კავშირთა“, ბოლოში არის გადმომწერსხველის შემდეგი მინაწერი¹²³:

¹²³ ეს წიგნი, სხვაფერივაც შესანიშნავი, ჩემს ბიბლიოთეკაში შედიოდა და ერთი იმ 180 ხელნაწერთაგანია, რომელნიც მედავუთმე უგანათლებულეს თავად იოანე გრიგოლის ძე გარუზინსკის. რადგან მას უკვე ჰქონდა დიდი განძი ქართული წიგნებისა, რაც მას პაპისგან, იოანე ბატონიშვილისგანაც ერგო, ნასწავლი კაცისა და მეცნიერების მოღვაწისგან და სხვა პირთაგანაც, მე ხალისით დავთანხმდი მის ხელში ყოფილიყო ჩემი კუთვნილი გონებრივი საუნჯე ქართველი ერისა, მისი სასელოვანი და სამეუფო კეთილდღეობის ყველა საუკუნიდან მოსული. მას-ვითარცა მეფურ სათნოებათა წარმომავლობით მემკვიდრეს (როგორც პირდაპირ ჩამომავალს მეფე გიორგი XIII-სა), ქართული მწერლობის მოყვარულს, ერის სინამდის შემომნახველს, – დავუბრუნე მე ის, რაც მოიტანა მფარველობამ და ხელშეწყობამ მისი წინაპართა მხრიდან, ვისაც უყვარდათ ენა, მეცნიერებანი და სარწმუნოება იმ თავისი ხალხისა, რომელიც სარწმუნოებისა და ეროვნების მტრებთან მრავალსაუკუნოვანი რკინების შემდეგ რუსეთის მეფეთა გულმონყალე დაცვას ანდო თავი.

„მრავლითა ჟამითგან უწინარეს ეფთიმი და გიორგი წმიდათა მამათა მთარგმნელთასა; დავით და სტეფანე ქართუშლთა გუარი-სანი იერუსალიმს მიიწივნეს და მუნ შეემეცნნეს ელინთა ენა – მზე-ობასა. და მათ პირუშლად გარდმოთარგმნეს რაოდენნიმე საეკლე-სიონი წიგნი ბერძნულისაგან ქართულად, და არაბთა ენისაგანცა სამლთონი წიგნნი გარდამოიღეს მრავლითა შრომითა და შემდგომ მრავლისა ჟამისა აღეშენა საყდარი პორტაიტისა ლუთის-მშობლისა და მუნ შეკრბეს მრავალნი ქართუშლნი მონაზონნი. და მათ შორის გამოჩნდეს ეფთიმი და გიორგი სანატრელნი მამანი. და რაოდენნი-ცა დავით და სტეფანეს მიერ თარგმნილნი წიგნნი მწერალთა გა-ნერყუნეს, ამათ გაანრფელეს და განმართეს, და უმრავლესი ახლად გარდამოთარგმნეს. ამათსა შემდგომად გამოჩნდეს სამცხით ღირს-ნი მონაზონნი საბა თუხარელი და ეფრემ მცირე მონაფე იოანე პეტ-რინისა. ეს ეფრემ ფრიად აიძულა საბა თუხარელმან თარგმანებად რაოდენიმე წიგნთა, რომელნი არა თარგმნილ-იყუნეს ენასა ჩუშნსა, და გარდამოთარგმნა წიგნი დიონისი არიოპაგელისა და გრიგოლი ლუთის-მეტყუშლისა ლავსაიკონი, დავითის თარგმანი ორ-წიგნად, სჯულის-კანონი დიდი. და რომელიმე ცხოვრებანი და წამებანი წმი-დათაანი: თეოფილონ ისტორია. და თქმულნი კასიანე მონაზონისა-ნი. ხოლო ეფრემ იყო შავსა მთასა და ოდესმე იერუსალიმსაცა“.

ამ ნაწყვეტიდან არ ჩანს, მაინც როდის უცხოვრიათ წმ. წიგნების პირველ გადმომღებთ. მაგრამ წმიდა წიგნები თავდაპირველად რომ მართლაც არაბულით კი არა, ხოლო, უფრო სწორად სირიულისა და ქალდეური ენისგან გადმოიღეს, აჩვენებს თვით საკუთარი სახელე-ბი, ქართულ ენაში დღესაც სირიულ იდიომებს რომ მიყვება. მაგ.:

აბრამ – და არა ავრაამ, როგორც ბერძნულში;

აბელ – და არა აველ.

მელქისედეკ – და არა მელხისედეკ.

მოსე – და არა მოისეფ.

ამბა- და არა ავეა.

იესო – და არა იისუს.

იოზ – და არა იოვ.

პიალა – და არა ფიალ

თამარი – და არა ჭამარ

გადამწერთაგან შერყვნილი ამ წიგნების განმმარტველთ და სხვათა გადმომღებთა შენიშნეს, რომ ამ საკუთარმა წოდებულებებმა ქართველთათვის ავტორიტეტი შეიძინა და არ შეცვალეს ისინი 70 ბერძენ მთარგმნელთა თარგმანის მიხედვით, სადაც არ არსებობს ქალდეური და სირიული ასოები: ფ, ქ, ყ, ფ, თ და სხვა^{ლxxiii}.

საფლავები

ტაძრის გარშემოწერილობისა და სიმაღლეთაგან თვალი უნებურად მის მიწისქვეშეთში მიიწევს. მის ფენილზე მიმოფანტული ქვები – წარწერები, ნახევრად წარწერაგადასული თუ უწარწერო, მოგვიწოდებს შევიტყოთ, ვინ იყვნენ პირნი, მიწის უკუნეთს შეფარებული, იმ უკანასკნელი საყვირის მოლოდინში, რომლის ხმაზე ყველანი წარსდგებიან ღმრთის სიმაღლის სამსჯავროზე.

„თვით საფლავებსაც აქვს თავისი ბედი“ (*data sunt ipse quoque fata sepulchris*) უთქვამს იუბენალს.

თავი ავხადოთ ხრწნად ტაგრუცს და მის ქვეშ გახრწნილ ნეშტს დავინახავთ. ავიღოთ ქვები, მიწას შეზრდილი და წავიკითხოთ იდუმალი რუნებით დატანილი წარწერები. შევკითხოთ ქვებს, კედლებს, ისტორიას, ქარტიებს იმათ ცხოვრების თაობაზე, რომელთაც მომავალი ცხოვნებისა და აღდგომის მომლოდინენი, ცხოვრების სცენა მიატოვეს. მათმა სიკვდილმაცა და მათმა სიცოცხლემაც უნდა გაგვაგებინოს დროითი ცხოვრების იგივე ამოება და იგივე სასოება მარადისი ცხოვრებისა და, საზოგადოდ, ცხოვრების მეცნიერება, რაც მათ უკვე შეესწავლათ.

ეს საფლავნი, ნაშთნია სამარეთა ნანგრევებისა, რაც აღმოთხარეს მტრებმა ტაძრის შექმნის დროიდანვე – ჯალალ-ედინის ჟამს, რომელმაც იგი ორჯერ ააოხრა, ჩინგიზის, თემურის, შაჰ-აბასის და სხვათა ჟამს. ისტორია, გუჯრები და გარდამოცემა მოგვითითებს ტაძარში შესვენებულ შემდეგ პირებზე:

1) გურამი, მეფე-დამაარსებელი (574-600წ.). ამას ისტორია კი არა, გარდამოცემა გვეუბნება, რომლის საფუძველი თავის აგებულ შენობებში დაკრძალვის ადგილობრივი ჩვეულებაა. ამიტომაც მიგვითითებს გარდამოცემა ამ მეფესაც.

2) ადარნასე, თფილისის სიონის გამასრულებელი (619-639 წ.), თავის ძვალთშესალაგად მის კამარათა დამნიშნავი. ამავე, თავად ფავლენიშვილთა გვარში დაცული, გარდამოცემით აქ განისვენებს.

3) იოანე, ძმა ზაქარიასი, თამარ მეფის დროის მხედართმთავრისა. მან მართლმადიდებლობა 1090 წელს მიიღო, რუსუდან მეფის დროს (1227 წ.) ქვეყანაში მონღოლთაგან ატეხილი შფოთისას და XIII საუკუნის დასაწყისში გარდაიცვალა. მისგან წარმოსდგება თავად ფავლენიშვილთა საგვარეულო, რომელთაც წოდებულების დამატებად „მხარგრძელი“ აქვთ (რუსულად – мхарицелый). ეს გვარი დღესაც არსებობს ქართლში. მისი ძმის, ზაქარიას, შთამომავლობა სომხურ სარწმუნოებაზე დარჩა და გვარსახელთან „არღუთაშვილი“, იგივე წოდებულება „მხარგრძელი“ აქვს, თუმცა არასწორი რუსული თარგმანით „Долгорукый“. სომეხთა მეისტორიენი, ამ გადმოცემის საწინააღმდეგოდ, დაბეჯითებით წერენ, რომ ის სომეხეთშია დაკრძალული^{LXXIV}.

4) ევსტათი მცხეთელი, საქართველოს ეკლესიისთვის 600 წლის ახლოს წამებული, ტომით სპარსი, სპარსივე მხედართმთავრის ვეჟან ბუზმიელის მიერ თფილისში მოკვდინებული. მისი ხსენება 29 ივნისსაა. ნაწილი მისი ნეშტისა სიონის ტაძრის ტრაპეზს ქვეშაა, წმ. თავი – მცხეთის ტაძარში, დანარჩენი ნაწილები კი საქართველოს უმთავრეს ტაძართა რიცხვისაებრ დაყოფილი. ასეა კათოლიკოს ანტონი I-ის მითითებითაც¹²⁴. ასე რომ, მგოსნის სიტყვისაებრ, „ერთდროულად წმინდანთა ძვლებსაც მივაგებთ პატივს და მათ დამფარავ ტრაპეზსაც“.

Sic venerarier ossa libet.

Ossibusaltar et impositum.

¹²⁴ იხ. მისი სადიდებელი საქართველოს სამეფოს ჩინებულ პირთა, „წყობილსიტყვაობა“, ჩემს მიერ დაბეჭდილი (თფილისი, 1853 წ.), სტრ. 520-522).

Prudent. Peristeph. hymn. III. 121. (პრუდენციუსი)

და აღგვავსებს სული მეცნიერებისა, როგორც გამოცხადება-
შია: „და ვიხილენ საკურთხეველსა ქუეშე სულნი იგი მკუდართანი
სიტყვსათვს ღმრთისა (გამოცხ. 6,9).

5) საბა, სწავლოზად ნოდებული. განისწავლა ათონის მთაზე.
საქართველოში ჩამოსული ქრისტიანულსა და მართლმადიდებელ
სწავლებას მთელს ქართლსა, იმერეთსა, სამეგრელოს, კახეთს, გუ-
რიას, მესხეთსა და აფხაზეთში განაერცელებდა. გარდაიცვალა იგი
1150 წლის ახლოს. საქართველოს ეკლესია დღევანდლამდე კითხუ-
ლობს მარტყოფის მონასტრის პირიღეთისას ხატის დღესასწაულის
მის მიერ შეთხზულ კანონს. მასვე უმადლის ეკლესია ბერძნულიდან
ძლისპირთა („ირმოლოგიონი“) სრულად თარგმნასაც¹²⁵.

6) პიმენ სალოსი, გარეჯელი ბერი, ამხელდა მეფე დემეტრე თავ-
დადებულს მონღოლთა მიზეზით გავრცელებული შფოთისა და ბი-
ნიერების ჟამს, რის გამოც საქართველოს ისტორიის ნათანი ეწოდა;
დალესტანში სარწმუნოების მქადაგებელი, გარდაცვლილი ბელა-
ქანს, მის მომდგომ მათათა მღვიმეში, 1292 წლის ახლოს¹²⁶.

7) ნიკოლოზ, მნათობად და ქრისტიან ფილოსოფოსად („ფილო-
სოფოსმან ქრისტესთვს, არა, სხუათად“) ნოდებული. მისგან შუმოგ-
ვრჩა „უნწმოებისთვს აკოლოთია“. სრულად მისი თხზულება 1849
წელს ათონის მთაზე მაქვს ნანახი. ცხოვრობდა ვახტანგ მეფის, დე-
მეტრეს ძის დროს (1301-1308 წწ.)¹²⁷.

8) პეტრე ბერი, ჩხატარა-შვლი, საქართველოში შობილი, ტრა-
პეზუნტში განსწავლული; ლექსად გამოთქვა ქართველთა მეფის,
ალექსანდრეს ცხოვრება და ქობულეთში ქრისტიანობის ამბავი. მი-
სი თხზულებანი ღვთის სადიდებელია – ვინაც სამეფოებსა და მე-
ფეთ განაგებს; ცხოვრებით – ის ბერთათვის მაგალითია; გარდაიც-
ვალა 1725 წელს.

¹²⁵ იქვე, სტრ. 764-765.

¹²⁶ იქვე, სტრ. 774-776.

¹²⁷ იქვე, სტრ. 779-780.

9) ნიკოლოზ არქიმანდრიტი, თავად ჩოლოყაშვილთაგანი. პო-
ლიგლოტი, ევროპის, აზიის და აფრიკის წმ. ადგილთა მომლოცველი.
იყო წინამძღვარი იერუსალიმში წმ. ჯვრის მონასტრისა, განავრცე-
ლებდა სარწმუნოებასა და წიგნიერებას სამეგრელოსა და გურიაში.
გარდაიცვალა თფილისს, 1630 წლის ახლოს¹²⁸ სთქ.

10) გერმანე, მღვდელმონაზონი, მოძღვარი მეფეთა თეიმურაზ
II-სა და ირაკლი II-სა. ის ახლდა ირაკლი ბატონიშვილს სპარსეთში,
ნადირ-შაჰის კარზე, იყო ინდოეთს ლაშქრობაშიც. მომსწრე საქარ-
თველოდან თურქთა გაძევებისა და ქართლისა და კახეთის ტახტზე
ქრისტიანი მეფეების ასვლისა. მას აღწერენ, როგორც სიტყვითა
სათნოებით მდიდარს, ღმრთის ნათელს განშორებულთა დამარწმუ-
ნებელს. მისდაი ქადაგებანი გულმობიერად იწოდება; გარდაიცვა-
ლა 1748 წლის ახლოს.

11) იოზ, ფიტარეთის მონასტრის წინამძღვარი. ის 1731 წლის ახ-
ლოს გარდაიცვალა.

კათოლიკოსი ანტონი I წერს, რომ იგი ყოფილა კაცი ტყბილმოუ-
ბარი, მქადაგებელი, საუკეთესო მკითხველი, ბერი ღმრთისმოშიში.

ის თფილისელთაგანი ყოფილა, არ კი ვიცით, რა გვარისა. ფიტა-
რეთის მონასტრის, თავად ორბელიანთა სახლის წევრთა განსასვე-
ნებლის გაუქმების შემდეგ, ჩამოსულა თფილისს და კათოლიკოს-
პატრიარქთა მეტოქეში აღსრულებულა. ანტონი I წერს, ყმანვილკა-
ცობაში დავიმახსოვრე მის მიერ წარმოთქული ქადაგებებიო¹²⁹.

12) ტაძრის მინისქვეშეთის დიდი საუნჯეა მანგლელი მწყემსმ-
თავრის იოანეს საფლავი. იგი ტაძრის მთავარი, სიონის ღმრთისმ-
შობლის ხატის ხელმარჯვნივაა, სადა ქვის ფილის ქვეშ. მას ებჯინე-
ბა სვეტები ახალი იკონოსტასისა.

ეს მღვდელმთავარი ქართველი თავადის გიორგი სააკაძის ძე
იყო¹³⁰; დაიბადა იგი 1666 წელს. ყრმობიდანვე ბერად შედგა დავით
გარეჯის ბერთუბნის უდაბნოში და მღვდელმონაზვნად ყოფნისას

¹²⁸ იქვე, სტრ. 783-784. წერს მის შესახებ ტიმოთე მიტროპოლიტი (თფილისი, 1841, გვ. 155).

¹²⁹ იქვე, სტრ. 791-792.

სქემა შეიმოსა და ეწოდა იოანე, ნაცვლად იოსებისა, და ასე იწოდება მღვდელმონაზვნისა და არქიმანდრიტის ხარისხში. მეფე ბაქარის შეგონებითა და თურქთაგან შევიწროებული საქართველოს ეკლესიის სასიკეთოდ, მანგლულობა მიიღო. საეპისკოპოსოში ატეხილმა შფოთმა იძულებულყო იგი კახეთს, ხირსის მონასტრის წინამძღვრად წასულიყო. მთელს კახეთში წმინდანობის სახელით მოსილი, დაღესტანს სახარების მქადაგებლად მოეწვინა. ზეპირი გადმოცემა, მოაქამომდე თაობიდან თაობაზე გადმომაველი, გვამცნობს მის სასწაულმოქმედებას სადიდებლად ღმრთისა, რომელი ძლიერ არს წმინდათა შორის მისსა. 1724 წელს ის მივიდა დერბენტს, ააშენა ტალახით გალესილი წკნელის ქოხი და ეკლესიად აკურთხა იგი. 1739 წელს, უწმიდესი სინოდის ლოცვა-კურთხევითა და გენერალ-ფელდმარშლის, თავად დოლგორუკის სახსრებით ააგო ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის სახელობის ქვის ეკლესია. ააშენა მან სხვა ეკლესიაც, ზღვის მჭერეტი, წმ. დიდმონაშენ ეკატერინეს სახელზე. 1737 წელს ის ასტრახანს მივიდა და წმ. სამების მონასტერში დადგა.

აქ მან ააშენა ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის – ცხოველმყოფელი წყაროს ეკლესია, რომელიც, მისი წარდგინებისამებრ წმ. სინოდისადმი, 1744 წელს მონასტრად იწოდა და ეკურთხა წინამძღვრად გერმანე არქიმანდრიტის ხარისხით, ქართველთაგანი. მისივე ხელმძღვანელობით ყიზლარში, საქართველოდან გამოსახლებული ქართველებისთვის ჯვართამაღლების სახელობის ეკლესია, ხოლო 1738 წელს ქართველმა არქიმანდრიტმა დანიელმა სასწავლებელიც გამართა. ეს ეკლესია, მონასტრად წოდებული, შეიქმნა მოწმე 1751 წლის 28 მარტს 85-ე წელში გადასული წმ. მწყემსმთავრის გარდაცვალებისა. იოანეს ანდერძი – მისი ნეშტი საქართველოში, [გარეჯის მთარგ.] წმ. იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოში დაეკრძალათ, საქართველოსკენ გზის სიძნელის გამო ვერ აღსრულდებოდა და ამიტომ ის ილარიონმა, ასტრახანის მთავარეპისკოპოსმა იქვე, ყიზლარის ჯვართამაღლების მონასტერში დამარხა. 1752 წელს იოანე ეპისკოპოსის ღვიძლი ძმის, გუსართა პოლკის პორუჩიკის თავად ნიკოლოზის თხოვნისამებრ და უწმიდესი სინოდის ლოცვა-კურთხევით

ის გადმოასვენეს საქართველოში და წმ. იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოში კი არა, სიონის საკათედრო ტაძარში დაკრძალეს. მისი გარდაცვალების შემდგომ აღსრულებული სასწაულები, მრავალი ქართველის მიერ დამოწმებული, აღწერილი აქვს წმ. იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოს მღვდელ-მონაზონ გაბრიელს ჩინებულ, მის მიერ შეთხზულ წიგნში, რომელიც ცნობილია როგორც „ჯუარ-მოსილი“ [სტავროფორიის]¹³⁰.

წმინდა მამის საფლავი, უწარწერო ტაგრუცის მქონე, მოაქამომდე დიდადაა თაყვანისცემული თფილისის მცხოვრებთაგან. მასზე იყო დაბჯენილი იკონოსტასის განახლებამდე ორი მარჯვენა სვეტი იმ გარდამოხსნის ადგილისა, რომელიც სიონის ტაძარს ერევნის გრაფმა, ვარშავის თავადმა ფელდმარშალმა პასკევიჩმა შემოსწირა. ტაძარში შემოკრებილი მართლმადიდებლები ემთხვევიან წმინდანის ნეშტის დამფარავ ქვას და სანთლებს უნთებენ მას. ღვთისმოსავმა მეფემ გიორგი XIII-მ ორჯერ ახადა თავი საფლავს და ორჯერვე იხილა თავისი წმინდანის ნეშტისთვის მიკარებით სიკვდილს მინევენული შვილების განკურნება¹³¹.

13) ისააკი, მრავალი საღვთისმსახურო წიგნის გადმომწესხველი; ჰქონია სინის ტაძართან სასწავლებელი. ძველი ეკლესიის რიგისაებრ შემლოცველი ყოფილა¹³². გარდაიცვალა იგი 1697 წლის ახლოს.

¹³⁰ იხ. ჩემი ხელნაერი: IV თხრობა წმ. იოანე მანგლელის შესახებ^{LXXVI}.

¹³¹ წმ. სინოდ. არქივის 1725 წლის საქმე N193. აქვეა მიკერებული იოანეს ყველა სხვა საქმე რუსეთში და მისი გარდაცვალების საქმეც.

¹³² „შემლოცველები“ საქართველოს ეკლესიაში მათ ასეცა და ასევე „მავედრებლებიც“ ენოდებოდათ) ანუ ექსორცისტები საეკლესიო წესით, ძველთაგანვე არსებობდნენ, რათა ლოცვის ძალით განეკურნათ სულიერ სნეულებათაგან და განედევნათ ავი სულები. დასწეულების თავე ჯერის გარდასახვა, ჯვარცმული იესოს სახელის ხმობა, ხელის დადება, სულის შებერვა ან ხუცესის საღვთო შესამოსლის გადაფარება, ავადმყოფის თავე სახარების ნაკითხვა – სულ ეს იყო შელოცვის წესი. ასეთი შემლოცველნი ჯერ კიდევ IV ს-ში ცნობილი (Canoil. carth. IV; Origen contra Cels. lib. VII. Tertull. Apol. XXIII) საქართველოში XVIII ს-მდე შემორჩა. 1510 წელს გადანერილ ერთ „კურთხევაში“ ჩანერილია: „გაფიცებ წმინდათა მამათა ბაქურსა, ამბაკომს, სოსეფოფეს, ფოფილაზონსა... აგიონსა... აღთამონის, ლითილას.. დელითის და მამასა მაკარის, რომელმან ჰსძლო ეშპასა... ამისსა გრძნება სწეულება

14) ანა ანუ ანუკა ბატონიშვილი, მეფე ვახტანგ VI-ის ასული. იგი 1712 წელს ვახუშტი აბაშიძეს გაყვა. გარდაიცვალა 1745 წელს.

15) თამარი, ასული მეფე ირაკლი II-სა და მეუღლე თავად დავით ორბელიანისა; დაიბადა 1749 წლის 11 ივლისს, გარდაიცვალა 1786 წლის 4 აგვისტოს.

16) თავადი დავით ორბელიანი, სახლთუხუცესი და სარდარი, ძე რევაზისა, ცოლად ჰყავდა მეფე ირაკლი II-ის ასული თამარი, დაიბადა 1738 წლის 11 იანვარს, გარდაიცვალა 1796 წლის 29 მაისს.

17) თავადი ზაალ ორბელიანი, ძე დიმიტრისა, წარწერის თანახმად, აზიასა და ევროპაში სიმამაციით სახელგანთქმული; გარდაიცვალა 94 წლისა 1808 წლის 9 აგვისტოს.

ეს სწორედ ის პირი გახლავთ, რომლის მონაყოლს, ვითარცა ირაკლი II-ის მეფობის ყველა საქმისა და ამბის პირადად მხილველისას, ემყარება თავად ომან ხერხეულიძის (ამჟამად დაბეჭდილი) „ცხოვრება მეფისა ირაკლისა“. როგორც პროგრამის შემდგენელს, ზაალს ვერ ეპატიებინა დამწერისთვის, რომ ისტორიულ თხრობაში ის საქმენი, რომელთა მონაწილეც იგი თავად ყოფილიყო, ვერაა გადმოცემული, სისავსეს, ბრწყინვალეობას, შეკავშირებას და ხელოვანებასაა მოკლებული, ისე უფერულად აღწერილი, რომ იგი მათ ვეღარ ცნობდა. ასე ზარალობს ყოველნაირი სიმდიდრე იმის ხელში, ვინც მისი მოხმარება არ იცის! ასე ზარალობს ყოველგვარი ადგილი, ყოველგვარი თანამდებობა, ყოველგვარი წოდება იმ ადამიანის ხელში, ვინც მას ვერ აფასებს და მათ ვერაა შეგუებული. მხოლოდ დახელოვნებას და ცოდნას ძალუძს მასალისა და ქაოსიდან ერთიანისა და მთლიანის შექმნა.

18) სოფიო ორბელიანი, მეუღლე თავადის ზაალ ორბელიანისა – მეფე ირაკლის გამირობათა მომთხრობელისა, ასული იასე ქსნის

ცხრო და ხურუშბა და ყოველი შეტყუილი საეშმაკო და იელტოდესმცა ამისგან...

ამ ლოცვაში ხმობილი მამანი, უკანასკნელის გარდა, უთუოდ ყოფილან საქართველოს ეკლესიაში, მაგრამ სუნაქსარში შეუტანელთ, მათ არც ისტორიით ვიცნობთ, არც მათი მოღვაწეობით თუ დროითა და ადგილით.

ასეთი ხარისხი ღვთისმსახურებისა, დიდი ხანია გამქრალი საბერძნეთისა თუ რომის ეკლესიებში, საქართველოს ეკლესიაში XVIII საუკუნიდან შეწყდა.

ერისთავისა. გარდაიცვალა 64 წლისა 1802 წლის 16 ნოემბერს. ეს ის იესე გახლავთ, რომელიც სპარსეთში შაჰ ნადირის განკარგულებით დააბრმავეს და რომელმაც შეადგინა საგალობლები წმ. ისე ნილკნე-ლისა და წმ. მონამეთა ელიზბარის, შალვა და ბიძინა იკორთელების სადიდებლად.

19) თავადი დიმიტრი ორბელიანი, ეშიკ-ალა-ბაში ანუ სამეფო კარის პაჟების უფროსი, ძე მამუკასი, დაბადებული 1767 წლის 9 ივნისს და გარდაიცვალა 1784 წელს.

იგი პაპაა, მამის მხრივ, იმერეთის დედოფლის ანასი, სოლომონ II-ს მიერ მეფე ირაკლი II-ის თანადგომით დამხობილი მეფე დავითის მეუღლისა.

20) თავადი თამაზ ორბელიანი, ძე მამუკასი, რუსულ სამსახურში გენერალ-მაიორი. გარდაიცვალა 1815 წლის 12 ივლისს, 47 წლისა. ის იყო ძე მეფე ირაკლი II-ის დის, ანა ბატონიშვილისა.

21) ბარბარე ბატონიშვილი, ასული მეფე გიორგი XIII-სა, მეუღლე თავად სიმონ ანდრონიკაშვილისა. გარდაიცვალა 1814 წელს.

22) დეკანოზი იოანე ოსეშვილი, გარდაცვლილი 1801 წელს. მის მიერ სომხურიდან ნათარგმნი წიგნი „სახეთათვის“ (იხ. ზევით), ალბათ, იგივე თხზულებაა, რომელსაც დასავლეთის ეკლესია „მარია-მის ბიბლიის“ სახელწოდებით იცნობს და გადმოცემული ან შედგენილია ლათინი მაგისტრის ალბერტისა, ფრანცისკანელთა ორდენიდან გამოსული ეპისკოპოსის, ყოველგვარ მეცნიერებაში ფართო ცოდნის გამო „დიდად“ წოდებულისა (ის 1280 წელს გარდაიცვალა). ლათინურიდან სომხურად ამ წიგნის გადმომღებნი სომეხ-კათოლიკეები იყვნენ, ვენეციაში წმ. ლაზარეს სკოლიდან.

23) თავადი იოანე ანუ მზეჭაბუკ ორბელიანი, გარდაცვლილი 1794 წელს. დაუწერია: „სკნდისისა ლოცუანი“ ანუ ფიქრთა ყურადღებიანი აღმალლება ღმრთისა მიმართ; 2) უფლის ლოცვის განმარტება; 3) არისტოტელეს „კატეგორიათა“ და პროკლე დიადოხო-სის „კავშირთა“ განმარტებები და სხვა¹³³.

¹³³ იხ. მის შესახებ ჩემს წერილში: Описание Икортского монастыря, Духов. Вестн. 1865 წლის ნოემბრის თვისა.

24) თავადის ორბელიანის მეუღლე, ქეთევან, ქობულაშვილის ასული, ცოლი თავად თამაზ ორბელიანისა. ასაკითა და ღვთისმოსაობით სრული, 1852 წელს გარდაიცვალა.

25) თავადი ვახტანგ ორბელიანი, დიმიტრის ძე, მოკლული 43 წლისა სოფ. ჩუმლაყში, კახეთში აჯანყების დროს, 1812 წლის 1 მარტს. მას ცოლად ჰყავდა მეფე ირაკლი II-ის ასული, თეკლე ბატონიშვილი.

26) თავადი ნიკოლოზ ორბელიანი, ძე რევაზისა, დაბადებული 1742 წლის 29 მარტს, გარდაცვლილი 1803 წლის 28 აგვისტოს.

27) თავადი პავლე დიმიტრის ძე ციციანოვი, საქართველოს მეორე მთავარსარდალი, მოკლული ბაქოს მისადგომებთან 1806 წლის 8 თებერვალს. მისი ნეშტი აქ იმპერატორ ალექსანდრე I-ის განკარგულებით, 1812 წელს გადმოასვენეს.

28) ლაზარევი, ივანე პეტრეს ძე; გენერალ-მაიორი, წმ. ანას I ხარისხის და იოანე იერუსალიმელის ორდენის კავალერი. მოკლულია თფილისში 37 წლისა, 1803 წლის 19 აპრილს.

მის შესახებ წერს როტიე¹³⁴.

29) არსენი, თფილელი მიტროპოლიტი. გარდაიცვალა 56 წლისა 1812 წლის 30 ნოემბერს.

ის იყო შვილიშვილი მაჰმადიანი მეფე იესესი, მეფე ვახტანგ VI-ის ძმისა და ძე აბდულა-ბეგისა და ქრისტიანი დედის, თინათინის, თავად თაქთაქიშვილის ასულისა.

ქართველ მიტროპოლიტთაგან პირველს მას ჰქონდა თეთრი ბარტყულა, რუსულის ეკლესიის მიტროპოლიტების გამომარჩევი.

30) ბარნაბა თფილელი მიტროპოლიტი, თავად ფაველენიშვილთაგანი. გარდაიცვალა 1589 წელს.

იგი მაშენებელია ეკლესიისა ქართლის სოფელ წინარეხში.

31) პავლე თფილელი მიტროპოლიტი, თავად თარხნიშვილთაგანი, მოკლული ბაზალეთის ომში, დუშეთის მახლობლად¹³⁵.

¹³⁴ იხ. ზევით.

¹³⁵ იხ. ჩემი თხზ.: Жизнь князя Георгия Саакадзе. (Тиф. 1848, გვ. 75).

32) ქრისტეფორე, მარნის მაშენებელი, თავად თუმანისშვილთაგან, გარდაიცვალა 17.. წელს.

33) ამბროსი ნეკრესელი. გარდაიცვალა 1796 წლის ახლოს. იგი იყო უკანასკნელი მონაწილე და მხოლოდ ნომინალურად ხელდასმული ეპისკოპოსი, დაღესტნის მრისხანე შვილთა ატეხილი შფოთის მიზეზით დიდი ხანია გაუქმებული ნეკრესის საეპისკოპოსოსი.

34) ლუარსაბი, ძე მეფე გიორგი XIII-სა, ჩვილი, 17.. წელს გარდაცვლილი.

35) სოლომონი, ძე ირაკლი II-სა, გარდაცვლილი 1765 წელს.

36) გერმანე, თფილელი მიტროპოლიტი, გარდაცვლილი 17.. წელს

37) ეფრემი, თფილელი მიტროპოლიტი, გარდაცვლილი 17... წელს.

38) მოსე მთავარეპისკოპოსი, საქართველოს ექსარხოსი, საქართველოს ეკლესიის ყველასთვის საყვარელი მღვდელმთავარი. გარდაიცვალა თფილისში, 1834 წლის 13 ივლისს. იგი ღირსსახსოვარია: ა) ქართული საეკლესიო პანგის ჩამოყალიბებით, რისთვისაც თავი მოუყარა საქართველოს, იმერეთის, გურიის და სამეგრელოს ყველა ეპარქიის საუკეთესო მგალობლებს და თვითონ ინერდა ნოტებით ბგერებსა და ტონებს და ბ) ოსური გრამატიკის შედგენით (ზმნამდე), რისთვისაც თავად შეისწავლა ოსური ენა. მისი გარდაცვალების გამო დაუმთავრებელი ეს „ცდა გრამატიკისა“ თფილისის სემინარიაში გამოსაყენებლად იქნა მიღებული. მისი გარდაცვალებიდან სამ წელიწადში, 1838 წელს, აკადემიკოსმა შეგრენმა სანყისი შრომის საფუძველზე აღმართა სრული და სრულყოფილი გრამატიკული შენობა.

ქართული საეკლესიო გალობა ძველთა ასურულისგან და ბერძნულისგან მოდის. იგი იმდენად ნოტებითა და კაუჭებით სიმღერა კი არ ყოფილა, არამედ, ზოგიერთი ნაშთითა და ძველი წიგნების მიხედვით, წამღერებით კითხვა. ასეთ სიმღერას უთითებს წმ. ეგნატი ღმერთსშემოსილი ანტიოქიაში (Socr. lib.VI.8), იქიდან კი მთელს აღმოსავლეთში გავრცელდა. ეს გახლდათ წესი, ზოგან დღესაც შემორ-

ჩენილი, რომ მაგალობელი ანუ უფრო სწორად, მკითხველი-მაგალობელი იწყებდა ლექსის გალობას, ლექსის ბოლოს კი ხმას მთელი ერი უერთდებოდა. ამგვარი სახე გალობისა ჩააგონა წმ. იოანე ოქროპირს (34 სიტყუა I კორინთელთაზე), ეთქვა „მაგალობელი მარტო მღერის და ხმა განიშლება, თითქოსდა ერთისა და იმავე ბაგიდან“ საქართველოს ეკლესიაში ქორალური გალობა გვიანი გამოგონებაა. ამბობენ, იგი საქართველოში (აქ, ქართლად იგულისხმება. მთარგ.) მიევიწყებინათ და კათოლიკოსმა ანტონი I-მა იგი იმერეთიდან მოიტანა. მრავალთა მცდელობებით იგი ნოტებზე დააყენონ ჯერ წარუმატებელია – მაგრამ მასში არის რამ იმ ძველი ბერძნული ჰანგისგან, რომელიც რომაელთა ეკლესიაშიცაა ცნობილი სახელით „planus seu simplex“ – დენადი და სადა. ამგვარ გალობაზე აქვს ნათქვამი ჟ.ჟ. რუსოს, რომ ესაა მეტად ძვირფასი ნაშთი ძველთაძველი ბერძნული მუსიკისა, რომელსაც ბარბაროსების ხელებში ჯერაც ვერ დაუკარგავს თავისი პირვანდელი მშვენიერება, მისთვის უცხოა თეატრალურობა და ინარჩუნებს სიღარბაისლეს, რიგიანობას, და წმ. ადგილის პატივისცემას (Diction. de Musique, Tom. II art. Chant. Plain.). ამგვარი რიგის გალობა, წერს ის სხვა ადგილზე (ibid. Mottet), ვნებათა ღელვას კი არ გამოხატავს, არამედ მხოლოდ იმის დიადობას, რასაც ეხება და იმათი სულის მუდმივ უცვალებლობას, ვინც საგალობელს ამბობს. რა აზრისაც უნდა იყოს სიტყვები, ხმის რაიმე სხვა დაძაბვა საღვთო გალობაში, უჯეროა. ასეთია გალობაზე აზრი სრულებით თავისუფალი, ქრისტეს ეკლესიისგან გარეგანი მწერლისა.

დავით მიტროპოლიტმა, თავად წერეთელთაგან, მოგვიანებით იმერეთის ეპისკოპოსმა, თავისი ხარჯით აღმართა მარმარილოს, კონსტანტინოპოლიდან გამოწერილი ძეგლი, რომელსაც თავისი სამწყსო ისე უყვარდა, როგორც თვალნი მისნი, ასე ამბობს მოსე ეგზარხოზზე მთელი ქართველი ერისა და სამღვდელოების აზრი.

39) იოანე, ეპისკოპოსი გორისა, ვიკარი საქართველოსა, აზნაურ ავალიანთაგანი; თეთრი სამღვდელოებიდან; დიდხანს იყო სიონის ტაძრის დეკანოზი, შემდგომ არქიმანდრიტი და წვერი კანტორისა. გარდაიცვალა 75 წლისა 1859 წელს. კაცი მაღალი სათნოებისა.

40) ელისე, თფილელი მიტროპოლიტი, საგინაშვილთა გვარიდან, დაკრძალულია მცირე ეგვტერში, სპარსთაგან ნგრევის მერე მის მიერ აღშენებულში. გარდაიცვალა 1660 წლის ახლოს.

41) იოსები, თფილელი მიტროპოლიტი, შეთხზა „დიდ-მოურავიანი“; გარდაიცვალა 1670 წლის ახლოს¹³⁶.

42) დომენტი. თფილელი მიტროპოლიტი, თავად ორბელიანთაგანი, ეხმარებოდა ვახტანგ VI-ს სიონის ტაძრის განახლებაში. გარდაიცვალა 1727 წლის ახლოს.

შესანიშნავია მის სიტყვათაგან ერთი, ყველიერის უკანასკნელი დღის შესახებ, თუმცა მან ძვირად თუ დააყენა გატაცება შმაგი და საამო სანახაობებით, რომელზედაც ტერტულიანესებრ (ნეტავ, თუ იცნობდა მის ამ სიტყვებს?) ამბობს, რომ ისინი ან ავხორცობისკენ განაწყობენ ან სისასტიკისკენ.

ტაძრის ეპისკოპოსნი

ეჭვი არ არის, რომ კათედრას სიონის ტაძრის თბილისში, ვითარცა მეფეთა საყოფელსა და სამეფოს დედაქალაქში, იმთავითვე ეყოლებოდა თავისი მღვდელმთავარი¹³⁷. მაგრამ მათ თაობაზე დუმილი

¹³⁶ ეს თხზულება მე თფილისს, 1849 წელს გამოვეცი. აქვე მოვათავსე მე მისი ბიოგრაფიაც.

¹³⁷ გარდა „კათოლიკოს-პატრიარქის“ ხარისხისა, რომელიც ნაწარმოებია მსოფლიო პატრიარქების ნოდებულებისგან განსასხვავებლად – ისინი ჯერ ხუთნი იყვნენ, ხოლო მსოფლიო ეკლესიისგან რომის ჩამოცილების შემდეგ კი ოთხნი, – საქართველოს ეკლესიაში წარმოჩნდა:

1. „მთავარ-ეპისკოპოსი“, ნოდებულება მხოლოდ და მხოლოდ მცხეთის სამთავარეპისკოპოსო საყდრის მპყრობელისა. ეს ნოდებულება მუდამ ქართულად დაისახელებოდა და თუმცა სხვათაებრი „არქიეპისკოპოსია“ ბერძნულთან შესატყვისობითაც და ძალაუფლებითაც, მაგრამ ასე მხოლოდ მას მიმართავდნენ, როგორც კათოლიკოსის შემდგომ უპირველეს მღვდელმთავარს. ყველა სხვა ეპარქიის მწყემსთაგანი ბერძნულად „არქიეპისკოპოს“-ად იწოდებოდნენ^{LXXVIII}.

2. მათ ექვემდებარებოდნენ ეპისკოპოსები და მთავარეპისკოპოსები და ოლქთა ხელმძღვანელები იყვნენ.

3. ქორეპისკოპოსნი ანუ სოფლის ეპისკოპოსნი. XII ს-მდე ისინი მთელს საქართველოში არსებობდნენ, მაგრამ მოგვიანებითაც ამ ნოდებულებით გამოჩნდებიან ხოლმე. ისინი მთავარეპისკოპოსთა და ეპისკოპოსთა მოსაყ-

ისტორიისა, არა ერთხელ შფოთისა და საომარი არეულობის გამო ხმაგამწყდარის, ვერ გვარკვევინებს მათ სახელებსა და მათ საქმეთ. უძველესი თფილისში დედაქალაქის შექმნის შემდგომ, გახლავთ:

ისააკი ანუ ისაკი. X საუკუნეში მცხოვრები უხტანესის „სომხეთის ისტორიაში“ დასახელებულია სააკი თფილისის ეპისკოპოსი. ის მრავალ სხვა ქართველ მღვდელმთავართან ერთად დასწრებია ვალარშაპატის კრებას. ეს 496 წელს მომხდარა, მცხეთის კათოლიკოს გრიგოლის დროს, რომელიც შეპაექრებია სომხებს ქალკიდონის IV მსოფლიო კრების მოძღვრების თაობაზე.

მოსე, ცურტავის ეპისკოპოსი, სომეხთაგანი, 580 წლის ახლოს წერს, თფილისში ჩავედი, კავკასიონის ახლოს, მტკვრის ნაპირებზე აშენებულ ქართულ ქალაქში და სამეფო სასახლის მეზობლად აშენებული სიონის ეკლესიის კარიბჭეში თფილისის ეპისკოპოსი (არაჩნურთი) შემხვდაო. იმ დროს საქართველოს კათოლიკოსი კირიონი იყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს საქართველოს ისტორიაში ცნობილი სკმონია, რომელსაც სიტყვის გება ჰქონია სომეხ ეპისკოპოზებთან მართლმადიდებლობასა და ქალკიდონის კრების ღირსებებზე და

დრეებივითიყვნენ დახშირად „მიკროპოლიტებად“ ანუ „მცირექალაქიანებად“ იწოდებოდნენ. ასე მიმართავს მამამისს წმ. გრიგოლ ნაზიანზელიც (Orat. XIX de laudib. patris.).

4. მიტროპოლიტები, ე.ი. ოლქისა თუ პროვინციის პირველი ანუ მთავარი ქალაქის ეპისკოპოსები. მათი ძალაუფლება არ სცდებოდა დედაქალაქის ან საოლქო ქალაქის ფარგლებს, დამოკიდებული მხოლოდ კათოლიკოს-პატრიარქზე იყვნენ, მაგრამ არ აღემატებოდნენ მთავარეპისკოპოსებს, რომელთაც ეპისკოპოსები ემორჩილებოდნენ. საბუთებიდან ჩანს, რომ ეს ნოდებულება და მათი თანმხლები გამომარჩევი თუ პრივილეგია მეფეთაგან ჰქონიათ როგორც რუსთველს (მას ჰქონია საკოსით ნირვის უფლება – იხ. ჩემი „Описаніе Мартопскаго монастыря.“ Тиф. 1847, გვ. 27) ან ალავერდელს (ის ჯერიაან მიტრასა და .. ა.შ. ატარებდა); ის ან ძველი გარდამოცემით ჰქონდათ, ზოგჯერ ნოდებულებას მორჩილების გამო ღებულობდნენ, ზოგჯერ დროის საჭიროებათა და საჭიროებისამებრ, ხან ეპისკოპოსები ყოფილან, ხან მთავარეპისკოპოსნი, ხან ორი ეპარქიის მქონენი, ხან მიტროპოლიტნი – როგორც თავად თფილისის სიონის მღვდელმთავრები. საზოგადოდ, არ ჩანს, რომ ისინი მთელი სიმკაცრით იცავდნენ ამის შესახებ თუნდაც ნიკეის I ანუ ქალკიდონის მსოფლიო და სხვა, მოგვიანო საუკუნეების ადგილობრივი კრებების დადგენილებებს, თუმცა ერთგულობდნენ სარწმუნოებისა და ეკლესიის ერთიანობის სულისკვეთებას.

რომელსაც მოსწერა წმ. გრიგოლ ჰრომთა პაპმა 603 წელს ეპისტოლე სახელწოდებით: „Quirico et caeteris episcopis in Hiberia Catholicis“ (კვირიკოსს და იბერიაში მყოფ დანარჩენ კათოლიკე ეპისკოპოსებს), სადაც არწმუნებს ხელახლა არ მონათლონ მართლმადიდებლობად მოქცეული ნესტორიანები¹³⁸.

1047 წელს იხსენიება ანტონი, გვარად თულასძე, მანგლელ-ყოფილი.

1258 წელს – გრიგოლ I, მოხსენიებული სინოდალური კანტორის N458 სიგელში, რომელიც რკონის ღმრთისმშობლის ეკლესიისთვისაა მიცემული.

1413 წელს – იოანე I; ის ნახსენებია სიგელში, რომლის ძალით მეფე ალექსანდრე I-მა გაათავისუფლა მთელი ქვეყანა თემურის მიერ მის სამეფოში აოხრებული ტაძრებისა და სინმიდეების აღსადგენად შემოღებული გადასახადისაგან.

1434 წელს – იოანე II, მანგლელ-თფილელად წოდებული; კათოლიკოსმა თეოდორემ მას ომოფორი შეუსმენლობისა და ურჩობის გამო ჩამოართვა, მერე კი დაუბრუნა ადგილიცა და წოდებაც.

1429 წელს – დავითი, ძე მეფე ალექსანდრე I-სა, შემდგომ საქართველოს კათოლიკოსის საყდარზე აღყვანილი. იგი მცხეთის ტაძრის რამდენიმე გუჯარში ჩანს.

1442 წელს – გრიგოლ II, მანგლელ-თფილელად წოდებული. მის დროს გარდაიცვალა მეფე ალექსანდრე I, მცხეთის, რუისის, თფილისის და სხვა საკათედრო ტაძრების აღმდგენელი. მონაწილეობდა მეფე ვახტანგ IV-ის მეფედ კურთხევაში.

ისტორია არაფერს ამბობს გრიგოლ თფილელი მღვდელმთავრის წოდებულებაში მანგლელის შემოტანის მიზეზზე. ამ ეპარქიას მუდამ თავისი ეპისკოპოსი ჰყოლია, საქართველოს ქრისტეს სარ-

¹³⁸ „სომხეთის ისტორიიდან“ (ისტორია ჩამჩიანისა, ტ. II, გვ. 366) ჩანს, რომ დვინის კრებაზე სომეხთა კათოლიკოსმა აბრამმა ქართველებთან საეპარქიო ურთიერთობაც კი აუკრძალა თანამორწმუნეებს. მერე კალანკატვაცი წერს, რომ აღკრძალვისაებრ, ქართველებთან არც ჭამა შეიძლება, არც სმა, არც მეგობრობა, არც ბავშვების აღზრდა, არც მცხეთის ჯვრის მოლოცვა, არც ეკლესიებში ქართველების შეშვება, დაქორწინება და სხვ. (იხ. История Армянской или Агванской, გვ. 133).

ნმუნობით განათლების დროიდან; მანგლისის ტაძარი ითვლება ბერძენთა იმპერატორის ნებით 325 წლის ახლოს აშენებულ პირველ ქრისტიანულ ტაძრად, სადაც XVII საუკუნემდე ინახებოდა ხელუხლებლად ბერძენთა იმპერატორის ძღვენიც: საქართველოში წარმოგზავნილი სამსჭუალი და „ფერწის ფიცარი“ უფლის ჯვრისა. შესაძლებელია სამეფოში გრიგოლის მწყემსმთავრობის წინარე ხანის არეულობისა და თემურლენგის ურიცხვი ლაშქრების მიერ საქართველოს საშინელი აოხრების კვალად დროებით გაუქმდა ქრისტიანობის ისტორიაში ეგზომ სახელოვანი კათედრა მანგლისისა და ალექსანდრე მეფემ გრიგოლს დაავალა მანგლელი მღვდელმთავრის მიმოფანტული სამწყსოს გაძლოლა. ეს მით უფრო შესაძლებელია, რომ მანგლელად წოდებული გრიგოლის დროსაც ბრძოლა-ოხრებით ჩამოიარა თემურლენგის ძემ მირახმა ანუ შაჰ-როლმა, საქართველოს ისტორიაში ჯაჰან-ხანად ცნობილმა, მანგლისის საეპისკოპოსოთი სამცხეში შევიდა და საქართველო დაიპყრო. მსგავს მაგალითს თფილელი მიტროპოლიტისადმი ორი ეპარქიის დაქვემდებარებისა ვხედავთ გრიგოლის მონაცვლის დროსაც და მოგვიანო ხანაშიც, იმ მეფეთა ზეობაში, რომელთაც არ ჰქონდათ ძალა შენეოდნენ ლეკების თარეშითა და თურქ ხელისუფალთა მეზობლობით სხვებზე მეტად შენუხებული მანგლისის კათედრის მღვდელმთავრის ძალაუფლებას.

1444 წელს – ბართლომე, ორბელიანების სიგელით მარტო სახელითა და თფილელ-მანგლელის წოდებულებით ცნობილი.

1445 წელს – ხრისანფი, ტომით ბერძენი, როგორც ირკვევა სინოდალურ კანტორაში დაცული, მეფე ალექსანდრე I-ის ძის, დემეტრეს სიგელით სიონის ტაძრისთვის მთელი ახლანდელი სოლოლაკის შემონირვის შესახებ. მის დროს გამეფდა კახეთში მეფე გიორგი VIII, ძე ალექსანდრე I-ისა და ძმა უძეოდ გადაგებული ვახტანგ II-ისა. მისი მღვდელმთავრობის ხანა შფოთიანი იყო ეკლესიისთვის, რომელიც მონმე შეიქმნა მთელი საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ დაყოფისა; ამის შედეგი ყველას დაძაბუნება და დაცემა იყო. შეიძლება, მისობას იყო ბერძენთა იმპერატორ კონსტანტინე

პალეოლოგოსის სახელგანთქმული ელჩობაც, ისტორიკოს ფრანჩის აღწერილი, რომლის მიზანი ბერძენთა იმპერატორის და საქართველოს მეფე გიორგი VIII-ის ასულის შეუღლება იყო (1450 წელს). მაგრამ დანათესავება ვერ მოხდა თურქთაგან კონსტანტინოპოლის ალებისა და თვით იმპერატორის დაღუპვის გამო.

1460 წელი – ნიკოლოზ I, ნახსენები თურქთა სანიხალმდეგო კოალიციის შესახებ პაპის ბურგუნდიის დუკასადმი წერილში. პაპი მას გიორგი მეფის, ალექსანდრეს ძის ელჩს უწოდებს – რეინალდი მას ზოგან გაბრიელად იხსენიებს. ის ვენეციაში კოლხეთის, სკვითეთის და უნგრეთის გავლით ჩავიდა. ელჩობის შედეგებზე არაფერია ცნობილი¹³⁹.

1462 წელს – იოანე, სინოდალური კანტორის N108 სიგელში მანგლელ-თფილელად წოდებული. სავსებით შესაძლებელია, რომ საქართველოში მძვინვარე შინაომმა, ათაბაგ ყვარყვარესთან, მეფე გიორგი VIII-ის სახიფათო მტერთან ომმა და საქართველოში სპარსთა შემოსევამ კვლავ განყვიტა მემკვიდრეობის ძაფი საუკუნეთა მანძილზე მრავალჭირგამოვლილი მანგლისის კათედრისა.

1486 წელს – აბრამი, თავისი დროის ნასწავლი კაცი, მეფე კონსტანტინე II-ის დროს სამწყსოს გამძღოლი. მისობას ხალილ-ბეგმა, სპარსეთის შაჰის იაკუბის მხედართმთავარმა, რომელიც აოხრებდა სომხეთს (იგივე სამხრეთ საქართველო) თფილისს ალყა შემოარტყა, თუმცა უშედეგოდ. კონსტანტინე მეფის ნებით ალყვანილ იქნა კათოლიკოს-პატრიარქის ხარისხში და მეფედ მისი ძმა, დავით VIII აკურთხა.

1507 წელს – სიონის ტაძრის N251 სიგელში აღნიშნული სვმონი, დავით VIII-ის მშვიდობიანი ზეობის მომსწრე და შეუპოვარი მამხილებელი იმერეთის მეფე ალექსანდრესი, რომელიც უკანონოდ ეომებოდა დავით მეფეს და მას წაართვა და ერთ ხანს დაიჭირა ქალაქი გორი. დიდად უნდა შეწუხებულიყო, როდესაც 1511 წელს კახეთის მეფე ალექსანდრეს მისი ძის, გიორგის მიერ მოკვდინება გაიგო. ამიტომაც მოშურნე მღვდელმთავარმა თფილისის საკრებულო

¹³⁹ Tom. XIX, გვ. 60. (Cologne. 1697 წ.).

ტაძარში საზეიმოდ შეაჩვენა მამისმკვლეელი. გაგულისებულმა მეფემ კახეთისა, მამის მკვლელმა გიორგი, ხალხისა და გიორგის მიერ ავ-გიორგიდ წოდებულმა, ომი გაუჩაღა ქართლის მეფე დავითს, ალყაში მოაქცია ის ოჯახითა და რამდენიმე ეპისკოპოსითურთ (მათ შორის თფილელიც იყო) ატენის ციხეში და სიმაგრის ასაღებად ამოი მცდელობის შემდგომ უსჯულოებით აღბორებულმა მუსრი გაავლო ქართლის მთელ სამეფოს. სვმონი გაყვა ბაგრატ ბატონიშვილს, მეფე დავითის ძმას ქრისტიანთა მტრის, უსჯულო გიორგის წინააღმდეგ ომში, მომსწრე იყო როგორ დამარცხდა ის და ჩავარდა ტყვეობაში, რომელშიც მალევე აღესრულა დაბა მუხრანის მტუკურის-ციხეში. როდის გარდაიცვალა სვმონი, ცნობილი არ არის.

1518 წელს – იოანე IV, თავად ბარათაშვილთაგანი, მეფე დავით VIII-ის დროს მცხოვრები.

1520 წელს – დომენტი I; მისობას აიღო თფილისი სპარსეთის შაჰმა ისმაილმა, რომელმაც მოიხსიდა თფილისის ციხისთავი. საზარელი იყო მისი შემოსვლა ქრისტიანულ ქალაქში, სპარსეთის ამაყ მპყრობელს გულადად რომ დაუხვდა. არათუ მისი მოსახლეობის განყვეტით, არამედ ტაძრებში წმ. ხატებისა და ჯვრების დამხობითაც იძია მან შური ურჩ ქალაქზე. მასთან მოტანილი სატაძრო ხატი სიონის ღმრთისმშობლისა მან მაშინვე პერანგისგან განძარცვა და მტკვარში გადაადგო, იმ ადგილზე კი, საიდანაც ეს სინმიდე წყალში ისროლა, მანვე მაჰმადიანობის ზეიმის ნიშნად, მტკვრის პირას, ზედ ხიდთან მიზგითი ააშენა. ქრისტიანობით მდიდარ ქალაქში ქრისტიანული ღვთისმსახურება შეწყდა. დომენტი ეპისკოპოსი მთაში გაიხიზნა და მხოლოდ არდებელში შაჰ-ისმაილის გარდაცვალების შემდგომლა იხილა თავისი აკლებული კათედრა, მაშინ, როდესაც ქალაქი კვლავ გამოსტაცეს ხელიდან მასში გამაგრებულ სპარს მეციხოვნეებს. მან აღადგინა აქ ქრისტიანობა და ქრისტიანთა განსამტკიცებლად აღმართა კახთა მეფის ლეონის ნაპოვნნი და მის მიერვე 1523 წელს ღვთისმშობლობით შემეპული ხატი სიონის ღმრთისმშობლისა. დომენტი ეპისკოპოსმა აღკვეცა ბერად მეფე დავით VIII – სულით მჭმუნვარეს, აღარ სურდა მეფობა და ბერობის ერთი წლის

მერე აღესრულა 1525 წლის ახლოს, წმ. დავით გარეჯელის მთაზე თფილისის მონასტერში¹⁴⁰. იგივე დომენტია აღნიშნული N153 სიგელში თფილისის კათედრის გამძღოლად მეფე ლუარსაბ I-ის დროსაც, რომელსაც ისტორია ღვთისმოსიშად და ღმრთისმოყვარედ, სასულიერო და საერო სათნობათა მიერ სრულიად განსწავლულად მოიხსენიებს. ამ მეფის დროს მწყემსმთავრობა აღნიშნულია ქრისტიანული სამეფოს შიგნით მაჰმადიანთა შესუსტებით, მაჰმადიან მმართველთა შემოღებულ ჩვეულებათა აღმოფხვრით, დაქცეული ტაძრების აღდგენითა და მათი შემკობით მოშურნე კათოლიკოს-პატრიარქების – ჯერ მელქისედეკის, შემდგომ კი მისი მონაცვლე გერმანეს, – ასევე ლუარსაბ მეფის ნებით აღსაყდრებული გედეონ მროველის თანადგომით. მაგრამ ქრისტიანობის ზეიმის ეგზომ ბრწყინვალე დასაწყისს ბოლო სპარსეთის შაჰის თამაზის საქართველოზე მრისხანე ლაშქრობამ მოუღო. ისტორიაში წერია, რომ როდესაც ლუარსაბ მეფე მეუღლითურთ ყრმობაში გარდაცვლილი ძის გამო მგლოვიარენი, მის ნეშტს მცხეთას მიაცილებდნენ, შაჰ-თამაზი შემოიჭრა მოღალატე ციხისთავის მიერ მისთვის გადაცემულ თფილისში, ცეცხლსა და მახვილს მისცა იგი და მხოლოდ მაჰმადიანობაზე გადასულთ შეინყალებდა. თფილისიდან წასვლისას, შაჰ-თამაზმა იქ თავისი მეციხოვნეები გაამაგრა და მხოლოდ ორი წლის შემდეგ, სახელდობრ, 1539 წელს შეძლო ლუარსაბ მეფემ, მაჰმადიანებთან მრავალი ომის შემდეგ, გამოეგლიჯა თავისი დედაქალაქი მაჰმადიანი მმართველების ხელიდან.

ამავე დომენტის, ლუარსაბ მეფის ბიძის, მღვდელმთავრობისას შეიმოსა საბერო ჩოხანი 1539 წელს ბაგრატ ბატონიშვილმა, თავად მუხრან-ბატონების მამამთავარმა, რომელსაც დარჩა შვილები ვახტანგ, არჩილ, აშოთან და ირაკლი, ღირსნი თავისი ღვთისმოსაი მამისა და ქრისტეს მოყვარე მეფისწულის, მუხრანის მთელი სამთავროს მფლობელის ძეობისა.

1541 წელს – იოანე V, თფილელ-მანგლელად წოდებული. ამ წელსაა იგი აღნიშნული სინოდალური კანტორის N18 გუჯარში. მთელი

¹⁴⁰ იხ. ზევით წმ. დავით გარეჯელის ეკლესიის აღწერა.

ის ხანა, რაც ის კათედრას განაგებდა, არ შეწყვეტილა ეკლესიის, სამეფო ტახტისა და შინაომით დატანჯული ხალხის შფოთი და რყევა. მეფეს დაუმორჩილებელმა მესხებმა, სამცხის შვილებმა, თავისი გულზეადი ათაბაგებით მოქადულებმა, აიძულეს ქრისტესმოყვარე მეფე ლუარსაბი მათ წინააღმდეგ თავისი მართალი იარაღი აღემართა. მაგრამ მაშინ როდესაც ლუარსაბმა საქართველოდან მაჰმადიანთა გასამეფებლად კახთა მეფე ლეონთან შეკრა კავშირი, ვერაგმა მესხებმა სპარსეთიდან შაჰ-თამაზი იხმეს. საქართველოზე მისი შემოსევა სამეფოსათვის ყოვლად დამღუპველი იყო. ამ დროს თითქმის მთლიანად ამოწყვიტეს თფილისის მთელი მოსახლეობა, ქალაქი კი კვლავ სპარსთა მეციხოვნეებით გაამაგრეს. ამჯერად საქართველოში, მალკოლმის გადმოცემით (გვ. 282) 30.000 სული დაატყვევეს და სპარსეთში გადაასახლეს. იმავე დროს გამოიყვანეს ატენის ციხიდან ტყვედ ლუარსაბ მეფის დედა, რომელმაც არ ისურვა მისთვის საძულველ სპარსთა ტყვეობაში სირცხვილისა და უპატიობის გადატანა და გადანყვიტა ცხოვრების დღენი სანამლავის მიღებით შეემოკლებინა.

იოანე ეპისკოპოსი, სხვა მწყემსმთავრებთან ერთად ახლდა უსევო მეფეს მაჰმადიან მმართველთა წინააღმდეგ ლაშქრობისას, მისი მოწამებრივი სიკვდილის მოწმეც გახდა და თავისი კათედრა, ალბათ, არც უნახავს. მისობას გამეფებულმა ლუარსაბის ძემ, სკმონ I-მაც, რომელმაც მთელი სიცოცხლე სპარსელებსა და თურქებთან ომს შეაღია, თფილისი ხელთ ვერ იგდო და მასში გამეფდა მაჰმადიანი მეფე, ქართველი ბატონიშვილი, 1569 წელს შაჰ-თამაზისგან დაუთ-ხანად წოდებული.

1577 წელს – დანიელი, სპარსთა ტყვეობიდან დაბრუნებული, სკმონ მეფის თანამედროვე, მოწმე თბილისის მაჰმადიანი მეფის, დაუთ-ხანის მიერ გადანვისა, რომელსაც არ სურდა თავისი დედა-ქალაქი თურქთა მხედარმთავარ ლალა-ფაშასთვის გადაეცა; უკანასკნელმა ხელთ იგდო ქალაქი და აქცია იგი საყოფელად თურქი მეფისნაცვლის, რომელიც საქართველოს 1589 წლამდე მართავდა. სკმონ მეფემ დაამარცხა თურქები და აოხრებული თფილისი კვლავ

მეფის საყოფელი გახდა. მის დროს გამოჩნდა საქართველოში „აუგ-სბურგის მრწამსი“, ტაუბინგენელი მასწავლებლის მიერ ახალციხის ათაბაგ ყვარყვარესადმი გადმოცემული¹⁴¹.

1592 წელს – ბარნაბა, გუჯარ N88-ში ამ სახელით ნახსენები, თფილელ მიტროპოლიტად ნიკოლოზ კათოლიკოსის დროს ნაკურთხი. გუჯრიდან ჩანს, რომ მან ბევრი იღვანა მის აღსაყდრებამდე სარკინოზთაგან (ეგულისხმობ სპარსთა ყოვლისშემუსრავ ძალაუფლებას, თურქთა თარეშით წამძღვანებულს) აოხრებული წმ. ტაძრების გასამართად. მას მიაწერენ სოფელ წინარეხში მეტოქის აშენებას, სპარსი დამპყრობლების ატეხილი შფოთვის მიზეზით თფილისიდან ხშირად გაძევებულ მღვდელმთავართა დროებით სადგურად.

აქვე, წინარეხში მოაქამომდე არსებობს მისი დროის ეკლესია, რომლის წარწერა ამბობს, რომ იგი მისი აშენებული და მოხატულია და მასში ინახება ძვირფასი სინძინდე, წმ. პირველმონამე სტეფანეს ნაწილები¹⁴².

1598 წელს – იოსებ I. მისობას დაატყვევეს ომისა და სარწმუნოების გმირი მეფე სკმონი და საქართველოს მეფეთა ტახტზე ავიდა ძე მისი, მეფე გიორგი X, რომელიც, წინააღმდეგ ძველთაგან მიღებული წესისა, მეფედ მცხეთის საპატრიარქო ტაძარში კი არა, თფილისის სიონის ტაძარში აკურთხეს. ამ ღვთისმოშიში მეფის გარდაცვალების მერე, იოსებმა 1603 წელს მონაწილეობა მიიღო მისი ძის, ქრისტესმოყვარე მეფის შემდგომ მეფე-მონამის, ლუარსაბ II-ის მეფედ კურთხევაში.

მწარე გამოდგა შენი მღვდელმთავრობა, მწყემსთავარო ქრისტეს სამწყსოსაო! შენ იხილე მოწყვედნა ქრისტეს პირმეტყველ ცხოვართა შაჰ აბასის ლაშქართაგან, სულშემუსერილი ჭვრეტდი ქრისტიან მოსახლეთა ნამოსახლარებს! შენ აკურთხებდი მონამეობად განგებულ ერს, სარწმუნოების სახალხო გამოცდის მძიმე ჟამს; ერის

¹⁴¹ იხ. ჩემი: *Ист. церкви Груз.* (II გამოც., გვ. 97), ახლა 1866 წელს მისი ინგლისური თარგმანი ლონდონს დაიბეჭდა: S.C. Malan, Vicar of Broadwindsor, Dorset-ში.

¹⁴² იხ. ჩემი თხზულება: „Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан“. (Тиф., 1833) გვ. 35.

სათავეში კი ლუარსაბ მეფის მონამეობით შარავანდმოსილი აღსასრული მანუგეშებელ სხივს ჰყენს შენი მღვდელმთავრობის მწარე ფურცლებს!

1619 წელს – ნიკოლოზ II, თავად ბარათაშვილთაგანი, მონამე საქართველოს შაჰ-აბას დიდის მიერ საშინელი აოხრებისა და ქართლის მეფე ლუარსაბ II-ის სპარსთაგან დატყვევებისა; ის 1620 ან 1619 წელს გარდაიცვალა, რადგან 1620 წელს საბუთებში დომენტი მთავარეპისკოპოსი ჩანს.

1620 წელს – დომენტი II; მღვდელმთავრობდა საქართველოზე შაჰ-აბას დიდის მეორე, გამანადგურებელი ლაშქრობისა და ეკლესიისთვის საწუხარი ამბის – მეფეთა ქრისტიანულ ტახტზე ისლამიზმის გადასული მეფეების გამოჩენის დროს.

1621 წელს – დიონისე; ის დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის ცხოვრებაში ჩნდება¹⁴³. ეს სახელი საქართველოს აოხრების ისტორიის იმ ნაწყვეტიდან მოვისესხე, რომელიც ნიკიფორე ეპისკოპოსს ჰქონდა¹⁴⁴. სავსებით შესაძლებელია, სხვა მაგალითებისამებრ, ისიც ეპარქიას არ მართავდა, მაგრამ სახელით კათედრის ეპისკოპოსობას ინარჩუნებდა. განუზომლად მდიდარს, მას მთელი თავისი ქონება უპოვართა და აკლესულებისთვის დაურიგებია, როგორც ამბობდნენ, ერთდროულად სილატაკესაც სპობდა და სიმდიდრესაც.

1628 წელს – ელისე, აზნაურ საგინაშვილთაგანი, კალიგრაფი, მრავალი წიგნის გადამწუსხველი; იგი ათონის მთასაც სწევია, რაც ირკვევა მისი ხელით შესრულებული მინაწერით მანუსკრიპტზე: „ივერთა სავანის დამაარსებელთა ცხოვრება“:

„ღმერთო და პორტაიტისა ლუთის-მშობელო, შეიწყალე უღირსი მონა უფლისა თფილელ-ეპისკოპოსი ელისე, რომელი მოვანეი აქა. ქორონიკონი იყო ტკჳ (1640). ამინ“.

ელისე სიონის ტაძრის მრავალ სიგელ-გუჯარში იხსენიება 1628 წლის 19 მარტიდან 1659 წლის ჩათვლით. ამ წლებს შუა მისი კათედრის მღვდელმთავრებად ჩნდებიან:

¹⁴³ იქვე, გვ. 68.

¹⁴⁴ იხ. ჩემი თხზ. *Ист. Груз. церк.* გვ. 49 (II გამოც.).

1. კირიაკე, ტომით ბერძენი, ეპისკოპოსი, ორი წელი ეპარქიის მმართველი – ალბათ, ელისეს არყოფნაში და

2. ბარნაბა II, შფოთისა თუ სხვა მიზეზთა გამო ქართლის სოფელ წინარეხში, თავისი ეპარქიის გარეთ თფილელ მიტროპოლიტთა მეტოქეში მცხოვრები.

1662 წელს – იოსებ II, თავად თარხნიშვილთაგანი, დიდი მოურავის ჩამომავალთაგანი¹⁴⁵, პირველად – დმანისის ეპისკოპოსი. მან ლექსად დაწერა თავისი წინაპრის ისტორია¹⁴⁶, ფრიად გამოსადეგი შაჰ-აბასის მიერ საქართველოს აოხრების ეპოქისათვის. იგი მეფე ვახტანგ V-ის ანუ შაჰ-ნავაზის დროს ცხოვრობდა. სიონის ტაძრის საბუთებში ის 1688 წელსაც იხსენიება. მონაწილეობდა ბაზალეთის ომში, იქ მოიკლა და დაკრძალულია თფილისის სიონის ტაძარში. ის დასწრებია მოსკოვის საეკლესიო კრებას (1666 წ.), რომელსაც უძღვებოდნენ მსოფლიო პატრიარქები: ალექსანდრიისა პაისი და ანტიოქიისა მაკარი და რომლის განჩინებით გამტყუნებულ იქნა სრულიად რუსეთის პატრიარქი ნიკონი. მასთან ერთად ამ კრებას ესწრებოდა კიდევ ერთი ქართველი არქიმანდრიტი, რომლის ვინაობა ჯერ არ ვიცით.

1700 წელს – სკმონი, რომელიც ერთ უთარილო საბუთშია აღნიშნული. მასში ნახსენებია საქართველოს მეფე ქაიხოსრო, ქართლის ნომინალური მეფე, ავღანელებთან ომში მოკლული, რაც დაბეჯითებით გვიჩვენებს სიონის კათედრაზე მისი მღვდელმთავრობის ხანას. ეს ის ქაიხოსრო მეფეა, რომლის არყოფნაში სამეფოს ვახტანგ VI მართავდა და, სხვათაშორის „ღმრთისმშობლის დაუჯდომელი“ 1710 წელს დაბეჭდა მხედრულით. როდის გარდაიცვალა სკმონი, არ ვიცით, არც მისი ცხოვრების გარემოებანია ცნობილი.

1701 წელს – დომენტი III, სიგელ-გუჯრებში თფილელ-ბოლნელ მიტროპოლიტად წოდებული. იგი თავად ორბელიანთაგანი იყო, თავისი დროის ნასწავლ კაცთაგანი, მეფე ვახტანგ VI-ის მიერ სიონის ტაძრის აღსადგენად გარჯილი; თავგადადებით ეხმარებოდა ის მე-

¹⁴⁵ ეს ნიგნი „დიდმოურავიანი“, მე თფილისში უგანათლებულესი თავადის მ.ს. ვორონცოვის განკარგულებით 1851 წელს დაბეჭდეს.

ფეს მოლდოვა-ვლახეთიდან ჩამოყვანილთა მეშვეობით პირველი ქართული სტამბის გამართვაში; საღვთისმსახურო და ზოგიერთი სხვა, სამეცნიერო ნიგნის გამომცემელი; საეკლესიო-სამრევლო სასწავლებლების მომწყობი; სიონის ტაძართან უკვე მის წინამორბედთა დროს არსებული ბიბლიოთეკისთვის ნიგნების შემგროვებელი; აღმდგენელი უზარმაზარი ქარვასლისა, რომელიც 1818 წელს კერძო პირს მიყიდეს; მომსწრე თურქთა შემოსევის საშინელებათა, რომელთაც სიონის ტაძრის მიზგითად გადაქცევა სურდათ; ტაძრის ნაბილწისაგან გადამრჩენი, ფაშას წინაშე თავად გივი ამილახერის ძლიერი შუამდგომლობის მეშვეობით; მწუხარე და ცრემლმდინარე გამოეთხოვა იგი რუსეთში ოჯახითურთ მიმავალ ვახტანგ VI-ს. საბუთებში ის 1727 წელსაც იხსენიება.

1703 წელს – ნიკოლოზ III, საეკლესიო საგალობლების დამწერი, ღვთისმეტყველი, პოეტი, თავისი დროის ნასწავლი კაცი, ის იყო მთავარი მრჩეველი მეფე ვახტანგ VI-სა, ერთგვარი ქართველი ტრიბონიანე კანონთა კოდექსის შედგენისას. მან პირველმა უარყო მართლმსაჯულების აღმრევი ფორმების წესების სირთულე და საქმეთა გარჩევა მსაჯულთა სინდისს და გონების ქრისტიანული მიმართებისა თუ ზოგად-საკაცობრიო შეხედულებების თანახმად, ღვთის შიშზე დამყარებულ ზნეობას მიაწოდო.*¹⁴⁶ ასე წარმართებოდა რომში

¹⁴⁶ მართებული მგონია აქ გადმოვებჭდო სიტყვა სამართალსა და სასამართლო სიმართლეზე იმ სახით, როგორც ის დაიბეჭდა გაზეთ " ...-ის 1860 წლის N101-ში.

„თფილისი. მიმდინარე დეკემბრის 5 რიცხვში, როგორც უკვე ცნობილია დედაქალაქური ჟურნალებიდან, პეტერბურგში უნდა ჩატარებულიყო სამართალმცოდნეობის საიმპერატორო სასწავლებლის დაარსების დღის ოცდახუთი წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო ზეიმი. ამ მოვლენის აღსანიშნავად სასწავლებლის ერთმა ყოფილმა აღსაზრდელმა, რომელიც თფილისში მსახურობს, 5 დეკემბერს მოაწყო საოჯახო ზეიმი, სადაც მოწვეულ იქნა როგორც ყველა აქ მყოფი სამართალმცოდნე, ასევე ის პირნიც, ვისი შეილები სამართალმცოდნეობის სასწავლებელში განისწავლებიან. რიცხვი იმათისა და ამათისაც დიდი არ ყოფილა, – სულ 12 კაცი შეიკრიბა, მაგრამ ზეიმს გამოარჩევდა ამხანაგური წრის გულითადობა და თბილი გულულობა მასპინძლისა, ვისაც ადგილობრივ მმართველობაში ერთი უმაღლეს ადგილთაგანი უჭირავს. სადილობისას ნამდვილმა სახელმწიფო მრჩეველმა პ.ე. იოსელიანმა, ზეიმზე ერთადერთმა მოწვეულმა, გარეშე სტუმარმა, წარმოთქვა შემდეგი სიტყვა, რომელიც აქ მთლიანად მოგვყავს:

„ცნობილია, რომ ისტორიული წყვილიადის ჟამსაც და ისტორიისთვის ცნობილი, მსოფლიოში პირველი კანონმდებლის, მოსეს აქეთაც, ადამიანთა მოდგმა თავს იმ წესებით შებოძოდა ხელდას, რასაც მას საზოგადოებრივი ანდა სახელმწიფოებრივი მონაცობა გაუჩენს ზოლმე. საკუთარი თავის საზოგადოებრივი პირობებისადმი დამორჩილების აუცილებლობა ბუნებით მოთხოვნილების შედეგია. სახალხო სიმშვიდისა ანდა საზოგადოებრივი ბედნიერების საღეთო მიზანდასახულობით, დროის სულისკვეთების შესაბამისად, გამოჩნდებოდნენ ზალევეები, სოლონები, ლიკურგები, დრაკონტები. ქვეყნების მმართველები, იმავე მიზანდასახულებით, ხშირად კი საკუთარი შეხედულებითაც, თავს ახევედნენ ხალხებს კანონებს, რომლებიც ხუნდებად შემოეჭდებოდა მათ სულსა და სხეულს, მათ რელიგიურსა და სამოქალაქო არსებობას. ამ საკერელთა სიმძიმის ქვეშ ხალხები ეცემოდნენ და ცამტვერდებოდნენ, ტიროდნენ და მოთქვამდნენ. მათი გოდება სიბრალულს უღვივებდა სოკრატეებსა და პლატონებს, რომელნიც მძიმედ განმარტობულნი, ლიკეოსის პორტიკებში, აკადემიების ჩრდილს ქვეშ, არეოპაგისა თუ თეიმადასა და მინერვასადმი მიძღვნილი ტაძრების პირისპირ, წარმოთქვამდნენ სიმართლის შესახებ მოკრძალებულ სიტყვას და აღაშენებდნენ სამართლის შესახებ მეცნიერების მთელს ნაგებობას. სიმართლის ღმერთი ძველი სამყაროს ბრძენთა ბაგეთაგან, თრთოდა მარსის მახვილის ქვეშ. მრისხანე იუპიტერი თავის მეხთ სტყორცნიდა სამართლის შესახებ მეცნიერების ტაძრის შემქმნელთ. ადამიანთა მოდგმა იტანჯებოდა ძალის დაუნდობელი დესპოტიზმისაგან. სამართალზე წარმოდგენა ადამიანის მყოფობის საუფლოს მიღმა რჩებოდა.

ქრისტიანობის გამოჩენით დაიწყო კანონმდებლობის ახალი ერა. იუსტინიანე ადამიანის ახალი მყოფობის წარმომადგენელია. მისი კოდექსი, მისი პანდეკტები და დიგესტი ქრისტიანული, ადამიანისთვის კეთილისმყოფელი საწყისის გამოხატულებაა.

რომი დაეცა – და მისი მსოფლიო მეუფების მონამსხვერველებზე ამ ახალი ქრისტიანული კანონმდებლობის ნათელი გაცისკროვნდა. სამართლისა და სიმართლის ფილოსოფია ქრისტიანთა მეფეთა ტახტზე აღმოჩნდა.

საქართველოს სამეფო, ბერძნული კანონმდებლობის სკოლაში განსწავლული, კანონშემოქმედთა სახელებით შეიმკო. გიორგი VI, აღბულა მთავარი, ეახტანგ VI სამსჯავროს კავკასიური ტაძრის ბჭესთან დგანან. წარმატება – არა სწრაფი, მაგრამ შეუწყვეტელი, – მმართველობაში კანონმდებლობითი გონებისა, გახლავთ საქმე იმ ახალი ხელისუფლებისა, რომელმაც თავის მძლავრ საფარველქვეშ შეინყნარა საქართველო. არა მარტო ხმალი, ქვეყნის გარედან მცველი, მის ძველთაძველ მტერთაგან, არამედ გონებაც შეუწყვეტილი ქმედებდა შინაგანი მშვიდობისთვის, ნესრიგისა და სიმშვიდის დასამკვიდრებლად. ნათელმა ახალი, რუსეთში საგანგებო გამართული, ბრძნულად მოწყობილი დანესებულებისა ჩვენი მხარის მართვის იერარქიაშიც შემოაღწია. თქვენი სახით, ბატონო დამსწრეო, ჩვენი მხარისთვის მოულოცნიათ მმართველობის ახალი ნესრიგი, რომელიც ითხოვს ახალ იდეებს, სამსჯავროთა ახალ განწყობილებას, კანონთა სულის უკეთესსა და ნათელ გაგებას, წესთა ჩვენი მხარის მოთხოვნილებებთან მისადაგებას და სხვ.

მთავარი და აუცილებელი თვისება ეგრეთ წოდებული მოხელისა, რაც დანესებულებათა, კანონთა, წესთა და ფორმათა მთელი სიერცის ნათლად მომცველ ადამიანს ნიშნავს, – უნაგაროა. დიადი რუსული სამეფოსა და თავისიბრძენი დამაარსებლის ღირსმა თქვენმა დანესებულებამ მარტოცოდნა კი არ დაგილოცათ თქვენ, არამედ პატიოსნებაც. თქვენი დანიშნულების ფარზე მიმსჭვალულია დევიზი: სამსახურეობრივი მოვალეობა. ყოველ თქვენგანს ესმის, რომ სამართლის მწარმოებელი ღმრთის დასაჯდომზე ზის. ასე საღვთოა, ასე მაღალი თქვენი მოწოდება, რაც თქვენ, ჩვენდა სანუგეშოდ, ნათლად გეცმით და გაგეგებათ.

მაგრამ ნება მომეცით უფრო თამამად გითხრათ ის, რასაც ყველა როდი ამბობს თამამად: ჩვენ გვეშინია თქვენი სამსჯავროების მსჯავრისა. რა წარმოშობს ასეთს შიშნეულობას? რასაკვირველია, ის არა, ვინმე თქვენ მიკერძოებას გაბრალდებდეთ, რომლისგანაც, გულზე ხელდადებით, თქვენ თავისუფალნი ხართ. აშინებთ გაუთავებელი წარმოება სასამართლოსი, მათი საქმის შვილებზე კი არა, შვილიშვილებსა და არცთუ იშვიათად ბაღიშებზე გადასვლა. საქართველოს სახით, აზია, კანონმდებლობითი განახლების რუსეთისგან მომლოდინე, უშინდება სასამართლოს იმ ნერტილს, რომელიც დახელოვნებულ მერჯულეთა ხელში ხაზად და უსასრულოდ განივრცობა.

ლოგიური მნიშვნელობა ფორმისა, რომელშიც აყალიბებენ ცნებას, გასაგებია. გაუგებარი ხდება ის ფორმები, რომლებითაც კანონისმიერი გადანყვეტილებები ყალიბდება. ეს სხვაობა, ვგონებ, საგნის არსით იოლად აიხსნება. პირველ შემთხვევაში იქმს თვით ბუნება და მისი უცვლელი მარადისი ნესები; მეორეში ქმედებენ ნესები, რომელნიც საგნის ბუნებიდან კი არ გამომდინარეობს, არამედ მას თვითნებობით ან უმეცრებით დაეძალება. ამიტომაც ამ ფორმების მიღმა სამსჯავრო ხალხს რაღაც განსანმენდელად ეჩვენება, რომელიც მყოფადით კი გვანუგეშებს, იმავე ჯოჯოხეთისებრი კია, ისეთივე მწარე მარადისობა. თქვენს მიერ მართული და განსჯილი ხალხი თრთის „სასამართლო სარჩელისა“ ანდა „სასამართლოს წესით სარჩელის“ გაგონებაზე, სასამართლო ფორმის წინაშე. მის შემკრთალ გულს სასამართლო ოკეანედ წარმოუდგება, რომელიც მას ებრძანება გადაცუროს ან მისცუროს ნაპირამდე, რომელსაც ის ვერ ხედავს. მის თვალწინ სედიანად იხატება სურათი მეორე და მესამე ზღვისა, ზღვაში ახლად შესვლის, ახალი ძალის, ახალი ათლეტების და სიკვდილ-სიცოცხლის პირისპირ საბოლოო ძალთა მოკრების.

ხალხს სურს, ის თხოულობს დამოითხოვს გამარტივებას, სწრაფ მოთავეებას და საქმეზე პასუხის გაცემას; ის ეძიებს სისხარტეს, ადამიანის ცხოვრებას მეფარდებულს, რომელსაც მინიერი ცხოვრების მცირერი ცხოვანი წლები აქვს მოზომილი. ხალხის წარმოდგენით, ვინც სასამართლოსკენ მიუთითებს, არის მტერი საქმისა, მტერი ოჯახისა, მტერი კერძო და საზოგადო მშვიდობისა, ზნეობრივი და ფიზიკური მკვლეელი.

თქვენზეა, მონყალენო ხელმწიფენო, დამყარებული იმედები მეფისა და მისი მაღალი წარმომადგენლისა კავკასიაში, რომელიც მან მშვიდობისა და საზოგადოებისთვის დაიმორჩილა.

თქვენგან, კანონის წარმომადგენელთაგან, გონებითა და ცოდნით, ოღონდ

თანახმად, როგორც წერს სენეკაც (1.3 de Benef. cap. 7). ფორმულა ამგვარი, ახლა ყველგან რომ მკვიდრდება იმის მსგავსი, სასამართლოსი, რომში იყო: *Ex aequo et bono condemna illum, iudex*. (სამართლიანობასა და სიკეთეს განსჯის ის მოსამართლე).

1705 წელს – პავლე. ის ნაკლებადაა ცნობილი თავისი საქმეებით. ცნობილი ისლაა, რომ მისობას დაიწყო მომზადება მასალისა სიონის ტაძრის შიგნით აღსადგენად და გარედან მისი ქვით შესამოსად. თითქოს, მას ცოტა ხანს უნდა ემღვდელმთავრა. პავლეს სახელით აღნიშნული, მისი სახელით გაცემული უკანასკნელი გუჯარი 1722 წლისაა. ვახტანგ მეფესთან ერთად რუსეთს წასულ სასულიერო პირთა შორის¹⁴⁷, ნიკოლოზთან ერთად პავლეც იხსენიება, თავად-თაგანი. სამეფოში შფოთი ეპისკოპოსებს კათედრაზე ხან აღიყვანდა, ხანაც გადმოიყვანდა და ისინი წოდებას სიცოცხლის ბოლომდე ინარჩუნებდნენ, მაგრამ არ მართავდნენ ეპარქიას.

1713 წელს – არსენი I – მისი მღვდელმთავრობა ბობოქარი იყო. ჟამიანობა, მკალი და შიმშილი, როგორც შოლტნი ღვთის რისხვისა, შემდგომ იესეს ინტრიგები ძმის, მეფე ვახტანგ VI-ის წინააღმდეგ, სავალალო და საზიფათო ეკლესიისთვის – ყოველივე ამან იგი საფლავში ჩაიყვანა. არსენის შემდეგ სიონის კათედრაზე იგივე პავლე ჩნდება, მისი წინამორბედი.

1718 წელს – ეფთვიმი. მისობას შაჰ-თამაზმა გააპარტახა საქართველო (1735 წ.). სპარსული ჯარი ანანურის სიმაგრეებამდე მივიდა და არაგვის ხეობაში ქართველი მთიელებისგან დამარცხებული, ქართლს მიეჭრა, საიდანაც ათასობით სული ხორასანში გაასახლეს.

ცხოვრებით არა, ტრიბონიანებო რუსული კანონმდებლობისა, მოელის ჩვენი მხარე სასამართლო მშვიდობას. თქვენკენ, სამართლის წმიდა დამცველნო და მეურვენო, არის მიპყრობილი მისი მზერა.

დღევანდელ დღეს თქვენ დანესებულების ოცდახუთწლისთავის და, შესაბამისად თქვენთვისა და მთელი რუსეთისთვის საზეიმო დღეს, – რაკი პატივი მერგო თქვენთან ყოფნისა, თქვენი, ჩვენი მხარისთვის სასიკეთო წამოწყებათა და ნათელი და სანუგეშო გამოვლინებების მოიმედე, თავს ნებას მივცემ კავკასიის ხალხთა ოჯახის, ჩემი მრავალი თანამოძმის სახელით თქვენ დღეგრძელობა გისურვოთ. გაუმარჯოს სამართლმცოდნეობის სასწავლებლის აღზრდილთ!”

¹⁴⁷ სინოდის არქივი, საქმე N192, 1725 წლისა.

შაჰი, გზად ყველაფრის მათხრებელი, კახეთზე გავლით დერბენტისკენ გაეშურა. აქ, მუხანის გზაზე (1736 წ.) სომეხთა კათოლიკოსმა ამ მხარის ქვეშევრდომობის გამოცხადების ნიშნად, მას ხმალი შემოარტყა¹⁴⁸ და შაჰმა ნადირი დაირქვა. ნადირ-შაჰის გამეფებისას ქვეყნის მიერ განცდილი უბედურება ხალხს ნუგეშად მოუბრუნდა, რაკი სპარსელებმა თურქნი საქართველოდან გააძევეს და გამეფდნენ ქრისტიანი მეფეები: თეიმურაზ II ქართლში და ირაკლი II კახეთში (1744 წ.).

მას „მონყალეს“ ეძახდნენ და მსოფლიო ეკლესიის წმინდანს, იოანე მონყალეს ადარებდნენ. გლახაკთათვის მას არაფერი ეშურებოდა, თვით ეკლესიის ხაზინა და ქონებაც, წესადაც ხშირად გაუმეორებია: „სიყვარულმა განგვამდიდრა, დე, სიყვარულმავე განაბნივოს“.

ქრისტესადმი იგივე სიყვარული მუდამ ჩააგონებდა მას: ყველაფერი ქრისტეს ბეჭდით შეემკო და შეემტკიცებინა – იგი ყველგან, საჭურველზეც კი მაცხოვრის სახელის მონოგრამას დაასვამდა ხოლმე. მეფე ირაკლის (მგონი, I-ის) თოფზე, რომელიც ამას წინებზე კახეთში უგანათლებულესმა თავადმა იოანე გრიგოლის ძე გრუზინსკიმ იყიდა, მონოგრამის შემდეგ ასეთი მხედრული წარწერა ამოვიკითხე:

„ირაკლისა სიქადულო, საძლეველო მტერთა, ჯუარო ქრისტესო!“

თფილისში 1770 წელს ქალაქ გორისთვის ჩამოსხმულ ციხის ზარბაზანზე, ქრისტეს მონოგრამის შემდეგ წარწერა იკითხება:

„სახელითა მამისათა, და ძისათა, და სულისა წმიდისათა. ამინ.

მოჰფინე რისხუა შენი თესლთა ზედა, რომელთაცა არა-ელიან შენ. დაეცემოდინ მათ ზედა ნაკუჭრცხალნი ცეცხლისანი და ვერ დაუთმონ. მეფე ირაკლი ვამბობ“¹⁴⁹.

¹⁴⁸ ჩამჩიანი, სომხეთის ისტორია, ტ. III, გვ. 815 (სომხ. ენაზე).

¹⁴⁹ 1765 წლიდან თფილისში ახსამდნენ ზარბაზნებს, საველესაცა და ციხისაც. ქარხნის გამგე თავადი ივანე აბამელიკი, ს. პეტერბურგში 1830 წლის ახლოს გარდაიცვალა, არტილერიის გენერალ-მაიორის წოდებით. დამოუკიდებელი მეფე ირაკლისთვის ეკატერინე რუსეთის დედოფლის მოძღვნილი ზარბაზნე-

1749 წელს – ათანასე, თავად ამილახვართა გვარიდან, რუსეთში მეფე ვახტანგ VI-სთან იყო. ასტრახანში მთავარდიაკონიდან არხიმანდრიტად აღახარისხეს, შემდეგ საქართველოში 1733 წელს – მროველად. აბდულა-ბეგი, ძე მაჰმადიანი მეფე იესესი, ქართლის ტახტის მაძიებელი, ქვეყანას ლეკთა ჯარს აოხრებინებდა. მეფე ირაკლი II-მ მასთან ათანასე გაგზავნა და დაუბარა: „შემომირიგდი, შენს წილს დაგიტოვებ და ჩემი ნახვის ნებას მოგცემ“. მღვდელმთავარმა მიიღო პასუხი: „კახეთი ირაკლისა, ქართლი – ჩემი სამეფოა“. შინაომისთვის მზადებისას, სპარსნიც ისხამდნენ იარაღს საქართველოში შემოსასვლელად. მეფე ირაკლი მასვე, ათანასეს 1752 წლის მაისს ელჩად ს.პეტერბურგს, დედოფალ ელისაბედ პეტრეს ასულთან აგზავნის თხოვნით ურჯულოთა წინააღმდეგ დახმარებისა. წმ. სინოდის საქმეთაგან ჩანს, რომ ის მოსკოვს 1752 წლის 30 ნოემბერს ჩავიდა, მასთან კი 15 კაცი ქართლისა და კახეთის მფლობელთა ნებითა და დავალებით დაცვისა და მფარველობის შესახებ. 1754 წელს ის თხოვს დედოფალ ელისაბედ პეტრეს ასულს დატოვონ ის რუსეთში ჯამაგირითურთ, რადგან ის მოხუცი და სუსტია, საქართველოში კი უდიდესი არეუ-დარევაა. ათანასეს ელჩობისთვის გაცემული პასუხი, სამეფო კარისგან მიღებული, მან საქართველოში არქიმანდრიტს (სახელი არ ჩანს) და თავად მაყაშვილს გაატანა. 1755 წლის 25 ნოემბერს საქართველოს მეფეებმა გამოგზავნეს სვმონ ხუცესი ორი პაკეტით კანცლერისა და ვიცე-კანცლერის სახელზე. აქ ისინი, საერთო ხელრთვით, მოითხოვდნენ ათანასეს საქართველოში გამობრუნებას. გულდანყვეტილმა ათანასემ კვლავ მიმართა თხოვნით დედოფალს, იგი რუსეთის ქვეშევრდომობაში მიიღოს, ლებულობს ნებართვას და მოსკოვში რჩება.

1761 წლის 21 დეკემბერს ის თხოვს წმ. სინოდს ნება დართოს მას მოსკოვში ქართული სტამბა მოაწყოს. სინოდმა მისცა ნებართვა და

ბისა, თფილისში ჩამოასხეს 85 ზარბაზანი, თავადთა დაკვეთით, კერძო ციხე-დარბაზებისთვის. 1836 წელს ხელისუფალთა განკარგულებით ყველა, სხვადასხვა ადგილას მყოფი სახაზინო ზარბაზანი საჯარო ვაჭრობით გაიყიდა სპილენძის ჯართად მათ გადასაქცევად. არ ვიცი, როგორღა გადარჩა გორის ციხის.

მან მოაწყო ის ნაპრესნიაზე. კორექტორად ვახტანგ მეფის მდივან-ყოფილი მელქისედეკ კავკასიძე იყო; სტამბის საერთო ზედამხედველი VII ხარისხის მოხელე (надворный советник) თავ. ევგენი ამილახვარი. რუსულ ტექსტს უდარებდა ათანასეს ბიძაშვილი, VII ხარისხის მოხელე თავ. ციციანოვი.

სტამბამ 1765 წელს გამოუშვა შემდეგი წიგნები: ფსალმუნი, ლოცვანი, ჟამნი, სამოციქულო და სამენოვანი (ლათინურ-ბერძნულ-რუსული) ანბანი. ეს უკანასკნელი წმ. სინოდმა ობერ-პროკურორის ხელით დედოფალს მიართვა.

ის მუდამ მოსკოვის ჯვართამაღლების მონასტერში ცხოვრობდა, იქვე გარდაიცვალა 1774 წლის 9 ივნისს და დაკრძალულია დონის მონასტერში.

სინოდის არქივიდან ირკვევა¹⁵⁰, რომ ყოვლადსამღვდელო ათანასე 1769 წლის 20 ოქტომბერს თხოვდა წმ. სინოდს შეესრულებინა კათოლიკოს ანტონის თხოვნა წმ. მირონის საქართველოში გაგზავნასთან დაკავშირებით, რადგან საბერძნეთიდან ჭირს მისი გამოწერა. სინოდმა ნება დართო ხელწერილით ათანასესთვის სათლნახევარი გაეცა, სინოდალური ბეჭდით. ეს პირველი ცდაა წმ. მირონის რუსეთიდან საქართველოში გამოწერისა. საქართველოს დამშვიდებიდან 5 წლის შემდეგ საქართველომ თვითონ დაამზადა წმ. მირონი მისი მცხეთაში ეკლესიის ტიბიკონის მიხედვით კურთხევით, მეფის, მთელი მისი კარის და ერის თანდასწრებით ვნების შვიდეულის ხუთშაბათს. ეს საქართველოში მირონის უკანასკნელად მოხარშვა იყო.

1762 წელს – ქრისტეფორე, თავად თუმანიშვილთა გვარიდან. ტაძრის ძველ მღვდელმოდღვართა შენობებს შორის არის მარანი, შესასვლელის თავზე შემდეგი წარწერით:

„ჩუჴნ თუმანი-შკლმან თფილელ-მიტროპოლიტმან ქრისტეფორემან ესე ზედაშისა მარანი აღუაშენე. ვისაც ამა მარნიდან ან ზედაშე, ან ღვწო მოგართუასთ, ან ეს წერილი აღმოიკითხოთ ცოდვასა შენდობა გკბოძეთ, თქუჴნც თქუჴნის ცოდვსა შენდობა გებოძოსთ. წელსა ჩლობ (1762)].

¹⁵⁰ Арх. Синод. дело 1769. N297.

მის დროსაა გარდაქმნილი საეკლესიო გალობა¹⁵¹.

1771 წელს – მიქელი. ის იყო წინამძღვარი და კანდელაკი კათოლიკოს ანტონი I-ისა, რომელიც ს.პეტერბურგს 1756 წელს ჩავიდა. ელადიმირში 1756 წელს ის არქიმანდრიტის ხარისხში აიყვანეს, სადაც ეპარქიალური ყოფილა 1757-1765 წლამდე.

1765 წელს საქართველოში დაბრუნების მერე ის მცხეთის საპატრიარქო ეკლესიის წმ. მთავარანგელოზთა ეგვტერის ეკლესიის¹⁵² წინამძღვარი იყო. 1767 წელს ის ნილკნელის კათედრაზე აიყვანეს, 1770 წლის ახლოს თფილელი მიტროპოლიტის კათედრაზე გადმოიყვანეს. 1784 წლის ახლოს ის საეკლესიო კრების სამსჯავროს გადასცეს და წინონწმინდელად გადაიყვანეს. იქ იგი დაბრმავდა და 1811 წელს გარდაიცვალა. წინონწმინდაში მისი მოძღვარი, მეგობარი და მოსაუბრე კიდევ ერთი უსინათლო იყო, გარეჯის უდაბნოში დაბერებული ბერი დანიელი, რომელიც დღენიადაგ უმეორებდა მას სახარების სიტყვებს ბრმათა წინამძღვარ ბრმებზე, რაც მომაგონებს დანტეს დიდებულ ლექსს:

Così li ciechi a qui la roba falla

Stan a perdoni a chiede lor besogna

*El' uno l'capo l'altro avvalla*¹⁵³.

¹⁵¹ სათავე და წარმომადგენლობა ქართული ჰანგისა და მისი წესებისა სრულებით გამოურკვეველია. უეჭველია, რომ თუ არა საქართველოში ქრისტიანობის შემოღებისთანავე, VII ს-ის ახლოს მაინც, საქართველოს ეკლესია ეცადა უფრო ახლოს ყოფილიყო ჰანგის იმ ტონებთან, რომელნიც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ეკლესიებში გამოიყენებოდა, ე.ი. ოთხ ძირითადას და ოთხ დამატებით სახის გალობასთან (ე.ი. მარტივი ანუ გრიგორიანული, დორიული, ფრიგიული და ლიდიური. Siegbert. ad. ann. 774.) წმ. იოანე დამასკელმა მათ „ხმანი“ უწოდა, თავის საგალობლებს კი, რომელნიც ახლაც გამოიყენება მართლმადიდებელ ეკლესიაში – „ოქტოიხოსი“ ან „რეპზიმანი“. ქართულად მას „პარაკლიტონის“ ანუ შთამაგონებელი, შემაგულიანებელი თუ მანუგეშებელი გალობანი ეწოდა.

¹⁵² იგი მცხეთის ტაძრის განახლებისას, 1838 წელს დაანგრეს.

¹⁵³ ჩემს კუთვნილ მის გადმონაწერ ხელნაწერებში არის მოკლე მინაწერი მთვარის დღეთა რიცხვის მოძებნის შესახებ. ვათავსებ აქ ჩემს მოკლე წერილს ამის თაობაზე, იმ სახით, როგორც იგი დაბეჭდილია რუს. „Заказавский Вустник“-ის არაოფიციალურ ნაწილში, 1847 წლის N7-ში.

„არ ვიცი, როდიდან შეეჩვივნენ ქართველები მთვარის კლება-მატების

დაანგარიშებას და ამის მიხედვით ატმოსფეროს მდგომარეობის მიახლოებით განსაზღვრას. მაგრამ უეჭველია, რომ ამგვარი ასტრონომიული ცოდნა ძალიან ძველია და მისი სანყიბი, იქნებ, საქართველოში, VI საუკუნეში ქორონიკონის შემოღების დროისა იყოს. სიძველე ამ მეცნიერებისა, ქართველებში ზეპირ-სიტყვიერად შესწავლილის და გადაცემულის, მტკიცდება მისი საყოველთაო გავრცელებით ქართველი ერის ყველა კლასსა და თითქმის ყველა მის ტომში.

ამ დაანგარიშების საფუძველი საზოგადო ბრუნვის ინდიქტიონის ზოგიერთი მონაცემია. ეს მოჩანს თვით დროის გარკვეული მონაკვეთის აღსანიშნავად ხმარებული ზეპირსიტყვიერი ტერმინებითაც. საესებით ნათელია, რომ მცირეოდენით თუ იციან ამ ტერმინების მნიშვნელობა, გაუგებარია, რის საფუძველზეა მიჩნეული საზოგადო კანონადა და მოცემულობად დროის ესა თუ ის პერიოდი. მაგრამ მათი მოშველიებით განაზგარიშებისას ზეპირსიტყვიერი ქართველი კალენდრისტიები იშვიათად თუ ცდებიან. ყველაზე შესანიშნავი შეცდომა ნაკიანი წლისთვის ემართებათ ხოლმე. ისინი აქ მთელ დღეს კარგავენ და მთვარის დაბადებისა თუ მოკლების დრო ყოველთვის მათ მიერ წარმოსახულისგან თითქმის ერთი დღით სხვაობს.

მთვარის დაბადება-დაკლების გამოანგარიშებისას გამოიყენება შემდეგი ტერმინები:

ზედნადები [ეს პასქალიისთვის – საფუძველია]

ითეს-თავი [თვიური ენაკტა]

ნიადაგი [წლიური ენაკტა]

თესსა რიცხვ

რიცხვი თთუშთა იანვრიდამ

ცალ-ცალკე გავარჩიოთ ამ ტერმინთა მნიშვნელობა.

„ზედნადები“ ქართული აღრიცხვის პერიოდულობაში ემყარება მთვარის ცხრაშეტნლეულს, როგორც იტყვიან ქართველი კალენდრისტიები ანუ მთვარის წრეს, რომელსაც ჩვეულებრივ 19 წლით ანგარიშობენ. ზედნადებს შემდეგნაირად პოულობენ:

ჩვეულებრივად გაითვალისწინება, რომ მთვარის განახლება 29 დღეში ან რამდენიმე წუთით ადრე ხდება. ეს 29 მრავლდება 12 თვეზე, რომელნიც შეადგენს წელიწადს; ლებულობენ 354 დღეს. ამ 354 დღეს გამოაკლებენ ჩვეულებრივი წლის 364 დღიდან და ლებულობენ ნაშთს – 11 დღე. სწორედ ეს, წლის დღეთა საერთო რიცხვიდან დანაშთ დღეებს ეწოდება ქართველებთან „ზედნადები“.

ამგვარად, მომდევნო წლის დანაშთ 11 დღეს მიემატება წინა წლის 11 დღე და მესამე წლისთვის გამოდის 22, კიდევ 11-ის დამატებით გამოდის 33. ქართველები არ ზრდიან ამ რიცხვს 30-ის ზევით და ამიტომ, როცა ის 31-ს და ა.შ. მიაღწევს, მოაკეცივენ 30-ს, მიღებული რიცხვი არის „ზედნადები“. მეოთხე წელს კვლავ ემატება 11 და ა.შ.

საზოგადო კანონიდან – ყოველწლიურად გარკვეულ რიცხვს 11 დაემატოს, – გადახვევას იძლევა ნაკიანი წელიწადი და ამიტომ მთვარის სრული წრისთვის, უკეთ, ყოველ 19 წელს, ნაკიანი წლის 24 საათისა და მთვარის დაბადება-კლების 29 დღის დანაშთი რამდენიმე წუთისა და წამის გასათანაბრებლად 11-ის ნაცვლად 12 ემატება.

ამ აღრიცხვის უკეთ გასაგებად წარმოვადგენთ ზედნადების მოძებნის ტაბულას.

მთვარის ნრე	19	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
ნელი ქრისტესი	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18
	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64
ნელი ქორონიკონის	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
ზედნადები	30	11	22	3	14	25	6	17	28	9	20	2	12	23	4	15	26	7	19	30

აქედან ჩანს, რომ ზედნადების მოძებნა ემყარება მთვარის ნრეს, რომლის პერიოდი 19 წლით განისაზღვრება და რომელსაც ასტრონომები „ოქროს რიცხვს“ უწოდებენ. თუმცა, „ზედნადები“, ნმინდა ქართული რამაა და არ ემთხვევა რუსულ „საფუძველს“ (основание), რომელიც შეისწავლება ე.წ. თვალ-ხილულ პასქალიაში. ეჭვი არაა, რომ ეს იგივე „წლიური ეპაქტაა“ იულიუსისა, რომლის სხვაობა გრიგორისეულისგან, შემდეგი ტაბულით ჩანს:

ოქროს რიცხვი	იულიუსის ეპაქტა	გრიგორისეული ეპაქტა
1	11	0
2	22	11
3	3	22
4	14	3
5	25	14
6	6	25
7	17	6
8	28	17
9	9	28
10	20	9
11	1	20
12	12	1
13	23	12
14	4	23
15	15	4
16	26	15
17	7	26
18	18	7
19	29	18

თვიური ეპაქტა იულიუსის ან გრიგორისეული თვის მეტობაა 29 დღის, 12 საათისა და 44 წუთისაგან შედგენილი მთვარის თვისა. შესაბამისად თუ რომელიმე თვე 31 დღისა თუ დერ-ლამისგან შედგება, ეპაქტა იქნება 1 დღე, 11 საათი და 16 წუთი; ჩვეულებრივი თვის ეპაქტა კი 11 საათი და 16 წუთია.

ქართველებთან ის მხოლოდ ერთ შემთხვევაში გამოიყენება, თუ თვე ოცდაათდღიანია და ისიც განუყრელად „ნიადაგთან“ – წლიურ ეპაქტასთან. ხოლო თუ თვე ოცდათერთმეტდღიანია, მაშინ იანგარიშება წლიური ეპაქტა, თვიური კი არასოდეს. ეს – მზის წრებრუნვის თვეთა დაანგარიშებასთან გასათანაბრებლად ხდება.

წლიური ეპაქტა

წლიური ეპაქტა მზისა და მთვარის წელიწადის სხვაობაა. ქართველებისთვის ის მუდამ ერთიანია და უმატებენ თვიურ ეპაქტას იმ ერთ

შემთხვევაში, როცა თვე ოცდათერთმეტდღიანია. იგი 12 თვიური ეპაქტის დაჯამებით წარმოდგება და 11 დღელამისგან შედგება. თავისთავად ჩანს, რომ წლიური ეპაქტა იგივეა, რასაც ქართველები არასწორად „ნიადაგს“ უწოდებენ.

რომელიმე მთვარის დღის მოსაძებნად, ყოველი დაანგარიშებისას გამოტოვებენ 20-სა და 30-ს გამცდარ რიცხვს. დანაშთი საძიებელი რიცხვი იქნება.

რიცხვი თთჳსა

აუცილებელია მთვარის დღის ანუ რომელიმე დღეს მთვარის მატება-კლების გამოსაანგარიშებლად.

რიცხვი თთჳთა

ინყება იანვრით და მთავრდება დეკემბრით. მთვარის დაბადება-კლების იანვარში, როგორც წლის სანყის თვეში გამოანგარიშებისას, გამოტოვებენ ერთიანს, როგორც იანვრის შესაბამის რიცხვს, სხვა თვეებში კი გაითვალისწინება თორმეტივე მიყოლებით, გასული თვეების რიცხვის შესაბამისად. ზოგჯერ იანვარსა და თებერვალში, თვეთა რიცხვის გამოტოვებით, იღებენ რიცხვ სამს. თუ რომელიმე წელს „ნიადაგი“ 30 იქნება, მაშინ ეს 30 გამოიტოვება.

ამ ტერმინებისა და ქართველთათვის ვერასახსნელი კანონის საფუძველზე, თუ სურთ იპოვონ მთვარის დღე, მაგალითად: 1864 წლის 2 მარტი.

ზედნადები	30
თთჳის თავი (თვიური ეპაქტა)	1
ნიადაგი	1
რიცხვი თთჳსა	2
რიცხვი თთჳთა	3
ჯამში	37

აქედან ჩვეულებრივ გამოირიცხება 30 დღე და დარჩენილი 7 არის რიცხვი მთვარის დღისა.

13 მარტი

ზედნადები	1
თთჳის თავი (თვიური ეპაქტა)	1
რიცხვი თთჳსა	13
რიცხვი თთჳთა	3
ჯამში	18

1 აპრილი

ზედნადები	1
თთჳის თავი (თვიური ეპაქტა)	1
რიცხვი თთჳსა	1
რიცხვი თთჳთა	4
ჯამში	7

29 აპრილი

ზედნადები	1
-----------	---

ჭირებულნი, აღმა მზირალით ერთი და მეორე – დაღმა).

1782 წელს – გერმანე, 84 წლისა, კაცი დიდი სათნოებითა. მისი მოხუცებულობისა გამო, სამწყსოს განაგებდა დეკანოზი იოანე ოსეშვილი, დიდებული მქადაგებელი, მცოდნე სომხური ენისა, გადმომღები სომხურიდან ქართულ ენაზე წიგნისა ძველი აღთქმის სახეებისა ანუ სიმბოლოთა, რომელნიც¹⁵⁴ ღმრთისმშობელს მიეყენება, რომელიც, თუ არ ვცდები ფრიად ღირსშესანიშნავია. მღვდელმთავრობდა გერმანე დაახლოებით სამი წელი.

სინოდალური არქივის საქმეთაგან¹⁵⁵ ჩანს, რომ ეს გერმანე იოანე მანგლელის მთავარდიაკვანი, მასთან ერთად იყო დერბენტში, შემდეგ კი რუსეთში. იოანეს პეტერბურგში ყოფნისას გერმანე უკვე წინამძღვარია (1736 წ.).

1744 წელს, იოანე ეპისკოპოსის წარდგენით, გერმანე არქიმანდრიტად აღაზარისხეს. იოანეს გარდაცვალების შემდეგ გერმანე (სინოდის 1752 წლის 17 იანვრის ოქმით) საქართველოში გამოჰყვა მის ცხედარს, წმ. იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოში დასაკრძალავად. მასზე ამბობდნენ, რომ მღვდელმსახურების საიდუმლოს აღსრულებისას მისი ასამაღლებლები გრძნობასა და ყურთასმენას ტაძრის კედელ-კამარებს შთაბერავდა. ამან მომაგონა ლექსი მანილიუსისა:

et sensus scopulis, et syluis addidit aures.

Astron. lib. V. vers. 297.

(გრძნობითა და ყურთასმენით ჟღერადობა უფრო მძაფრად აღიქმებოდა).

სამკაული მის მეგობართა წრისა იყო მღვდელმონაზონი იოსტოსი, რომელმაც ღვთისმეტყველება და ფილოსოფიური მეცნიერებანი კათოლიკოს-პატრიარქის ანტონი I-გან შეისწავლა. იგი თავად ანდრონიკაშვილთაგანი იყო, ცხოვრობდა, გარდაიცვალა და დაკ-

თთკის თთვი (თთვიური ეპოქტა)	1
რიცხვი თთკსა	29
რიცხვი თთუშთა	4
ჯამი	35

¹⁵⁴ მკსგავსებისათკს, იბ. ზევით.

¹⁵⁵ სინოდ. არქ. საქმე 1725 წლისა, N193.

რძალულია 1815 წლის ახლოს კახეთის სოფელ ვეჯინის ღუთაების ეკლესიაში, რომელიც ღირსშესანიშნავია, არა მხოლოდ დიდი სიძველითა და გაქრობის პირზე მისული მხატვრობითა, არამედ ირგვლივ უზარმაზარი შენობების საფლავთამიერი მოგონებების უტყვე მონამეთა გამო.

ასეთია დიდების იდუმალი ძალა, რომ ერთი დიდებული სახელი თუ სადმე ჩავარდა, რომელიმე ადგილი, თითქოსდა ისტორიული საყვირის ძალით, ახმიანდება ხოლმე და ნაოხარზეც გაისმის იმ უკედავი მუზის ხმები, რომელიც მას წარმართავდა და კარნახობდა ცხოვრებისა და უკედავების გაკვეთილებს.

1786 წელს – ეფრემი, რუსეთში ანტონი კათოლიკოსის ამაღლაში ნამყოფი და სინოდის საბუთში¹⁵⁶ იპოვიაკვნად ნახსენები; სულ ხუთი თვე იმღვდელმთავრა. მან გადააკეთა ახლა მიტოვებული, სიონის ტაძრის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე ძველი, ეზოში შემოსასვლელი ბჭისზედა სამრეკლო. ის 75 წლისა გარდაიცვალა. მასზე ამბობდნენ, არისო „სირი ფსალმუნთა მსტვნავი“. მან იღვანა (1783 წ.) საღვთისმსახურო წიგნების გამოსაცემად და „ჟამნი“-ს ბოლოს დაბეჭდილი პასქალიის გასაგრძელებლად¹⁵⁷.

¹⁵⁶ იქვე, საქმე 1756 წლისა, N350.

¹⁵⁷ მის შავ რეველებში მე თვეების ძველი ქართული სახელწოდებები ვიპოვე. მათი დახმარებით შევადგინე წერილი, რომელსაც აქ საყოველთაოდ საცოდნელად ვათავსებ:

თითქმის ყველა ხალხს აქვს თვეების თავისი სახელები. გარდა საზოგადოეროპულთა, უკეთ რომაულთა, აქვთ თვეების საკუთარი სახელწოდებები ქართველებსაც. მათ შორის მოიპოვება სახელები წმინდა ებრაული. ეს უკანასკნელნი, ალბათ, ქართველებს მაშინ ეუნწა, როდესაც ებრაელებმა პირველად, – ქართული მატრიანებით საქართველოში ქრისტეს დაბადებამდე მოსულთ – დაიჭირეს ადგილი დღევანდელი მცხეთის ახლოს, სახელწოდებით ზერკი და როდესაც გახდნენ თვით მანსველები ცხეთის ახლოს, სულ ცოტა მნივნებრობაში მაინც. ებრაელები, სომეხი და ქართველი მწერლების მოწმობით, საქართველოში ნაბუქოდონოსორამდე დაასახლეს. საეჭვო არ არის, რომ ებრაელთა ათი მოდგმის საღმანასარის მიერ მთელს აზიაში განზნევისა და ეფუტატის ნაპირებსა და მიდიის სხვა ქალაქებში მათი დამკვიდრების შემდეგ, ზოგიერთ თვექლოთ მაშინ სპარსეთს დამორჩილებულ საქართველოშიც დასახლებულყვნენ. (მოსე ხორენელი, წ. I, თავი 8, 22). ქრისტეს მერმინდელი ებრაელი მწერლები თავის თანამემამულეთ საქართველოშიც პოულობდნენ, მთებშიც კავკასიისა და თვით ხაზარებთანაც. რაბინი ბენიამენ ტაულელელი, 1174 წლის ახლოს მცხოვრები, თავისი მიმოსვლის XII თავში წერს,

რომ აზიაში მომოფანტული ებრაელები მიადგნენ ასანის (სვანეთის) მთებს, გერგენიანთა ანუ გერგესიანთა მინების გავლით, და მდინარე გიუმს (ოქსს). რომ სახელი „გერგენიანები“ ქართველებს გულისხმობს, გვარნმუნებს ბოხარტიც თავის თხზულების „ფალეგ“ IV წიგნის 31-ე და მომდევნო თავებში. – რაბინი აბრაამ ბენ-დოორი ბენიამენთან (ტ. 2, გვ. 292), ლათინური თარგმანი ებრაულიდან, გამოც. ამსტერდამში 1734) საქართველოში ძველთაგანვე პოულობს სინაგოგას, რომელმაც იუდეველთა სარწმუნოებაზე ხაზარებიც მოაქცია (სეფერ გააკაბი, გვ. 64).

საგულისხმოა, როგორ აიხსნება ებრაული სიტყვებით ზოგიერთი მიდამოს სახელწოდებანი, გვ. 328-ზე, „ფაზისი“ – ლელეს, მდინარის აღმნიშვნელი სირიული სიტყვით.

„სიბარისი“ – ოდინდელი ქალაქი კოლხეთისა, გამოჰყავთ ებრაული ძირიდან „ბირა“, რომელსაც „სეპტუაგინტა“ „ბარის“-ად კითხულობს და „დედაქალაქს“ ნიშნავს.

გვ. 320 – „ვარიონი“ ქალაქი იბერიისა – ებრაული სიტყვიდან „ვირა“, რაც „სასახლეს“ ანდა მეუფის „ქალაქს“ ნიშნავს.

„პიტეუსი“ – სიტყვიდან „ბეთ“ ანდა „ბითა“, რაც ნიშნავს „ქალაქი მარადისა“.

„ბარუკა“, ქალაქი ალვანეთისა, რაც „კურთხეულს“ ნიშნავს (გვ. 350).

„სამარა“, ქალაქი ივერიისა, როგორც ჩანს, ებრაელებმა პალესტინის სამარიის სახსოვრად აღაშენეს.

არის ბევრი სხვა ამგვარი შენიშვნაც, რომელნიც ცნობისნადილი თუ შეგაყოვნებთ. მათგანვე ხომ არ გადმოვიდა ქართველებთან ძველალექსისეული ჩვეულება ცხერებისა და მოზერების შენიშვისა, მოაქამომდე არსებული?

ებრაელების გავლენის წყალობით ხომ არ არის წარმოებული ზოგიერთი საკუთარი სახელიც, დღევანდლამდე ებრაული ენის თვისებებს რომ ინახავს და არა ბერძნულისას, რომლიდანაც საღვთო წიგნები ითარგმნებოდა. მაგალითებს: იესო, მოსე, აბესალომი და სხვანი. იგივე შეიძლება ითქვას ქრისტიან ქართველთა შორის გავრცელებული ებრაული სახელების (სოლომონი, აბესალომი, აბრაამი, ისაკი, აბელი, თამარი და ა.შ.) შესახებაც.

თვითა სახელწოდებანი, ძველ წიგნებში ნაპოვნი, შემდეგია:

1.	იანვარი	აპანი
2.	თებერვალი	სარწყუნისი
3.	მარტი	მირკანი
4.	აპრილი	იგრიკა
5.	მაისი	ვარდობისა
6.	ივნისი	თიბესა, იოანნობისა
7.	ივლისი	მკისა, კურიკობისა
8.	აგვისტო	მარიამობისა, ქუმლობისა
9.	სექტემბერი	ენკენობისა
10.	ოქტომბერი	სთულისა, ღვნობისა
11.	ნოემბერი	გიორგობისა, ტირსიკონი
12.	დეკემბერი	თირისლენი, ქრისტეშობისა

1787 წელი – დოსითეოსი, ერისკაცობაში დავითი, მეგრელთაგანი, დარეჯან დედოფლის, მეფე ირაკლი II-ის მოძღვარი ჯერ კიდევ სამეგრელოში, მის გათხოვებამდე. სპარსელებმა თფილისის აღების დღესვე (1795 წლის 12 სექტემბერს) იგი მტკვარში ჩააგდეს და ნეშტი მღვდელმთავრისა, ათდღიანი აშლილობისა გამო გადამწვარი და დანგრეული ქალაქისა – ცეცხლის, სისხლისა და ცრემლის საუფლო-სი, – არავის მოუძებნია და ამიტომაც არ იქნა ნაპოვნი. იგი დაბადე-ბითგან სამოცდაათიოდ წლისა იყო.

ამ თვეთაგან ზოგიერთის სახელწოდება დღევანდლამდე აუხსნელია. ესე-ნია: „აპანი“, „ტირსიკონი“, „ქუშლობისა“. ებრაულად ითვლება: „მირკანი“, „იგრიკა“, „თიბა“ (ამ თვის გვერდითი სახელი) ანუ „თობეთ“ (სახელი ებრაელთა წლის საწყისი თვისა, რაც ჩვენებური დეკემბრის ბოლოსა და იანვრის დასაწყისს ემთხვევა). მიუხედავად ამ ფილოლოგიური სიახლოვისა. ეს სახელწოდება, „თიბა“ მარჯვედ და იოლად ინარმოება ქართული არსებითი სახელიდან „თიბვა“ ანდა ზმნიდან „ვთიბავ“. ამიტომაც, უკანასკნელი მნიშვნელობით, ქართული სახელწოდება „თიბვისა“, იენისის თვის შესატყვისი, აღნიშნავს თვეს, როდესაც თივა ითიბება.

სხვა თვეების მნიშვნელობანი, რომელთა ახსნა შესაბამისი დროით განი-საზღვრება, შემდეგია:

1. „სარწყუნისი“ (თებერვალი) – ნეიმისა და ჭყაპის თვე.
2. „ვარდობისა“ (მაისი) – ვარდების თვე. თვით სიტყვა „ვარდი“ – არაბულია.
3. „იოანნობისა“ (ივნისი) – ასე იწოდება წმ. იოანე ნათლისმცემელის ხსენების დღისა გამო, რომელსაც ეკლესია 24 ივნისს ზეიმობს.
4. „მკისა“ ანუ „კერიკობისა“ (ივლისი). პირველი „მკის თვეს“ ნიშნავს, მეორე კი წმ. კვირიკეს 15 ივლისს განწესებული დღეობისგან წარმოსდგება.
5. „მარიამობისა“ (აგვისტო). ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის მიძინების დღეობისა გამო, ეკლესიისგან 15 აგვისტოს დადგენილის.
6. „ენკენობისა“ (სექტემბერი) – ბერძნული სიტყვისგან „ენკენია“, რაც „ტაძრის განახლებას“ ნიშნავს. ეკლესია გოლგოთაზე იერუსალიმის ტაძრის ღვთისმოყვარე იმპერატორ კონსტანტინესა და დედამისის, ელენეს მიერ განახლებას 13 სექტემბერს ზეიმობს. მას არ შეეძლო ახალნერგი, ნორჩი ხალხის ქრისტიანულ ენაზე ეს სახელწოდება გამოეთქვა და ამიტომ დატოვა ბერძნული სიტყვა და იგი იმ თვესაც უწოდა, როდესაც დღესასწაული აღესრულებოდა. ეჭვი არაა, რომ ეს სახელწოდება ისევე ძველია, როგორც საქართველოში თვით ქრისტიანული სარწმუნოება.
7. „სთვლისა“, „ლეინობისა“, „სიპობისა“ ანუ „სიპობისა“ (ოქტომბერი). პირველი „ყურძნის კრეფას“ აღნიშნავს, მეორე – „ლეინის მომზადებას“, მესამე „სიუხვეს“.
8. „გიორგობისა“ (ნოემბერი) – წმ. დიდმონამის გიორგის სახელიდან, რომელსაც საქართველოს ეკლესია ბერძნულისგან ცალკე, 10 ნოემბერს იხსენიებს.
9. „ქრისტეშობისა“ (დეკემბერი) – ქრისტეს შობის დღესასწაულის გამო.

თფილისისთვის მწარე ამ დღეს მოიკლა სპარსთა მიერ ტაძრის გალავანში კანდელაკი იოანე ქართველიშვილი, მამა დღევანდელი დეკანოზის გაბრიელისა (84 წლის მოხუცი, იგი თფილისის სისხლიანი დღეების – (1795 წლის 12-დან 20 სექტემბრამდე – ცოცხალი მონ-მეა) და სიონის ტაძრისვე მღვდელმსახურის გრიგოლისა... შემდგომ, ტყვეობაში ნაიყვანეს ცოლ-შვილითურთ ამავე ტაძრის მღვდელმსახურნი: პეტრე და იოსები (თავად ფალავანდიშვილთაგანი) მოგვიანებით დახსნილი და გარდაცვლილი 66 წლისა, 1831 წლის 1 მარტს, სინოდალური კანტორისა და საკრებულო ტაძრის დეკანოზის ხარისხში. იგი ტაძრის გალავანშია დაკრძალული, სამხრეთ მხარეს, აკლამათ შორის, რომელთაც მიიზარეს გუნდნი და გუნდნი ზეცისათვის ცნობილი, ხოლო მსოფლიოსა თუ ისტორიისათვის უცნობი პირებისა; მათ თავზე ეგზომ დიდებულად აღიმართება ტაძარი, ვითარცა ჩრდილიანი ბორცვი ანუ მთა და ამ ქალაქის სხვათა მთათა შორისა თუ მათ რიგში, ვითარცა ვეტერანი, ფხიზელი მცველი წარსულ საუკუნეთა ამბავთა ქრისტიანული ეპოპეისა.

Dentro dal monte sta dritto un grand veglio...

Dante

(ნიაღ მთასა, ჩვენ პირისპირ დგას ბერიკაცი დიადი).

დანტე.

1796 წელი – არსენი II, ნაიბადის გვარით ცნობილი. იგი იყო ძე მუსლიმი ბატონიშვილი აბდულა-ბეგისა, ნახევარძმა მუსლიმი დედისგან ანტონი I კათოლიკოსისა. თვითონ არსენი თავს თავად ბატონონს უწოდებდა; ცოლად ჰყავდა ასული თავადის თაქთაქიშვილისა, რომელიც მეფის ლალატისთვის საჯაროდ დაწვეს თფილისში. ჰყავდა ძმაც, პაატა, რომელსაც, ლალატისთვისვე, 1765 წელს თავი მოჰკვეთეს. ჯერ კიდევ ახალგაზრდობაში დაქვრივებული, ის ბერად შედგა იმერეთში; იყო იგი კაცხის მონასტრის წინამძღვარი; შემდგომ რომ აღყვანილ იქნა ნიქოზელი ეპისკოპოსის ხარისხში. მეფე ირაკლი თფილისის აკლესიის შემდეგ, თავისი სურვილით კი არა, კათოლიკოს ანტონი II-ის მოწადინებით, დათანხმდა თფილისის მიტროპოლიტის

საყდარზე მის აყვანას. ჰქონდა მას თეთრი ბარტყულა, მისთვის იმპერატორ ალექსანდრე I-ის მიერ მონიჭებული; 1810 წელს ის საეკლესიო სასამართლოს გადასცეს მმართველობისას უმართებულო საქციელის გამო და კათედრისგან განაყენეს. გარდაიცვალა იგი 56 წლისა, 1812 წლის 30 ნოემბერს.

არსენისთან ერთად დასრულდა წოდება თფილელიობისა, ძველი წესისამებრ, და მის წინამორბედთა ფეოდალური უფლებებიც. ეს უფლებები, სხვათა შორის, მოიცავდა მიმდგომი მოსახლეობის კომანდორობას, რაც მათზე მანგლელი იერარქების კათედრის XIII საუკუნეში დასუსტებისა თუ დახურვის შემდეგ გადმოვიდა. ჯერ კიდევ დაუბეჭდავ წიგნში „დასტუმალა (სამეფო კარის განრიგი) მეფის ვახტანგ VI-სა“ წერა, რომ „ძუჭლთაგან სადედოფლო და ან მეფისა გიორგისაგან (ეს, ცხადია, გიორგი XIII-ა) დამტკიცებული“ ყოფილა ტფილელის სამწყსო აზნაურებითა და მათი ყმა-მამულით, მანგლელი თავისი აზნაურებითა და მათი ყმა-მამულით. მათ შორის არისო „დარბაისელი გერმანოზის-შკლი“ ოთარ, პაპუა, გუგუნა და ვარაზ თავისი აზნაურებითურთ, დარბაისელნი მანუჩარ და გუგუნა ბარათაშვილები თავისი აზნაურებით.

სუფრაჯი ბარათა; მეჯინიბეთუხუცესი შერმადინი; თავადნი სოლოლაშვილნი; აბაშის-შკლი დავით, შარმაზან მერაბის-შკლი, საგინაშვილები (10 კომლი); თულაშვილები (3 კომლი), ყორღანაშვილი პაატა (სომეხთაგანი). ყველანი თავისი ყმებითურთ.

დედოფლის კუთვნილადაა დასახელებული სოფლები:

ოფრეთი

გამოლმა ნახიდური

წინწყარო (მთლიანად)

შუა-ბოლნისი (მთლიანად)

ჩხიკვი

გომარეთი

ურწევანი

მუხლი 30 და 40

ამის კვალად, დედოფლის მოვალეობა იყო ზრუნვა ეპარქიათა კეთილდღეობაზე, მათ შიგნით ობოლთა და უპოვართა პატრონობა, მონასტერთა უზრუნველყოფა, უფლის ტაძართა შეკეთება და სხვა-ნი. ქართლში დედოფალსავე ეკუთვნოდა რუისის ეპარქია. ყველა მათგანის შემოსავალი ამგვარსავე მიზნებს ხმარდებოდა, მისი ნები-სამებრ.

მუხლი 41.

1811 წელს კათოლიკოს ანტონი II-ის საქართველოს საქმეთა გამგებლობისგან გადაყენებით შეიცვალა სიონის ტაძრის იერარ-ქიული მდგომარეობაც – თბილელი მიტროპოლიტების კათედრალი ახლა იქცა კათედრალად საქართველოს ეგზარხოსთა, ქართლისად და კახეთისად წოდებულთა და წმ. სინოდის წევრებად აღყვანილთა.

1. ვარლამი, მიტროპოლიტი
2. თეოფილაქტე, მიტროპოლიტი
3. იონა, მიტროპოლიტი
4. მოსე, მთავარეპისკოპოსი
5. ევგენი, მთავარეპისკოპოსი
6. ისიდორე, მიტროპოლიტი
7. ევსები, მთავარეპისკოპოსი

ტაძრის სიგელები

სიონის ტაძრის ძველ, დრო-ჟამს გადარჩენილ სიგელ-გუჯართა-გან მე ხელთ შემდეგი შინაარსისანი მქონდა:

1. სიგელი მეფის როსტომისა, თანამეცხედრის მისის, სამეგ-რელოს მთავრის ასულის, მარიამ დედოფლისა და მათის ძის ლუ-არსაბისა. აქ მეფე წერს, რომ იმ ჟამს, ოდეს ელირსა მეფობასა და ხელმწიფებას და თფილისს წინაპართა საყდარს დაჯდა, უნახავს სიონის ღმრთისმშობლის უპატიოსნესი ტაძარი ჟამთა ვითარების-გან დაქცეული; და წარსდგომია წმიდა და სახელოვანი კაცი, მეუფე ელისე ტფილელი, საგინაშვილთა გვარისა და შევედრა განახლება და აღდგენა ტაძრისა; აღაშენა მისი გუმბათი, „სამხრეები“, შეამკო

სამსახურებლებით; მეფემ კი, თვითონ, ალაშენა განსრულებით ტაძრის მიწაზე ქარვასლა, საკუთარი სახსრებით. კვლავ წარსდგომია თფილელი და უთხოვია ქარვასლის შემოსავლის ნაწილი ტაძრისთვის დათმობილიყო. და მეფემაც 100 მარჩილი ვერცხლი წლიურად ტაძარს მისცა და ამ თანხის გადაცემა ქარვასლის გამგეს დაევალა.

სიგელი დაწერილია 338 ქორონიკონს (1650 წ.) 15 აპრილს, მდივან-მწიგნობრის ბირთველ თუმანიშვილის ხელით.

სიგელი დაბეჭდილია როსტომ მეფის ბეჭდით, ქართულის წარწერით.

2. სიგელი მეფის ვახტანგ VI-ისა, თანამეცხედრის მისის, ჩერქეზთა მთავრის ასულის, რუსუდან დედოფლისა და მათის პირმშობის ბაქარის, 1707 წლის 7 სექტემბერს გაცემული. აქ წერია, რომ იესიან-დავითიან-სოლომონიან-პანკრატოვანმა, ღვთის ნებით მეფემან ვახტანგ, სპარსთაგან შაჰ-ნავაზ-ხანად წოდებულმა, ძმისწულმა მთელი ირანისა, ყანდაგარისა და ქირმანის ბეგლარბეგის, „გირიშიკისა, ჰაილათის მჭირავის“ ქართველთა მეფის გიორგისა, სპარსთაგან შაჰნავაზადვე წოდებულისა და ძემან ირანის მდივან ბეგის ლეონისამ, მცირე რამ შესანიშნავი შეჰბედა ტაძარს სიონის ღმრთისმშობლისას. ნახა რა ეს ტაძარი აგარიანთაგან მრავალგზის იავარქმნილი, მწყემსმთავართაგან აგურით შეკეთებული და კვლავ დანგრეული, დედალგვთისას შეწევნით ხელჰყო გუმბათის და „სამხრეთა“ პატიოსანი ქვით შემოსვა და ღორფინით მოგება. მიართვა „უოხჭნო“ მზის დედას ვენახი ერთისს, ბიძამისის, გიორგი მეფის წარსამართებლად ბრძოლის ველზე, უცხოობიდან დასახსნელადა და სასუფეველს მის დასამკვიდრებლად.¹⁵⁸ თფილელმა სანაცვლოდ ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ტაძრად მიყვანების დღეს ვახტანგ მეფის სახელზე უნდა სწიროს. დაიწერა ვახტანგ მეფის ზეობის მეოთხე ინდიკტიონს, „საჭედ-მპყრობელობასა ტაძრისა შენისა“ პავლე თფილელისა, ქრისტეს შობითგან 1707 წელს, სექტემბრის 7-ს, მდივან-მწიგნობრის თუმანიშვილის გიგის ხელით.

¹⁵⁸ ამ დროს იგი ქართული ლაშქრითურთ სპარსეთს იყო წასული.

სიგელი დამტკიცებულია ვახტანგ მეფის, რუსუდან დედოფლისა და სვიმონ და თეიმურაზ ბატონიშვილების ბეჭდებით.

3. სიგელი რამაზ ბატონიშვილის, დავითის ძისა, გაცემული 235-ე ქორონიკონს (1547 წ.). სიონის ტაძრის სასარგებლოდ ქალაქის შემოსავლიდან „ქალაქურისა ლიტრითა“ ორი ლიტრა სანთლის შემონირულობის შესახებ. ის მცხეთელი ქადაგის ნათანაელის ხელითაა დანერილი.

4. დიპტიქონი თამარ ბატონიშვილისა, სულეიმან ბატონიშვილის ქვრივის, შაჰ-ნავაზ მეფის სასძლოსი და შალვა ქსნის ერისთავის ასულის, გაცემული 402-ქორონიკონს, მარტის 15-ს (ქრისტეს აქეთ 1714 წ.). სიონის ღმრთისმშობლის ტაძრისადმი ქართლის სოფელ უკანდალეთში ერთი კომლი გლეხის შენირულობის შესახებ. ამ საბუთით, თფილელი მთავარეპისკოპოსი კისრულობდა ყოველწლიურად „ხორციელის შაბათსა“ კრებულითურთ შეენირა უსისხლო მსხვერპლი სულეიმანის, მისი მეუღლის და თამარ ბატონიშვილის სახელზე. შენირული გლეხი საამდლეოდ კისრულობდა ტაძრისთვის მიერთმია ერთი ცხვარი, ერთი კოდი პური (90 ფუნტი), ერთი კოკა ღვინო, ერთი დოში, ერთი ლიტრა ყველი, 30 კვერცხი და ორი ქათამი ტრაპეზისთვის. ამასთან, ყველა ვალდებულებისგან განთავისუფლებული, ის არ თავისუფლდებოდა სამეფო ნადირობისა და ლაშქრობისგან. ამ დიპტიქონის დამრღვევი 108-ე ფსალმუნის წყევასაა გადაცემული. დიპტიქონის მოწმეებად, ქართული ბეჭდების მიხედვით გამოდიან: მეფის სარდალი ლუარსაბ, მუხრან-ბატონი, სახლთუხუცესი თავადი პაპუა, ერასტი მდივანბეგი, ოთარ მდივანი, ედიშერ ნაზირი, გივი მდივანი, ფარეში ზურაბი,... ავთანდილი და დავით აბაშიშვილი. დანერილი იგი კარის პროტოპრესვიტერის დავით იოაკიმეს ძის მიერ.

5. სიგელი მეფის თეიმურაზისა, 335-ე ქორონიკონს (ქრისტეს აქეთ 1647 წ.) გაცემული, სიონის ტაძრისადმი ვენახისა და მიწის შემონირულობის შესახებ. აქ ვკითხულობთ, რომ წმიდა ტაძარი სიონის ღმრთისმშობლისა, სამეუფო ქალაქ თფილისში მდებარე, უსჯულო და ღვთისგარეგანმა ადამიანებმა ნაბილწეს და დააქციეს და მალევე აღაშენა იგი თავისი ხარჯით, კეთილგონიერებით მიმართავდა

რა უცხოტომელთ მღვდელმთავარმა ყოვლად სამღვდლო მთავარებისკოპოსმა თფილისისა ელისემ, გვარად საგინაშვილმა, კაცმა სათნოებით სავსემ და მტკიცემ რწმენითა. მანვე დიდის ღვანლით და გულმოდგინებით შეამკო იგი. მეფე კი სწირავს მას ვენახს მარტყოფს, რათა შეინირებოდეს ტაძარში ქვეყნიერების გამომსყიდველი უსისხლო მსხვერპლი, ხოლო სახე წმ. სიონის ღმრთისმშობლისა, ლევან მეფემ შეამკო და ახლა შეინირეო ეს მცირე ძღვენი და მქმენი მორჩად ქრისტეს ვენახისა, სიტყვათაებრ მაცხოვრისა – მე ვარ ვენახი...

სიგელი დამტკიცებულია თვით მეფისა და მისი ძის, დავითის ბეჭდებით.

6. სიგელი მეფის გიორგისა, დედის მისის, მთავრის, ზღვათა მეუფის დადიანის ასულის, მარიამის, მეუღლის მისის, თამარ დედოფლის, ძმების მისის, ბატონიშვილების: ლეონის, ლუარსაბისა და სულეიმანის და ძისა მისისა, ბაგრატის, გაცემული 365-ე ქორონიკონს (1677 წ.), მარტის პირველს. მისი ძალით სიონის ტაძარს, სახელსა ზედა ღმრთისმშობელისა, შეჭირვებისგან გამომხსნელის, ქრისტიანეთა სიხარულსა და ნუგეშისმცემელს, დედოფალს კაცთა სულთა და სხეულთა, დამცველის ჩვენის მტერთაგან ხილულთა და უხილავთა, ძღვევის მომტანის, სამეუფოსი ჩვენისა სიმტკიცის, ზღუდისა ჩვენის, საროს მეფეთა წინაპართა და შთამომავალთა, სწირავენ აბანოს ქალაქის გალავნის გარეთ, ნავკისის ხეობაში. მითითებულია აქ, რაც ყურადსაღებია, მისი და ცხელი წყლის აბანოთა საზღვრებიც. აღმოსავლეთით მისგან მეითარის აბანო არის, დასავლეთით, თაბორისკენ, ბებუთას აბანო; ეკერის მას ასევე სამი სახლიც. მასში წყალი უხვად არისო, სხვა აბანოები – ახალია, ეს კი მუდამ ყოფილაო. მხარტმევენ რა ღმრთისმშობელს ამ შესაწირს, ვითარცა მსხვერპლს აბელისას და ძღვენს აბრაამისას, ვითარცა ნულილს ქერივისას. ღმრთისმშობლის მიძინების დღეს, 15 აგვისტოს, თფილელმა მიტროპოლიტმა კრებულითურთ, მღვდლებითა და მთავარდიაკვნებითურთ უნდა აღასრულონ წმ. ჟამისწირვა და ტრაპეზი მისცენ ბერთა, ყარბთა და უპოვართა საოხად მეფის გიორგის მამის, მე-

ფის ვახტანგის [V-ის] სულისა. შემდგომთა მეფეთა და დედოფალთა ეთხოვებათ არ დაარღვიონ ეს შეწირულობა. ხოლო მის ხელმყოფელ მეფეს ემუქრება სატანჯველი ქრისტესგან განდგომილთა, სნება ჰეროდესი, ხვედრი ანასი და კაიაფასი; დედოფალი, ხელმყოფელი მისი იეზაბელის და ევდოქსიას ცოდვის თანაზიარ იქმნება; დიდებულნი, ხელმყოფელნი მისნი, კრულ იქმნებიან, ვითარცა საფირა და ცოლი მისი პეტრესგან მოციქულისა, ზიარ იქმნებიან სკმონ მოგვეის, ზამერიას და კნოპსის ცოდვისა. ქართველ თუ მაჰმადიან, ხელმყოფელს მისას, სიკეთეც ბოროტებად მიუვა, კრულ იქნება სული მისი და ეწევა ხმა წყევლისა: განვედით ჩემგან ცეცხლსა მას საუკუნოსა; აღესრულოს მის ზედა წყევა 108 ფსალმუნისა; მონანიება ვერ განწმენდს სულს მისას. ხოლო დამამტკიცებელნი მისნი აკურთხოს ღმერთმა და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობელმა.

დანერილია სიგელი კარის წინამძღვრის დანიელის ხელით და დამტკიცებულია მეფისა და მისი სახლიკაცების ხელრთვებით.

7. სიგელი დედოფლის მარიამისა, როსტომ მეფის მეუღლისა, გაცემული 325-ე ქორონიკონს (ქრისტეს აქეთ 1637 წ.). აქ ნათქვამია, რომ ღმრთის ნებითა და შემწევნით დედოფალი სწირავს წყალობისა და სითარხნის სიგელს თბილისის სიონის ღმრთისმშობლის ტაძრის ყმებს და ათავისუფლებს მათ ყველა საძეფო ვალდებულებისგან, როგორც ეს ადრეც ყოფილა. მათ აღარც სამეფო ვალდებულება მოეკითხებათ და არც სათათრო. მოურავს, მამასახლისს, მელიქს, ნაცვალსა და გზირს ებრძანებათ მათ არაფერი დააკისრონ. ყმები ტაძრისა და თფილელი მთავარეპისკოპოსისაა და ისინი მათ ნებისაებრ განაგებენ.

სიგელი თავად დედოფლის ხელრთვითაა დამტკიცებული.

8. სიგელი ვახტანგ VI-სა, გაცემული მე-400 ქორონიკონს (ქრისტეს აქეთ 1712 წ.), საიდანაც აი რას ვარკვეთ: „ესე მონასტერი სიონთა ლუთის-მშობლისა, ქალაქსა შინა აღმენებული მრავალ-ჟამიერობითა დაძუტლებული-იყო და ახლად შევამკევით ოთხის სამხრითა, ყელი გუმბათით სრულობით ლომფინით, რომელი უწინარეს არა-იყო ესრეთ თლილისა ქვსა აღმენებული“. მითვე სწირავენ ტა-

ძარს ლილოს – კოდს. იგი მეფის, დედოფლის და ქართლის ჯგანიშინის სვმონ ბატონიშვილის¹⁵⁹ ბეჭდებითაა დამტკიცებული.

9. სიგელი მეფის ალექსანდრე I-ისა, გაცემული 125 – ე ქორონიკონს (ქრისტეს აქეთ 1437 წელს), მისი მეფობის 29-ე ინდიქტიონს.

ამ შესანიშნავ, თუმცა თავნაკლულ სიგელში ნათქვამია, რომ:

ლეთის შემწეობით დავითიან-პანკრატიანი, აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფემ, მეფეთ-მეფემ ალექსანდრემ, მოინადინა გათარხნება ტაძრის ყველა სოფლისა. წარმდგარა მის წინაშე მოძღვარი მისი, თფილელ-მანგლელი ეპისკოპოსი და მთავრთა ძველთა მეფეთა გაცემული სითარხნის სიგელი. ალექსანდრე მეფე აახლებს ამ სიგელს და ათავისუფლებს მისი საყდრის ყველა შემოსავალს, სოფელს, გლეხს და მამულს ყველა სათხოვრისა და გამოსალბებისგან. ნაცვლად თფილელ-მანგლელმა იოანე ეპისკოპოსმა დაუდო წლიურად ორი ალაპი: წმ.მთავარანგელოზთა დღესა და წმ. საბას დღეს. აღასრულებს თფილელ-მანგლელი და შემდგომნი მისნი. ხოლო დამკლები განიკითხება ლეთის დედის ძისა და ჩუენის ღმრთის წინაშე მეფის ცოდვათა და ბრალთათვის.

დანერილია სიგელი მეფის მესტუმრისა და მწიგნობრის კლიმი კაკლაჩაისძის ხელით.

ხელს მეფე აწერს: ალექსანდრე.

10. სიგელი ქართლის მეფის თეიმურაზისა და მეუღლის მისის, ანახანუმ დედოფლისა, გაცემული 437-ე ქორონიკონს (ქრისტეს აქეთ 1749 წ.), რომლის ძალით ყველა სახაზინო გადასახადისა და გამოსალბებისგან თავისუფლდება ყველა სიონის ტაძრისადმი მეფეთა მიერ ძველთაგანვე შეწირული ყმა, როგორც თფილისის მოქალაქენი, ასევე მათებრ დიღომს დასახლებულნიც და ყველა მამულიც, ძველთაგანვე მისი კუთვნილი. ამ სიგელისვე ძალით უმტკიცდება მას, მეფეთა არსებული სიგელებით, ძველისძველი, უფლება მიიღოს ნაწილი თფილისში მყოფი სამეფო ქარვასლის შემოსავლისა. დამტკიცებულია ეს სიგელი მეფე თეიმურაზ II-ის, ანახანუმ დედოფლისა და მათის ძის, ირაკლი ბატონიშვილის ბეჭდებით.

¹⁵⁹ იგი ს.პეტერბურგს 1740 წლის 26 იანვარს გარდაიცვალა.

11. სიგელი მეფის სიმონ I-ისა, მისი მეუღლის, დედოფლის ნესტან-დარეჯანისა და მათი შვილების: გიორგის, ლუარსაბისა და არსენი ბერისა, გაცემული 27-ე ქორონიკონს (1589 წ.). იგი ამტკიცებს სიონის ტაძრის სასარგებლოდ მის უფლებას გამოართვას დადგენილი ღალა საეკლესიო მინდვრებზე საქონლის ძოვების, ასევე ყოველი სახლიდან ორი კოდი პურის მიღებისა, რაც მანამდე ხაზინაში შედიოდა. დაწერილია სიგელი სამეფო კარის ზილიხარის, რევიშვილის ხელით.

12. სიგელი მარიამ ბატონიშვილის, დიამბეგის ორბელიანის ასულისა, გაცემული 1733 წლის 12 ივნისს, სიონის ტაძრისთვის მის მიერ ატენის ხეობაში ნასყიდი ვენახის შემონირულობის შესახებ. მასზე დადებული ბეჭდების ზედანერილები არ იკითხება, გარდა ერთისა, სადაც ჩანს სახელი გიორგი ბატონიშვილის, მისი ძისა.

13. სიგელი მეფის იმამ-ყული-ხანისა, დედის მისის დედოფლის ანასი, ძმისა მისისა, ბატონიშვილის მამად-ყული-ხანისა და ძისა მისისა, თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გაცემული 395-ე ქორონიკონს (1707 წ.), რომლის ძალით სიონის ტაძარს ხელახლა სწირავენ ვენახს კისისხევში. ამ სიგელში მეფე თავს ასე უწოდებს: „დიდისა და ცამდის ამაღლებულის ბედნიერის ირანის ხელმწიფის შაჰ-ჰუსეინის შკლურად აღზრდილმან“-ო.

14. სიგელი ქართლის მეფის იესესი და მეუღლის მისის, ელენე დედოფლისა, გაცემული 404-ე ქორონიკონს (1716 წ.), მარტის ათს, რომლის ძალით ყველა სამეფო ბეგარისგან თავისუფლდება ყველა გლეხი, ყველა მიწა და მამული, ძველთაგანვე სიონის ტაძრისადმი შეწირული. ამტკიცებს მას მეფის ხელრთვა მისი თათრული სახელით ალი-ყული-ხან და ქართული ბეჭედი მისივე ქრისტიანული სახელით: იესე. აქვეა გიორგი არაგვის ერისთავის მინაწერი, რომლის ძალით იგი, ტაძრის სასარგებლოდ, უარს ამბობს საეკლესიო ყმებისა და მიწებიდან ყველა გადასახადსა და გამოსაღებზე, რომელნიც მანამდე მას მოურაობით შესდიოდა. ამ მინაწერს თვით ერისთავის ბეჭედი ამტკიცებს. დაწერილია სიგელი მეფის ზეობის მეორე წელს, საქართველოში მისი ძმის, დომენტის პატრიარქობას, თფილისს პაე-

ლე მიტროპოლიტის მღვდელმთავრობას, მეფის ძმის, სვიმონ ბატონიშვილის თანაყოფნაში.

15. სიგელი მეფის ირაკლი I ნაზარალი-ხანისა, გაცემული 376-ე ქორონიკონს (1688 წ.), რომლის ძალით საეკლესიო მამული ყველა სამეფო ვალდებულებისგან თავისუფლდება. დამტკიცებულია ის მეფის ხელრთვით.

16. სიგელი ბატონიშვილის რამაზისა, დავით მეფის ძისა, მეუღლის მისის, დედოფლის ხუარაზმისა და ძისა მათისა ბაგრატისა. მისი ძალით შემონიშნულია სოფ. ფიცხისი დიდგორის მაღლობზე. გაცემულია ის 273-ე ქორონიკონს (1551 წ.). იხსენიება მასში ისიც, რომ ეს სოფელი ჯერ კიდევ მაშინ აუკლიათ და იავარუყვიათ ყაზახელ თათრებს.

17. სიგელი მეფის როსტომისა და დედოფლის მარიამისა, გაცემული 323-ე ქორონიკონს (1635 წ.), რომლის ძალით წინარეხის ეკლესიის, თფილელ მიტროპოლიტთა მეტოქის, ყმები თავისუფლდებიან სახაზინო მინდვრებზე სამეფო კარის სასარგებლოდ ხვნისა და თიბვისაგან. ამ საბოძვარის საბაბი ის ყოფილა, რომ მარიამ დედოფალი ამის წინ წინარეხში ძლიერ ავად გამხდარა და სიონის ტაძრის წინარეხის მეტოქის ბერების ლოცვის მსასოებელი, სრულიად განკურნებულა.

18. ჩუქების საბუთი, თავადის ზურაბ ბარათაშვილისა და მისი შვილების სახელით დადებული 1637 წელს, რომლის ძალით ტაძარს საკუთრებად გადაეცემა მისი მიმდებარე დუქანი, რომელიც, ეკლესიის კუთვნილება, მის წინაპრებს მაჰმადიანმა მეფემ სვმონმა უბოძა.

19. სიგელი დედოფლის მარიამისა, გაცემული 337-ე ქორონიკონს (1649 წ.), ივნისის თხუთმეტს, რომლის ძალით ტაძარს აკუთვნებენ ზვარს კისისხევში, წისქვილითა და სავარგულებით, ოდითგანვე მისდამი ლეონ მეფის მიერ შეწირული, შემდგომ რალაცაგვარად კერძო მფლობელობაში გადასული, და კვლავ კერძო პირთაგან თეიმურაზ მეფის ჩამორთმეული, „ნასისხლად დადებული“. შესანიშნავია სიგელის შემდეგი სიტყვები, რომ თეიმურაზ მეფის იმერეთს

ნასვლის შემდეგ, მარიამს სოფელი კისისხევი თავისთვის დაუჭერია. ხოლო თფილელმა მთავარეპისკოპოსმა ელისემ მიართვა ძველი სიგელი, რომ ეს სავარგულები სიონის ტაძრისაა, მეფის ლევანის, წმ. სიონის ღმრთისმშობლის ხატის მეორედ მამკობის, დამტკიცებული და დედოფალმა კისისხევი უკუსცა. ის ამ სიგელში ქართლისა და კახეთის დედოფლად იწოდება.

20. სიგელი მეფის დავითისა და ძისა მისისა, ლუარსაბისა, გაცემული 237-ე ქორონიკონს (1459 წ.), რომლის ძალით შეწირულია თფილისში, ქალაქის ციხის უკან მდებარე ცხელი აბანო. იგი, ასევე, ავალდებულებს თფილელ მიტროპოლიტს და ტაძრის მთელს კრებულს ყოველ წელს, 15 აგვისტოს მათი სულის საოხად წირვა და ტრაპეზი დააყენონ. სიგელს თვით მეფის ხელრთვა ამტკიცებს: მეფე დავით.

21. სიგელი ბატონიშვილის იულონისა და მისის მეუღლის, თავადის რევაზ ამილახერის ასულის, ბატონიშვილის სალომესი და ძეთა მათთა: ლეონის, ლუარსაბისა და სოლომონისა, გაცემული 1798 წელს, ერთი ნასყიდი კომლი ყმების შეწირულობისა.

22. სიგელი კახეთის მეფის თეიმურაზ II-სა და მისი მეუღლის, ქართლის მეფის ვახტანგის ასულის, დედოფლის თამარის და ძისა მათისა ირაკლისა, გაცემული 1736 წელს, შესანიშნავად სოფელ მარტყოფში მამულისა და ყმათა. ისინი განთავისუფლებულია ყოველგვარი სამეფო ვალდებულებებისგან „თვნიერ ლაშქრობა-ნადირობისა“.

23. სიგელი მეფის კონსტანტინესი, ალექსანდრე მეფის შვილიშვილისა, გაცემული 241-ე ქორონიკონს (1553 წ.), რომლის ძალით თფილისის საბაჟოს ევალება თავისი შემოსავლიდან ტაძარს 2 ლიტრა (18 ფუნტი) სანთელი და ერთი ლიტრა (9 ფუნტი) საკმეველი მიართვას. მას მეფის ხელრთვა ამტკიცებს.

24. სიგელი მეფის ლუარსაბისა, მისის მეუღლის დედოფლის თამარისა და ძეთა მათთა სიმონისა და დავითისა, გაცემული 228-ე ქორონიკონს (1540 წ.), რომლის ძალით საეკლესიო ყმა-მამულები თავისუფლდება ყველა სამეფო ვალდებულებებისგან, გარდა საურისა და თავს იდებენ შეწირულ ყმათაგან თფილელი მიტროპოლიტის სა-

სარგებლოდ მოიღონ სახაზინო მიწებზე მოწეული „ღალის პური“ და ბამბა.

25. ბრძანება მეფის სკომონისა, გაცემული 286-ე ქორონიკონს (1598 წელს), თფილელ ტარულთა, მელიქთა და მამასახლისთადმი – სიონის ღმრთისმშობლის ტაძრისადმი, მამამისის ჟამს თფილისსა, ასევე დილომში მყოფი ადგილ-მამულის დაბრუნების და თფილელი მიტროპოლიტის იოსებისადმი მიბარების თაობაზე. დამტკიცებულია ის მეფის ბეჭდით, წარხოცილით.

26. სიგელი მეფის ლუარსაბისა, გაცემული 295-ე ქორონიკონს (1607 წ.), აგვისტოს 20-ს, რომლის ძალით ის თავისი დღეგრძელობისთვის სწირავს შემოსავალს, რაც მანამდე ხაზინას შესდიოდა სომხითსა და საბარათიანოს საეკლესიო სათიბებიდან. დამტკიცებულია ის თვით მეფის ხელრთვით.

27. ეპისტოლე თფილელ-ბოლნელი მიტროპოლიტის დომენტისა, გვარად თავად ორბელიანისა და სიონის მთელი კრებულისა თავადს გივი ამილახვარისადმი, 1727 წლის 8 აპრილისა, აქედან ჩანს, რომ ლექთაგან სიონის ტაძრის იავარყოფისა და აკლესიის შემდეგ, თფილისსა და ქართლს თურქნი დაპატრონებიან და ახალციხის ისაკ-ფაშამ სულთნისგან განკარგულება მიიღო, სიონის ტაძარი მიზგითად ექცია; მაგრამ რაკი მან, ამილახვარმა, ფაშასადმი მრავალი საბოძვართა და თავისი მეცადინეობით გაანთავისუფლა სიონის ტაძარი ამ საშინელი განსაცდელისგან, თფილელმა მიტროპოლიტმა, სარწმუნოებისადმი მისი ასეთი წადიერების გამო დაადგინა, რომ იგიცა და მისი მონაცვლენიც ახალ-კვრიაკის შაბათს გივის დღეგრძელობისთვის წირვას დააყენებენ. დამტკიცებულია ის მიტროპოლიტისა და მის მონაცვლეთა, ეფთვიმესა და ქრისტეფორეს და ტაძრის ბეჭდებით.

28. წერილი ბერძენი არქიმანდრიტის მელეტიოსისა თფილელი მიტროპოლიტის იოსებისადმი, 1666 წლის 14 მაისისა. ამ წერილით ჩანს, რომ განსვენებულ მიტროპოლიტ ელისეს, წინამორბედს იოსებისას, დაუთმია ბერძენი არქიმანდრიტისთვის სახლის ადგილი თფილისში, მოაშენა ის, მასზე თავისი ძმა აბდულმესია დაუსახლებია და

ეკლესიისთვის შეუწირია. ხანი გამოხდა, და ის „ბატონს ციციასათჳს უყმა“, თვით კი იერუსალიმს წაბრძანდა და ძმაც წაუყვანია. სახლი, თავისი აშენებული, მას ყოვლადუსამღვდელოესი იოსებისთვის მიუბარებია, რათა სახლის შემოსავლის ნახევარი არქიმანდრიტისთვის გადაენახა, ხოლო თუ სახლი გაიყიდებოდა, ნახევარი ეკლესიისთვის მიეცა, ნახევარიც არქიმანდრიტისთვის. წერილის ხელრთვაც ბერძნულია და ბეჭედიც.

29. დიპტიქონი მონამე მეფის დიმიტრისა, უთარილო, ტაძრისათვის ვერის ხეცს სოფელ „ვანანი ლილოსა“-ს შესანიშნავად და შობას, უფლის მირქმასა და სულიწმიდის მოფენას ტრაპეზის დაყენების დავალდებულებით. მეფის ხელრთვა ასეთია: მეფე დიმიტრი ვამტკიცებ“.

არის ასევე ვინმე არქიმანდრიტ იოანეს ხელრთვაც.

30. საბუთი თავადის იესე საგინაშვილისა, გაცემული 1739 წელს, საიდანაც ჩანს, რომ სამთავროს მთავარეპისკოპოსს, რომანოზ მიტროპოლიტს, ძეს არაგვის ერისთავისას, მისთვის სამონასტრო მამული, სავარგულები და ვენახი მიუყიდია.

31. სიგელი ბატონიშვილის დავითისა და ძმისა მისისა რიზაყულმირზასი, აბდულა-ბეგის ძეთა, გაცემული 1757 წლის იანვრის ხუთს თფილელი მიტროპოლიტის ქრისტეფორესადმი, საიდანაც ჩანს, რომ მათ მიტროპოლიტისთვის ის ყმები, მიწა და სავარგულები მიუყიდიათ, რაც მათ თავისი დედისგან იყიდეს, მან კი იესე საგინაშვილისგან. ეს იგივე მამულია, რაც საგინაშვილს რომანოზ მიტროპოლიტმა მიყიდა; ხელრთვები მიმსყიდველთაა.

32. სიგელი მეფეთა ლუარსაბისა და ხოსროსი, გაცემული 240-ე ქორონიკონს (1552 წ.) ტაძრის ერთადმი, სიონის ტაძრის მიმართ ძველთა მეფეთა შეწირულობის განსაახლებლად. ხელრთვა ხოსრო მეფისა.

33. საბუთი თფილელი მიტროპოლიტის ელისესი, 1634 წელს დანერილი, სიონის ტაძრისადმი სამღვდელმთავრო და სამღვდლო შემოსულების შემოწირვის თაობაზე.

34. საბუთი მანგლელ-თფილელი მიტროპოლიტის გრიგოლისა, გაცემული 130-ე ქორონიკონს (ქრისტეს აქეთ 1442 წ.), თებერვლის სამს, ქორეპისკოპოს დანიელ ნეკლადის და ძეთა მისთა მირიანისა და საბასადმი, რომელნიც კვლავ სიონის ტაძარს საკუთრად გადაეცემიან, ისევე როგორც „მთანმინდის ხევი საღუარე“.

35. საბუთი მანგლელ-თფილელი მიტროპოლიტის იოანესი, გაცემული 150-ე ქორონიკონს (1462 წ.), ვილაცისთვის თფილისს, ქაშუეთის ეკლესიასთან სავენახე ადგილის შენირვის თაობაზე. ქვემოთ ხელრთვა: „თფილელი იოანე ვამტკიცებ“.

36. სიგელი მეფის სკმონისა, გაცემული 316-ე ქორონიკონს (1628 წ.), მარტის თხუთმეტს, ელისეს თფილელ მიტროპოლიტად დამტკიცებისა. ამ სიგელის ძალით, სიონის ტაძარს უმტკიცდება ძველთაძველი უფლება საქალაქო შემოსავლებითა და საბარათიანოს (ე.ი. ბოლნელისა და მანგლელის ეპარქიების საუფლოთა) მამულების შემოსავლებით სარგებლობისა – კომანდორობის უფლებისამებრ¹⁶⁰.

37. საბუთი სანაინის სომეხთა მონასტრის ეპისკოპოსის სარქისისა, 1653 წელს შედგენილი, საიდანაც ჩანს, რომ მახურა, ვინმე მღვდელ ტერ-მარტირიუზას მამა, უცხო ქვეყნიდან მოსულა და სიონის ეკლესიას ეყმო და რომ ეპისკოპოსი ავალდებულებს მღვდლის წოდებით მონასტერს ემსახუროს და გადასცემს მას სარგებლობაში საეკლესიო მიწებს. უკეთუ იგი ისურვებს იქიდან წასვლას, მონასტრისგანაც თავისუფალია. არსებობს ამ საბუთის მხოლოოდენ ქართული თარგმანი, შესრულებული დედნიდან ვინმე ვანქის ტაძრის მღვდლის ტერ-პეტრუსის მიერ და გადმოწერილი მღვდელ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის მიერ. დამტკიცებულია ის ბატონიშვილების გიორგისა და ლეონის და სომხური ბეჭდებით.

38. სიგელი კათოლიკოსის ევდემონისა, 1701 წლის პირველ აპრილს გაცემული, კათოლიკოსისა და თფილელი მიტროპოლიტის, დომენტის დავის გადასაწყვეტად სამწყოს გაყოფისა და უკანასკნე-

¹⁶⁰ იხ. ზემოთ.

ლისთვის ავლაბრის მოსახლეობის გაძღოლის უფლების დამტკიცების თაობაზე. დამტკიცებულია კათოლიკოსის ბეჭდით.

39. სიგელი კათოლიკოსის დომენტისა თფილელი მიტროპოლიტის პავლესადმი, გაცემული 1710 წელს, რომლის ძალით მის იერარქიულ მმართველობას კათოლიკოსის კათედრის სასარგებლოდ სამეფო სახლია ჩამოშორებული.

40. საბუთი, შედგენილი 224-ე ქორონიკონს (1536 წ.), სიონის ტაძრისთვის დაუსახელებელი დანაშაულის გამო განკანონებული ვინმე იანქო საგინაშვილის მიერ სახლის ბოძებისა.

41. სიგელი მეფის ირაკლი II-სა, გაცემული 1749 წლის 1 თებერვალს, თფილისის მოურავის ხელქვეითი მამასახლისისადმი. სიგელი უბრძანებს მას, ძველი, ქართულობაში (ე.ი. ქრისტიან მეფეთა ხელში) არსებული სამართლისამებრ დაუმორჩილოს სიონის ტაძარს ყველა გლეხი და მამული, აგრეთვე ქარვასლის შემოსავლით სარგებლობა საეკლესიო გუჯარში განწესებული პირობების თანახმად. იგი ირაკლი მეფის ბეჭდითაა დამტკიცებული.

42. სიგელი მეფის თეიმურაზ II-სა, გაცემული 1752 წლის 25 მაისს, რომლითაც იგი აუწყებს კრებულს სიონის ტაძრისას, რომ თფილელი მიტროპოლიტი ათანასე სახელმწიფო საქმეთა გამო ასტრახანსაა წარვლენილი. და მის არყოფნაში მის ნაიბად (მონაცვლედ) დანიშნულია ქრისტეფორე მროველი. ის თეიმურაზ მეფის ბეჭდითაა დამტკიცებული.

იმავე შინაარსის სიგელი კათოლიკოს ანტონისა, 1752 წლის, მაისის 28-ს გაცემული.

43. საბუთი თფილელი მიტროპოლიტის ათანესესი, გაცემული 1746 წლის 9 იანვარს, ისაკ-ბეგისადმი, რომლითაც თავს იდებს გადაიხადოს თურქთა ხაზინის სასარგებლოდ ქართლში წინარეხის სავარგულებით სარგებლობის სანაცვლოდ წლიურად 10 მანეთი. საბუთს უზის ისაკ-ბეგისა და მეფის თეიმურაზ II-ის ბეჭდები. არის ხელრთვები კათოლიკოსის, საბუთის მოწმის, და იოანესი, ქვათახევის მონასტრის წინამძღვრისა.

44. ბრძანება მეფის თეიმურაზ II-სა, გაცემული 1756 წლის 22 ნოემბერს, „ჯუარის მტკრთველისადმი“, რომლითაც იბარებენ ქრისტიფორეს მისთვის თფილელი მიტროპოლიტის მოსაყდრის წოდების მისანიჭებლად.

45. ორი ბრძანება თფილისის ვექილის აგყული-ბეგისა, სპარსი მმართველისა, სიონის ტაძრის ზოგიერთ ყმას საქალაქო ვალდებულებანი არ მოეთხოვოს. ისინი თათრული ბეჭდითაა დამტკიცებული – წლები მითითებული არ არის.

46. ბრძანება თურქი ვაზირის ქეა-ფუსუფ-ბეგისა, გაცემული 1729 წლის 13 მაისს, რომლითაც საბუთების წინდანინ შეჯერების კვალად, სიონის ტაძარს უმტკიცდება სიონის ქუჩაზე მდებარე სახლები. უზის ვაზირის თურქული ბეჭედი.

47. სიგელი დედოფლის მარიამისა, როსტომ მეფის მეუღლისა, 1652 წელს გაცემული, მის ძალით, ძველი სამართლისამებრ, საბაჟო გადასახადისგან თავისუფლდებოდნენ თფილისს, გორს, ცხინვალსა, ალს და სხვა სახაზინო ადგილებში მოვაჭრე სიონის ტაძრის ყმე-ბი.

48. საბუთი კათოლიკოსის ნიკოლოზისა და ეპისკოპოსთა, საიდანაც ჩანს, რომ კახეთიდან თფილისს მოსულა და მთანმიდაზე დამკვიდრებულა მღვდელმონაზონი გაბრიელი, სადაც მალევე გარდაცვლილა; მისი გარდაცვალების მერე ჭერემის ეპისკოპოსს დავითს გამოუცხადებია თავისი უფლება მისგან დარჩენილ ქონებაზე; საეკლესიო განწესებასთან შეჯერების კვალად გადაუწყვეტიათ: მღვდელმონაზონთა დანატოვარი ქონება იმ მონასტერს დარჩეს, სადაც მათ უცხოვრიათ და გარდაცვლილან. ეს წესი მთელს საქართველოს ეკლესიას დაუდგინდა.

49. სიგელი კათოლიკოსის ქრისტიფორესი, რომლის ძალით მდინარე წალკის ვერანა ადგილების მართვა თფილისის მიტროპოლიტელისეს ჩაბარდა. მთლიანად მათი შემოსავლის ნახევარი მცხეთის საპატრიარქო ტაძარს უნდა მისვლოდა.

50. ბრძანება თურქი ვაზირის ქეა-ფუსუფ-ბეგისა, 1728 წლის 7 ოქტომბრისა, რომლითაც დამტკიცებულია საბუთი თფილელი მიტ-

როპოლიტიკის დომენტის, გვარად ორბელიანის მიერ ბოლნური მიწების გასაყიდად გაცემისა.

51. სიგელი სამთავროს მთავარეპისკოპოსის რომანოზისა, საიდანაც ჩანს, რომ მას თფილისში, ტაძრის კუთვნილ მიწაზე, მცირე ეკლესია აუშენებია. ამ ეკლესიაში წმინდა მღვდელმსახურება უნდა აღსრულებულიყო. ოღონდ მღვდელს მისას თფილელი მიტროპოლიტის საგანგებო ნებართვის გარეშე არც ვისიმე დაკრძალვის, არც შეუღლების, არც მონათელის უფლება არა აქვს. საბუთს უზის რომანოზ მიტროპოლიტის ბეჭედი და მისი მონაცვლის, კირილე მთავარეპისკოპოსის ხელრთვა.

52. საბუთი რუსთველის მათეოსისა, რომლითაც ის თავს იდებს, არჩილ მეფის ბრძანებით, წლიურად თფილელ მიტროპოლიტ იოსებს ბინაზე სამი საპალნე ღვინო მიართვას. წელი არაა მითითებული.

53. წერილი თფილელი მიტროპოლიტის ათანასესი, 1752 წლის 29 მაისისა, მროველის ქრისტეფორესადმი, რომლის მიხედვით იგი, მეფეთა თეიმურაზისა და ირაკლის ბრძანებით, რუსეთს მიმავალი, მას აბარებს თავის ეპარქიასაცა და ეპარქიის მთელს ქონებასაც.

54. დიპტიქონი მდივნის თავადის დავით ჯავახიშვილისა, 1769 წელს დაწერილი, რომლის მიხედვით სიონის ტაძარს საკუთრებად გადაეცემა მის მიერ საქართველოში შაჰ-ნადირის ყოფნაში ატენს ნასყიდი ვენახი, რის სანაცვლოდ ევალებათ სიონს ხარება დღეს მისი სულის საოხად წირვა უნდა დააყენონ¹⁶¹.

55. საბუთი პამფილიის ეპისკოპოსის პარტენოზისა, 1720 წლის 15 ივლისს მიცემული თფილელი მიტროპოლიტის პავლესადმი. ამ საბუთით, პარტენოზი კონსტანტინოპოლით საქართველოს ანტიოქიის საპატრიარქო კათედრისთვის მოწყალების შესაგროვებლად მოსულა; თფილისში მას, გულმხურვალედ შეგებებიან მეფე, კათოლიკოსი, წარჩინებულნი და სხვანიც, და ის უხვად დაუსაჩუქრებიათ კიდეც. უკან გასაბრუნებლად გამზადებულს მას ანტიოქიის პატრიარქის გარდაცვალება შეუტყვია და, ამიტომ, საქართველოში დარჩენა გადაუწყვეტია. ამ მიზნით ის შევედრებია თფილელ მიტროპო-

¹⁶¹ ვგონებ, ეს შეწირულობა თფილისის კი არა, ატენის სიონის კუთვნილია.

ლიტს მისთვის მთანმიდაზე, წმ. დავითის მონასტერში დაბინავების უფლება მიეცა. თფილელმაც ამის ნება დართო, ოღონდ ვალად დაადო ეკლესიის აღშენება – გამშენებაზე ეზრუნა და მისი ნება-სურვილის კიდე, იერარქიული მართვის უფლებას არანაირად მისტანებოდა. ხელრთვა ბერძნულია და ბეჭდებიც ბერძნული უზის.

56. საბუთი ბატონიშვილის დიმიტრისა, მეფის ალექსანდრე I-ის ძისა, გაცემული 133-ე ქორონიკონს (1445 წ.), საიდანაც ჩანს, რომ სიონის ტაძრისთვის შესყიდულია მთელი ადგილი სამეფო ბაღის ას-წვრივ, ხევის აღმა წყარომდე, ხევის გაღმა-გამოღმა. ეს შენირულობა დამტკიცებულია მეფის დიმიტრის მიერ სხვა საბუთის თანახმად და გადაეცა თფილელ მიტროპოლიტს, ბერძენ ხრისანიფეს.

58. სასამართლო განჩინება საქართველოში თურქეთის მმართველის რაჯან-ფაშასი, 1724 წლისა, სიონის ტაძრის სამხრეთით მოშენებული ქარვასლის კუთვნილების გამო დავის თაობაზე. უზის ბეჭედი თურქული წარწერით: აბუ-ბაქარ-ეფენდი.

59. რაყამი სპარსეთის შაჰის შაჰ-სულთან-ჰუსეინისა, 1701 წელს ქართლის ნაიბის ვახტანგ ბატონიშვილისადმი გაცემული. შაჰი წერს მას, „მანამდეც ებრძანა ერთს მოსამართლეთაგანს გაერჩია დავა თფილისის ცხელი აბანოს თაობაზე და მართლა თუ ეკუთვნოდა იგი სიონის ტაძარს, როდის მიეცა ეკლესიას და დასტურ ვის მიერ ანდა რას ხმარდება მისი შემოსავალი და როგორია იგი. რადგან ახლა მივიღეთ საგამომძიებლო საქმე, თფილისის მყოფი ქალა-ბეგის, არტილერიის უფროსის და სხვა მაჰმადიანთა და ქართველთა მიერ ერთობით ჩატარებული და იგი სავსებით ამტკიცებს, რომ ეს აბანო დასტურ საეკლესიოა, ებრძანა ისფაჰანის შაჰ-ისლამს, რათა მან ამ საქმის გამო თავისი განსჯისამებრ მოახსენოს. შაჰ-ისმაილმა შენიშნა მოწმეთა, ადგილობრივ თფილელ მაცხოვრებელთა ჩვენებებით, რომ ეს აბანო რაღაც ხანს მეფეთა ხელში ყოფილა და ზოგმა არ იცის, ეკუთვნოდა თუ არა ის ეკლესიას, სხვანი კი აჩვენებენ, იგი დასტურ საეკლესიოა და ნაწილი მისი შენობისა ეკლესიის მნეთა აგებულიო; ამიტომ მან, შაჰ-ისმაილმა, არ იცის, ეკუთვნის აბანო ეკლესიას თუ არა. იგი მიიჩნევს, რომ კუთვნილების საბოლოოდ

გამორკვევამდე, ის ეკლესიის საგამგებლოდ უნდა დარჩეს, ოღონდ ამასთან, მაჰმადიანთ სრული უფლება უნდა მიეცეთ მასში ნამაზი თუ განბანა აღასრულონ, ეკლესია კი შემოსავლით ისარგებლებს. სიგელს შაჰ-სულთან-ჰუსეინის ბეჭედი უზის.

60. ბრძანება რაჯან-ფაშასი, 1724 წლისა, თფილისის ყადისადმი განკარგულებით, ქარვასლის გამო მომჩივანი ანიბას ხელთ მყოფი საბუთის ძალით მას არ ჩამოერთვას საკუთრების უფლება.

61. რაყამი შაჰ-სულეიმან-ჰუსეინისა ქართლის ნაიბის, ვახტანგ მირზასადმი. იგი მიუწერს, რომ ადრევე მიეთითა მსაჯულებს გამოერკვიათ თფილისში ცხელი აბანოს კუთვნილების საქმე და რაკილა მინბაში (ათასის თავი) თფილისის ციხისა, არტილერიის უფროსი და სხვ. არწმუნებენ, რომ ის ეკლესიისადმი არასოდეს შეუწირავთ და სხვ. მას ევალება მისი განკარგულების აღსრულება.

62. თარგმანი სპარსული ისმაილ-შაჰისგან ყოვლად უსამღვდელოესი ანტონისადმი ბოძებული სიგელისა.

უმაღლესი განკარგულება: ნიშნად ჩვენი მეფური წყალობისა მაღალ ყოვლად უსამღვდელოესი ანტონისადმი ჩვენ, ბედნიერი ლუილას (წლის სახელწოდებაა) დღეს აღვიყვანეთ იგი საქართველოს, ქართლისა და კახეთის კათოლიკოსის ხარისხზე და განუწინეთ მას ხელფასად წლიურად 50 თავრიზული თუმანი, რომელსაც მიიღებთ მხარის გამგებელთაგან და მოახმართ თავის საჭიროებებს და ჩვენი კარის მიმართ გულმოდგინებით თავისი დამსახურებით გაიმართლოთ თავი. ამიტომაც ვბრძანებ, რათა მთელი სამღვდელოება, აზნაურნი და თავადნი და, საზოგადოდ, მცხოვრებნი საქართველოსი, ქართლისა და კახეთისა, აღიარებდნენ მაღალ ყოვლადუსამღვდელოეს ანტონის თავის კათოლიკოსად, მორჩილებდნენ მას და არ განუდრკნენ მის დარიგებასა და რჩევას. თვე რაბი-ილ-სანი, ჰიჯრის 1161 [1746] წელი.

63. თარგმანი სპარსეთის ნადირ-შაჰის მაღალ ყოვლად უსამღვდელოესი კათოლიკოსის, ანტონისადმი გაცემული სპარსული სიგელისა.

უმაღლესი განკარგულება: მისმა უმაღლესობამ, ნაცვალმა მეფისა საქართველოსა და ქართლში, თეიმურაზ-ხანმა მამცნო, რომ კათოლიკოსი საქართველოსი გარდაიცვალა, ხოლო ერი მისი ერთობით ღირს-ჰყოფს კათოლიკოსის ხარისხისა პირველ ყოვლად უსამღვდელოეს ანტონის, დისწულს მისი უმაღლესობისას, რომლისა ქრისტიანული სარწმუნოების ყველა დოგმატის ცოდნითა და სამღვდელოთა შორის პირველობით ყველა კმაყოფილია და ყველა მცხოვრებლის შუამდგომლობისამებრ, აღვიყვანთ ყოვლად უსამღვდელოეს ანტონის კათოლიკოსის მაღალ ხარისხზე და ვუნიშნავთ მას, ნინანდელ კათოლიკოსთა მაგალითისებრ, წლიურად 1000 მანეთს, რომელთაც მიიღებს იგი თავის ჯერისაებრ შესანახად იქაურ პირველუფროსთაგან. ამ ხარისხზე მისი აღყვანის შემდგომ, ის რიგისაებრ უნდა მწყიდეს თავის სამწყსოს იქაური მსახურების წესისა და ჩვეულებათაებრ ყველა მცხოვრებისათვის მოსაწონად და ჩვენი კარის კეთილმყოფობისა და უყვამობისთვის ილოცოს. ამასთან ყველა თავადს, მღვდელს, პირველ პირთ და ერს საქართველოსას ვალად ვადებ – აღიარონ ის თავის კათოლიკოსად, სამღვდელოების თავადა და ყველა სასულიერო საქმეში უპირველესად; რის გამოც ებრძანათ ჩემს უმთავრეს ვაზირებს დავთარში ჩაწერონ. თვე რეჯები ჰიჯრის 1157 (ჩვენი წელთაღრიცხვის 1741) წელს.

64. შაჰ-იბრაჰიმის ყოვლად სამღვდელო ანტონისადმი ბოძებული სპარსული სიგელის თარგმანი.

ვინაითგან მაღალ ყოვლად უსამღვდელოესმა უზენაესმა კათოლიკოსმა ანტონიმ დამიმტკიცა მე თავისი სრული ერთგულება და ნრფელი წადიერება ჩვენი კარის მიმართ და ამით დაიმსახურა ჩვენი მეფური მისდამი კეთილგანწყობა; ამიტომ მისი და ჩვენი განსაკუთრებული მისდამი გულმონყალების განსაცხადებლად ვუბოძეთ მას ერთი ხელი ტანისამოსი და შესამოსელი და წარმოვგზავნეთ ისინი მასთან ნიშნად განდიდებისა, გესურს, რათა მათ შემმოსველს, მუდამ სჯეროდეს ჩვენი გულუხვობისა, წმიდა თავის ლოცვაში ჩვენი კარის კეთილმყოფობა მოიხსენიოს და, საჭიროებისამებრ, თხოვნი-

თაც მომმართავდეს. თვე საფარ ჰიჯრის 1162 (ქრისტეს აქეთ 1747) წლისა.

65. თარგმანი უცნობი პირის მიერ კათოლიკოსისადმი მონერი-ლი სპარსული უსტარისა.

თქვენი ყოვლადუსამღვდელოესობის მაღალი ხარისხისაებრ ინოდებით იესუს სარწმუნოების ბედნიერ მწყემსად; დე, არასოდეს შეუწყდეს თქვენს სასმენელთა ზარების რეკა. იყავით კეთილად.

გამოვხატავ-რა თქვენდამი წრფელსა და სულის სიღრმით ამო-მავალ პატივისცემას, დე, უწყოდეთ, რომ უდარბაისლესა მამა ჩემ-მა, მირზა მამად-შაფიმ, თფილისიდან მობრუნებულმა, გამომიცხა-და თქვენი მაღალყოვლადუსამღვდელოესობის სურვილი, დამყარ-დეს ჩემსა და უდარბაისლეს პირთა შორის ოდინდელი მეგობრობა, რაჲც აასკეცებს ჩემს თქვენდამი მაღლიერებას. შემდგომად ამისა, თუმცა კი ვიცი, რომ თქვენი კეთილგანწყობა ჩემდა მომართ დღი-თიდლე იზრდება და თქვენ ცდილობთ ეს მეც ფრიად დამიმტკიცოთ, მაგრამ რაკილა საკმაო დროც არის გასული, მე კი თქვენგან არა-ფერი ამბავი მომსვლია, კეთილშობილ ივან-ბეგის, ზაალ-ბეგის და სხვათა თქვენთან წამოსვლისას შემთხვევა მომეცა აქ თქვენდამი რამდენიმე სიტყვა მიმენერა და კვლავაც გთხოვთ მაცნობოთ თქვე-ნი ჯანმრთელობის ამბავი და არ მომაკლოთ თქვენი დავალებანი, რომელთაც, ღვთის შენეებით, აღვასრულებ კიდევ.

66. თარგმანი შაჰ-თამაზ-ხანის საქართველოს კათოლიკოსი-სადმი ბოძებული სპარსული სიგელისა.

უმაღლესი განკარგულება.

მაღალყოვლადუსამღვდელოესს, უდარბაისლეს, დიდს კათოლი-კოსს საქართველოსას, ჩვენი მეფეთ მეფური წყალობის გამოცხადე-ბისთანავე, დე, გეუწყოთ, რომ მისი უმაღლესობა, ფრიად საპატიო თეიმურაზ-ხანი, ბატონიშვილი და მეფისნაცვალი საქართველოსი, ამჟამად აღყვანილია არაბისტანის და ადერბაიჯანის მთავარსარ-დლის ხარისხზე; რამეთუ, როგორც წინაპარნი მისნი ჩვენი ტახტის ერთგულებით გამორჩეულან, ასევე იგიც ამის ღირსია მისი ჩვენდა-მი ერთგულების გამო. ამიტომ კი არ დააკლოთ მეცადინეობა ჩვე-

ნი სამეფოს კეთილდღეობისთვის თქვენს ლოცვას და მუდამ გკონდეთ ჩვენი მეფური გულმონყალების სასოება, საჭიროებისამებრ კი თხოვნითაც მომმართეთ. თვე რამაზან-ოლ-მუბრეკ. ჰიჯრის 1163 (ქრისტეს აქეთ 1746) წელი.

67. თარგმანი კათოლიკოსისადმი მიწერილი სპარსული წერილისა.

მეგობრული წერილი თქვენი, მოწერილი ჩემდამი პასუხად ჩემი, თქვენდამი ხოჯი-მიკირტუმის ხელით გაგზავნილი წერილისა, უდიდესის სიამოვნებით მივიღე. ვვედრი ღმერთს, რათა თქვენ მუდამ შერჩენოდით ჩვენს ძმურ მეგობრობას, არ დამივიწყოთ, უფრო ხშირად მომანოდოთ თქვენი ჯანმრთელობის ამბავი და არც კვლავ და კვლავ თქვენი დავალებანი მომაკლოთ, რომელთაც უალრესი სიხარულით აღვასრულებ.

უბრწყინვალესი ბრძანება. მის მაღალუდარბაისლესობას, ფრიად საპატიო ვალის საქართველოსი და ქართლისა ვახტანგ-მირზას. ჩვენი მეფური წყალობისა მიერ, დე, გეცნობოთ, დაახლოებული ჩვენდა მდივან-ბეგი საქართველოსი, ამასწინანდელი ჩვენი ბრძანებისამებრ, მოგვახსენებს, რომ თფილისის ციხეში მყოფი აბანო ეკლესიისადმი არის თუ არა შეწირული, მან არ იცის; და თუ არის კიდევ შეწირული, უცნობია, ნიშანდობლივ როდის და ვის მიერ, რა საეკლესიო საჭიროებათა გამო და რამდენი აქვს წლიური შემოსავალი. ჩემთვის წარმოდგენილი ხელითწერილი კათვანის, თფილისის ციხის არტილერისტის, მრავალი იქაური მაჰმადიანისა და ქართველის ხელრთვებით, მაჩვენებს, რომ ეს აბანო ეკლესიისთვის არავის შეუწირავს, რატომაც ეს ხელითწერილი სატახტო ქალაქის ისფაჰანის მაღალუდარბაისლეს მუშთეიდსა და შეიხ-ილ-ისლამ-ს გადავეცი ჯეროვნად განსახილველად და ჩემდამი შემდგომი ამბის მოსახსენებლად.

სახელდებული დიდებული, შემდგომ ხელითწერილის განხილვისა და მის ხელმოწერ თფილისის ციხის მცხოვრებთა მტკიცებით, მამცნობს მე, რომ თუმცა ისინი ამ აბანოს დიდი ხანია მცხოვრებთა ხელში ხედავდნენ და არ უწყიან, იგი ეკლესიისადმი შეწირული თუა,

მაგრამ მრავალნი დარბაისელნი და მცოდნე პირნი ირწმუნებიან, რომ წინათ ეს აბანო ეკლესიის წინამძღვართა განკარგულებაში ყოფილა, რომელთაც მასში მშენებლობა უნარმოებიათ, მაგრამ თუ ვის მიერაა შეწირული – ეს არ იციან. ჩვენი ნათელმოსილი სარწმუნოების კანონებში დადგენილია: „თუ ატყდება კამათი უძრავი საკუთრების გამო, ხოლო საფუძვლიანი მტკიცება არც ერთ მხარეს აქვს და არც მეორეს, იგი იმის ხელთ უნდა დარჩეს, ვინც მას უკანასკნელად განაგებდა, ვიდრე არ გამოჩნდება ნამდვილი მფლობელი ან მისი მემკვიდრე და დაამტკიცებს მისდამი ამ საკუთრების კუთვნილებას. ამიტომ იგი მიიჩნევს, აბანო ეკლესიის სარგებლობაში უნდა დარჩესო, თან კი წინამძღვართ ის ჯეროვანი სისუფთავით უნდა შეინახონ, ხოლო მაჰმადიანთა განბანა და ღოცვის აღვლენა, მაჰმადის ნათელმოსილი სარწმუნოების თანახმად, მართებული იყოს. ამასთან, ჩვენი უბრწყინვალესი ბრძანების მიღებისთანავე, განეაჩინებთ: თანახმად მისი მაღალუდარბაისლესობის, წარჩინებული დიდებულის გადანყვეტილების, დასახელებული აბანო დატოვებულ იქნას ეკლესიის წინამძღვართა მფლობელობაში, შეგონებითურთ, აბანო ჯეროვნად ნმიდადა და სუფთად შეინახონ, რათა ადგილობრივ მცხოვრებთ, მეტადრე მაჰმადიანებს ის არ შეეზიზღოთ. ამას მკაცრად მიეხედოს, ასევე ამ ბრძანების მთელი სიზუსტით აღსრულებასაც. თვე ზიკადე-ოლ-გერამ, ჰიჯრის 1116 (ქრისტეს აქეთ 1718) წელი.

ბ8. თარგმანი შაჰ-იბრაჰიმის სპარსული სიგელისა მაღალყოვლადუნმიდესი კათოლიკოსის ანტონისადმი.

გულმონყალე და მწყალობელი ღვთის სახელით

უმაღლესი განკარგულება

ჩვენი მეფური წყალობისამებრ, ყურად ვიღეთ რა სრულიად საქართველოს თფილის ქალაქისა და გორის კათოლიკოსის მაღალყოვლადუსამღვდელოესი ანტონის მეფური წარმომავლობა, ჩვენ, წინანდელ სეფიან მეფეთა განჩინებათაებრ, ეუნყალობეთ მას ყველა ის სოფელი და სახნავ-სათესი, რომელნიც ეკლესიას გადაეცა და მივანდობთ წინანდებურად ისარგებლოს მათი შემოსავლით და საეკლესიო საჭიროებათათვის მოიხმაროს ისინი; უფროსთა და მო-

ხელეთაგანი კი ამიერიდან ამ მამულების საქმეში არავინ ჩაერიოს. ამასთანავე, ეუბრძანებთ მაღალუდარბაისლეს ვალის, თავადებს, მამასახლისებს და, საზოგადოთ, ყველა მანდაურ მცხოვრებს, რომ მათ, ამ განკარგულების აღსრულებისას მისი მაღალყოვლადუსამღვდელოესობის მიმართ ჯეროვანი პატივისცემა გამოიჩინონ და საზოგადოდ ყველა მღვდელმსახური მორჩილებდეს მას, კათოლიკოსს და პატივს მიაგებდნენ მას, ვითარცა თავს ეკლესიისას; რამეთუ ეს უფლება მიენიჭა მას წინანდელ მეფეთაგანაც, რათა არარა საბაბით არავინ ეურჩებოდეს მას და მუდამ მის ბრძანებას მისდევდნენ. მაღალუდარბაისლესი მეფისნაცვალნი კახეთისა და ქართლისა, ასევე ჩემი კარისკაცნი და მოხელენი მთელი საქართველოსნი არ უნდა ჩაერიონ საეკლესიო მამულების საქმეში. თვე მუხარემ-ოლ-ხერამ, ჰიჯრის 1162 (ქრისტეს აქეთ 1747) წელი.

ეს გახლავთ ჩემი აღწერა თფილისის სიონის სახელგანთქმული და ღვთაებრივი ტაძრისა! მის დასასრულ მოვიტან ნაწყვეტს უწმიდესი ფოტიოსის ხატმებრძოლობის შემდეგ მასში წმ. ხატთა აღდგენით გამშვენებული წმ. სოფიას ტაძრის მიმართ ნათქვამი სიტყვიდან¹⁶²: „ახლა ღვთის ტაძარი, ვითარცა სძალი ქრისტესი, ყველა წმ. ხატთა აღდგენით, ყველა თავისის სამკაულით რიგისაებრ მორთული, თავისის მდიდრულის მზითვეის მტვირთველი, სიხარულევანი, მხიარული, მხიარულებით უსმენს მაღალს ხმას სიძისას, მეტყველს: „ყოვლად შუენიერ ხარ, მახლობელო ჩემო, და ბინი არა

¹⁶² ეს სიტყვა, სხვა სამთან ერთად, ფოტიოს პატრიარქის მიერ 867 წელს, ხატთა თაყვანისცემის აღდგენის გამო წარმოთქმული, ათონის პორტაიტისას ივერთა მონასტრის ბიბლიოთეკაშია ნაპოვნი, ისინი რუსულად ითარგმნა და ბერძნული დედნიურთ პირველად გამოქვეყნდა ს. პეტერბურგს, 1864 წელს არქიმანდრიტის (ამჟამად ეპისკოპოსის და კიევის სამიტროპოლიტოს მესაყდრის) პორფირი უსპენსკის მიერ, გვ. 35.

არს შენ თანა.¹⁶³ შუენიერ ხარ, მახლობელო ჩემო! ფერწერით გაამრავალფერადა მან ჭეშმარიტებანი მართლისა სარწმუნეობისა და, ამგვარად, სინმიდის შესაფერად შესძინა თავს თვისას წმიდა კეთილმშვენიერება და თითქო გამოაქანდაკა ერთდათავად მთელი სწავლება თვისი სრულქმნილი და, ამიტომაც, არა მარტო ადამიანის შვილთა მიერაა მშვენიერად აღიარებული, ღმრთივგანრძნობილ კაცთა მიერაც წინასწარ იდიდა, ვითარცა მშვენება გამოუთქმელი. ყოვლად შუენიერ ხარ, მახლობელო ჩემო. მომწყვლელთაგან განიკრძალა, წყლულებათაგან განიკურნა, მტვერი განიბერტყა, მაგინებელნი შთასთხია ქვესკნელად, მაქებელნი ზეცად აღამაღლა. არა არს ბინი მის თანა.

უმშვენიერეს არს იგი მას აქეთ, რაც ხელმა უცხოთესლმა და უნმინდურმა დააწყლულა ტანი მისი. ჭრილობანი მისნი შეიკრა, ოდინდელი აღმკულობა მისი მას თანა აქვს, ვითარცა სძალსა. იხილეს იგი ქალწულთა და დედოფალნი შეჰფოფინებენ მას და განადიდებენ მას: „ვინ არის ესე, რომელი ბრწყინავს ვითარცა ცისკარი, შუენიერ ვითარცა მთვარე, რჩეული, ვითარცა მზე“¹⁶⁴. ეს კეთილმშვენიერება მისი, ეს სამეუფო აღმკულობა აღწერა ზეგარდმო ღვთივსულიერმა დავით, ოდეს უმღერდა უფალსა და მეუფესა ყოველთასა: „დადგა დედოფალი მარჯუენით შენსა, სამოსლითა ოქროქსოვილითა შემკულ და შემოსილ პირად-პირადად.“¹⁶⁵ „განჰშუენდეს კუალნი შენნი“¹⁶⁶ კეთილმშვენიერება ესე განჭვრიტა ესაიამ, ხმოვდა რა: „აღდეგ, აღდეგ იერუსალიმ, ვითარცა დასაბამისშორისსა დღესა, ვითარცა ნათესავი საუკუნე; რამეთუ თასა მათსა ზედა შუებაჲ და მხიარულებაჲ ენიოს მათ. მე ვარ, მე ვარ ნუგეშინისმცემელი შენი“¹⁶⁷. „აჰა ჴელითა ჩემითა გამოვხატენ ზღუდენი შენნი და წინაშე ჩემსა

¹⁶³ ქება ქებათა, IV, 7.

¹⁶⁴ ქება ქებათა. XI. 89.

¹⁶⁵ ფსალ. 44.9

¹⁶⁶ ქება ქებათა, VII, I.

¹⁶⁷ ესაია, 9-11.

ხარ მარადის¹⁶⁸ ესე განჭვრიტა თვით მანცა და ესაიას ბაგით ხმაყო:
 „იხარებს სული ჩემი უფლისა მიმართ, რამეთუ შემმოხსა მე სამოსელი
 მაცხოვარებისაჲ და კუართი მხიარულებისაჲ, ვითარცა სიძესა გარე-
 მომდვა მიტრად და ვითარცა სძალი, შემამკო მე სამკაულითა“¹⁶⁹. „და
 არღა მერმე მენოდოს დატევებულ, არამედ გამოძიებულ ქალაქ და
 გვრგვნი შუენიერების ჯელსა შინა უფლისასა და შარავანდ მეფობი-
 სა ჯელსა შინა ღმრთისა შენისასა“¹⁷⁰. ამ დღესასწაულსა შინა ჩვენცა
 შუებიტა და მხიარულებიტა სულიერითა ვქმნით სახესა ხატთა გა-
 ნახლებისასა, დღესა ამას ვხადოდ პირითა წინასწარმეტყველთასა,
 უფლის ბაგეთასა“¹⁷¹. „იხარებდ ფრიად ასული სიონისაჲ! ქადაგებად
 ასული იერუსალჴმისა. მოგძარცუნა უფალმან უსამართლოებანი
 შენნი, გიჯსნა შენ ჯელისაგან მტერთა შენთასა.“¹⁷² „ალიხილენ, ალი-
 ხილენ გარემოს თუალნი შენნი და იხილენ შეკრებულნი შეილნი შენ-
 ნი. მოვიდნენ ძენი შენნი შორით და ასულნი შენნი და მჯარსა ზედა“¹⁷³
 უტვირთიათ არა ოქრო, არა ლიბანი, არა თუალნი პატიოსანნი, არა
 ნაყოფნი ესე მიწისანი, კაცთა კანონისამებრ სალოცავთა განმამ-
 დიდრებელნი, არამედ ყოველთა თუალთა უწმიდესი მამათა ჩუენთა
 შეუბღალავი სარწმუნოება. იხარებდე და იშუებდე ყოვლითა გული-
 თა რამეთუ, აჰა, მოვალს უფალი და „მეფობდეს შორის შენსა“¹⁷⁴.

¹⁶⁸ ესაია, 49, 16

¹⁶⁹ ესაია, 61, 10.

¹⁷⁰ ესაია, 62, 3-4, 12.

¹⁷¹ ეს გამოთქმა ფოტიოსისაჲეა, მეორე მის სიტყვაში, გვ. 118.

¹⁷² სოფონი, 3, 14-15.

¹⁷³ ესაია, 60, 4

¹⁷⁴ სოფონი, 3, 15.

სომეხ-გრიგორიანთა ეკლესიები

უბედურება, რაც გადახდა სომეხთა სამეფოს აღმოსავლელ დამპყრობთა თუ ისლამიზმის გამანადგურებელი შემოტევის კვალად არ აღაგზნებდა ქართველ მეფეთა თანაგრძნობას. მისი ადრევე განდრეკა აღმოსავლეთის მართლმადიდებლობასთან ერთობისგან, სახელდობრ, 451 წელს ქალკედონის, 464 წელს ვალარშაპატის, 578 წელს კი დვინის კრებაზე მთელს ქართველ ერს მის მიმართ გული ააყრევინა¹⁷⁵. საეკლესიო ერთობის დარღვევით, განყდა სომეხთა და ქართველთა შემაერთი რგოლიც. ეს განყოფა იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ მაშინაც კი, როდესაც სომეხთა უსვეო სამეფოს თავს დატეხილმა გრიგალმა მოჰგლიჯა სომეხნი წინაპართა ძვალთშესალაგებს, მიმოფანტული მასა ვერ პოულობდა თავშესაფარს ქართველ მეფეებთან, რომელნიც საეკლესიო შფოთს უფრთხოდნენ. ნმ. მეფე დავით აღმაშენებელმა (1089-1130 წწ.) სომეხთა სამეფოს საბოლოო დარღვევისას თვით ილაშქრა ქალაქ ანისზე, დაეუფლა მას და თავისი ეპისკოპოსიც დასვა. სომეხთა პირველად მოსვლა საქართველოს შუაგულში დასასახლებლად სწორედ ამ მეფის ზეობაში დაიწყო. სომეხთა ისტორიკოსის მათეოს ედესელის მონმობით, სომეხთა წელთაღრიცხვის 572 ანუ ქრისტეს აქეთ 1123 წელს „ნაშთნი განბნეულ სომეხთა ქართველთა მეფის დავითის ძლევაშოსილ აღამს ირგვლივ შემოკრბნენ, ქრისტიანთა გასახარელად რომ აფრიალდა სომეხთა საბოლოოდ დარღვეული სამეფოს ნანგრევებზე. იგი იყო მეფე ნმიდა და სათნო, რელიგიური და მართლმსაჯული, სომეხთადმი მრავალი თანაგრძნობის მჩენი; მან ააგო მათთვის საქართველოში ქალაქი, სადაც გამართა მრავალი ეკლესია და მონასტერი და უწოდა გორი“¹⁷⁶. ამასვე იქმოდნენ მისი მემკვიდრეებიც, სარწმუნოებით გასაერთიანებლად მათი მოზიდვის მოსურნენი. მიუხედავად ამისა, არ ჩანს, რომ სომეხნი ქართულ დასახლებებში XVI საუკუნემდე დაბინავებუ-

¹⁷⁵ ისტორია ჩამჩიანისა, ტ. II, გვ. 306 (სომხ.).

¹⁷⁶ იქვე, ტ. III, გვ. 43. ამ ქალაქს ის „კორა“-ს, „კორანი“-ს უწოდებს, როგორც გამოთქვამენ სომეხნი ქართულ ასო „გან“-ს.

ლიყვნენ. ამ ხანიდან ისინი ყველა ქართულ ქალაქში მოვაჭრეებად გვევლინებიან. მაგრამ არ ჩანს, რომ მათ ეკლესიები ჰქონოდათ – მათი ჩვენს მხარეში მცირერიცხოვნებისა თუ სხვა აღმსარებლობის მიმდევართა შეუწყნარებლობის მიზეზით, რაც სავესებით შესაძლებელია ხალხისგან, რომელიც თავს იწონებდა მართლმადიდებლობის კლდეზე შეურყევლად ვდგავარო.

აი, ესაა მიზეზი თფილისში XVI საუკუნემდე სომეხთა აღმსარებლობის ეკლესიების არარსებობისა^{სxxx}. სომეხთა ეკლესიათაგან ყველაზე ძველია:

1. ვანქისა, კათედრა საქართველოს ყველა სომხის ეპარქიალური მთავარეპისკოპოსისა. იგი გუმბათიანია. თავდაპირველი ეკლესია XVI საუკუნის ბოლოს აშენდა. 1668 წელს შარდენი წერდა, რომ იგი ვილაც თურქეთიდან ლტოლვილი და ქრისტიანობად მოქცეულ თურქ ფაშას აუშენებია. ეს მას თვით სომეხებმა უამბეს, რომელთაც მისობას იქ თავისი ეპისკოპოსი ჰყოლიათ და ეკლესიას „ფაშა-ვანქს“ ეძახდნენ. ამ ეკლესიის ნანგრევებზე 1720 წლის ახლოს, მეფის ვახტანგ VI-ის ზეობაში, სომეხთა ეკლესიაში ასტვაცატურის (1715-1725 წწ.) კათოლიკოსობაში ახლანდელი ააშენეს. ასეა ეკლესიის სამხრეთი კედლის წარწერის თანახმად. სხვა წარწერებით ირკვევა, რომ გუმბათი სომეხთა წელთაღრიცხვის 1199 (ე.ი. 1750) წელს აღუდგენიათ, მთლიანად ეკლესია კი 1237 (ე.ი. 1788) წელს, მეფე ირაკლი II-ის ჟამს განუახლებიათ^{სxxx}.

2. სურბ-ნიშანი, ანუ წმ. ჯვრისა. იგი, როგორც წარწერიდან ჩანს, სომეხთა წელთაღრიცხვის 1150 (ქრისტეს აქეთ 1701) წელს აუშენებიათ, ქართველთა მეფე ლეონის, მეფის ვახტანგ VI-ის მამის, ზეობაში.

3. ჯიგრაშენი, 1785 წელს აშენებული^{სxxxii}.

4. ნორაშენი, რომლის შენება 1793 წელს დაუწყიათ.

5. მოლნინი, 1751 წელს ეჩმიაძინის ეკლესიის ნიმუშით აშენებული.

6. მცირე მოღწეები, აშენებული თუ განახლებული 1754 წელს, თუმცა იერით ის, თითქოს, წარწერით მითითებულ ეპოქაზე ძველი ჩანს.

ყველა დანარჩენი ეკლესია უახლესი დროის ნაგებობაა.

ვახუშტი წერს, რომ სომეხნი თფილისში მართლმადიდებელთა შვიდ ეკლესიას ფლობენ. ამათგან სამი, წერს იგი, გუმბათიანი არისო. ამ ეკლესიათაგან ცნობილია:

1. ბეთლემისა, სომეხთაგან „ფეთხაინად“ წოდებული, 1740 წელს ქართველი თავადის გივი ამილახვრის გადაკეთებული^{სxxxiii}.

ამ ეკლესიაში, სინმიდის ძველთაგან მხსომებული ქართველებიც მოდიოდნენ.

2. სურბ-ნიშანის ეკლესია, მართლმადიდებელთა ხელში წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის სახელობისა^{სxxxiv}.

3. წმ. მთავარანგელოზთა, ძველად ბერძენი ბერების სამყოფელი. ბერძნები მას უკანასკნელი მეფის, გიორგი XIII-ის დროსაც ცილობდნენ. იგი ბოტანიკური ბაღისკენ აღმართის ძირშია, მინერალური აბანოების მხრიდან^{სxxxv}.

არ ვიცით, სომეხთაგან დაკავებულად რომელ ეკლესიებს გულისხმობს ვახუშტი. მათგან ოთხი, წერს იგი, მეფის თანამეცხედრის, როდამ დედოფლის შექმნილიაო.

სავსებით შესაძლებელია, რომ მტერთა შემოსევისას დანგრეულ ეკლესიებს სომხებს განსაახლებლად და მათში მათი აღმსარებლობის წესისამებრ მსახურების აღსადგენად გადასცემდნენ. ქალაქის შეთხელებულ მართლმადიდებელ მოსახლეობას ეკლესიები აღარ ჭირდებოდა, თავად ქალაქს კი ჭირდებოდა მენარმენი და მოვაჭრეთა კლასი, როგორადაც უნდა მოვლენოდა მას სამშობლოსა და პოლტიკურ თავისთავადობას მოკლებული სომხობა. ამ მიზეზით მეფე ირაკლი II-იბარებდა მდიდარ სომხებს ინდოეთიდანა და სპარსეთიდან და სთავაზობდა მათ მოსახლეობისგან გაცლილ საქართველოში პრივილეგიებს, მიწებს და აზნაურობასაც კი.

ყველაფერი ეს გვიჩვენებს, რომ სომეხნი საქართველოს საზღვრებში მოსულნი იყვნენ, მასად არ იკვრებოდნენ და, მიწის უქონე-

ბელნი, ქალაქადა და სოფლად მიმოფანტულიყვნენ. ისინი ან სხვა-თა მიწაზე სახლობდნენ ანდა დასასახლებლად ყიდულობდნენ მათ, უცხოობაში, მეტადრე კი სამეფოს სავაჭრო ადგილებში ვაჭრობას მოეკიდებოდნენ ხოლმე. ასე გაჩნდნენ ისინი 1760 წლიდან დუშეთს, 1701-დან – ახალგორს, 1720-დან სილნალს, 1745-დან თელავს, 1680-დან ქართველი ეპარქიალური ეპისკოპოსის ქალაქ ბოლნისსა და სხვა ადგილებშიც სამხრეთ საქართველოსი ანუ სომხეთისა, სომხეთის მეზობელსა თუ მომიჯნავე მიწებზე, სადაც VII საუკუნიდან სახლდებოდნენ ან არაბები, ან ჩინგიზისა და თემურლენგის ურდოები ანდა სპარსნი და თურქნი, რომელნიც ყველგან თავის რწმენასაც და თავის ეროვნებასაც მძლეთამძლედ ამკვიდრებდნენ.

სომეხ-კათოლიკეთა ეკლესია

საქართველოში რომის კათოლიკეთა ეკლესიის დაარსება, ჩვეულებრივ დადებული 1661 წელს, XIV საუკუნეს უნდა მივაკუთვნოთ. ამას ადასტურებს ბულა პაპის იოანე XXII-სა, მიცემული თფილისში რომის პირველი ეპისკოპოსის, იოანე ფლორენციელისადმი მქადაგებელთა ორდენიდან (*Fratres praedicatorum*). მისგან ვირკვევთ, რომ კათოლიკეებს თფილისს თავისი ეპისკოპოსი უკვე 1329 წელს ჰყოლიათ,¹⁷⁷ კათედრა ამ ეპისკოპოსისა იმყოფებოდა გარშემო ხა-

¹⁷⁷ Annal. Ecel. Baronii, tom. XV, გვ. 396. აქვეა მოთავსებული თვით ბულაც:

Dilecto filio Ioanni de lorentia electo Tyephelicensi.

Nuper ad dilatationem fidei Christianae cultumque divini nominis ampliandum, suadeantibus etiam aliis rationabilibus causis, locum insignem Tephelicensem nuncupatum in regno jorgianorum constitutum de fratrum nostrorum consilio, et apostolice plenitudinis potestatis in civitatem ereximus; ipsamque vocabulo insignivimus civitatis, et civitatem Tephelicensem volumus perpetuis futuris temporibus nuncupari; ac de consilio et plenitudine antedictis decrevimus et constituimus, in civitate ipsa fore constituendam ecclesiam cathedralem, iamque dignitatis episcopalis titulo decorandam. Et infra: in te ordinis fratrum praedicatorum professorum, in sacerdotio constitutum, in sacra pagina, cruditum, qui conditiones et qualitates illarum partium praesentialiter et palpabiliter expertus, et per tuam sationem verbi divini multorum jam fidelium lucrifecisse animas diceris domino Jesu Christo: cuique sacrae religionis zelus vitae munditiae, morum gravitas, discretionis maturitas alique done virtutum, prout etiam testimonis fide digna perhibent, commendabiliter suffragantur. oculos convertimus nostrae mentis: quibus omnibus debita meditatione discussus, de persona tua ecclesia praefatae de dictorum fratrum consilio auctoritate apostolica providemus etc.

Dat. Avin. XIV kal. novembris anno. XIV.

/რჩეულს შვილს, იოანე ფლორენციელს ტეფელისში. ქრისტიანთა რწმენისა და მსახურების გასავრცელებლად, ღვთის სახელის სადიდებლად, რწმენისა და სხვა გონივრულ მიზეზთა გამო, ეს არარჩეულებრივი ადგილი, ტეფელისი, იქნა არჩეული. გეორგიანების სამეფოში დადგენილი ჩვენი ძმების რჩევამ და მოციქულებრივი ძალის სიუხვემ მოქალაქეები ალაფრთოვანა. ჩვენვე გამოვარჩიეთ დასახელებული ქალაქი და ვისურვეთ ქალაქ ტეფელისს ამიერიდან მუდამ ეს პატივი ჰქონოდა. ზემოთქმულ მოსაზრებათა და უხუცების გამო გადაწყვიტეთ და დაეადგინეთ, რომ ქალაქის მოედანზე ავაშენებდით საკათედრო ტაძარს, ეპისკოპოსის ნოდების ღირსს. და შემდგომ: და შენ, მქადაგებელი ძმების მოძღვარს, ღვთისმსახურად ხელდასხმულს, საღვთო სჯულით განსწავლულს, ამ მდგომარეობათა და თვისებათა ნარმოშენსა და თვალნათლივ მქონებელს, შენი მასაზრდოვებელი სიტყვით მრავალთა მორწმუნე სულთა უფალ იესუ ქრისტესთან მიმყვანებელს, ცხოვრების სინმიდის მოსწრაფებით მოყვარულს, ზნეკეთილს, განსჯით და სხვა

რების ყოფილი ეკლესიისა, დღევანდელი კათოლიკეთა ეკლესიის მოპირდაპირედ, ქუჩის გადაღმა. 1600 წლიდან ეპისკოპოსი აღარ ყოფილა და კათოლიკეებს მართავდნენ თეატინელთა, შემდგომ კი კაპუცინთა ორდენის პატრნი, რომში კათოლიკური აღმსარებლობის გასავრცელებლად (*de propaganda fide*) დაფუძნებული რომაული კოლეგიის მიერ დანიშნენისამებრ. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში მათთან უცხოვრია შარდენს, რომელიც აღწერს მათ მდგომარეობას თფილისსა, გორსა და ქუთაისში. მეფე თეიმურაზ II-მ ზოგიერთი სომხის და თვით მართლმადიდებლის ლათინთა სარწმუნოებაზე გადაბირების გამო 1755 წელს გააძევა ისინი ქართლის სამეფოდან, ნაპგვარა მათ მიერ აშენებული უზარმაზარი გუმბათიანი ეკლესია და ის მართლმადიდებელთა, ხარების სახელობისვე, ტაძრად აქცია¹⁷⁸. 15 წლის შემდეგ ისინი, იმ უამად თურქთა საუფლოში მყოფი ახალციხიდან, უკან დააბრუნეს ანა ბატონიშვილის, მეფის ირაკლი II-ის დის მოწადინებით. 1763 წლიდან კათოლიკეები, რომელთაც თავისი, მართლმადიდებლურად ქცეული ეკლესია უკან ვერ მიიღეს, ღვთის მსახურებას მათგან ნაციდ სახლში ატარებდნენ, იქვე, სადაც 1804 წელს ხაზინის შემწეობითა და მდიდარ თფილისელ სომეხ კა-

სათნოებებით დაჯილდოებულს, გარემოებათაებრ მჩენს მონმობათა სათანადო რწმენისას, სასახელოსი, ჩვენს გონებათა განმანათლებლის: ყველა აზრის გათვალისწინებით, შენ, ძმათა რჩევისამებრ, მოციქულებრი უფლებით საეკლესიო ღირსებათ მოგანიჭებთ და სხვ.

გაცემულია ავინიონს, XIV კალენდას, ნოემბერს, განკაცებითაგან XIV-ს/.
 ამავე სულისკვეთებითაა დაწერილი პაპის წერილი ავინიონიდან *ad Bassiarum Tephlecensium in Georgia et Choracensium Reges, atque ad Solagay Misterquis Tephlicenses principes, tum Carpi et aviquis regulos quos omnes ad repetendum Romanae ecclesiae sinum excitavit.*

/ბასიო ტეფელისელს, საქართველოსა და ხორასანის გამგებელს. ასევე სოლაღის, ტეფელისის თავკაცს, დაბოლოს, კამპუსსა და სხვა მთავართ, ვისაც კი რომის ეკლესია მოიხსენიებს/.

¹⁷⁸ გუმბათი ამ ეკლესიისა, სადაც პყვარებია საღვთო უამისწირვის მოსმენა მეფე გიორგი XIII-ს, ჩამოქცევის პირას იყო და, ამიტომ, იგი 1804 წელს მოუხსნიათ. 1844 წელს ხაზინამ თვით ეკლესიაც კერძო პირს მიჰყიდა. ამ ეკლესიაში დაკრძალულია: ნემტი გერმანიის ერთ-ერთი საუფლოს უფლისწულისა, რომელიც მოკლეს ირაკლი მეფისა და რუსთა ჯარის (ბურნაშევის დროს?) ალაზნის გაღმელ ლეკებთან ერთობლივი ომის დროს და, ასევე გულაიკოვთან ერთად ზაქათალაში 1803 წელს მოკლული ანჰალტ-ცერბტის პრინცი.

თოლიკეთა შეწირულობებით ააშენეს თავისი აწინდელი ლამაზი ეკლესია, ასევე სახლი კაპუცინთა განსათავსებლად, სასწავლებელი და უპოვართა თავშესაფარი ხარჯით მრჩეველის ყარაშვილის, მეფეთა ირაკლის და გიორგი XIII-ის ექიმად ნამყოფისა. იგი 1862 წელს გარდაიცვალა. 1844 წელს რომაელი ქადაგებლები გაიწვიეს და თფილისს კათოლიკეთა ეკლესიის მართვა პოლონელ ქზენზებს დაევაღათ^{სxxxv}.

უახლოეს ჟამთა შესანიშნავ პირთაგან მაღალი ადგილი უჭირავს პატრ ფილიპეს, დღევანდელი ტაძრის აღმშენებელს, კაცს მაღალსათნოებიანს, 1835 წლის ახლოს თფილისს გარდაცვლილს და სომეხ-კათოლიკეთა მღვდელს პავლე შაყულაშვილს. ეს უკანასკნელი, ახალციხეს დაბადებული, რომს, *de propaganda fide*-ს კოლეგიაში სწავლობდა; რომიდან ახალციხეს 1795 წელს თფილისის ალა-მაჰმად-ხანის მიერ აკლების წელს დაბრუნდა; შეესწრო 1829 წელს რუსთაგან ახალციხის აღებას. იმავე წელს ჩამოვიდა თფილისს და აქ, ეკლესიის გალავნის ოთახებში მობინადრე, მასწავლიდა იგი მე ლათინურ ენას.

1835 წლიდან ის ახალციხეში ცხოვრობდა, მდიდარი ბიბლიოთეკის, ბავშვებისა და მოწაფეთათვის სკოლის მქონებული. სიტყვით მძლე. ღვთის სიტყვას დაუღალავად ქადაგებდა. მცოდნე ლათინურისა, იტალიურისა, თურქულისა, სომხურისა და ქართულისა, ვითარცა პენტიგლოტი, ქართულად თარგმნიდა ქრისტიანთათვის სარგო თხზულებებს. ვითარცა მსახურმა წმ. საკურთხეველისა, უამრავი ქადაგების გარდა, მოჰკიდა ხელი იტალიურიდან ქართულად საეკლესიო ისტორიის (არ მახსოვს, რომელი მწერლის), რაც VII საუკუნემდე მიიყვანა და ოთხთავის განმარტების (*Explanatio S.S. quatuor Evangeliorum*) თარგმნას. არც ერთი ამ წიგნთაგანი ბეჭდურად არ გამოცემულა. 1859 წელს გარდაცვალებამ როგორც მისი სამეცნიერო ღვწა შეწყვიტა, ისე მისი წმიდა ცხოვრებაც, რომელსაც ახლაც განადიდებენ, მისგან ქრისტიანთა სასიხარულოდ განდიდებულსა და თავის სანუგეშოდ მისი გვამის ჯერისაებრ, ახალთა დროთა მარ-

თლის ნემტისაებრ დამცველ ახალციხეში. იგი 97 წლისა გარდაიცვალა.

მისი სტილის ნიმუშად, აქ ვათავსებ ლათინურ დედანს ჩემდამი ს.პეტერბურგს გამოგზავნილი ეპისტოლესი:

Omatissimo, Praestantissimoqueet dilectissimo luveni Platoni Ioseliano S.P. D.

Equidem pleno animi mei, intimoque sersu fateor, Adolescens honestissime, tuas istinc ad me scriptas literas mihi tuisse non modo pergratas, verum etiam maximam attulisse laetitiam, exuberansque gaudium cordi meo. Tamque ita te gerens clarissime tuimet praebuisti specimen, quod jampridem mea conceperam animo, te nunquam ab ista defecturum humanitate, imo vero in eadem ulterius profecturum.

Itaque si tritum est apud omnes axioma illud: – discipuli gloriam etiam ad Magistrum redundat, mihi quoque etiam liceat oportet summo gestire gaudio, simulque tibi gratulari, quod, ut fama percrebuit, tu taantum progressus sis tum in variis virtutibus, cum in diversis acquirendis scientiis. Nunc igitur, sicut commus saepe saepius mos erat mihi te exhortandi, commondique ut esses semper vigilans ad minime dandam operuJll quorum dam societati conversationique pestilentium, qui nullibi desunt, omnique studio caveres a legendo libros veneno infectos; item hoc idem etiam eminus tidi suadere nollem ambigere. At quumquam, sim persuasus, te usque ad hoc tempus in praelaudatis optimi animi tui dotibus perseverasse, verum tamen nunquam carere debeni juniores seniorum monitis atque consiliis, praesertim suorum Magistrorum. Etenim jam a Sapiente dictum est: qui diligit disciplinam, diligit scientiam.

Demum, cum nuper tuam mihi benevolentiam, generositatemque etiam a longe ostendisses, duplicis generis dona ad me transmittendo, operae praetium est, per multam tibi habere gratiam, meque hujus beneficii semper memore, et nunquam obliviscente, a D...M., speres, te abundantem accepturum remunerationem.

Uale dilectissime et saltem aliquorties me de tua incolumitate certio non facere ne dedigneris, cum sim

R.D. Tuae.

Humilissimus Benevolensque Servus Paulus Sciahgulov Presbyter.

Tephlis 5 Februarii.

1832

[არაჩვეულებრივო, გამორჩეულო და უძვირფასესო ახალგაზრ-
დავ, პლატონ იოსელიანო, გულწრფელად ვამბობ, მთელი ჩემი სუ-
ლითა და წრფელი გულით მოგახსენებ, რომ შენი მაქედან ჩემთვის
გამოგზავნილი წერილები არა მარტო ძალზე სასიამოვნოა, არამედ
მათ ჩემს გულს მართლაც დიდი სიხარული მოანიჭეს. ამ ქმედებით
შენ ისეთი მაგალითი აჩვენე, როგორიც შენგან უკვე დიდი ხნის წინ
წარმომედგინა, რომ შენ არა მარტო არ გადაუხვევდი შენს კეთილ-
შობილებას, არამედ მას კიდევ უფრო გააღრმავებდი.

მაშასადამე, ეს ბევრისგან ხშირად ხმარებული აქსიომაა: – რო-
გორც მოსწავლეები აღიღებენ თავიანთ მასწავლებელს, ისევე მეც
დიდი აღტაცება მინდა გამოვხატო და იმავდროულად მოგილოცო,
რომ უფრო გაითქვი სახელი და დიდ წარმატებებს აღწევ სხვადასხვა
კეთილშობილურ საქმეებში და, ამასთან ერთად, შენი ცოდნაც უფ-
რო ღრმავდება. ამგვარად ახლა, როგორც მე მჩვევია ხოლმე, მინდა
გაგამხნევო და შეგახსენო, რომ ყოველთვის ფრთხილად იყავი, რაც
შეიძლება ნაკლები დრო დაუთმე საზოგადოებასა და ყოველგვარ
საუბარს უღირს ადამიანებთან, რომლებიც ყველგან არიან. ყოველ
შემთხვევაში, თავი აარიდე იმ გაყალბებულ ლიტერატურას, რომე-
ლიც შხამითაა გაჟღენთილი. ამის მსგავსად, რადგან ახლა ერთმა-
ნეთისგან ასე შორს ვართ, მინდა რომ დაიჯერო ჩემი ნათქვამი და
ამ სიტყვებში ეჭვი არ შეიტანო. მე ამას გირჩევ შენგან შორს მყოფი
და ეს უთუოდ ეგრეა. დარწმუნებული ვარ, რომ შენი ნიჭის ჩემგან
ამგვარი ქება არც მომავალში იმოქმედებს უარყოფითად შენ შე-
საძლებლობებზე. ახალგაზრდებს არასოდეს აკლიათ ამგვარი რჩე-
ვა-დარიგება თავიანთი მასწავლებლებისაგან, რადგანაც სიბრძნე
გვასწავლის, რომ ვინც პატივს სცემს თავის მოსწავლეს, პატივს
სცემს ცოდნას.

სწორედ ცოტა ხნის წინ ჩემს მიმართ დიდი პატივისცემა გამოიჩინე და ჩემთვის გამოგზავნილი შენი საჩუქარი, ორმაგად სასიამოვნო იყო, რადგანაც შენი ნაშრომი წინაზე უფრო კარგი აღმოჩნდა და ამისათვის დიდ მადლობას გიხდის. მე ამ კეთილ საქმეს არასოდეს დაგივინწყებ დ...მ., იმ იმედით რომ ამის სანაცვლოდ თქვენ უდიდეს ჯილდოს მიიღებთ. მშვიდობით, უძვირფასესო, და გთხოვ დროთა განმავლობაში შენი ჯანმრთელობის შესახებ შემატყობინო, რადგან მე შენი მხურვალე კეთილისმსურველი ვარ. შენი მონა მორჩილი პაულუს სციარგულოვ, პრესბიტერი.

ტეფლის 5 თებერვალი. 1832 წ.

ისლამიზმი

სპარსეთის მცდელობა, ქართველ ხალხში ქრისტეს რელიგია დაეთრგუნა, მუდამ ამოა იყო. არც მის პოლიტიკურ გავლენას, არც საქართველოში გაუთავებელ გამოლაშქრებას არ შეეძლო სახარებისთვის მოეწყვიტა ქართველები, ქრისტიანი ათლეტნი. XVI საუკუნემდე თფილისს, ქართველ მეფეთა საყოფელს, თავისთან მაჰმადიანთა მიზგითი არ უნახავს. მხოლოდ 1522 წელს შაჰ-ისმაილმა, აქ შემოჭრისას ააგო მტკვრის პირას, ძველი ხიდის გვერდით, მისგანვე დანგრეული ეკლესიის ადგილზე მიზგითი. ეს მიზგითი მინარეთითურთ ახლაც არსებობს ალის მიმდევარ მაჰმადიანთათვის¹⁷⁹. შაჰ-აბას დიდის შემდეგ დაიწყო წყება ქართველ მაჰმადიან მეფეთა¹⁸⁰, რომელნიც სპარსეთის შაჰთათვის რელიგიურობის მოსაჩვენებლად, იძულებულნი იყვნენ მიზგითები ჰქონოდათ. ამ მიზნით მეფე-მაჰმადიანმა როსტომმა თავისი სასახლის მოპირდაპირედ მინარეთიანი მიზგითი ააშენა. იგი დაანგრეს 1783 წელს, უკვე მეფის ირაკლის ჟამს, რომელმაც საკუთარი თავიცა და თავისი სამეფოც რუს მეფეთა ქვეშევრდომად და სამფარველოდ აღიარა. მესამე მიზგითის აშენება სპარსელებს თვით ციხეში, ციტადელის წინ, ქალაქისა და მაჰმადიან მეფეთა მცველი სპარსი მეციხოვნეებისთვის სურდათ აეშენებინათ. მაგრამ ამან ისე ააღელვა ქრისტიანი ერი, რომ ქალაქის მცხოვრებნი იარაღით ხელში გამოცხადდნენ მშენებლობის ადგილზე და მშენებლები გაყარეს. ასე წერს თფილისს 1670 წელს, შაჰ-ნავაზ მეფის ჟამს ნამყოფი შარდენი. 1724 წლის აქეთ თფილისს გაბატონებულმა თურქებმა ორი მიზგითი აღმართეს – ერთი ციხეში, მეორე კი ქალაქში. ერთიცა და მეორეც დაანგრია შაჰ-ნადირმა, რომელმაც 1735 წელს თურქნი საქართველოსა და თფილისიდან განდევნა და საქართველოს მმართველობა მეფეთ თეიმურაზ II-სა და მის ძეს ირაკლის ჩააბარა. უკანასკნელი მიზგითის ნაშთი ახლაც არსებობს უფლის საფლავის იერუსალიმური ეკლესიის ასწვრივ – ეს კერძო სახლია და ისლამის მსახურებას აღარ ეძღვნება.

¹⁷⁹ იხ. ჩემი თხზულება „Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан“, Тиф., 1849, გვ. 131.

თვალსაჩინო ძველი ადგილები და შენობები

სხვა ადგილები, სიძველით ღირსშესანიშნავი, შემდეგია:

1. მეტეხის მეფეთა სასახლე. აქ, მაღალ კლდეზე 450 წლის აქეთ, ე.ი. დედაქალაქის მცხეთიდან თფილისს გადმოტანისას აშენდა სასახლე შრამელებითურთ და ეკლესია მეტეხისა ღმრთისმშობელი ოდიგიტრიას სახელზე, რომლის დღესასწაულის დაფუძნება იმპერატორის თეოდოსი უმრწემესის ზეობაში (408-450 წწ.) დროით თანხედება თფილისის დაარსებას. ამ სასახლეში ყველა მეფეს უცხოვრია ვიდრე მაჰმადიან მეფე როსტომამდე, რომელმაც თვით ქალაქში სხვა აიშენა. შაჰ-აბასმა აიკლო მეტეხის სასახლე და მის გაუქაცრიელებულ ნანგრევებზე კერძო მოსახლეთა მთელი უბანი აღმოცენდა. თურქნი, 1724 წელს თფილისის დაუფლებისას ამ ადგილის გამაგრებას განიზრახავდნენ. მაგრამ ვერ მოასწრეს წამოწყებული სამუშაოების დამთავრება: ისინი თფილისიდან შაჰ-ნადირმა განდევნა. მეფე გიორგი XIII-ს მას 1801 წელს სიკვდილი რომ არ სწოდა, სურდა ძველთაძველი კედლების ნანგრევებზე სასახლე განეახლებინა. 1813 წელს გენერალმა ერმოლოვმა ბრძანა ამ ადგილზე მყოფი მოსახლენი აეყარათ და მთელი კლდის ირგვლივ მასში ბოროტმოქმედთა დასამწყვდევად ორსართულიანი ციხე-დარბაზი ააშენა. მას ახლაც მეტეხის სატუსალო ციხე ჰქვია.

2. მეფეთა საქალაქო სასახლე. ის უძველეს ნანგრევებზე 1638 წელს როსტომ მეფემ ააშენა. სასახლის სიდიადე შარდენს აქვს აღწერილი. იგი მის შესახებ შემდეგს წერს^{სომხ.}: „მთავრის სასახლე, უდავოდ, თფილისის ერთ-ერთი მშვენიერაა. მას აქვს დიდი დარბაზები, რომლებიც მდინარესა და სასახლის უზარმაზარ ბალებს გადასცქერიან. აქვეა ყაუშხანები, რომლებშიაც მრავალი სხვადასხვანაირი ფრინველია, მწევარ-მეძებრების დიდი სადგომი და ისეთი მშვენიერი საბაზიერო, უკეთესს რომ ვერაფერს ნახავს ადამიანის თვალი. ამ სასახლის წინ კვადრატული მოედანია, სადაც ათასამდე ცხენი დაეტივა. მას, გარს არტყია დუქნები და ბოლოვდება გრძელი ბაზრით, რომელიც სასახლის კარიბჭის პირდაპირაა. ბაზრის ზემოდან

საუცხოო სანახევია მოედანი და სასახლის ფასადი“. მთავარმა შპს-ნავაზ-ხანმა იწება მივეწვიე კაპუცინ პატერ რაფაელ პარმელთან ერთად. „მთავარი ბრძანდებოდა დარბაზში, რომლის სიგრძე 100 ფუტს (15 საჟ. და 2 არშ.), ხოლო სიგანე 40 ფუტს (5 საჟ. და 2 არშ) შეადგენს. იგი გაშენებულია მდინარის პირას და მთლიანად ღიაა ამ მხრიდან. მოზაიკით მორთული ჭერი ეყრდნობა მოოქრულ და მოხატულ სვეტებს, რომელთა სიმაღლე 35-დან 40-მდე ფუტს შეადგენს. მთელი დარბაზი საუცხოო ხალიჩებითაა დაფარული. მთავარი და დიდებულები სამ პატარა ბუხარს შემოსხდომოდნენ, რომლებიც ისე ათბობდა დარბაზს, რომ სიცივე არ იგრძნობოდა“.

„მე მიმიპატიჟეს მთავარის დისწულის ქორწილზე. კაპუცინებთან ერთად სასახლეში რომ მივედი, საქორწინო ცერემონიალი დამთავრებული იყო. დარბაზი მანდილოსნებით იყო სავსე და ახლადდაქორწინებული სასძლო ვერ დავინახე, ახლო ნათესავები, კათოლიკოსი და ეპისკოპოსებიც ძლივს დაეტივნენ. მას აქეთ, რაც თფილისში მაჰმადიანობა შემოვიდა, ქალებს მამაკაცებთან ყოფნა ეკრძალებათ, ხოლო სოფლებში, სადაც არ არიან მაჰმადიანები, ქალები ჩადრის გარეშე დადიან, სრულიად თავისუფლად ხედებიან და ელაპარაკებიან მამაკაცებს. ამიტომაც თფილისში – მშვენიერი სქესი განცალკევებით სადილობს. დარბაზში ორი ფუტის სიმაღლისა და ექვსი ფუტის სიგანის ფიცარნაგი იყო მოწყობილი. ფიცარნაგი გადახურული იყო დიდი ფანჩატურით, რომელიც ოცდაორი ფუტის სიმაღლისა და დაახლოებით ხუთი გოჯის დიამეტრის ხუთ დიდ სვეტს ეყრდნობოდა. ფანჩატურს ისე მარჯვედ და ოსტატურად ჰქონდა აკრული ოქროსა და ვერცხლისფერი ფარჩა, ხავერდი და სახიანი ტილო, რომ ჩირაღდნების შუქზე ყვავილოვან და მავრიტანულ სამკაულს წააგავდა. იატაკზე საუცხოო ხალიჩები ეფინა. მთელი დარბაზი ორმოცი დიდი ჩირაღდნით იყო განათებული. ოთხი მათგანი, რომელიც მთავართან ახლოს იდგა, ოქროსი დანარჩენი კი – ვერცხლისა. ყოველი მათგანი წონით 40 გირვანქას იწონის. მის საყრდენს 15-ოდე გოჯის დიამეტრი აქვს. ერთნახევარი ფუტის სიმაღლის სადგამზე საზეთურაა დამაგრებული. იგი საქონლის სუფთა

ქონითაა სავსე, რომელშიაც ორი პატრუქი დევს. ამგვარი ჩირაღდა-
ნი დიდ სინათლეს იძლევა. სტუმრები შემალლებულ ადგილებზე ის-
ხდნენ. მთავარი სიღრმეში იჯდა უფრო მომაღლო ადგილას, რომე-
ლიც გუმბათის ფორმის მქონე ჩარდახით იყო დაფარული. მთავრის
ვაჟიშვილი და ძმები ისხდნენ მის მარჯვნივ, ეპისკოპოსები მარცხ-
ნივ. მთავარმა მე ეპისკოპოსების გვერდით დამსვა კაპუცინებთან
ერთად. ნადიმზე ას კაცზე მეტი იქნებოდა. მესაკრავეები ქვემოთ
იყვნენ. ცოტა ხნის შემდეგ, როცა ყველანი მოვთავსდით, შემოვიდა
ნეფე. როცა ის დასვეს, დაიწყო მილოცვა და საჩუქრების მირთმევა.
ამან ნახევარ საათს გასტანა. საჩუქრები ოქროსა და ვერცხლის ფუ-
ლი და ვერცხლის პატარა თასები იყო. სავახშმოდ ყველა სტუმრის
წინ, სეფის სიგანეზე, სუფრა გაშალეს. შემდეგ მოიტანეს სამნაირი
პური: ერთი თხელი, როგორც ქალაღი, მეორე თითის სისქე, მესამე
მომცრო ზომისა და ტკბილი. ძროხის ხორცი ვერცხლის მოზრდილ
ხუფიან ლანგრებზე ეწყო. ევროპაში ასეთ დიდ ლანგრებს არ აკე-
თებენ. ასეთი ლანგარი ხუფიანად ჩვეულებრივად 50 ან 60 მარკას
იწონის (მარკა – ნახევარი ფუნტი ან 8 უნცია). სუფრაჯები პირვე-
ლად მთავარს მიართმევდნენ, ხოლო შემდეგ სხვებს, მათი რანგის
მიხედვით. ლანგარი სამოცი იყო. შემოიტანეს სამი თავი საქმელი.
პირველი თავი იყო მრავალნაირი შილაფლავი, სხვადასხვა გემოსი
და ფერისა. ყვითელი ფერისა შემზადებულია შაქრით, დარიჩინი-
თა და ზაფრანით; წითელში ბროწეულის წვეთია გარეული, თეთრი
კი ნატურალურია და ყველაზე უკეთესი. ფლავი შესანიშნავი საქ-
მელია, ძალიან გემრიელი და მარგებელი. მეორე თავი იყო ღვეზე-
ლები, ჩაშუშული და მოხრაკული ხორცეული, მოტკბო და მომჟავო
სანებლით. მესამე თავი წარმოადგენდა მშრალად შემწვარ ხორცს.
სამივე თავს სასულიერო პირთათვის მოსდევდა თევზი, კვერცხები
და მწვანელი. მოგვართმევდნენ როგორც სახსნილო, ასევე სამარხ-
ვო საქმელებს. კერძები საოცარი წესრიგითა და უხმაუროდ შემოჰ-
ქონდათ. ყველა უხმოდ ასრულებდა თავის საქმეს. ერთ მაგიდაზე
მსხდომი სამი ევროპელი უფრო მეტს ხმაურობს, ვიდრე ამ ნადიმზე
მყოფი 150 კაცი“.

„ყველაზე მეტად ჭურჭლეულობის სიუხვე იქცევდა ყურადღებას. აქ იყო დაახლოებით 120 ფიალა, თასი, ხელადა და ყანწი, 60 სურა და 12 აზარფეშა. თითქმის ყველა აზარფეშა ვერცხლისა იყო. სურები ან სადა ოქროსი იყო ან მომინანქრებული ოქროსი. თასები და ხელადები ზოგი ოქროთი იყო დაფერილი, ზოგიც ოქროთივე მოხატული, ზოგსაც ძვირფასი ქვები და ვერცხლის მოჭედილობა ამშვენებდა. ყანწებიც ძვირფასი თასების მსგავსად იყო მოზარნიშებული. ყანწები სხვადასხვა ზომისაა. ყველაზე მეტად გავრცელებულია 8 გოჯის სიმაღლის და ორი გოჯის სიფართის კუპრივით შავი და სათუთად გაპრიალებული ყანწები. ზოგი მათგანი მარტორქისა (აღმოსავლეთში არის გადმოცემა, თითქოს ამ ცხოველის რქა მასში ჩადებულ შხამს ანადგურებს). სხვა ყანწები კი ხარისა და ვერძის რქისაა. რქების სასმისების გამოყენება ყოველთვის დიდად გავრცელებული ყოფილა აღმოსავლეთში. სადღეგრძელო ბევრი დაილია. კაპუცინები და მე სმისაგან გაგვანთავისუფლეს. ჩვენ წინ იდგა ღვინო, წყალი და ოქროს თასი და როცა მოვითხოვდით, მხოლოდ მაშინ შეგვივსებდნენ სასმისებს. სმის დაწყებისთანავე საკრავებიც აჟღერდნენ და სიმღერაც დაიწყო. იქ შეკრებილთ სიმღერები ძლიერ მოსწონდათ და ალტაცებულებიც კი იყვნენ. მე კი ამ მუსიკაში სასიამოვნოს ვერაფერს ვხედავდი, პირიქით, იგი ყურისმომჭრელი და არაჰარმონიული მეჩვენა. მთავარმა, რომელიც მეტისმეტად გაერთო და გამხიარულდა [კაპუცინების] პრეფექტს სთხოვა, სპინეტი მოატანინეო. კაპუცინები საგონებელში ჩააგდო – შეეშინდათ, რომ ამ უჯერო საქმის მონმე გავხდებოდი, როგორ უკრავდნენ მაჰმადიანი – მეფის, ურწმუნოთა და ერეტიკოსთა მთვრალი ბრბოს წინაშე. სპინეტი მოიტანეს და დარბაზის შუაში, ფილებით მოგებულ იატაკზე დადგეს. პრეფექტი იძულებული შეიქმნა დაეკრა და, მეფის ბრძანებით, დაკვრასთან ერთად ემღერა კიდეც. მან წამოიწყო *Magnificate Deum-ÉÓ, Tantum ergo*-სა¹⁸⁰ სიმღერა, ხოლო რადგან მთავარს ჰიმ-

¹⁸⁰ ეს ლათინური საგალობლები გახლავთ: პირველი – „ადიდებს სული ჩემი უფალსა“, მეორე გულისამაჩუყებელი ჰიმნის ლექსია, რასაც რომის კათოლიკეთა ეკლესია უფლის სხეულის დღესასწაულზე მღერის. იგი ასე იწყება:

ნები საეკლესიო არ ეამა, იტალიურ და ესპანურ ენაზე სიმღერები და არიებიც შეასრულა. სპინეტი საშინლად აუწყობელი იყო. წლებითა და დაღლილობით მოტეხილი პრეფექტი უგუნებოდ უკრავდა. ერთმა ქართველმა ეპისკოპოსმა პატრ რაფაელს გაუბა საუბარი. მე არ მესმოდა, რას ლაპარაკობდნენ, რადგან ენა არ ვიცოდი. შესამჩნევი კი იყო, რომ ეპისკოპოსი აღმფოთებული იყო პრეფექტის საქციელით, რომელიც იმავე საგალობლებით ართობდა მოქეიფეთ, რომლებითაც ეკლესიაში უფალს ადიდებდა. შუალამე დამდგარი-ყო. გამომშვიდობებისას, მთავარმა მკითხა, როგორ ბრძანდება ჩემი ნათესავი, ესპანეთის მეფე და ძვირფასი ქვებით მორთული თასით

Pange, lingua gloriosi
Corporis misterium და სხვა.

Tantum ergo Sacramentum
Veneremur cernui:
Et antiquum documentum
Nova cedat ritui:
Praestet fides supplementum
Sensuum defectui.

Genitori Genitoque
Laus et jubilato;
Salus, honor virtus quoque
Sit et benedictio:
Procedenti ab utroque
Compar sit laudatio. Amen.

„უმღერე ენაე (ქრისტეს) განდიდებულის
სხეულის საიდუმლოს“ და სხვა.

ამიტომ, თაყვანი ვცეთ
ეგ ზომ დიდ საიდუმლოს
და ძველმა კანონმა, დე, გზა მისცეს
ახალ წესს და რიგს,
დე სარწმუნოებამ აღაღდოს,
რაც გრძნობამ დაგვაკლო.
შემოქმედს დიდება და ხოტბა,
მაცხოვარს ღირსი პატივი
და კურთხევა:
გამომავალს ორივესგან
დე განვადიდებდეთ. ამენ.

ქართველებს წესად ჰქონიათ სასულიერო, საეკლესიო ირმოსების დიდ
სუფრაზე სასულიერო და საერო პირთა მიერ წარმოთქმა.

შესვა მისი სადღეგრძელო. მან მოისურვა კაპუცინებსა და მეც ამ მდიდრული სასმისით შეგვესვა ეს სადღეგრძელო. არ ვიცი, ეს იმიტომ გააკეთა, რომ ჩვენთვის თავი მოენოებინა, თუ პრეფექტის პატივსაცემად, რომელიც მისი კათოლიკური უდიდებულესობის ქვეშევრდომი იყო¹⁸¹.

მე გამოვიძიე, რაში მდგომარეობს ესპანეთის და საქართველოს მეფეთა ვითომცდა ნათესაობა და ძმობა ქართველებისა და ესპანელთა. მე ამიხსნეს, რომ პაპმა კლიმენტი VIII-მ [მეფე] თეიმურაზისადმი მიწერილ წერილებში იგი ფილიპე II-ის ნათესავად, ხოლო იბერიელები და ესპანელები ძმებად მოიხსენია. იმ დროიდან თეიმურაზი და მისი მემკვიდრეები, განსაკუთრებით კი ახლანდელი მთავარი ამ ნათესაობით ამაყობენ და მედიდურობენ. მე მაჩვენეს ერთი წერილის ასლი, რომელიც ორი წლის წინათ მთავარს პოლონეთის მეფისთვის მიენერა და რომელიც იმ უხვი და ამპარტაყნული ტიტულებითაა სავსე, აღმოსავლეთის მეფეებს თავი რომ მოაქეთ ხოლმე“.

ასე მოგვითხრობს შარდენი 1673 წელს სასახლისა და მასში დროის ტარების შესახებ. მისი მთლიანად მნახველთა მეხსიერებაში დარჩენილი მისი აღწერა კი შემდეგია:

თავად სასახლე სიგრძით 65 საჟენი ყოფილა. საფუძველი მისი მტკვრის კლდოვან ნაპირზე აგურის სქელი კედლებით იყო ამოყვანილი. პირველი, ბნელი სართული, კლდეზე დამყარებული, ერთიანად აგურის კამარით იყო გადახურული და სასახლის სარდაფსა და

¹⁸¹ ეს აზრი ძალზე ძველია. ევროპელი იბერები ანუ ესპანელები მრავალთ აზიის ივერიიდან მოსულნი ეგონათ. ასე ფიქრობდა ყველაზე სწავლულ რომაელად ნოდებული ვარონი, რომელიც ქრისტეს შობამდე 116 წლით ადრე ცხოვრობდა „Fortasse iberi codem nomine vocantur. qun Occidentales, ab auro, quod apud utro sique repe ritur. Str ab.IX.“ ქრისტეს აქეთ II-ს-ში სტრაბონი, ნახა რა როგორც აზიის, ისე ევროპის იბერიაში ოქროს საბადოები, ვარაუდად ამბობს, ამიტომ ხომ არ შეერქვათ დასავლეთსა და აღმოსავლეთის ივერიას ერთი და იგივე სახელი-ო წერს იგი.

ამის შესახებ მე ადრეც დამინერია ნიგნაკში „Различные наименования Грузии“, Тиф., 846, გვ. 25-26

ბურგუნდიის მეფის ფილიპე კეთილის მიერ 1430 წელს ოქროს საწმისის ორდენის დაფუძნებაში და მისი მემკვიდრეობით ესპანეთის მეფეთაგან გადაღებამ ქართველ მეფეებს გაახსენა ამ ხალხთათვის საზიარო რომაა ძველი არგონავტების ოქროს კრავი თუ ცხვარი.

საყინულეს წარმოადგენდა. მეორე სართულს, ასევე კამარით გადაყვანილს, მაღალსარკმლიანს, აღმოსავლეთით დიდი ეხების მსგავსად მიქცეულს, ნიჟარებით, ქვებით, სარკეებით, დახატული ტოტებით მორთული კედლები ჰქონია. აქ იყო მოთავსებული სასახლის საგანძური, ხალიჩები და სხვ. მას ეწოდებოდა „სალარო“ ანუ ერმიტაჟი. მესამე, მთავარი სართული მეფე-დედოფლისა და მათ შვილთა განსათავსებელი იყო. ის 32 დიდ-პატარა დარბაზსა და ოთახს მოიცავდა. ერთი ამ დარბაზთაგანი მეფე ირაკლი II-ს ჟამს რუსი ოსტატის გამართული ლუმელით თბებოდა და რუსულადვე „ფეჩის“ (печь)-ოთახი“ რქმევია. მტკვრისკენ მიქცეულ დარბაზებს მაღალი სარკმლები ჰქონდა, სითბოსა თუ სიგრილის მოთხოვნილებისამებრ ასანევ-ჩამოსანევი; მათაც „რუსები“ რქმევია, ალბათ, რუსი ხელოსნების გაკეთებული რომ იყო, იმიტომ. ამ სადგომის ორსავე მხარეს ორი ფლიგელი იყო, ორივე ორ სართულად, სარდაფებით. ყოველ მათგანში ოც-ოცი ოთახი ყოფილა და მეფე-დედოფლის მხლებელი კაცნი და ქალები იყვნენ მოთავსებული. მდინარის კლდოვან ნაპირს შეხებული კედლის ჩრდილოეთ ბოლოს სამეფო თავლა ეკვროდა.

სასახლის წინ, ბაქნის შუაგულში მარმარილოს ფილებით აშენებული შადრევანი ყოფილა. წყალი ნაეკისის მთიდან ყოფილა გამოყვანილი. ეს წყალი, რომლითაც სასახლის ბალებს რწყავდნენ, მარმარილოს ორი ლომის ბაგეთაგან გადმოდიოდა.

თავად ბაღშიც მომცრო ნაგებობაში მინერალური გოგირდის აბანო იყო მოქცეული. წყალი თფილისის მინერალური წყლების საერთო საცავიდან თიხის მილებით მთავარი ბაზრისა და სიონის ქუჩის გამოვლით იყო გამოყვანილი. თვით აბანოს იატაკი მარმარილოს ფილებით იყო მოგებული. აბანოს დანგრევის შემდგომ ეს მარმარილოს ფილებიცა და შადრევნის ფილებიც – თავად ციციანოვის განკარგულებით საეკლესიო უწყების განკარგულებაში გადაეცა და მათგან მოეწყო საფეხურებიანი ამბიონი სიონის საკათედრო ტაძრის იკონოსტასის წინ.

სასახლის სამხრეთით, რამდენიმე საუენის დაცილებით ზარაფხანა ყოფილა, სარკმლებით მტკვრისკენ მიქცეული. ის ერთი-

ნად კამარებით იყო გადახურული, მათში სასინათლე ხვრელებით. ის ახლაც მთელია და აქ სასინჯი პალატია მოთავსებული^{XXXI}.

ზარაფხანის დასავლეთით ლამაზად ჩნდებოდა წმ. იოანე ნათლისმცემლის ძველი ეკლესია. მისი გადმოსაყარდნად გამზადებული გუმბათი როსტომ მეფეს მოუხსნია. ის 1824 წელს დაანგრის. მისი ადგილი ახლა იმ სახლის ჩრდილოეთ ნაწილს უჭირავს, სადაც სინოდალური კანტორაა მოთავსებული. ეკლესიის გვერდით, 10 ოთახში სტამბა ყოფილა განლაგებული, სადაც 1708 წლიდან ბეჭდავდნენ ხუცურითა და მხედრული შრიფტით ქართულ საღვთისმსახურო და სიტყვაკაზმულ თხზულებებს.

ამ ეკლესიის გვერდით ყოფილა თურქულად „დივან-ხანად“ წოდებული სახელმწიფო სამსჯავრო, სადაც მეფისა და ძველი კანონებით ასამართლებდნენ. ამ სასამართლოს შენობის ნანგრევებზე 1802 წელს ახალი შექმნეს და აქ გუბერნიის გახსნის მერე მოაწყვეს საგუბერნიო სამმართველო, სახაზინო პალატა, სამაზრო სასამართლო და სხვ. 1848 წელს ეს სახლი მიჰყიდეს საეკლესიო უწყებას, რომელმაც ფრანგი არქიტექტორის რიპარდის მშენიერი გეგმით მას კიდევ ერთი სართული დააშენა და მასში ახლა სინოდალური კანტორაა მოთავსებული.

აქედან სამხრეთისკენ აღიმართებოდა სასახლე მეფის ვახტანგ VI-სა, მარმარილოს კედლებით, მოოქრვით, ლაჟვარდითა და ფერადი მინებით შემკული. ის 1725 წელს თურქებმა დააქციეს, რათა შენობისა და ორნამენტების სპარსული გემოვნება წარეხოცათ.

კიდევ უფრო სამხრეთით, მდინარის ნაპირის გაყოლებით, უცხოეთიდან ჩამოსული სტუმრების მისაღები და სხვა სამეურნეო შენობები მდგარა. იმ ადგილზე, სადაც ახლა ორსართულიანი საეკლესიო სახლია, ბაგითა არ კი გულით, ისლამიზმის მაღიარებელ მაჰმადიან მეფეთათვის მიზგითი იყო აშენებული. მეორე მხარეს აღიმართებოდა „ნალარა-ხანად“ წოდებული შენობა აზიური ორკესტრის ყველა მოწყობილობით აღჭურვილი, სამეფო სამხედრო მუსიკოსთა დასისთვის. ამ ორთა შორის იმ კარის თალი იყო გადასროლილი, რომელიც

ლამით მეფის მოედნიდან ბაზარსა ან სიონის ქუჩაზე გასასვლელს კეტავდა.

სასახლის წინ, მოედანზე უფლის კვართის სახელობის ეკლესია¹⁸² მდგარა, როდამ დედოფლის გადმოკეთებული. სამეფო კარის კუთვნილი, ის 1804 წელს დაანგრიეს. მისი საძირკველი 1864 წელსაც კი, მოედნის ქვით მთლიანად მოკირწყელამდე მოჩანდა.

ამდენად, სასახლის ნაკვეთის და სხვა მტკვრისპირა სამეურნეო შენობების სიგრძე შეიძლება 160 საუენად განვსაზღვროთ.

სპარსელებმა თფილისის 1795 წელს აკლესიას სასახლეს გააღწვეს და სასახლის ნანგრევებიდან 1802 წელს აშენდა ორი სახლი. ერთი სამოქალაქო გუბერნატორის ბინად, მეორე სახელმწიფო დაწესებულებებისთვის. მეფისნაცვალმა კავკასიისა, თავადმა მიხ. ვორონცოვმა, ესმოდა რა ისტორიული მნიშვნელობა ამ ადგილისა, ასე რომ გამოხატავს ერის სახელსაც და უსახელობასაც, ძველთა მეფეთა ხსოვნითურთ, არ ისურვა კერძო პირთათვის გადაეცა სანატორელი ადგილი ქართველ მეფეთა სასახლისა. მან მთელი ეს მიდამო მართლმადიდებელი ეკლესიის უწყებას დაუთმო ეგზარხოსის სასახლისა და სინოდალური კანტორის ასაშენებლად. არქიტექტორმა რიპარდმა, საქართველოს ძველი ეკლესიების შესაკეთებლად დიდად გარჯილმა, შეძლებისამებრ კარგი სახლი მოაწყო, მისი შედგენილი ზომიერი ხარჯთაღრიცხვის თანახმად. ამ სახლის ერთი ოთახთაგანში შექმნეს მომცრო ეკლესია, ხარების სახელობაზე ნაკურთხი. სახლს პატარა ბაღი ეკვრის, უმეტესად ველური ხეებისა – ნაცვლად ბრონეულების, უნაბისა და სხვა ტროპიკულთა, აქ ჩემს ყმანვილკაცობაში აქა-იქ რომ ხარობდა.

3. სასახლე ძველ ციხეში, მთაზე. იგი მეტეხის სასახლის თანადროულად, V საუკუნეში აშენდა. მაშინვე ააშენეს წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის გუმბათიანი ეკლესია^{xc}. ამ სასახლიდან წაიყვანეს ტყვედ მეფე ბაგრატ V (1360-1385 წწ.) და მეუღლე მისი, მანუილ

¹⁸² მისი დღეობა, ისევე როგორც საქართველოს გაქრისტიანებისა, 1 ოქტომბერს იდღესასწაულება. სწორედ ამ, მთელი მხარისთვის ღირსშესანიშნავ დღეს გახსნა საქართველოს ბრძენმა იერარქმა, თეოფილაქტე ეგზარხოსმა თფილისის სემინარია (1.X.1817).

III-ის, ტრაპეზუნდის იმპერატორის ასული, დედოფალი ანა და ნარუდგინეს მრისხანე თემურს, რომელმაც იგი თავის პროზელიტად ქმნა. მაშინვე მოხსნეს ტაძრის გუმბათიც. როსტომ მეფემ მტკვრისპირა სასახლე ააშენა, ციხისა კი სპარსელ მეციხოვნეებს ჩააბარა. სასახლის დიდმა შენობებმა, რომელთაც ვახუშტი „დიდ-დიდს“ უწოდებს, XVIII საუკუნის ნახევრამდე იარსება. 1818 წელს გენერალმა ა.პ. ერმოლოვმა ბრძანა წმ. ნიკოლოზის ეკლესია, სადაც უხსოვარ დროთაგან განემზადებოდა, იკურთხებოდა და შეინიერებოდა უსისხლო მსხვერპლი – ეკლესიის ქადაგებისამებრ, ზეცათა და ქვეყანისა, ყველა, ცასა და მიწაზე მყოფი მართლის ურთიერთთანა და ღმერთთან შემაერთი, თოფისწამლის საწყობად აქცია. სასახლის ნაშთები დაღუწეს.

4. სასახლე სეიდაბადისა. იგი ციხის ძირთან ყოფილა. მასზე დელაპორტი წერს: „შემაღლებულზე დგას და, ჩანს, რომ მთელი ბორცვი ბაქნებითაა განწყობილი, მათზე კი ჩანჩქერები და არხები გადმოედინებოდა“¹⁸³.

იგი საფუძვლითურთ 1795 წელს დაანგრეს. შემორჩა ბალი, ამჟამად „ბოტანიკურის“ სახელით ცნობილი.

5. XVIII საუკუნის დასაწყისსა და ბოლოში ძველი სასახლეების ნანგრევებზე უფრო მომცრო ზომისანი გაჩნდა:

ა. ქართლის მეფის იესესი (1697 წლისა). ამ შენობის ნაშთებსა და საძირკვლებზე ახლა არსებობს მიხეილის ხიდის მიმდებარე და ყოფილი ალექსანდრეს მოედნის სიგრძეს მიყოლებული სახლი თავად ორბელიანებისა. ამ სასახლეს მიეკუთვნებოდა ბაღიც, ახლა „საინჟინროს“ სახელით ცნობილი. ამ ბაღშივეა დაკრძალული თვით მაჰმადიანი მეფე იესეც.

ბ. საქართველოს ტახტის მემკვიდრის, მეფის გიორგი XIII-ის ძის დავით ბატონიშვილისა, მტკვრის თავზე. ის ევროპული შენობის ნიმუშით იყო შექმნილი, მაგრამ დროთა ვითარებისა გამო დაუშთავრებელი დარჩა. აქედან გაემგზავრა იგი რუსეთად. შენობა საარტი-

¹⁸³ იგი თფილისში 1760 წლის ახლოს ყოფილა.

ლერიო უწყებას გადაეცა და აქ ახლა კავკასიისა და ამიერკავკასიის მთელი არტილერიის უფროსის ბინაა.

გ. ბატონიშვილის სიმონისა (1718 წ.) წმ. გიორგის ეკლესიითურთ, 1795 წელს გადამწვარი და დროებით საყოფელად გიორგი მეფის აღდგენილი. აქედან გაემგზავრა რუსეთს მეუღლე მისი, მარიამ დედოფალი. ხაზინამ ეს სახლი კერძო პირთ მიჰყიდა.

დ. დარეჯან დედოფლისა, მეფის ირაკლი II-ის მეუღლისა, ავლაბარზე. იგი შეიძინა თეოფილაქტე მიტროპოლიტმა აქ სემინარიისა და სასულიერო სამაზრო-სამრევლო სასწავლებლების მოსაწყობად (1817 წ.). 1821 წელს ის გადააქციეს პირველი ხარისხის უფლის ფერისცვალების მონასტრად. დარეჯან დედოფალი 1804 წელს რუსეთს აქედან გაემგზავრა.

6. მტკვარს გაღმა, ავლაბარზე „ღმრთისმშობლის მანდილის“ ყაზარმების პირისპირ, კლდოვანი ფრიალოს თავზე საქართველოს ერთმმართველობის ხანაში (1420 წელს) სამეგრელოსა და გურიის ვასალ-ხელისუფალთა ორი სასახლე აშენებინათ. ამ შენობათა საძირკვლები ჯერაც მთელია და ქალაქის მხრიდანაც იხილვება. ისინი თფილისზე შაჰ-აბასის შემოსევისას მიუღენ-მოუღენიათ. მთავარს სამეგრელოსას, დავითს, ფიქრად ჰქონოდა ეს საგვარეულო საკუთრება გამოეთხოვა, მაგრამ ადრე გარდაიცვალა. ამ ისტორიულ ადგილზე ახლა კერძო სახლია ამენებული.

7. თფილისის ციხე, მისი ძველთაძველი ციტადელითურთ ერთი საუკუნის ნაქმნი როდია. უსახელო სპარს მხედართმთავარს ეს ციხე მეფის ვარაზ-ბაქარის დროს (379-393 წწ.) მცხეთის, ვითარცა ქართველ მეფეთა სატახტოს, დასაშინებლად აუგია. ქართველთა მეფეს ხარკი რომ დაადეს, სპარსელებმა მას აშენებული ციხეც მიართვეს. მეფე ვახტანგ გორგასლანმა (446-514 წწ.), თფილისს ზღუდენი რომ შემოარტყა, ციხის სიმაგრეებსაც მისი თავდაცვისთვის საჭირო მიწაშენები მიუმატა. 655 წელს^{xcv} მურვან ყრუ, ემირი მაშინ გაჩენილი ისლამიზმისა დაეუფლა თფილისსა და ციხესაც. VIII საუკუნეში შემოჭრილ ხაზართაგან იავარქმნილი ციხე აღადგინა ვინმე აგარეველმა ემირმა თუ (ვახუშტით) სარკინოზმა მხედართმთავარმა. 1397

ნელს თემურმა დაიპყრო იგი და იქიდან ტყვედ ბაგრატ მეფე და მისი ცოლ-შვილი გამოიყვანა. XVII საუკუნეში როსტომ მეფემ ააშენა განიერი კედელი და იგი ხიდამდე და მტკვრამდე ჩაიყვანა. მანვე, როგორც ფიქრობენ, გაანგრია კლდეში მდინარემდე ჩამავალი გვირაბი, რომლითაც ხანგრძლივი ალყისას მეციხოვნეებს წყალი მიეწოდებოდათ. XVI საუკუნეში, სიმონ მეფის ჟამს, თფილისს თურქები ეუფლნენ და ციხეც გაამაგრეს. მუსტაფა ფაშამ, თფილისის მმართველმა ციტადელსა და ბასტიონებზე 120-ზე მეტი ზარბაზანი დააყენა. ალამახმად-ხანმა, 1795 წელს თფილისის ამკლებმა, ციხე არ იავარყო. ცხადია, იმიტომ, რომ თფილისში 10 დღელა დარჩა. გაუგებარია, რატომ ბრძანა საქართველოს მთავარმართებელმა, გენერალმა ერმოლოვმა მისი იავარქმნა. მისი ბრძანებით გარეთა, აგურის შესამოსლისგან გაძარცული ციხე, მისი ჩონჩხისებრი კედლები და თოფისნამლით ჩამოგლეჯილი ზოგიერთი გოდოლი – ხსოვნა საუკუნეთა, მწუხარედ ხადიან ძველი, ერთმორწმუნე მართლმადიდებელი სამეფოს მიერ შეწყნარებული სამეფოს მატიანეთა მიმართ უგულისხმო ამკლების გამო და იხმობენ მას სამსჯავროზე ყველა მეფისა და ერის – დაიცვან სიძველენი და გარდასულ საუკუნეთა ძეგლნი. ზოგიერთნი ამ ციხეს, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის სახელობის კვალად, „ნიკოლოზის ციხეს“ უწოდებდნენ¹⁸⁴.

8. ციხე თაბორისა ანუ ყორჩიყალა. ის თფილისის სამხრეთით იდგა და ქალაქის სამხრეთის ანუ განჯის-კარს იცავდა. თავისი დიდების ჟამს იგი ქვის ზღუდეებით იყო მოქმნილი და მის ბრტყელ მწვერვალზე უფლის ფერისცვალების ეკლესია იყო აშენებული. ისიცა და ესეც 1618 წელს შაჰ-აბას დიდმა იავარქმნა. როსტომ მეფის აღდგენილი, ის ნადირ-შაჰმა დაანგრია, 1735 წელს თფილისს რომ ეუფლა. 1743 წელს, მისივე ბრძანებით, იგი კვლავ მოაშენეს. 1795 წელს მეფე ირაკლიმ გააძევა იქიდან შიგ გამაგრებული აბდულა-ბეგი და იქ დიდი ზომის ზარბაზნები დააყენა. ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ, რომელმაც იავარყო ეს სიმაგრეცა და მინგრეულ-მონგრეული

¹⁸⁴ იხ. თხზულება ჩემი: Род князей Чолокаевых и св. Бидзина Чолокаев (Тифл. 1866), გვ. 27-28.

ეკლესიის ნაშთიც, ამ ცხოველხატულ მთაზე ახლა შენობის არსებობის რაიმე კვალიც აღარ ჩანს¹⁸⁵. ასე ჰქრება თვით ნანგრევებიც!

9. სეიდაბადი. ამ მიდამოს სახელწოდებას ზოგიერთი სპარსული სიტყვიდან „სეიდ“ აწარმოებენ, რაც თავადსა და მეუფეს ნიშნავს – „სეიდის სოფელიო“, სხვანი – „სეფიანებიდან“, რომელთაც ეს ადგილი XVI საუკუნეში გაუმაგრებიათ, სეფიანს საგვარეულოს ზეობის ხანიდან, რომელიც შაჰ-ისმაილის 1499 წელს გამეფებიდან მოდის.

ამ დროს კი, სახელწოდება „სეიდაბად“-ში გაისმის „სეიდნეი“ ან-და დამახინჯებული სახელი ძველთაძველი „სიდონ“-ისა, რომელიც ჩვენს სეიდაბადის სანახებს კლდოვანებით ჰგავს და ანტილიბანის ძველ მკვიდრთა ქრისტიანობითაც. აქ ძველად ბერძნებს ჰქონიათ ეკლესია სეიდისა (იგივე სეიდნეის) და ღმრთისმშობლისა. ფინიკიის სიდონის ღმრთისმშობლის სახელობის სეიდის მონასტერი ახლაც გამორჩეულთაგანია. აქამდე არსებობს ძველ მწერლებზე დამყარებული გადმოცემა, წერს სახელგანთქმული მიშო, ჯვაროსნულ ლაშქრობათა ისტორიის ავტორი, თითქოს იმპერატორმა იუსტინიანემ სეიდის ამ ეკლესიას ერთ ხანს მის მიერ დატყვევებული 300 ქართველი შესწირა და რომ ახლანდელი სეიდის ყველა მცხოვრები, 3000 სული, მათი ჩამომავალია. ამ დასახლებას იქაც, აქაურივით სეიდაბადი ჰქვია.

სეიდაბადის მთელს ამ მიდამოში ადრე არსებული ეკლესიები ქრისტეს სჯულის მტრებმა იავარქმნეს. უკანასკნელი ორი საუკუნე აქ ციხის გარნიზონის დანაშთენი მაჰმადიანები დამკვიდრდნენ; სახლების ნაფუძარზე ბაღებია გაშენებული, რომელთაც „სეიდაბადისა“ ეწოდა. კავკასიის მეფისნაცვალმა თავადმა მიხ. ვორონცოვმა მოუხერხებელი ციცაბო გზისთვის თავის ასარიდებლად, ქალაქიდან გასასვლელად ახალი, სწორი გზა დააკვალივინა, ისე, რომ არ შეხებია ბაღებს, რომელნიც გზასაც ორმხრივ ამკობდნენ და მის გაყოლებას, ქალაქის ზღუდემდე, ახალ სახლებსაც. ეს ქუჩა, ვორონცოვისად

¹⁸⁵ მცხეთის ტაძრის ერთ-ერთ გუჯარში (N 405 და 212) წერია, რომ მცხეთის ტაძარს თფილისში ეკუთვნის მეტეხის ეკლესია ღმრთისმშობლისა, ავლაბარი ტყითურთ, ლელვისხევი თაბორის ეკლესიამდე, თბილისის ახალუბანი თფილელი ყმებითურთ.

წოდებული, ბოლოვდება მაგარი ალგეთის ქვის ძეგლით, ქალაქისთვის აუცილებელი და სასარგებლო ქუჩის გახსნის უკუდავსაყოფად.

10. ქალაქის გალავანი. მთავარი, ძველი კედელი, რომელიც ქალაქს სამხრეთიდან იცავდა, მტკვრიდან მოკიდებული თაბორის მთის ძირამდე მოდიოდა. ეს კედელი ალაგ-ალაგ ახლაც მთელია. სიმაღლით ის, როგორც ჩანს, 4-5 საუენი იქნებოდა, სისქით 2 1/4 არშინი. სიახლოვეს ან არსებული თავადის მიხ. ვორონცოვის, სეიდაბადზე ქუჩის გამყვანის, პატივსაცემი ძეგლისა, შემორჩენილია კოშკი, რომელშიც მის მშენებლებს კვადრატული წარწერიანი ქვა ჩაუყოლებიათ. მაგრამ წარწერა მასზე არ შემორჩენილა. საუკუნეებმა განაქარვეს ეს ჩვენთა დროთათვის ძვირფასი ქარტა. აუნაზღაურებელია ეს დანაკლისი! ეს კედელი მოფარგლავდა როგორც სეიდაბადის მცხოვრებთ, ასევე აბანოებსა და გოგირდოვანი წყლის მინერალურ წყაროებსაც. ამ კედლის გაგრძელება მიუყვებოდა წვერს მთისას, რაც ციცაბოდ აღიმართება ძველი საეკლესიო საბუთების ლელვთა-ხევის, ვახუშტის „სოლოლაკის წყალს“. ანუ დღევანდელ დაბახანის (დამახინჯებული „თოფხანა“, ე.ი. არტილერია, რადგან აქ ციხიდან და ციტადელიდან ზარბაზნების გრუხუნი გაისმოდა) და შაის ტახტის, დასავლეთიდან ზარბაზნებით მოფენილი, ბასტიონით მთავრდებოდა. ეს ბასტიონი, რომელსაც შაის-ტახტი ან სიმაღლის გამო შეერქვა ან იმიტომ, რომ ის აშენებისას შაჰის სახელს უძღვნეს, 1837 წლის ახლოს მაგნიტური ისრის გადახრაზე დასაკვირვებელ ობსერვატორიად გამოიყენებოდა. აქ მოუხერხებელი ამოსასვლელის გამო, ობსერვატორიის სხვაგან გადატანის მერე, ის კერძო პირთ მიჰყიდეს. ამ ბასტიონიდან კედელი ქალაქისკენ ჩადის, მას ჩრდილოეთისკენ სწორ ხაზზე გადასერავს, აღმოსავლეთისკენ უხვევს და თავად მუხრან-ბატონთა მდინარისპირა სახლით (წინათ – სასახლით) ბოლოვდება. ამ გალავანს, რომელსაც აქა-იქ ბასტიონებიც ჰქონდა მთავარი, ქალაქში შემომავალი ქუჩების შესაბამისი კარიბჭეები ჰკვეთდა. კედლის დასაწყისიდან, თფილისის სამხრეთით, პირველს სეიდაბადის კარი ერქვა, მეორეს – განჯის (XIX ს.-ში ერეენის) კარი; მესამეს, ციხეში შემავალს – ციხის კარი, მეოთხეს,

შაის-ტახტსა თუ ყოფილ ობსერვატორიასთან – სოლოლაკის კარი; მეხუთეს, კოჯრის შემოგარენის მცხოვრებთათვის – კოჯრის კარი; მეექვსეს – ქართლის კარი, მეშვიდეს – დიღმის კარი; მერვეს, თავად მუხრან-ბატონის სახლთან, მტკვრის სიახლოვის გამო, მტკვრის-კარი; აქ 1512 წელს არაგვის ერისთავებმა მდინარეზე ხიდი გადეს და არაგველები ქალაქში ბაჟის გადაუხდელად შემოდირდნენ. მტკვრის მხარეს გალავანი არ ყოფილა, იმიტომაც, რომ მას მაღალი ნაპირი ჰქონდა, მასზე მაღალივე სახლებით და იმიტომაც, რომ თვით მდინარე, სიღრმითა და სისწრაფით, სიმარჩხისასაც გადმოსასვლელად ხელსაყრელი არ არის.

ეს გალავანი, ქალაქს მტერთა მოსაგერიებლად შემოვლებული, 1820-დან 1840 წლამდე მოანგრის და იმ ადგილას და მისივე მასალით სახლები შეიქმნა. მაგრამ ალაგ-ალაგ ზოგიერთი ნაშთი ახლაც მთელია და ის სიმაღლესა და სისქეს მონმობს. სიმაღლით ის 4-დან 5 საუენამდე იყო, სისქით კი არანაკლებ $2\frac{1}{2}$ არშინისა.

მიუხედავად ამისა, მოსახლეობა და სახლები გალავანს გარეთაც ყოფილა, არსებული მდიდარი ვენახები და ხეხილის ბალები, მეფე ირაკლიმდეც და მის დროსაც მოლონიერებულ უბნებში ეკლესიებიც აღიმართებოდა. დაღესტნის ველური ძენი კადნიერად მოდიოდნენ ქალაქის ზღუდესთან და ხშირად დაუსჯელად უდარაჯდებოდნენ მსხვერპლთ. ამან დასცა ქალაქის ზომა და შეამცირა მისი გალავან-სგარეთა მოსახლეობა.

11. ძუელი ანუ მეტეხის ხიდი. ეჭვს გარეშეა, ის უძველეს დროსაც არსებული. დედაქალაქის მცხეთით თფილისს გადმოტანისას (459-514 წწ.), ამ ყველაზე ვიწრო და მჭიდრო ადგილზე აშენდა, რომლის სიმაღლეზე იოლად გაიდებოდა ხიდი მეტეხის მეფეთა სასახლისა და მდინარის გადმოღმა დედაციხესთან დასაკავშირებლად. ომიანობა, მუდამ რომ აზანზარებდა ქრისტიანულ თფილისს, სპარსეთის, ქრისტეს ჯვრის მოძულე სამეფოს გამო, არ იძლეოდა საშუალებას ქვის ხიდი ჰქონოდათ. ამიტომ ის მუდამ ხისა იყო ხოლმე, ქვის ბურჯებზე, საჭიროების შემთხვევაში იოლად მოსახსნელი.

11. არაგვს-ხიდი. იგი XV საუკუნის დამდეგს მრისხანე ნუგზარ ერისთავმა ააშენა, რათა თავისი ქვეშევრდომნი ბაჟის გადახდისგან გაენთავისუფლებინა. მაგრამ მას დიდხანს არ უარსებია. ამ ხიდის ბურჯები ჯერაც მთელია და ახლაც ერკინებიან მდინარის ზვირთთა სისწრაფეს ახლანდელი, კავკასიის მეფისნაცვლის, თავადის მიხეილ ეორონცოვის მიერ 1843 წელს შექმნილი ქვის ხიდის ცოტა ქვემოთ.

12. კახეთის ხიდი. იგი იქვე ყოფილა, სადაც 1850 წელს თფილისის მოქალაქე მნაცაკანოვმა ახალი ხის ხიდი ააშენა. ვინ ააშენა იგი პირველად, ისტორიულად ცნობილი არ არის. მაგრამ გადმოცემით – მეფე ალექსანდრე I-მა (გარდ. 1443 წ.). ის შაჰ-აბას დიდის დროს იავარქმნეს. მის აღდგენას დიდი მაშენებელი, როსტომ მეფე ფიქრობდა.

13. მტკვარს გაღმა, მის მარცხენა ნაპირზე, მეტეხის ეკლესიიდან ქვემოთკენ, თფილისის მართლმადიდებელ მცხოვრებთა სათაყვანო ადგილია. იქ დაწვეს 784 წელს სარკინოზებმა სარნმუნოების ქომაგი და აღმსარებელი ქრისტესი, წმ. მონამე ჰაბო. საქართველოს ეკლესია მას 8 იანვარს მოიხსენიებს. თავადმა ვარშავისა, გრაფმა პასკევიჩ-ერევნისამ თავისი ხარჯით ნაძერწობით შეამკო ეს საყამნე და კლდეში შეღრმავებულ მღვიმეს კარები შეჰკიდა. 1848 წელს საიდუმლო მრჩეველმა, სენატორმა სტეპან საფონოვმა დიდი ზომის წმინდანის ხატი აღმართა და შემინული კარი მოაწყო^{XXI}.

14. წმ. ჰაბოს ძველთაძველი „ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ხიდიდან დასავლეთით, წმ. ორმოცმონამეთა ეკლესია ყოფილა. მოგვიანებით იგი ათონზე პორტაიტისის ივერთა მონასტერს დაუთმეს. ახლანდელ მფლობელთა და ათონს შორის ხანგრძლივი დავა ამას წინებზე სახელმწიფო სენატმა კერძო მფლობელის სასარგებლოდ გადაწყვიტა. ამ უძველესი სინძინდის ნაშთებზე ახლა დუქნები, ახლომახლო კი, ჯერ კიდევ შაჰ-ისმაილ I-ის დროის მიზგითია აშენებული.

15. წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია სიონის ტაძრის ჩრდილოეთით. იგი ჯერ კიდევ ძველ დროს ააშენეს, ხოლო თემურის დროს დანგრეული, 1426 წელს, ალექსანდრე მეფის ზეობაში წმ.

იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოს ბერებმა მის მეტოქად აღადგინეს. მეფე გიორგი XIII-მ მეორე მეუღლე, თავად ციციშვილის ასული მარიამი რომ მოიყვანა (1779 წ.), ჯვარი ამ ეკლესიაში დაიწერა. 1833 წელს ის საეკლესიო სახლად გადააქციეს. მასთან არსებული სახელობით, სახელგანთქმული სავანის ბერთა სენაკებიცა და ცხოველმყოფელი წყაროც გამქრალა¹⁶⁶.

16. ქვის ნისქილები ზედ სადარაჯოებით, ლექთა თარეშის ჟამისა, აშენებული ან აღდგენილი XVII საუკუნეში როსტომ მეფის მიერ

¹⁶⁶ თფილისზე მეორედ გამოლაშქრებისას (1797 წლის თებერვალში), ალა-მაჰმად-ხანმა, სპარსეთიდან შუშაში მოსვლის მესამე დღეს მეფე ირაკლის „ამანათები“ მოსთხოვა და კავშირის განწყევტა რუსებთან, რომელნიც, 8000 კაცი, საქართველოსკენ გამოეშურნენ, მაგრამ ეკატერინე II-ის გარდაცვალების გამო შეჩერდნენ. შაჰის ერთ-ერთი მსახურის მიზებით ფულის დაკარგვის გამო, ერთმანეთს ნაეკიდებიან, შაჰის ყველაზე დაახლოებული მონა, სადიხი, ტომით ქართველი და მეორე მსახური, ხუდადათ-ფერათი, რომელიც ჩვეულებრივ კარებს შლიდა და უვლიდა ხოლმე. ხმაურით შენუხებულმა შახმა ორივეს მოკვდინება ბრძანა. სადიხ ქართველზე ის ისედაც გაჯავრებული იყო – მან ხელმწიფე რამდენიმე დღით ადრე გააჯავრა, რადგან მის სალოცავ ხალიჩაზე წყალი დაეღვარა.

შექის ხანმა სადიხ-სალიმმა, შაჰის ბანაკში გაელენიანმა დიდებულმა, მათი პატიება ითხოვა, მაგრამ ხელმწიფემ უარი უთხრა და მიუგო, რადგან პარასკევის წინა ღამე დგება, ლოცვას მიძღვნილი, მათ დასჯას დილით ეუბრძანებო. მაგრამ გაუთვალისწინებელ გარემოებათა გამო სიკვდილ-მისჯილი ფარეშნი, რომელთაც ისიც იცოდნენ, განაჩენი შაჰმა ძალაში რომ დატოვა, უკანასკნელ ღამეს მასთან დატოვეს ჩვეულებრივი მოვალეობის აღსასრულებლად. სასონარკვეთილებამ მათ სითამამე შემატა, და როდესაც ხელმწიფეს ჩაეძინა, ისინი საძინებელში კიდევ ერთ თანამზრახველიანად შევიდნენ და ხანჯლებით განგმირეს იგი. მკვლელები შექის ხანმა სადიხმაც ნააქეზა, რომელმაც ისინი თავის მფარველობაში მიიღო, მათ შაჰის ძვირფასეულობა და გვირგვინი გამოართვა და ძალაუფლების ხელში ჩაგდებაც განიზრახა.

შაჰი სიცოცხლის 63-ე წელს მოკლეს. ის ხმელ-ხმელი ყოფილა, შორიდან, საქურისობის გამო, 14-15 წლის ბიჭს ჰგავდა. დანაოჭებული, უწვერული პირისახე მას მოხუც, სხეულით დაკნინებულ დედაბერს ამგვანებდა. ძალაუფლებისმოყვარეობა, სიძუნწე და შურისმაძიებლობა მისი მიმქრალი სული უმთავრესი ვნება იყო. იგი ცბიერი და ვერაგი იყო, როგორც, ყოველი ძველალმოსავლური ფრენოლოგიით, ქოსა.

ქართველმა მკვლელმა შაჰისა, თფილისში ჩამოსვლისას მიიღო მამა-პაპათა სარწმუნოება და თფილისში, წმ. იოანე ნათლისმცემლის მეტოქის წიაღ, სიმუხდროვეში განისვენა, 1800 წელს. ის მცხეთის მკვიდრი ყოფილა, სახელად ანდრია, ასე მიაშვეს ს.პეტერბურგში მიმქუმელმა მისმა ემბაზისგან, ბატონიშვილმა ფარნაოზმა და ძმამ მისმა მირიანმა.

ძველი ციხის მაღალი მთის ფერდზე, სოლოლაკის ხეობის მხრიდან. სოფელ წავკისიდან თფილისის ბალების მოსარწყავად გადმოყვანილი წყალი ზოგჯერ ახლაც, იმავე მიზნით, 2000 ფუტის სიმაღლიდან, დიდებულ კასკადად გადმოდის.

17. ეკლესია წმ. მოციქულთასწორი საქართველოს განმანათლებლების წმ. ნინოსი, თფილისის დასაწყისი ხანისა. ის ბოდბელი მიტროპოლიტების მეტოქად ყოფილა, რომელთა საყოფელი ქიზიყის დასახლება ბოდბეში იყო, კახეთის ქალაქ სიღნაღიდან სამხრეთით 5 ვერსში. იქ წმ. ნინოს ნეშტი განისვენებს. ის XVIII საუკუნეში დაანგრეს და ნანგრევებადღა დაშთა. მისი საძირკვლის ნაშთები 1840 წელს ავლაბრის მთის ასასვლელი გზის პირზე, ფერდზე, უფლის ფერისცვალების ჩრდილოეთით მოჩანდა. იმავე წელს ამ სინმინდის ნაქცევებზე დუქნები დაიდგა.

18. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ავლაბრისკენ მიმავალი ახალი ხიდის წინ, ძველად წმ. კონსტანტინეს და ელენეს ეკლესია ყოფილა. ის თემურის დროს დაანგრეს; მცირე ზომით აღდგენილი, იგი შაჰ-აბას I-ის დროს გადანვეს. ის კეპროსის კიკოს მონასტერზე იყო დამოკიდებული, და ახტალის ეპისკოპოსთა მეტოქიც ყოფილა. ამ მეტოქმა 1824 წლამდე იარსება და მის ორსართულიან, მოხდენილ შენობებში ახტალის უკანასკნელ ეპისკოპოსს, იოაკიმე ბერძენს უცხოვრია, პირველს, ვინც მცხეთაში კი არ ხელდასხეს, სადაც იკურთხებოდა ჩვენი მხარის ყველა ეპისკოპოსი, არამედ თფილისის სიონის ტაძარში (1802 წლის ოქტომბრის 13-ს). ამ მეტოქის ნანგრევებზე კერძო სამსართულიანი ქარვასლაა შექმნილი და გახსნილია ახალი ქუჩა, 1823 წელს აშენებული ახალი ხიდისკენ გამავალი.

19. მტკვრის მარცხენა მხარეს, მეტეხის ძირში, სამხრეთისკენ კლდეში გამოკაფული გამოქვაბულია. იგი წმ. დავითის, ათსამამეტ ასურელ მამათაგან ერთის, დროებითი ბინა ყოფილა. აქედან ის გარეჯას გადასახლდა, სადაც თებაიდის მაგალითით 12 უდაბნო შექმნა. მისმა მოწაფემ, დოდომ, წმ. მამის გარდაცვალების შემდგომ გამოქვაბულში სამლოცველო გამართა, რომელსაც მერე ჯოჯოს-საყდარი დაერქვა, დამახინჯებული სწორი სახელიდან – „დოდოს-საყ-

დარი". თფილისელი ქრისტიანები ჩემს ყმანვილკაცობაში მის მოსალოცად აღდგომის პირველ დღეებში მიდიოდნენ ხოლმე. აღარ ვიცი, ამ დაცარიელებულ ადგილს კვლავ საღვთოდ თუ სტუმრობს ვინმე!

20. ავლაბარში მაღალი მთაა შემალღებული, მახათად ცნობილი. მასზე წმ. ელია წინასწარმეტყველის ეკლესია ყოფილა. ამ შემალღებას, როგორც ზეცად მისი სასწაულებრივი აღსავლის ემბლემას, წმინდანის დღესასწაულზე, 20 ივლისს აკითხავდნენ და აკითხავენ. ერთი არშინის სიმაღლეზე ამოსული აგურის საძირკველი მისი კვლავაც მთელი საქართველოს ეგზარხოსს, მოსე მთავარეპისკოპოსს, ყველასათვის საყვარელ მწყემსმთავარს საქართველოს ეკლესიისას, სურდა ის თავისი თანხებით აღედგინა, უკეთუ ღმერთს არ ენება მისი მინიერი ცხოვრება დაესრულებინა.

21. ეკლესია ღმრთისმშობლის სახელობისა, კრწანისის მთებზე, აქ ადრე არსებული და აწ გაუკაცრიელებული სოფლის ძველთაძველი შენობების ნაშთებითურთ, მთელი ეს მიდამო, მთელი ვენახებითა და ხეხილნარებით საქართველოს მეფეებმა სიონის ტაძარს უბოძეს. ამ ეკლესიასაც და ყველა ბაღსაც, რომელნიც უმეტესად საეკლესიო ყმებს ეკუთვნოდა, თფილელი მიტროპოლიტები განაგებდნენ. დაღესტნის ველურ ძეთა შემოსევის დროს სოფლის დანგრევისას დაზიანდა ეკლესიაც, მაგრამ მაინც მეფე თეიმურაზ II-ის ზეობამდე (1744-1762 წწ.) უარსებია. მას დღეს სომხები ფლობენ, რომელთაც მისი დიდი მონივნება აქვთ. აქ მდებარეობდა ნეშტი მეფის თეიმურაზ I-სა, წმ. მონამე ქეთევანის ძისა, ასტრაბადს გარდაცვლილის და აქედან გადაასვენეს ის კახელებმა ალავერდის ტაძარში დასაკრძალავად. ამ მიდამოს სიგელ-გუჯრებში „ახალ-უბანი" ეწოდება.

22. არც თუ შორს მეფის მოედნისგან, ქუჩაზე, ახლა პოლიცია „ტალახიანს" (ГРЯЗНАЯ) რომ უწოდებს, იყო ღვთაების, ე.ი. მაცხოვრის სახელობის ჯერ ეკლესია, შემდგომ კი საჟამნე. ეს ეკლესია რუსთველი ეპისკოპოსების მეტოქე ყოფილა. ქუჩას ღვთაებისას უწოდებდნენ, იქ დასვენებული ხელთუქმნელი ხატის გამო, რომელსაც ყოველ შაბათს მიმწუხრზე ყველა მართლმადიდებელი და თვით სომეხ-გრიგორიანებიც ეწვეოდნენ ხოლმე. თეოფილაქტე მიტროპოლიტმა ეს

ხატი 1818 წელს სიონის ტაძრის ეგვტერში საზეიმოდ გადაასვენა. ამ ადგილას ახლა კერძო სახლი დგას.

23. თფილისის ქუჩებს, აღმოსავლეთის ქალაქების ნაბაძვით, ჭიშკრები ჰქონიათ, რომელნიც მათ ერთმანეთისგან ჰყოფდა და ღამით ქურდებისგან დასაცავად იკეტებოდა. მათ თავისი დარაჯები და საპოლიციო უფროსები ჰყავდათ.

24. ეკლესია წმ. თომა მოციქულისა თფილისის გარეუბან კუკიაში. იგი ერთიანად დანგრეულია. თფილისის ყველა მცხოვრები ეკლესიის ნაშთებს ყოველ წელს კვირაცხოვლობას ეწვევა ხოლმე თაყვანსაცემად. საამისოდ ანჩისხატის ტაძრიდან იქ წმ. ხატს წარგზავნიან და დიდ კეადრატულ ქვაზე დგამენ, რაც, როგორც ეტყობა, ტრაპეზის მაგივრობას სწევდა. ასეთი, ტრაპეზის მაგიერი ქვები ახლაც მრავლად არის სოფლის ეკლესიებსა და საქართველოს მთაში.

25. ეკლესია ივერთა ღმრთისმშობლის სახელობისა, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, დიდუბის ველზე, თფილისიდან 3 ვერსის დაშორებით, ორ გერმანულ კოლონიას შორის. თფილისელები მის თაყვანსაცემად ბრწყინვალე შვიდეულის ორშაბათს მოდიან ხოლმე. აქ ადრე არსებული სოფელი დიდუბე, ლეკების შემოსევის გამო ჯერ კიდევ მეფე ირაკლი II-ის გამეფებამდე დაცარიელებულა და მის მცხოვრებთა ნაწილი თფილისის გარეუბნებში (ახლა ისინი თფილისის უბანს შეადგენს), კუკიასა და ჩუღურეთში გადასახლდნენ. ამ ეკლესიას კამარა აღარ აქვს^{XCIII}.

26. იმ ადგილზე, სადაც ახლა მდიდრული, ვრცელი სამსართულიანი სახლი დგას, 1838 წელს საქართველოს ექზარხოშის – ევგენი მიტროპოლიტის მიერ სასულიერო სემინარიის განსათავსებლად შეძენილი^{XCIV}, არსებულია ქარვასლა, XVII საუკუნის ბოლოს ლეონ მეფის კუთვნილი. ის თურქების დროს დაიქცა, რომელნიც თფილისს 1724 წელს დაეუფლნენ. ის 80 ოთახს მოიცავდა თფილისის ჩამოსული ვაჭრების და უცხოელების დასაბინავებლად.

სპარსნი და არაბნი, თავის თხზულებებში თფილისს კავკასიის მხრიდან მესამე ქალაქად თვლიდნენ (ბარდავი, დერბენდი, თფილისი). თფილისი მათი გეოგრაფიკების აღწერით, ორმაგი თიხის კედ-

ლებითაა მოზღუდული. მტკვრით წარმოებულ ვაჭრობას მნიშვნელოვანს ეძახიან. საეაჭრო საქონლად, სხვათა შორის, თაფლსაც ასახელებენ. ქალაქის სიმაღიდრედ გოგირდის ცხელი წყლის წყაროებს თვლიდნენ. XIII საუკუნეში, ზაქარია ყაზვინის მოთხრობით, ქალაქი ორად განიყოფოდა. ორ ნაწილად მას მტკვარი ჰყოფდა; ცალ მხარეს ქრისტიანები ცხოვრობდნენ და ეკლესიებიდან ზარის ხმა მოისმოდა, მდინარის მეორე ნაპირზე კი მაჰმადიანები და მინარეთებიდან ხალხს სალოცავად უხმობდნენ. მინერალური წყლების აბანოებით მარტოოდენ მაჰმადიანები სარგებლობდნენ. თფილისიდან შემდეგი საქონელი გაჰქონდათ: პური, ხალიჩები, შალის ნაკეთობანი, განმენდილი ბამბა, საკიდარი ცხოველები და მონები. XIV საუკუნეში ხამდულა ყაზვინი, ზაქარია ყაზვინის ნათქვამს ადასტურებს და დასძენს, თფილისი მდინარის ორ დაქანებულ ნაპირზეა აშენებული. სახლების ბრტყელი სახურავები ყველგან ტერასებს წარმოქმნის, რომელნიც თითქმის მთის დამრეცობას გაუყეებაო. XVI საუკუნეში ამინ-ახმეტ-რაზის მოყავს ცხელ წყაროებზე კიდევ ერთი ცნობა არაბი მწერლის, აჯაიმ-ელ-მახლუქანის „შესაქმის საკვირველებებიდან“ მოსესხებული. ის წერს, რომ თუ ამ ცხელ წყაროში 10 უმი კვერცხი ჩაუშვით, ცხრა მოიხარშება, ერთი კი უცილობლად გაფუჭდება.

ორმაგი ზღუდე სამხრეთით, „სპარსთა საგუშაგოსკენ“ იგულისხმება. ერთი ზღუდე ლელვთახევთან თავდებოდა, ახლა რომ დაბახანას უწოდებენ და სადაც ხიდის გაღმა, აბანოებთან, ქალაქის ბჭეც ყოფილა. მეორე ზღუდე მტკვართან იწყებოდა, პირდაპირ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ მიემართებოდა და თაბორის მთაზე ადიოდა, სადაც ფერისცვალების ეკლესია იყო, შაჰ-აბასისგან დანგრეული, მერე კი ქართველ მეფეთა ზარბაზნები იდგა. ამ ზღუდის ნაწილი კვლავაც მთელია, თვით კოშკზე კი მთელია მშენებელთაგან ჩატანებული, წარწერაგადასული ქვაც.

არ ვიცი, რატომ ამბობენ, ეს ზღუდეები თიხით არისო ნაშენი. ისინი, როგორც ახლაც ჩანს, დულაბიანია. მაგრამ ზედ მთაზე შევ-

ნიშნე, რომ ისინი გაჯით (ეს თაბაშირის ნაირსახეობაა) არის აშენებული და შიგნით აქამომდე კირის ცემენტით მტკიცეა.

XIV საუკუნეში რომ ზარები ყოფილა, არაბი მწერლის ნათქვამითაც ჩანს. მაგრამ სამრეკლოები მრავლად უკვე ეკლესიათა განახლებისას, ალექსანდრე I-ის ჟამს, 1420 - 1443 წლებში გაჩნდა. სარეკები და სარეკი ძელები ტაძრებში საეკლესიო წიგნებში ხშირად იხსენიება. სად იყო მაჰმადიანთა მიზგითები მათი მინარეთებითურთ, მე არ ვიცი. მაგრამ დასტურ ცნობილია, რომ ისლამის ძალმომრეობისა და ქვეყანაში მისი ბატონობის მიუხედავად, თფილისი არ იწყნარებდა მუეძინის ძახილს და ქვებს უშენდა არაბეთის წინასწარმეტყველის მაუნყებელთ. მეფე ირაკლი II-ის ზეობაში, რომელიც ითმენდა მიზგითს მეფის მოედნის წინ, იქ, სადაც ძველი სინოდალური კანტორის შენობა დგას, იმერეთის ბატონიშვილმა არჩილმა თოფი ესროლა და მაღალი მინარეთიდან გადმოაგდო მუეძინი, წუთის წინ შუადღის ლოცვისას რომ დასჭეჭა ისლამის ღმერთის სახელი (1779 წ.). ამ ამბავს მაჰმადიანთა მხრიდან არაფერი მოჰყოლია!

მინერალური აბანოები, მართლაც, მუდამ საჭიროდ და აუცილებლად ითვლებოდა მაჰმადიანთა ნამაზისთვის; ამიტომაც სპარსნი მუდამ ჩემულობდნენ საკუთრების უფლებას. მოგვიანო გუჯრები სიონის ტაძრისა, რომელიც ფლობდა აბანოს, ძღვენს მეფის გიორგი X-სა, გვიმტკიცებს, როგორ ეძვირფასებოდათ ის სპარსთა და რა სიძნელით ინარჩუნებდნენ ამ საკუთრებას ქართველი მღვდელმთავარი. დიალაც შესაძლებელია, რომ აღნიშნულ დროს მათ მხოლოდ სპარსნი მოიხმარდნენ; რომ სპარსნი ხომ თაკილობდნენ ქრისტიანთ ვითარცა უწმინდურთ, მათთან სუფრასა და სარეცელს არ იზიარებდნენ და მათთან ერთობით ვერც წყლით სარგებლობას დაუშვებდნენ, ურომლისოდაც ისლამური ლოცვა ვერ იქნება, თუ არა უკიდურესი გასაჭირისას წყლის ნაცვლად ქვიშასა და მიწას მოიხმარენ.

ასეთი იყო აქ ისლამი, მრისხანე მეუფე საქართველოსი, მრისხანე, თავის მხრით, გონიერი სარწმუნეობით განუნათლებელი სპარსეთისთვისაც. შეეძლო კი ისლამს, კავკასიაში ქრისტიანულ ლაბირინთში გონების ლამპრის გარეშე მიმომავალს, დაექრო სახარების

ნათელი, ჯვრის შვილთათვის დროებითი და მარადისი ცხოვრების გზის განანათლებელი? „და ნათელი იგი ბნელსა შინა ჰსჩანს და ბნელი იგი მას ვერ ენია“.

ესაა სწორედ მიზეზი, რატომაც საქართველო, ძველთაგან მოხარკე „მზის ტოლი სამეფოსი“ ვერ მიუერთდა მდიდარ, ძლიერსა და მეზობლობით უახლოეს სპარსეთს. ის ღებულობდა სპარსეთიდან ზნესა და ჩვეულებებს, სამოსს, შეიარაღებას, მუსიკას, მაგრამ არამც და არამც სარწმუნეობას – რომელსაც ვერც გონება მოიზნებს იმ მონაცემებით, რასაც ნათლად მიგვანიშნებს მეცნიერებანი და ისტორია, ურომლისოდ ქრისტიანობაც ვერ იქნება. „შეისწავლეთ საღვთო წერილი“, ითხოვს ქრისტიანობა, რათა თვით საიდუმლოთა და დოგმატიების რწმენა გონებით განათლდებოდეს და მეცნიერების უტყუარი მტკიცებულებით მოიპოვებდეს ძალასა და მნიშვნელოვნებას.

ციხის ზღუდით გარემოცულ მთაზე, ფეთხანის ეკლესიის აღმოსავლეთით არის კვადრატული კამაროვანი შენობა, მთლად აგურისა. ადგილობრივი შეხედულებით მას „საკერპოს“ უხმობენ, ძველი გარდამოცემით კი იგი „ათეშგადაა“ მოწყობილი, ცეცხლის შესანახად, თანახმად ცეცხლთაყვანისმცემელთა მოძღვრებისა, რომელიც ადგილ-ადგილ არსებულა საქართველოში, ვიდრე აღმოსავლეთის ისლამიზმი, რომელმაც სპარსეთშიც დაამხო კერპთაყვანისმცემლობა ანდა ცეცხლთაყვანისმცემლობა, არ მოველინებოდა (622-632 წწ.), და მისი გავრცელების პირველ ხანებშიც, ეს შენობა, ჯერეთ მთელი, კერძო ბინადაა ქცეული. ვითარცა სიძველის ნაშთს, მას, ძველთა მკვიდრთა სიტყვისამებრ, საქართველოს მეფენიც ინახავდნენ. საზოგადო გარდამოცემის საწინააღმდეგოდ, სხვანი ფიქრობენ, აქ მიზგითის ფუძის ნაშთია საგულეებელი.

ქალაქის ზღუდის ჩრდილოეთით, იესე მეფის სასახლის მოპირდაპირედ, იპოდრომი ყოფილა, საასპარეზოდ სახალხო გართობებისა და სამხედრო ვარჯიშობისთვის. ძველად მას „ასპარეზი“ ერქვა, მერე სახელად „ყაბახი“ დაუძახეს, სპარსული სიტყვიდან, რაც იმ ანძას აღნიშნავს, რომლის თავზე ჯილდოს დგამდნენ მათ დასასა-

ჩუქრებლად, ვინც მიზანს მოახვედრებდა. ორი ამგვარი პირამიდა ანდა სვეტი („თალარი“) აგურისგან ამ ვრცელი მოედნის თავ-ბოლოში ააშენეს. მათთვის ვერცხლის და ოქროს თასები იყო დანესებული საუკეთესო მშვილდოსნებისთვის. ამავე იპოდრომზე ეწყობოდა ბურთაობა, ჯირითი და სამხედრო წერტნა. მოედანი სიგრძით 250 საჟენი ყოფილა, სიგანით კი 120. 1820 წელს მოედნის ნახევარი, სიგრძივ, კერძო და სახაზინო სახლებით მოაშენეს. დარჩენილ მოედანს ალექსანდრესი დაერქვა. მეფისნაცვალმა კავკასიისა, თავადმა ა. ბარატინსკიმ ქალაქის სარგებლობისთვის, ბრძანა აქ ჩრდილიანი ხეების ბაღი დაერგოთ, თფილისის პაპანაქიანი ზაფხულის დღეებში აუცილებელი. დრო ხალხის საჭიროებათა საუკეთესო მაჩვენებელია. ბაღი კარგი გამოდგა! მიდამო – გამშვენდა!

სტრაბონი, ქრისტიანობის ხანის I საუკუნის გეოგრაფოსი და მეზობელი საქართველოსი, წერს, ქართველებს, როგორც მიწაზე მკვიდრობის მოყვარულთ, დიდებული შენობები და ხიდები აქვთო. ეჭვი არ არის, რომ ეგზომ ადრე განვითარებულ მოქალაქეობრიობას ხალხისას, იმჟამად განათლებულ აზიასაც უნდა ვემაღლიერებოდეთ და მასზე განსწავლული რომის ზეგავლენასაც, რომელმაც გააგრძელა ბერძენთა ღვნა საქართველოშიც და შავი ზღვის სანაპიროს გაყოლებაზე მათ კოლონიებშიც. საქართველოს დაუფლებისთვის სპარსეთსა და რომს ანუ ბერძენთა იმპერიას შორის დანყებული რელიგიურ-პოლიტიკური ომი გახდა მიზეზი ქართველთა, კავკასიის ბატონ-პატრონთა, დაკნინებისა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, საქართველო ვითარცა ორ ზღვას შუა გადებული ყელი, სატრანზიტო ადგილი იყო რომისა და ევროპის ინდოეთთან, ბუხარასთან, სომხეთთან სავაჭროდ; სასაწყობე აღმოსავლეთის საუნჯეთა; თეატრონი საბერძნეთისა და რომის საუკეთესო მხედართმთავართა გმირობისა; საღვთო კიდობანი ქრისტიანობის იდეათა და პოლიტიკური ცხოვრების ახლებურ სანყისთა. ამ დროს იქმნებოდა ქართველთა სამკვიდრო, ქალაქად თუ სოფლად რომისა და ბიზანტიის გემოს დიდებული ტაძრები. ტრიგლოდიტურ კრიპტებში ეგვიპტისა და ლიბანის გემოს სამუშაოები, ციხე-დარბაზები და სიმაგრეები

აზიური ნიმუშებით, სახლები საქართველოს მეზობელი პონტოსა და ბერძნული კოლონიების გეგმისამებრ. XV საუკუნეში, ისლამიზმით გათელილი ბიზანტიის დაცემის კვალად, საქართველო ახლებურ ცხოვრებას შეუდგა, მისი ტლანქი დამპყრობლების, ტრამალების ძეთა ჩინგისყაენისა და თემურლენგის უსახლკარო ურდოების ნე-სისამებრ, აზიასა და ევროპაში სამეფოები რომ დააარსეს და ქრის-ტიანთა ნაფუძარზე ქვეყნიერებისა და თვით მათთვის დამღუპველი ყურანის უმოძრაო და უცვალებელი რელიგიური და პოლიტიკური განრიგით დაემკვიდრნენ. ჯერ შაჰ-ისმალის (1499-1525 წწ.), შემდ-გომ შაჰ-აბას დიდის (1619 წ.) მიერ აკლებული თფილისი, მაჰმადიან მეფეთა სახით, იძულებული გახდა ყოფა ცხოვრებაში, ჩაცმა-და-ხურვაში, აღჭურვაში, სიმღერაში, მუსიკასა და შენობებში სპარსუ-ლი გემო გაეზიარებინა, მთელი აურზაურიითურთ კიროს დიდისა და მის მემკვიდრეთა სამეფო კარის უბადრუკი მონაცვლისა. ცხოვრე-ბის რიგისა და წესწყობილების ამგვარივე ცვლილება მოუტანა და-სავლეთ საქართველოს თურქთაგან დაპყრობამა და მათმა ზეგაე-ლენამ სამცხე-საათაბაგოზე, ლაზეთზე, გურიაზე, სამეგრელოსა და, ნაწილობრივ, იმერეთზე, რომელმაც რამდენადმე შეინარჩუნა თავისი ოდინდელი მეფური იერი.

ვახუშტიმ სპარსთაგან ამ, ასე ვთქვათ, სახალხო დაპყრობის მწუხარე აღწერისას არ მოგვცა დაწვრილებითი და ვრცელი ცნობე-ბი ქართველთა ცხოვრების წესისა და რიგის და მისი განმასხვავე-ბელი ხასიათის შესახებ. მაგრამ მეცნიერულად წარმოუჩენელი და აღუწერელი, შეუმჩნეველი რჩება სპარსთა გემოვნების ბატონობაც ნაგებობებში როსტომ მეფიდან ვიდრე მოაქამომდე. აღუწერელია თფილისის სასახლის საფუძვლის მცირე ნაწილიც, რომლებზედაც შეიქმნა 1851 წელს ორსართულიანი სახლი ექსარხოთა განსათაე-სებლად. დღევანდელი თფილისი ერთიანად ძველი თფილისის ნაქ-ცევებზეა აშენებული. მისი, ასე ვთქვათ, ქვენიადგი სავსეა სხვა-დასხვა ეპოქის და დანანგრევის, სხვადასხვა სახისა და დროის ძვე-ლი კედლების ნაშთებით – ორი საუენის სიღრმეზე ახალი სახლების მშენებელნი პოულობენ განზრახ გადამალულსა თუ შემთხვევით

დატოვებულ ანდა მიწის ქვეშ, ქალაქის მაშინდელ დონეზე ძველ ნასახლარებში დარჩენილ ნივთებს. სეიდაბადში, ახალი ქუჩის გაყვანისას, მიწის თხრის დროს უცნობი ნაგებობის ვრცელი აგურის ნაშენობა გამოჩნდა. 1859 წელს სოლოლაკში ვეებერთელა საკანალიზაციო მილის ჩასადებად მიწის გათხრისას იმ ადგილზე, სადაც 60 წელი ყოვლისდამანგრეველი სოლოლაკის წყლის კალაპოტი იყო, იპოვეს თითქმის მთელი აგურის ქარხანა. ეჭვი არ არის, რომ იგი ამარაგებდა აგურებით როსტომის დროს, თუ მანამდეც, თფილისის ციხის მშენებლობას, ხოლო წყლის ნაკადი ახლანდელ ლელეს კი არ მიუყვებოდა, არამედ ან სოლოლაკის მთის ძირს ან მინერალურ წყაროებთან ჩამომავალ ლელვთახევს. ამ თხრილის გაყვანისასვე პოულობდნენ სხვადასხვა ხანის მონეტებსაც; 5 მონეტა სასანიანთა ხანის სტეფანოზისა, ჩემი სახლის საძირკვლის თხრისას აღმოჩნდა. სხვა, სპილენძის მონეტები, ერთიანად გადასული, მუშების მიერ ნაპოვნია, თხრილის ინჟინერ-მშენებელს, თავად ვ.ბაგრატიონ-მუხრანბატონს ჩააბარეს.

ამდენად, სპარსული გემოვნების საუკეთესო, ორსართულიან სახლთაგან უკანასკნელ მეფეთა ზეობაში შემდეგნი არსებული, იმ თავადთა და ნარჩინებულთა, რომელნიც მათ კარს შეადგენდნენ და ამშვენებდნენ.

ა. სახლი საქართველოს კათოლიკოსთა, ანჩისხატის ტაძართან.

ბ. სახლი თფილელი მიტროპოლიტებისა, სიონის ტაძრის აღმოსავლეთით, 40-მდე ოთახის მომცველი. აქ იყო სარდაფი ანუ მარანი, შესასვლელის თავზე მოთავსებული ნარწერის თანახმად, 1762 წელს ქრისტოფორე ტფილელის (თავად თუმანიშვილთაგან) მდიდრულად აშენებული; მცირე ძველისძველი ვენახი, 1854 წელს უკვალოდ გაზადგურებული, მიტროპოლიტთა ძველ სადგომს ორად ჰყოფდა; თვით სარდაფში, რომელშიც მოჩუხჩუხებდა თფილისის დასავლეთი მთებიდან მოსული ცივი წყარო. მეორე წყარო ასეთივე მაცოცხლებელი წყლისა აუზითურთ, რომელშიც 1846 წლამდე ცოცხალ თევზებს ინახავდნენ, ჯერაც არსებობს.

მეორე ნახევარი სახლისა, 1795 წელს სპარსთაგან გადაბუგული, კერძო პირების ხელში გადავიდა.

წინანდელ მიტროპოლიტთა ბინის აივნისაგან გადააგდეს სპარსელებმა თფილელი მიტროპოლიტი დოსითეოზი, რომელიც არ მოშორებია წმიდა სიონს, რათა გამოეთხოვა შაჰის მაჰმად-ხანისთვის ტაძრის ხელუხლებლობა და უვნებლობა ზეცის რისხვისამებრ თფილისის მძვინვარე დამპყრობის მიერ სატანჯველად განწირული თავისი სამწყსოსი.

გ. სახელი სამთავროს მთავარეპისკოპოსებისა, მათი მეტოქი. ძველი ტაძრის ნანგრევებზე აშენებული წმ. თომა მოციქულის ანუ კვირაცხოვლის ეკლესია 1840 წელს დაძველების გამო დაბეჭდეს. ის ან დანგრევის ან განახლების მოლოდინშია^{xcv}. სახლის ნანგრევებზე სასულიერო უწყების მოსამსახურეთა განსათავსებლად საეკლესიო სახლია აშენებული.

დ. სახლი ანუ მეტოქი რუსთველ ეპისკოპოსთა (იხ. ზემოთ)

ე. სახლი ახტალის ეპისკოპოსთა, კიკოს მონასტრის კუთვნილი.

ვ. სახლი ანუ მეტოქი ბოდბელი მიტროპოლიტებისა.

ზ. სახლი ანუ სასახლე თავად ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონებისა, 1512 წლიდან სამეფო სახლის გვერდითი შტოსი. სახლის შუა ფასადი, მაღალი კედლებითურთ მტკვრის მხარესა და ჩრდილოეთით, თფილისის 1795 წელს აკლებას გადაურჩა. ძველთაძველი საცხოვრებლის ამ ნაშთს ყველა მხრიდან წერილი შენობები და 1820 წლის ახლოს ახალი, არცთუ მდიდრული გეგმით ნაგები სახლი აკრავს – ისინი საქართველოს მეფის უპირველესი დიდებულის შრამელებისა და ფლიგელების ნანგრევებზეა აშენებული.

ა. სახლები თავადების კახთ აბაშიძეების, ამილახვრების, თუმა-ნიშვილების, ხერხეულიძეების, ორბელიანების, ფალავანდიშვილების, თაქთაქიშვილების, ბარათაშვილების, ციციშვილების, მელიქიშვილების და სხვათა ქართველთა მტერი სპარსელების გაჩაღებულ ცეცხლს შეენირა. საშინელი ხანძრის შემდეგ სახელდახელოდ აღდგენილი, ისინი ან კერძო პირთა ხელში გადავიდა ან თავისი ღარიბუ-

ლი ფასადებით საუკეთესო და ძველი გვარების ჩამომავალთათვის მათი ოდინდელი ადგილსამყოფელის სევედიანი მიმანიშნებელია.

თფილისი ძველთაგანვე ბალებით იყო გარემოცული. ქართველს – აყვავებული ველმინდერების, ტყეების, წყლისა და მიწის პატრონს, მცენარეთა სამეფოში უყვარდა დასახლება და ცხოვრება, ამიტომაც განწყობა მისი სულისა პოეტურია, თავისუფალი, ძველ პოემებსა და ეპოპეებში გამოხატული. მისი პოეტური ბუნების მცენარეული სამეფოს გვირგვინი, ვაზი შემოხვეოდა მის საცხოვრებელს. მის ბალებში ატამი, გარგარი, ბრონეული, უნაბი, კომში, მსხალი, ვაშლი, ალუბალი, ბალი, ქლიავი და კაკალი ხარობდა; უზარმაზარი კაკლის ხეები, მცენარეთა სამეფოს ბუმბერაზნი, თავისი ჩრდილით განაგრძებდა პაპანაქებაში მის ხვატიან ბუნებას. წყურვილს მას მთის ჯანსალი, სარდაფებში გაგრილებული წყალი უკლავდა. თფილისი ბალებით იყო მდიდარი. ისინი მას ჩრდილოეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან ერტყმოდა. აღმოსავლეთით მტკვარია და ბალების ნაცვლად მდინარის გაღმა ნაწილია, 2000 ფუტის სიმაღლეზე ჰორიზონტის მომნიშვნელი, მოხდენილად წაგრძელებული მთების ქედით დასრულებული. ორთაჭალის, ტირსიჭალის, კრწანისის, სოლოლაკის, გარეთუბნის, ვერეს (მდ.ვერეს ხეობაში), დიდუბის, კუკიის, სეიდაბადის ბალ-ვენახებმა თფილისს კავკასიის დამასკოს სახელი უნდა მოუხვეჭოს. ნავეკისიდან გამოყვანილი წყალი, სოლოლაკის ქედის ფრიალოებზე კასკადად გადმომჩქეფარე, უხვად არწყულებს თფილისისა და სეიდაბადის ბალებს. მისი გარემომცველი 300 ბალიდან განსაკუთრებით სახელმოხვეჭილი ყოფილა:

1. ბალი მარიამ დედოფლის, როსტომ მეფის მეუღლისა ის სოლოლაკში იყო, უზარმაზარი აუზიც ჰქონია. შემდგომ ის მეფე ირაკლის, თეკლე ბატონიშვილის, შემდგომ კი კერძო პირის საკუთრებას წარმოადგენდა. ამ ბალის მთელ დიდ ფართობზე კერძო სახლებია აშენებული.

2. ბალი ქართველ მეფეთა, წინამორბედის გვერდით, ხაზინისგან 1824 წელს გაყიდული, მთლიანად კერძო სახლებისზე ასაშენებლად და განადგურებული.

3. ბალი თფილელი მიტროპოლიტებისა. მის ზედა ნაწილში უფლის ამალების ეკლესიაა აშენებული, ბალი კი განადგურებულია და სახლების ასაშენებლად კერძო პირებისთვისაა გადაცემული.

4. ბალი კავკასიის მეფისნაცვლის სახლთან, თავად ორბელიანების ნაქონი.

5. ბალი მის გვერდით, თავად ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონებისა, კერძო პირთა ხელშია და გაუქმებულ იქნა კერძო სახლებისზე ასაშენებლად.

6. ბალი მეფის იესესი (გარდ. 1726 წ.), მეფის გიორგი XII-ის მიერ თავის კარზე იმპერატორ პავლე I-ის დესპანის კოვალენსკისთვის ნაჩუქარი. ახლა საინჟინრო უწყების გამგებლობაშია. ამ ბალის ნაწილი ამ უწყებისზე სახლებით არის გაშენებული.

7. ბალი საქართველოს კათოლიკოსთა სეიდაბადში, საყვარელი ადგილი ქართველი სამღვდელოებისთვის საყვარელი მწყემსმთავრის, საქართველოს ექსარხოსის მოსე მთავარეპისკოპოსისა. აქ მან დაიწყო მშენებლობა დროებითი ბინისა, რომელიც მისმა მონაცვლემ, ევგენი ექსარხოსმა დაასრულა. 1849 წლიდან ამ სახლში არავინ ცხოვრობდა. ეკლესიაში არავინ სწირავს, ბალი კი მოიჯარადრეების ხელშია. აქ ოდითგანვე სამეფო პალატები არსებულა, სადაც სპარსთა სამეფო კარის წარმოგზავნილთა მასპინძლობდნენ ხოლმე. ისინი მეფე ირაკლი II-ს დროს, 1775 წლამდე არსებობდნენ. ამ დროიდან გადავიდა ბალიცა და პალატთა ნანგრევებიც საქართველოს კათოლიკოსების ხელში.

8. ბალი საქართველოს მეფეთა ლელვთახევში. ის ახლა ბოტანიკურად იწოდება და ხაზინის გამგებლობაშია.

ამ ბალების გარდა, რომელნიც მოქალაქეთა ვილებად გამოიყენებოდა, ქალაქის გარემომცველ სიმაღლეებზე მეფეთა, ასევე თფილისის წარჩინებულ და საპატიო პირთა საზაფხულო საყოფელნი ან აგარაკები ყოფილა. ასე ყოფილა: კოჯორი, 11 ვერსზე, ნავკისი -6

ვერსზე; კრწანისი – 4 ვერსზე; შინდისი – 6 ვერსზე; მარტყოფი და
ნორიო – 18 ვერსზე; ტაბახმელა – 7 ვერსზე; დილომი – 9 ვერსზე და
ა.შ.

ამ მიდამოების სიმაღლეს ასე განსაზღვრავენ

კოჯორი – 4.500 ფუტი

ნაკისი – 2.165 ფუტი

დილომი – 1.680 ფუტი

ლილო – 1.401 ფუტი.

ნორიო – 2.980 ფუტი.

1671 წელს შარდენი მასზე წერდა: „თფილისი ერთ-ერთი ულამაზესი ქალაქია. [ის] საუცხოო და მაგარი კედლითაა შემოზღუდული. თფილისში რამდენიმე ლამაზი საკრებულო შენობაა. დუქნები კიდევ უფრო უკეთესად არის ნაგები და კარგად მოვლილი. თფილისის გარეუბნებს მრავალი სალალბო სახლი და საუცხოო ბაღი ამშვენებს. ყველაზე უფრო დიდია მთავრის ბაღი. აქ ყველაფერი უზვადაა, რაც ბაღს ამშვენებს. ქალაქი მჭიდროდ არის დასახლებული. მსოფლიოს არც ერთ კუთხეში არ მოიძებნება იმდენი სხვადასხვა ჯურის უცხოელი, როგორც აქ. ქართველები განსაკუთრებულად აგდებულად სომხებს უყურებენ და თითქმის ისევე ეკიდებიან მათ, როგორც ჩვენებრელებს¹⁸⁷.

ვაჭრობა აქ დიდია. მთავრის სასახლე ვრცელი და დიდებულია, თავისი წარჩინებულებით სამეფოს სატახტოს ღირსეული. სპარსელთა ძველი ტაბულებით მას მეტსახელად „დარ ელ მულუქი“ რქმევია, რაც „მეფეთა ქალაქს“ ნიშნავს.

მთელ მსოფლიოში ნავალი აბატი ჟოზეფ დელაპორტი, თფილისში 1768 წელს ნამყოფი, მასზე წერს შემდეგს: „თფილისი ვრცელი არაა, მაგრამ ლამაზია. აქ ძალიან კარგი საჯარო თუ საპარადო შენობებია, გავბედავ ვთქვა, პალატებიცაა. საუკეთესონი, უთუოდ ისინია, მეფეს რაც ეკუთვნის. ისინი მრავალი დარბაზისგანაა შედგენილი, რომელთა სარკმლები მდინარესა და დიდრონ ბაღებს და უმთავრეს ქალაქებს გადაჰყურებს. ბაზრები ქვითაა ნაშენი და სუფთადაა შენახული. საფრანგეთში, პირიქით, ბაზრები საუკეთესო და უმთავრეს ქალაქებს ამახინჯებს. არის მცირერიცხოვანი აბანოები, მაგრამ აქ ბუნებრივ ცხელ აბაზანებს არჩევენ. ეს უკანასკნელნი ყველა ქვისაა, კამაროვანი. შუქი მათში ზევიდან ჩადის. აბაზანები, სადაც ადამიანები წევიან, თლილი ქვისაა. ქართველების სახლებ-

¹⁸⁷ Les Georgiens, particulièrement ont un mépris extrême pour les Arméniens, et les considèrent à peu près comme on fait les juifs en Europe. Chardin (Paris, 1830), Tom III, გვ. 110.

ში საკმაო სისუფთავეა. აქ ბერძნული აღმსარებლობის 13 ეკლესიაა, სომხურისა – 7, კათოლიკურის – 1. საქართველო ქვეყანაა, სადაც ყოვლად საამურად და მცირე დანახარჯით ცხოვრობენ. აქ ჭარბადაა პური, ბოსტნეული და ხილი. პური და ხორცი, მეტადრე ნანადირევი, ძალზე გემრიელია. კასპიის ზღვასა და მთელი ქვეყნის გადამკვეთ მდინარე მტკვარს მრავლად მოაქვს ზღვისა და მდინარის თევზი. აქაური ღორის ხორცი ძლიერ გემრიელია. ძალიან ბევრია ტახი; მათი ხორცი თვით ღორისაზე უგემრიელესია. ღვინო ძალიან კარგია და არაა ხალხი, ქართველებზე მეტს რომ სვამდეს.

არაფერია აქაურ ქალებზე წარმტაცი. მე მათ გაკვირვების გარეშე ვერ ვუყურებდი. ამ ქვეყანას შვიძლება სილამაზის სამკვიდრო ვუნოდოთ. აქ ისევე იშვიათად ნახავთ ულამაზო ქალს, როგორც სხვაგან სრულყოფილად ლამაზს. მათ ყოველ ნაბიჯზე ნააწყდებით. მე, რა თქმა უნდა, არაფერს ვამეტებ. ძნელი წარმოსადგენია უფრო სწორი ნაკეთები, სწორი ტანი, საამო სვლა, ვიდრე ქართველ ქალებს აქვთ. ამბობენ, აქაური ქალების საკვირველი სილამაზის გამო არ მოდგაო აქ ფეხი მაჰმადმა. მეტისმეტ ღირსებას ხომ არ მიანერენ თავშეკავენას ამ ცრუ და ამ მხრივ ძალზე ნაკლებად თავშეკავენული წინასწარმეტყველისას? მშვენიერი ქართველი ქალები, როგორც ჩანს, ჰგონებენ, იმისთვისღა ვართ შექმნილი, რათა შევიყვაროთ და თავიც შევაყვაროთო. მათ ჩაცმა-დახურვას რომ გაეჩვევი, შეუძლებელია შეხედო და ჟინმა არ აგიტანოს. სარწმუნოებასთან მიმართებაში საქართველოში თავისუფლება სუფევს. აქ არიან სომეხნი, ბერძნები, ურიანი, თურქები, სპარსნი, ინდოელნი, თათარნი, რუსნი და სხვა ევროპელნი, ყველაზე მეტნი კი სომეხნი არიან. ქართველთა და სომეხთა შორის კვლავაც სიძულვილია, რასაც ზნეთა და ჩვეულებათა სხვაობა კვებავს. სომეხნი ბევრად გამჭრიახნი არიან, ისინი ყველა დაბალ თანამდებობას იკავენ და არც ერთს წუნობენ, ოღონდკი მომგებიანი იყოს. ქართველნი, პირიქით, ამაყნი და ამპარტავანნი არიან. სომეხებს ისე ექცევიან, როგორც ჩვენ ურიებს და მათთან კავშირი არა აქვთ. ქართველნი დაეას ძალიან ხშირად იარაღის გამოყენებით წყვეტენ და ამას „ღვთის სამსჯავროზე წარდგო-

მა“ ჰქვია. რასმე ამგვარს საფრანგეთის ისტორიაშიც ამოიკითხავთ, მაგრამ ჩვენი მამა-პაპანიც ისევე ნაკლებ განათლებულნი ყოფილან, როგორც ქართველნი. თუკი ჩავუკვირდებით, ახლანდელს დროშიც ქართველებსა და ფრანგებს ზოგს რასმე მსგავსებას ვიპოვით.

თფილისში ხდება ზარბაზნების, მორტირების და ჭურვების ჩამოსხმა, მაგრამ ისინი თურქულზე უარესია. აკეთებენ თოფის ნამალსაც, მაგრამ უვარგისს. საუკეთესო ღვინო მათთან კახურია და პონტიაკს არ ჩამოუვარდება.

დიდგვაროვანი ქალები გზას ამხედრებულნი გაუდგებიან ხოლმე, მდიდრულად აღკაზმული ცხენებითა და თავითა და სირმით განწყობილი ქუდებით, მოხუცთა და სნეულთათვის კი დახურულ სარწველებს აკეთებენ“.

მეფურ დიდებას თფილისისას, ვითარცა კავკასიის ქალაქთა თავისა, აქ მისი იმპერატორებითი უდიდებულესობის კავკასიის ნაცვლის დანიშვნაც შეემატა. ეს 1844 წლის 27 დეკემბერს მოხდა. 1862 წლის 6 დეკემბერს მოჰყვა ამას მეორე, სამეფო ქალაქისთვის ბრწყინვალე დანიშვნაც – კავკასიის მეფისნაცვლად მისი იმპერატორებითი უმაღლესობის, დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის დადგინება. ორთავ ამ მოვლენამ, ქალაქისთვისა და მთელი მხარისთვის შესანიშნავმა და ღირსსახსოვარმა, მაშინვე აღმძრა შემდეგი დამენერა და დამებეჭდა:

კავკასიის მეფისნაცვლის გრაფის მ. ვორონცოვის ჩამოსვლა თფილისს 1845 წლის 23 მარტს¹⁸⁸.

არასტუმართმოყვარე ზღვა, მთელს დედამიწაზე ცნობილთაგან უმშფოთვარესი, დადრკა დასავლეთის ქვეყნით კოლხეთის სტუმართმოყვარე ნაპირებთან ცეცხლოვან ეტლზე მსწრაფლ მოსული ახალი იაზონის პირისპირ. მაგრამ ძველი იაზონი დაუპატიჟებელი სტუმარი იყო; ახალ იაზონს ყველანი მოველოდით. ჩვენ მას ჩვენგან მოუცილებელს ველოდით: არა კალიფსოსავით, მის თვალთ მიფარებულს, ულისეს მტკირთველს ნელს ხომალდს რომ დასტიროდა. ტალღები, შავი ზღვის აღმოსავლეთ, ძველთა დროთა წმიდა ჭალა-

¹⁸⁸ „Закавказский Вестник“, არქიოციციალური ნაწ., 1845, N8.

რით მოსილ ნაპირებზე მოტყლაშუნე ტალღები გვამცნობდნენ ჩვენ, ამ ნაპირთა მცხოვრებთ, მოახლოებას ცეცხლის მოსილი ჩვენდა კავკასიის მეფისნაცვლის მომყვანი ხომალდისა.

კავკასო! განიღვიძე საუკუნოვანი ძილისგან. შენმა მეფემ მშვიდობისმყოფელი მოგვივლინა. დაემორჩილე უფლებებს ადამიანისას და საზოგადოებაში მის ღირსებას. ხსნილია გზა ბედნიერებისა, დალოცვილი შრომისა, სიმშვიდისა და ცხოვრების ბარაქისა. აჩვენე, ღირსი რომ ხარ, იმ ადგილთა თანა დადგე, რომელთაც, ცოტაც და, სჯობიხარ ადგილმდებარეობის სილამაზით, მოხდენილობით ხედთა, ამა ქვეყნის მეფეთა მზერას და ცნობისნადილს რომ მიიპყრობენ. აღადგინე შენ წიაღ მეცნიერებანი და ხელოვნებანი, დაასახლე გარჯა და ღვნა. წარმოება მშვიდობას გიბოძებს, აუცილებელს შედეგს თვისას. დადგა დიდება მუშებისა, დანარჩენი, შენი გარემომცველი კაცობრიობისგან შენის უსვეო განმარტოებით განდევნილთა. კასტორმა და პოლუქსმა პირველთ მოგვარეს შენს ფერხთ სამადლობელი ძღვენი, შენს მედიდურ საფარველს ქვეშ რომ შეიფარე. მათ მოგართევს სამადლობელო მსხვერპლი და საღეთო სანმისი კიბელასა თუ რეის სახელზე დაკლული ვაცისა და საიდუმლო ჭალაში, შენს ღმერთთა სავანეში დაჰკიდეს. მთართვი შენც ჯეროვანი სამადლობელი საბოძვარი შენს ქრისტიანულ ღმერთს, შენს მწვერვალთ ნათელი ქრისტიანული მზისა აღმოსვლის ჟამსვე რომ მოჰფინა. შეურიგდი ტომთ, „ოდითგანვე შენს მონათესავეთ. ჩაეკონე მათ, მათთან მშვიდობის და ერთობის დამამყარებელ შენს წინაპართა სახელით“.

მეფისნაცვალი კავკასიისა ნაპირზე გასული, მარტის თვის 18 რიცხვში გადმოვიდა. თავად დადიანის სამფლობელოში, ქალაქ გრიგორიოპოლში გაათია პირველი ღამე. გავლით მარტვილის მონასტრისა, სადაც ეპარქიალური ეპისკოპოსი გრიგოლი შეეგება, გავლით ფაზისის მიერ მორწყული მიწისა, რომელსაც ძველნი კირკეს მიწად იცნობდნენ, 20 რიცხვში ქ. ქუთაისს მივიდა, სადაც ქრისტეს დაბადებამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე უცხოვრია ბრძენ მეფე აიეტს, არგონავტებისა და მათი მამაცი თანამგზავრი თესალიელების მიერ

განდიდებულს. გზა მისი ჩვენს გზად გზა, რომელთა ვაჭრობისა – გავლით ფაზისის ანუ ყვირილასი, გავლით შორაპანის, ძველების სარაპანასი, ისტორიის და ვაჭრობის დასაბამის თანამედროვე ქალაქისა. 22 რიცხვში ღამე მოლითის სადგურზე ათია. ნახევარწელზე სურამის მთისა გამოეგება მას ქართველი თავად-აზნაურობა. სურამი ძველი ქალაქია, პლინიუსის, პტოლემეაიოსის, სტრაბონის მიერ იდესად ან პოლიხნიად წოდებული. აქ ალაგო ბედისწერისგან დევნილმა ფრისკემ ლევკოთეას ტაძარი, ფარნავაზის და მითრიდატე პერგამელის იავარქმნილი. ეს გზა ის გზაცაა, რომლითაც ივლტოდა პომპეოსისგან დევნილი მითრიდატე. შარა ეს სახსოვარია ჩვენთვის, ვითარცა გზა 1837 წელს ჩვენის დიდი ხელმწიფის, იმპერატორის ნიკოლოზ პავლეს ძის ჩამოსვლით წმიდაყოფილი. წმიდა იგი კავკასიის მატთანში და უკვდავი.

23 რიცხვში მეფისნაცვალის მობრძანდა გორს, VI საუკუნეში აქ ბერძენი იმპერატორის ირაკლის ჩამოხდომით შესანიშნეს, დასასრულ, 24 რიცხვში გავლით ძველხელმწიფური მცხეთის, საქართველოში საქრისტიანოს დედაქალაქისა, მოეახლა ის ქ. თფილისს, კმაყოფილებით აღძრული მადლიერების გრძნობათა მისაძღვნელად გამზადებულს. ხალხი შესაგებებლად მისა დილის 9 საათიდანვე გამოვიდა. ქარიანობა დღისა არა აყენებდა მოქცევას ხალხისას მიმართ გორებისა და მთებისა, გარსმოვლებულთ ვერეს ბაღიან და მწვანოლოვან ფერწერულ ადგილთადმი. აზიური მუსიკა გრგვინავდა პატივსაცემად სრულიად სახალხო ზეიმისა. სიმღერები და მოძახილნი ახმიანებდა გორებს, ორთავ სქესის ხალხით მოფენილს. მთელი ხალხი მოძრაობაში მოვიდა. ყველა განემზადებოდა თავისი მეფისნაცვლის შესაგებებლად; მაგრამ თფილისმა იგი არა უადრეს 8 საათისა იხილა. მეორესა დღესა, დღესა ხარებისასა იყო სტუმრობა მეფისნაცვლისგან დაკავებულ სახლში. შემოსვლა ქალაქს, კავკასიის მეფისნაცვლის სატახტოს, ჩუმი იყო და უჩინარი. 10 საათზე გაემართა იგი სიონის საკათედრო ტაძარში გენერალიტეტის და ქალაქის ყველა მაღალი და დაბალი ხარისხის მოხელეებითურთ. მსვლელობა მისი იყო მსვლელობა მშვიდობისა სალოცავად მშვიდობისა,

საკათედრო სიონის ტაძრად, რომელმაც იგი ყრმად იხილა და აკურ-
თებდა ამ, ჩვენთვის ძვირფას დღეებს, საქართველოში არყოფნის
40 წლის შემდგომ. ნაშუადღევს, 2 საათზე ალექსანდრეს მოედანზე
ყარაულის ცვლა იყო. ასეთია პირველი შეყრა მისი თფილისთან!

მოსვლა მისი იმპერატორებითი უმაღლესობის დიდი მთავრის
მიხეილ ნიკოლოზის ძისა
დუშეთსა და თფილისს 1863 წელს¹⁸⁹.

24 თებერვალს გახმიანდა აქ, დუშეთს კეთილინებაო მისმა იმ-
პერატორობითმა უმაღლესობამ, შეინყნარაო სადილად მოწვევა
თხოვნისამებრ ქალაქის მცხოვრებთა, რომელთაც მიიღეს თაობაზე
ამისა სატელეგრაფო დეპეშა სტავროპოლიდან. სანუკვარი ამბით
აღელვებული, მოსახლეობა შეჯგუფდა მისი უმაღლესობის საამო
მზადყოფნით დასახვედრად. ყოველივე მოისწრაფა ზეიმის შესაგე-
ბებლად. მაცხოვრებელნიც, ქალაქიც, სოფელ-სოფელ მოსაქმენიც,
ვლადიკავკაზსა და თფილისს მოვაჭრენიც, მომდგომი დასახლე-
ბების აზნაურნი გამორბოდნენ და მოედინებოდნენ მოულოდნელი
ბედნიერების ახმაურებაზე – მიიღონ და იხილონ დიდი მთავარი კავ-
კასიის მეფისნაცვალი.

მარტის 15-ს, 5 საათზე ნაშუადღევს, ქალაქში შემოსვლამდე,
5 ვერსით იქით მიეგებნენ მის უმაღლესობას ქალაქის მხედრები,
რიცხვით ოცდაათნი, ჩინებულად აღჭურვილნი მთიელთა გვარად,
რომელთაც მეზობლობენ და კერძო ურთიერთობით ვაჭრობენ მათ-
თან.

დილით ნაავდრევს, სალამოს ყოველივე უღიმოდა ბრწყინვალე-
ბას ზეიმისას: ზეცა მოკამკამე და თბილი, მთვარე ამომავალი მოვა-
ნებითა, აღფრთოვანებულნი გულნი, აღნთებული სულნი, მოლიმარე

¹⁸⁹ გაზეთი „Кавказ“, N23, 1863 წ.

თვალნი, მომლოდენი სიამისა – დუშეთის ცისკიდურზე, ქვეშე მოცი-
აგე ზეციურ ვარსკვლავთა იხილონ ვარსკვლავი კავკასიისა.

5-ს საათზე მისი უმაღლესობა მუზათა ხმიანობისას, თანხლებით
ბადრაგისა თუშთა, ფშაველთა და ხეცსურთა ძველი, ჯვრებიანი აბჯ-
რებით, იმპერატორ ირაკლის დროისა, მძლავრი ხელით რომ შეყარა
სრულიად კავკასიელნი სახელითა და მიზნით პირველი ჭეშმარიტად
ჯვაროსნული ლაშქრობისა სპარსელთა წინააღმდეგ – ქ. დუშეთს
მობრძანდა. წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის ეკლესიაში მისმა
უმაღლესობამ შემდგომ მოკლე ლოცვის აღვლენისა, მოიღო კურ-
თხევა მთელი არაგვის ოლქისა სახელით მისი მფარველისა, ქრის-
ტეს რჯულის დიდი ქადაგის, დიდი ღვთისმეტყველის წმ. გრიგოლ
ნაზიანზელისა. ეკლესიიდან ვიდრე გამასპინძლების ადგილამდე არ
დადუმებულა „ჰურრა“ ქალაქის ყრმათა და მოხუცებულთაგან.

სახლის წინ, სადაც სადილი გაიმართა, ფარი ცეცხლოვანი ანა-
თებდა მისი უმაღლესობის სახელის ვენზელისებრ გამოსახულე-
ბას. ფერდზე შემალლებისა, ნათელში ფარის შუქთა, ხალიჩები გა-
ეშალათ. ხალიჩებზე, ძველი და ახალი აღმოსავლეთის ჩვეულებისა-
მებრ, ეფინა სუფრები ლანგრებით მოსახლეობის მასისა და გარეშე
სტუმართათვის, წესისამებრ პატრიარქალური კავკასიის სტუმართ-
მოყვარეობისა. ხორბლის პური და ყურძნის ღვინო, ამ მხარის სიმ-
დიდრე და ძღვენი ბაქხოსისა და ცერერეს ფუფუნეული სამეფოსი,
მხიარულებას ჰგვრიდნენ ყველას ქვეშე მათთა მწვერვალებისა,
გარსმომდგართა და ქალაქის ცისკიდურის ვრცელი, განიერი და
ფერწერული გუმბათის შემქმნელთა. ხელიდან ხელში მიმოსრია-
ლებდა პირველყოფილ, ფეოდალურ დროთა ყანწებიც, ბიბლიური
სამყაროს წინასწარმეტყველთა ფიალებიც, აზარფეშებიც – ჩამჩები
ძველი მოდისა და თასებიც ოლიმპოს ღმერთთა და ქალღმერთთა და
ჭიქებიც ახალი ცივილიზებული სამყაროსი. მომღზენთა სიმრავლეს
კიროსისა და ქსერქსეს დროინდელი ფარსული ზურნის ჰანგები და
ლიდიური კილოს სიმღერებიც შემოუქროლებდა. ფერხული გალო-
ბითურთ და ლეკური – როკვა დაღესტნის ტერფსიხორასი, სიმბო-
ლო მთის თავისუფლების ძეთა აღმომჩქეფარე ცხოვრებისა, – მო-

გაგონებდნენ ხმაურიან თამაშთა ისთმისას და ოლიმპიისას, პირის-პირ ოსისა და ოლიმპოსი, რომელნი ულიმოდნენ მსცოვან დუშეთს. სამხრეთის ცეცხლოვან სიმღერებს მწყობრად პასუხობდა დაფიც - ძველთა ხალხთა ტიმპანი, დაირაც, საკრავი ეგვიპტისა და ფინიკიის გრძნეულ ქალწულთა, ჩონგურიც და სიმფაქიზი თარიც - პალესტინისა და სიბილათა ქურუმთა ციტრა, - და ჭიანჭურიც, განგის ნაპირთა ბრამას მუზა, დიმპლიტიტოც - ფრიგიელთა ლიტაერა, დუდუკიც - სალამური მწყემსთა, ბედნიერი არკადიიდან მოსული. ეს ყოველივე - ნაშთნია კავკასიის გარემომცველ ძველ ხალხთა მიმქრალი ცხოვრებისა, ამ საოცნებო კავკასიისა, მათი ნამუსრევი თითქოსდა უძველესი სამყაროს ძველთაძველ სამეფოთა ჩამონატეხს რომ შეაფარა. სადილის ბოლოს წარმოითქვა სადღეგრძელო მისი იმპერატორებითი უდიდებულესობისა. ხმამალაშმა, ხანგრძლივმა „ჭურრამ“ სუფრასთანაც და გარეთაც სახლისა შესძრა ჰაერი. ხმიანობას ბაგეთა მაშხლების და თოფ-დამბაჩების სროლის ხმიანობაც შეუერთდა. წარმომადგენელმა ქალაქისა ვითარცა დეპუტატმა წოდებითა ადღეგრძელა მისი იმპერატორებითი უმაღლესობა, ხოლო სუფრასთან ყოფნით ვითარცა ქალაქის მოსახლეთაგანმა და დუშეთის მაზრის მემამულემ ბედნიერყოფილმა, ნამდვილმა სახელმწიფო მრჩეველმა პლატონ იოსელიანმა შემდეგი სიტყვა წაიკითხა:

თქვენო იმპერატორებითო უმაღლესობავ!

დიდია ეს დღე დუშეთისთვის, რომელს ეღირსა სიხარული თავის მოკრძალებულ მოსახლეთა შორის თქვენის იმპერატორებითი უმაღლესობის, მეფის ძმისა და ნაცვლის ხილვისა. ისტორიული დუშეთი, მდიდარი მთებისა და ისტორიათა თანახმონი მოგონებებით, მას არა მხოლოდ თავისი ან მწირი მოსახლეობისა და კავკასიის ქალაქთა იერარქიაში მცირე ადგილის სახელად ზეიმობს ნათლიერად, არამედ სახელად მისი ძველთაძველი მოქალაქეობითი და რელიგიური, მეფური და გმირული მნიშვნელობისაც. ის ფასს როდი ადებს, როდი აღწერს სიმდიდრეს და შვებას დღევანდელი დღისას რიგში თავისის არსებობის მრავლის უმრავლეს დღეთა, რამეთუ საზოგადოდ ვერ შესწვდება სიტყვა სიმდიდრეს განცდათა თქვენის უმაღ-

ლესობის დიდის გულმონყალებით მოწყლული გულისას, რამეთუ ლმობიერად ღირსჰყავით საქართველოს კარიბჭესთან მისი მოკრძალებული, შუურაცხი პურ-მარილი. იგი შეიგრძნობს მთელს სიმაღლეს თავისი ან მდგომარეობისა და მნიშვნელობისა, რომელნი ჰპირდებიან და უზრუნველყოფენ ნათელ მომავალს იმ ქალაქს, რომელი იყო და იწოდება საყვარელ ქალაქად თავადის მიხ. ვორონცოვისა, ჩვენი მხარის დიდის გარდამქმნელისა. დუშეთი არა მხოლოდ ბუნების ფერწერული ხედებით, არამედ სარწმუნოების ცხოველმყოფელი სინმიდებებით გარემოცული, თქვენს გზასავალს ზეციურისა და მიწიერი კურთხევის ყვავილებით მოჰფენს. იგი ეგებება თქვენს სურვილთ სიყვარულით გულში, სიყვარულით ბაგეებზე, სიყვარულით თქვენდამი, კავკასიის გეზისმიმცემი ვარსკვლავისადმი წამიერად მოპყრობილ მზერაში – და მქმნელი მხოლოდ სიყვარულია! თავისის გრძნობის გამომხატველი, ის გამოხატავს თავის ბედნიერებას, იმ ბედნიერებას, აწინდელ, სიხარულის სიჭარბით გულის მათრთოლებელ ჟამს, თავისის მოულოდნელობით ძველისძველი კავკასიის ქარტიათა აღმსებ მეფეთა და ხალხთა სიზმრად რომ წარმოგვიდგება.

მეფური სიყვარული – თქვენის უმაღლესობის ხვედრი – მოესალმა ჩვენს მხარეს. იგი, სიხარულითა და გულაჩვილებით გამოღვიძებული, მონინებით მიაპყრობს ყურს თქვენს მეფურ ხელთა წამოწყებათ მშვიდობისა და კეთილდღეობის მადლმოსილ მიზანთან, იმ გარდაქმნასა, განახლებასა და აღორძინებასთან მის მისაყვანად, რომელნიც ისტორიის პრაგმატიკით, ასე თვალნათლივ და შესაგრძნობად რომ მიმადლა განგებამ აღმოსავლეთის მემკვიდრეს რუსეთს.

ხელმწიფური ხელის მინიშნებით, ციციანოვის, პასკევიჩის, ვორონცოვისთვის და ბარატინსკის მგრგვინავ, ჩვენი ქვეყნისთვის მაცხოველებელ, დასახსომებელ სახელთა შემდგომ, დიადია და ღირსშესანიშნავი მოწოდება თქვენის უმაღლესობისა მმართველობის ღვანლის გასაგრძელებლად. ეს საღვთო მითითება გვიჩვენებს ქვეყნისადმი მამობრივ სიყვარულს მეფისას. ნაცვლად, უავგუსტესის სიყვარულს მონარქისას გულწრფელად, შვილებრივ უთანაგრძნობს მთელი ხალხი, ყველა ტომი ვრცელი კავკასიური ოჯახისა.

ასე იწყება ალტკინება მცხოვრებთა იმ ქალაქის, რომლის გრძნობათა გამოხატვა და აღმოფრქევა თქვენის ყურადღებით ბედნიერპყავით. ეს საგალობლები მისი გულისა – ექო ძველისძველი ალტკინებისა, თქვენის უმაღლესობის აქ ყოფნით გამოხმობილი, ნახმევი და ნაგვირგვინი ძველთაძველი, სანუკვარი ბგერისა, – სრულის შვებით ადღეგრძელებენ თქვენს იმპერატორებით უმაღლესობას”.

ჰაერსა სძრავდა ხმამაღალი „ჰურრა“, ხანგრძლივი, უწყვეტი შეძახილები ელექტრონისებრ დარბაზიდან ქუჩად, ზეიმის მხილველთა ჯგუფებსა და მასას გადაცემული, თოფის გრიალის, კავკასიურ, მის ღრუბელთზემოთა სიმაღლეთა, ღრუბელთქვემოთა სილამაზისა და ველ-მინდვრების თავაზის ღირსი, ორკესტრების ხმიანობითურთ. უკვე ნასადილევს, 8 საათზე მისმა უმაღლესობამ გამოთქვარა ქალაქის მცხოვრებთა მიმართ საქებური, ქალაქის მატყანისთვის სამუდამოდ დასამახსოვრებელი სიტყვებით თავისი მეფური კმაყოფილება, კეთილინება გზის გასაგრძელებლად დუშეთიდან გაბრძანება თანხლებით ქალაქის მხედართა, რიცხვით 30-თა, ჩირაღდნებითა და მისი უმაღლესობის აღმით, ვიდრე დუშეთს 17 ვერსით დაცილებულ ნილკნის სადგურამდე. ღამის გასათევად მის უმაღლესობას ნილკნის სადგურზე დაენიშნა, კლასიკური არაგვის პირას, პირველი ირაკლი იმპერატორის ჯვაროსნული ლაშქრობის ჟამის წმ. ჯვრის ტაძრის მოპირდაპირედ, მართლმადიდებლობის დიდებული ძეგლების, V საუკუნის ზედაზნისა და ნილკნის ტაძართა მოზღუდვილ, თფილისს, კავკასიის ძველისძველსა და ახალ დედაქალაქს, 35 ვერსით დაშორებულ ადგილას.

ესევეთარი იყო „აღფრთოვანების მაღლიერი ყიჟინა დუშეთისა!

16 მარტი. სურათებრი იყო ღამით დუშეთის მიდამო გზად ნილკნის სადგურისკენ. დუშეთი – მთათაშორისი ქალაქია, სახელწოდების მნიშვნელობითაც და მდებარეობითაც, მთის ოაზისივით იყო ილუზმინაციის ცეცხლთა შუქთა მიერ მოვლებული. სიკაშკაშისა გამო დანთებულ ცეცხლთა ის აღმასისას ჰგავდა. შვენოდა ხედი მისი სიმაღლიდან მთა-გორიანი შარის მთელი წრისა, ვიდრე საშაბუროს, საარაგვოს ოდინდელ მმართველთა (რომელთა საყოფელი დუშეთი

გახლდათ) ღირსებისთვის გადახდილი საზარელი ომების ისტორიულ დეფილესთან, ჩასასვლელამდე. მთელი გზა მისი უმაღლესობის მსვლელობისა, ანთებული კოცონებით მოფენილი, გვაგონებდა წარსულთა დროთა. 8 საათზე მისი უმაღლესობა, რომელსაც ამ კოცონებთან მდგარი მოსახლეობის ჯგუფები ესალმებოდნენ, მიბრძანდა სადგურზე, სადაც ვრცელი ორსართულიანი სახლი დიდებულად იყო ილუმინირებული; სადგურის სახლის ირგვლივ 300-იოდე კაცი – თუში, ფშაველი, ხევსური და დუშელი მხედარი განლაგდა. პოეტურ მიდამოს, მდინარე არაგვის, პლინიუსისა და სტრაბონის არაგუსის მიერ გაცხოველებულს, დასავლეთიდან წილკნის ქედის ტყიანი მთის მაღალი ფართით დაცულს – ელამუნებოდა ძაგნაკორის პარნასიდან გენია თამარ მეფის ჟამის ძაგნაკორის პოეტისა. მეორე დღეს, 16 რიცხვში, 7.1/2 საათზე, ხევსურებმა მის უმაღლესობას მათთან მოაქამომდე არსებული რაინდული ვარჯიშობა აჩვენეს – ხმლებით ფარიკაობა, ძველთაძველი მუზარადებით.

9 საათზე მისი უმაღლესობა მცხეთას, საქართველოს სამეფოს ძველხელმწიფურ დედაქალაქს შებრძანდა. აქ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქთა საკათედრო ტაძარში ისმენდა მოკლე პარაკლისს, მოიხილა საფლავნი მეფეთა, თავდაპირველნი ნაკვალევნი IV საუკუნისა, ადგილი უფლის კვართისა, ეკლესიის შიგნით მცირე, გუმბათიანი, უხვად ნაქანდაკევი ტაძარი, – მოდელი მხოლოდ აქ დარჩენილი, თვით იერუსალიმში კი მთელი საქრისტიანოსთვის დაკარგული იერუსალიმის უფლის საფლავის ტაძრისა, სამეფო და საპატრიარქო დასაჯდომნი და სხვ. გავლით ეგრეთწოდებული პომპეუსის ხიდისა, ჩინგიზის, თემურის და შაჰ-აბასის გამანადგურებელი მსვლელობის გზაზე, ზეთისხილით რტოთი ხელში, გულში სიყვარულით, მადლმოსილად ვიდოდა მსვლელობა მისი უმაღლესობის, ვითარცა ქვეყნის მფარველი ანგელოზის, ეტლისა. აქ წარმოუდგნენ მის უმაღლესობას ადრეუტანტები, მისი უმაღლესობის თანამყოფი სამხედრო პირნი და ნაწილი კაზაკთა ბადრაგისა; ბადრაგის მეორე ნაწილიც დიღმის ველზე შემოუერთდა.

თფილისამდე 3 ვერსის აქეთ ფეხით და ცხენით მოსულ მოქალაქეთა მჭიდრო მასები მოელოდნენ მობრძანებას მისი უმაღლესობისა. 12 საათისთვის დიდი მთავარი უკვე მოადგა თფილისის ქალაქის საზღვარს, რომელიც მის საზეიმო შემოსვლას მოუთმენლად მოელოდა.

მობრძანება მისი იმპერატორებითი უმაღლესობის
დიდი მთავრინის ოლგა თეოდორეს ასულისა თფილისს,
1863 წლის აპრილის თექვსმეტს¹⁹⁰.

კვლავ გაისმის აღფრთოვანებული ყიჟინა კავკასიისა, კვლავ – ხმები მხიარულებისა და სიხარულისა, კვლავ ხმიანობა აღტაცებულ გულთა, ხელმწიფის ძისა და ხელმწიფის ძმისადმი ხალხის სიყვარულით განფენილი. ეს ძახილი კავკასიისა, ეს ხმები სიხარულისა, ეს ხმიანობა გულთა პონტოს – ისტორიის, ჭკუა-გონების, ხელოვნებათა და ვაჭრობის პირველი ამოდრავების მონმის, – ხმაურიან წყალთაგან კავკასიის ქარაფებისა და ველებისკენ, სამეფოებისა და ხალხებისკენ მოისწრაფის. სისწრაფით ბუნების კანონებისთვის ნაგერილი ელვის, ელექტრონის ძალით ეუნყა თფილისს 10 აპრილს, დილის 11 საათზე მობრძანება მისი იმპერატორებითი უმაღლესობისა კლასიკურ, ძველი ხალხების მითებით აღვსებულსა და ისტორიით შევსებულ მიწაზე ქალაქ ფაზისისა, რომლის სახელი ჟამთა ბაგემ ფოთად დაამახინჯა.

დღესასწაული ხალხისა მისი უმაღლესობისა და მთელი უავგუსტესი ოჯახის პონტოდან თფილისამდე მგზავრობის კვალდაკვალ, აღწერას მოელის. აღწერილია თავად შემობრძანებაც ხალხის სიყვარულის სიხარულითა და აღფრთოვანებით მოცულ თფილისს. დღე ეგე - 16 აპრილი, – მისი უმაღლესობის შემოსვლისა, სამარადჟამოდ

¹⁹⁰ გაზეთი „Кавказ“, N30, 1863.

სამახსოვროა თფილისისთვის, ზღუდეთათვის სიძველით გასმენილი, საუკუნეთა სიგრძეზე მრავალი რღვევისას, მეფური დიდებულების, რელიგიური მნიშვნელობის, პოლიტიკური სახელის შემნარჩუნებელი ქალაქისა – იგი ძღვნად მიართმევს სტუმარს გულს სარწმუნოების მონამეთა, ისტორიის ათლეტთა, გამარჯვებათა გმირ მამადედათა დედაქალაქში, მართლმადიდებლობის წმიდათანმიდამში, ეკლესიის სკიპტროსან მფარველთა სიმრავლის სამეუფო ქალაქში მისი მეფური თანაყოფნით აღფრთოვანებულ ხალხთა. თფილისი, როგორც ბუმბერაზი გარდასულ დღეთა, ხალხის ნამუსიანობისთვის, შემონახული ეკლესიისთვის, დაცული მოქალაქეობრიობისთვის რკინებისას გაჭაღარავებული, მას თავისი დაუკარგავი ღირსების წინდად თავის თავს მიართმევს ვითარცა ალამს ხანგრძლივ რკინებაში გამარჯვებისა.

ქრისტიანული სამყარო არის ქალის სამეუფო უფლებათა აღდგენის სამყარო. მას აქეთ, რაც სახარების ნათელმა სრულიად კავკასია მოიცვა, ამ მაღალ დოგმატს ქალის მნიშვნელობისას აქ ძალა არ მოჰკლებია. იგი შეირყა, მაგრამ კაცობრიობის სასიხარულოდ, არ კი გამქრალა. აქ, აზიისა და ევროპის მიჯნაზე, სიმისა და ქამის ჩამომავალთა საცხოვრისის გასაყარზე, შუაგულში კავკასიისა, ვითარცა აკვანში პირველყოფილი ადამიანისა და ამოსავალ წერტილში ხალხთა აზიიდან ევროპას გამოსვლისა, ვჭვრეტთ მის იმპერატორებით უმაღლესობას სიმბოლური მნიშვნელობით, განახლებულ ნოეს სამყაროს გადავლებული ცისარტყელისა. აღმოსავლეთ-რუსული ევროპიდან, აღმოსავლეთის სატახტოდან, ნევას ნაპირებიდანა და მის მეფეთა დიდმნიშვნელოვან გარდამოცემათაგან ეფინება ნათელი აზიას. მისი ნათელმოსილი მეფის ასულის სახით მიენიჭება – კავკასიაში თავისი უფლება, თავისი მეუფება და სამეუფო ღირსება ქალს, ურომლისოდაც არ იქნება არც მეუფება, არც მოქალაქეობრიობა, არც სიცოცხლე, არც ადამიანი. იგი მადლმოსილად მიაწვდის მეფურს ხელს ყველა ქალს, რათა მათ საკუთარი ღირსების წმიდათანმიდამში შეუძღვეს საკურთხებლად ქვეყნიერების განგებულებისა და საიდუმლოს სიმაღლისებრ, – ქრისტიანული ქორწინებისა. მხოლოდ

ქრისტიანი ქალის მნიშვნელოვნებით გადანყდება უდიდესი მსოფლიო კითხვა გვარის, ტომის, ხალხის და მთელი კაცობრიობის შემქმნელი ოჯახისა. ამავე კითხვაშია დამარხული კაცთა უზენაეს და ერთადერთ მნიშვნელოვან მირონცხება, რომელსაც იგი მინით ზეცად, ნივთიერი სამყაროდან სულიერ სამყაროდ ალყავს; მიზანი ფიზიკური ბუნებისა მადლის სამყაროს მიზნებში მდგომარეობს.

უნებურად ეძალება აზრს მოგონებანი ხალხის დიდების ოდინდელ დღეთა. ქრისტიანული საქართველო – ნათელი კავკასიის და აზიის ჩრდილოეთისა, – ვერ ივიწყებს ბერძენთა იმპერიის ნათელმოსილ მეფის ასულთა ბიზანტიის პალატებიდან კავკასიის მეფეთა პალატებში სვლას სახელოვანს. პონტოს მკურობელის ასული, ნანა, პირველი აღმართავს თავისი მეუღლის, მირიანის, სამეფო ტახტზე, ჯვარს ქრისტესას (318 წ.) და მისი ნათლით განასხივოსნებს პირქუშ და დანაშაულებრივ სამყაროს კავკასიურის წარმართობისას. V საუკუნეში ელენე, ასული იმპერატორის ლეონ I-სა, ინანილებს დიდებას და ბრწყინვალებას თავისი მეუღლის, ვახტანგ გორგასლის მეფობისას. XI საუკუნეში ელენე ასული იმპერატორის რომანოზ არგირისა, მოგვევლინება სამეფო ტახტზე ვითარცა ღირსი სახელოვნების და სახელგასმენილობის თავისი მეუღლის, ბაგრატ IV-ისა. XIII საუკუნეში დავით VI ნარინი ერთობის ხელს იმპერატორ მიქაელ პალეოლოგოსის ასულს, ხოლო დემეტრე II თავდადებული ტრაპეზუნდელ კომნენოსთა ასულს გაუნვდის. XIV საუკუნის ბოლოს მეფისწული ანა, ასული იმპერატორის მიხეილ III-ისა და მეუღლე მეფის ბაგრატ V-ს, მხნედ ეგებება უსვებობას ქვეყნისა და თემურის, ზეცის რისხვის მიერ დატყვევებას. აღფრთოვანებული ყიჟინა უერთიანებს IV, V, X, XIII საუკუნეებს საზეიმო დღეს არგონავტების, რომის მხედრული დიდების, ანდრია მოციქულის მშვენიერ ტერფთა მიმოსვლის კვალთა ქვეყანაში, რუს მეფეთა, აღმოსავლეთის დიდების, აღმოსავლური მართლმადიდებლობის, აღმოსავლეთის გვირგვინის, ბიზანტიური არწივის მემკვიდრეთანათლიერი კარის ნათლიერი მეფის ასულის ჩამობრძანებისა. ასეთია ისტორიული პროგრამა. ჯერეთ საუკუნეთა გარიჟრაჟზე მოქალაქობრიობის თესლთა და ჩანასახთა

ბერძნული გენიისგან მიღებას გაჩეუული კავკასიისა. ეს გენია მოაქამოდეა დიოსკურიის, ფაზისის, როდოპოლისის, პეტრას, არხეოპოლისის (ნაქალაქევი) ნაშთებში, სადაც კვლავად იხილვება ასოები ძველთაძველ დროთა საბერძნეთის ისტორიის პირველი ახმთანებისა თუ იაზონის ნახევრადისტორიული ლაშქრობისა. მას გახილვინებთ და ხელს შეგახებინებთ კავკასიის უღრანებში ცხოველი ნაშთნი აღმოსავლური მართლმადიდებლობის სინმიდეთა – პიტიუნტი, გასმენილი მისი სახელისა და იოანე ოქროპირის დიდი სახელის ურთიერთდაკავშირებით; როდოპოლისი (ვარციხე) და პეტრა (უჩინარი) მათი მღვდელმთავრებით, ხელი რომ მოანერეს ნიკეაში მართლმადიდებლობის პირველ მსოფლიო ძეგლისწერას. ეგრეთვეა სიძველით დიდებული 12 უდაბნო, ქრისტიანული ხსნის 12 რქა იორ-მტკვრის ხეობაში (ყარაიაზში) – თებაიდა ქართული; უზარმაზარი სარწმუნოებრივი ძეგლები ასურელ მამათა, საკვირველი მთიდან და ორონტის ნაპირებიდან მოსულთა; ძეგლებში იერუსალიმისა – ეკლესიათა დედისა, ათონისა – ძველ განწესებათა მკაცრი დამცველისა და მცველისა, კვიპროსისა – უმაღლესი მადლმოსილების სინმიდისა და კიკოს სავანის საღვთო კედელთა, სინასი, ღმერთის ჩუენის ადგილისა.

ასეთია ნათელნი წერტილნი ქვეყნის ქრისტიანული ცივილიზაციისა. მათ შემოსდგამს ნათელი არათუ მხოლოდ ზეციური, მაღალი, ადამიანის ვითარცა ბუნების სინმიდის იდეის ღირსი გონისა, არამედ სიყვარულის საქმეთა, თვით მტერთამოყვარეობისა, გაუგებარის სახარების ნათელს მოცილებულ ხალხთათვის. ამ მკვიდრ საფუძველზე, პლატონისა და ძენონის ფილოსოფიისათვის განსაცვიფრებელზე, არის დამყარებული არსებობა საქართველოს სამეფოსი. არ დაშორებია იგი მას ხალხისთვის ბოპოქარ დროში, როდესაც დამყარობთა უწყალობა და ყურანის წინ აელვარებული ხმალი ყოველივეს სპობდა გზად თავისი მრისხანე მსვლელობისა. ამ სახით, სარწმუნოებით და ხალხოსნობით ძლიერი ქართული ტომი, ვითარცა სასწაული უძველეს დღეთა, ხდებოდა გოდოლი, რომელს აწყდებოდა ძალა და განქარდებოდა ყოველ ჟამს, ყოველ ცდისას დაემხო მისი ყოფნის მტკიცე ზღუდენი. 15 საუკუნის სიგრძეზე უძლებდა კლდე იგი სარ-

ნმუნოებისა ნანრთობ, მისკენ მრისხანედ და სამტროდ მომართულ ხმლებს; ხალხი გადარჩა, ვერ ნაპვეარეს მას გულს ჩაკრული ნმიდა ჯვარი; დაცულია მადლი მშვიდობისა, სიყვარულისა და კაცთა ძმობისა. ამ მშვენიერი სახით, გამარჯვებულის მთელი აღჭურვილობით შევიდა იგი, ვითარცა მოზეიმე მეომარი ქრისტესი, საფარველს ქვეშე სრულიად რუსული მართლმადიდებლობისა, თავისი სისავსით და მოზეიმე მდგომარეობით რომ განამშვენებს და, თითქოსდა, ალაესებს დანრეტას აღმოსავლურისას.

მდიდარია რუსეთი თავისი მყოფადით. მდიდარია კავკასიაც – იმავე მყოფადის ნათლიერი ნილით, კავკასია, რომელმაც მას ხალხთა პირველგამოსასვლელის, მათი ძველთაძველი საცხოვრისის მტკიცე ადგილთა გასაღები მშვენიერ ტომთა, კაცთა მოდგმის გენეალოგიაში ძველთა და ახალთაგანაც ეგზომ დაფასებული კავკასიური რასის ბედი ჩააბარა. მადლი მათი განახლებისა განგების უხილავი ხელითაც და ისტორიის პრაგმატიკის ხილული გაკვეთილებითაც, რუსეთს მიეცა გამოისობით საქართველოსთან რელიგიური ნათესაობის კავშირისა. განახლება ესე შთაბერავს იმ სულს, რომელმაც უნდა განაცხადოს კავკასიის, ხალხთა ძველისძველი და დაძველებული საცხოვრებლის, აღდგომის გზას შემდგარი სხეული. მის ცადმინევენულ სიმაღლეთა ჩრდილში ისვენებდნენ და გრილდებოდნენ ხეობებსა და მთათა თხემებზე შეკეტილი ტომნი. ტომნი ესე, ნაშთნი პირველყოფილი ხალხებისა, მოცილებულნი კაცთა მოდგმის მთელს ოჯახთან ურთიერთობას, ელიან მოსაზღვრე ხალხებთან დასაკავშირებლად განახლებას ზნეობრივს. ამოსავალი წერტილი, არქიმედეს ბერკეტი ხალხთა საზენაო მსვლელობისა, ეჭვს გარეშეა, ქართველთა ტომია, ზღვიდან ზღვამდე ფართოდ გაშლილი და კავკასიის ყელის შთებს მჭიდროდ მიკედლებული, ხელით ჯვრის მტვირთველი, გულში ჯვრის ცხოველმყოფელი სიტყვის და ძველი მართლმადიდებლობის ყველა სანწყისის მქონე, რომელნიც სხვათა სჯულისა და სხვათა აღმსარებლობის ვერც გარეშე გრიგალმა შეარყია და ვერც შინაგანმა.

ამ ტომმა თავის თავში, მთელს ფართო სივრცეზე, შემოინახა ყველა სათნოება ქრისტიანთა, ყველა სიქველე არისტოკრატიული აზნაურობისა, ყველა უფლება მოქალაქისა, მთელი ძალა და მნიშვნელოვნება კავკასიის მეუფეთა. ძველმა ცივილიზაციამაც, აზიის სიღრმიდან მოსულმა, საბერძნეთის, რომის და ბიზანტიის მოქალაქეობრიობამაც ღრმად განმსჭვალეს კავკასიის ყველა ტომზე აღზევებული ერი ქართველთა, მას შესაძლებლობა მისცეს ზნეობრივი და პოლიტიკური ურთიერთკავშირის დამყარებისა მსოფლიოს განმანათლებლებთან, მხარდამხარ მიჰყოლოდნენ გზას კაცთა მოდგმის სამეუფო განვითარებისა. მას არ დაუკარგავს მამაპაპათა ნაალაგევი, ის არ მოწყვეტილა თავის ადგილებს, არ დაუგდია საღვთო ნი-ადაგი წმიდა წინაპართა. მას, მისი მნიშვნელობის სინმიდისამებრ, ვერ ეწეოდა ზეცის მრისხანებით მთელს დედამიწაზე მიმოფანტული ისრაელის ხვედრი.

ლიტერატურა ხალხისა – ხალხის სარკეა. მასში ის მთლიანად გამოსჩანს. მასშია განხორციელებული მთელი მისი მნიშვნელობა. გონებრივი განვითარების საქმეში ის ღებულობდა პრინციპებს და ითვისებდა იდეებს ფილოსოფიის ბურჯებისას ღმერთის, ქვეყნიერებისა და ადამიანის თაობაზე. ეგევე საწყისები გაუჯდა მის ხალხურ პოეზიასაც. მაღალი მჭერმეტყველების ყვავილები, სიკეთის, ჭეშმარიტების და სილამაზის ესთეტიკური საწყისებისამებრ, მოხდენილი ფორმით მოსავდა აზრთა და მცნებათა ქვეყნის მაღალი პოეტებისას, პინდის ჰიმნებიდან ვიდრე სიონის საგალობლების ჩათვლით და ეგრერიგად მთელი ტომი მოქალაქეობრივი, გონებრივი და რელიგიური ყოფის ყოველნაირი პირობებით მოცული, მთლიანად მზადაა თავის ტაძრად შევიდეს, საუკუნოვანი დასვენების შემდეგ ძალა განიახლოს და გუნდრუკი დააკმიოს იმ საკურთხეველზე, რომლის წინაშე თავისი სახელოვანი მყოფობის სიგრძეზე მოიდრიკებოდა მუხლნი ხალხისა.

სიონის ტაძარმა თფილისში – მაღალმა მონამემ კავკასიური მართლმადიდებლობის ძველთაძველი დიდებისა, წმიდათაწმიდამ ზეცათა და ქვეყნის დედოფლის მადლისა, – აღმოთქვა დალოცვა

მიმართ მეფის ძისა და მეფის ასულისა. მისმა იმპერატორებითმა უმაღლესობამ მეფისნაცვალმა კავკასიისამ, მისმა იმპერატორებითმა უმაღლესობამ დიდმა მთავრინა ოლგა თეოდორეს ასულმა და მისმა იმპერატორებითმა უმაღლესობამ ნიკოლოზ მიხეილის ძემ, ერთობით მიიღეს კურთხევა ზეცათა სიონისა თფილისის სიონის კამარებს ქვეშე. უავგუსტესმა მფარველებმა ეკლესიისამ აღიჭურვეს აქვე კურთხევა იმ წმ. ნინოს ჯვარისაც, რომელიც აქ ინახება ვითარცა პალადიუმი ხალხის დიდებისა, ვითარცა ალამი რელიგიური და მოქალაქეობითი, ვითარცა წინდი ხალხის შემდგომი ძალის და დიდებისკენ განვითარებისა.

ხალხის მიერ დალოცვამ დასტურჰყო უავგუსტეს პირთა ლოცვა-ვედრება სიხარულის ყიჟინით.

ეგრეთია ეს შთამომავალთათვის დასახსომებელი დღე მისი იმპერატორებითი უმაღლესობისა და მთელი მისი კურთხეული და ყოველთაგან კურთხევაყოფილი ოჯახის მობრძანებისა. ეგრეთია აზრნი, ზეიმისა და ხალხის აღფრთოვანების ხმიანობისას, სანუკვარი თფილისის წიაღ უნებურად რომ გიჟნდება!

ტაბულა ქორონიკონისა ანუ ქართული წელთაღრიცხვა

სიტყვა „ქორონიკონი“ წარმოსდგება ბერძნული სიტყვიდან „ხრონოს“, რაც „დროს“ ნიშნავს. ასე რომ, „ქართული“ თუ „ბერძნული“ ქორონიკონი ნიშნავს „უამთააღრიცხვასა“ და „წელთააღრიცხვას“. ამ აღრიცხვის საფუძველი არც ებრაელთა აღრიცხვაა და არც ძველისძველი აღრიცხვა ქრისტიანი მწერლებისა, ქვეყნის დასაბამიდან ხან 5500 წელს რომ ანგარიშობდნენ, ხან კი 5508, არამედ ფლავიუსის მითითებით წარმოებული აღრიცხვა, შეთანხმებული ბოსსიუსის ქრონოლოგიას, რაც მიახლოებით 5700 წელს მოიცავს. აღრიცხვა ესე, აღებული ქართული ქორონიკონის მოქცევათათვის, მოსესხებულია ასურთა უძველესი ეკლესიისგან, სადაც ის გამოიყენებოდა თავდაპირველად.

საწყისი და წარმომავლობა საერთოდ ქორონიკონისა, იმ სახით კი არა, ახლა ქართველებს რომ აქვთ, არამედ თავისი დასაბამით, ძალზე ძველია. ის წარმოსდგება ეგვიპტეში, ძველთა სიტყვისამებრ, ძველთა დროთა სიბრძნის მდიდარ განძთსაცავში¹⁹¹. ეგვიპტელი ქურუმები და ასტრონომები მისდევდნენ დროის ამგვარ აღრიცხვას, სადაც ერთი მოქცევა 532 წელს შეადგენდა. სწავლულნი რომაელთა და ბერძენთა მას რომაული სახელწოდებით „ინდიქტიონ“ (Indictio) ანდა ალექსანდრიულსა თუ ეგვიპტურ წელთაღრიცხვას უწოდებდნენ.

¹⁹¹ საქმე მოციქულთა, VII, 22.

ერთი მოქცევა ანუ კკლოსი არის ნამრავლი 19 მთვარის წლისა და 28 მზის წლისა. ამით გამოიხატება, რომ 532 წლის შემდეგ ყველა ცთომილი იმავე წერტილს უბრუნდება, საიდანაც ქვეყნის დასაბამს მათ წამოიწყეს მზის გარშემო ბრუნვა, რადგანაც, სახელდობრ, მთვარე 19 წლისა, ხოლო მზე 28 წლის შემდგომ, თავის თავ-შესაყარს უბრუნდება, რომელსაც ამ დროის მანძილზე რამდენადმე დაცილდნენ¹⁹². ძველთა ხალხთა სიმბოლიკისებრ, ამ ინდიქტიონსა ანუ კკლოსს ეგვიპტელი ბრძენნი ოქროსფერ ფრინველად, ფენიქსად წარმოიდგენდნენ, რომელიც 532 წლის შემდგომ არაბეთიდან ეგვიპტურ ქალაქ ჰელიოპოლისში, მზის ტაძარში მოფრინდება ხოლმე. აქ, ტაძრის წმიდა სახურავზე იკეთებს ის ბუდეს და კოცონს ფისიანი და კეთილსურნელი ხეებისა და ტოტებისგან და მზის პირისპირ დამდგარი, აიქნევს ფრთებს, დაანთებს კოცონს, თავად დაინვება და თავისი ფერფლიდან გააჩენს მატლს, რომელიც 532 წლის განმავლობაში კვლავ იზრდება, შემდგომ კი კვლავ დაინვება. ფენიქსი ამგვარად განიახლებს თავს¹⁹³.

ამის საფუძველზე, თავად ინდიქტიონი ანუ კკლოსი „სამუდამოდ“ იწოდება.

წმიდა მამებმა ქრისტიანთა თავისუფლების ნიშნად, შემდგომად 312 წელს კონსტანტინე დიდის მიერ რომის იმპერატორ და ქრისტიანთა მტერ მაქსენციუსზე მოპოვებული გამარჯვებისა, პირველ მსოფლიო კრებაზე ინდიქტთა მიმოქცევა დაადგინეს და დადგინდა პასქალიის 19-წლიანი კკლოსიც, რომლის დასრულებისას რიცხვები იმავე დღეებს თანხვდება, რაც 19 წლის წინათ. ეგვევ აღრიცხვა იმავე 532 წლის მოქცევაზე დამყარებული გააუმჯობესეს იმპერა-

¹⁹² ამის შესახებ ენერდი მე ჯერ კიდევ 1845 წელს „Запамятскій Вестник“-ის გამოცემისას არაოფიციალური ნაწილი N3).

¹⁹³ ეგვიპტელები ღვთაებად რაცხდნენ მას და 532 წლის ცხოვრებას მიაწერდნენ. ოვადიუსმა მისი მნიშვნელობა ლექსად განამალა (მეტამორფოზები.. XV, 329):

Ipsa sibi proles, suus est pater et suus haeres,

Nutrix ipsa sui, semper alumna sui.

/თავადაა თვისი შთამომავლობა, მამაცა არის და მემკვიდრეც,
და ძიაც მუდამ მისი აღმზრდელი/.

ტორ ლეონ დიდის დროს (457-474 წწ.). მის გამოსასწორებლად 457 წელს ვინმე ვიქტორი ან ვიქტორინი მოგვევლინა, აკეიტანელი, მაგრამ მისი ანგარიშის მცდარობა ნახა სეხნიამ მისამ, ვიქტორ კაპუელმა და რომის ეკლესიამ¹⁹⁴ ის უკუაგდო. ჯერ კიდევ VI საუკუნეში დიონისემ (გარდ. 540 წელს) მცირე ტანით გამო მცირედ წოდებულმა, როგორც პასქალიის გასაღები გაასწორა, ასევე ქრისტეს შობის ახალი ხანაც განსაზღვრა¹⁹⁵.

საქართველოს ეკლესიამ, ნიკეის პირველი მსოფლიო კრების თანადროულად მიიღო „ქორონიკონად“ წოდებული წელთაღრიცხვაც; და თუმცა ის კონსტანტინოპოლიდან მართლმადიდებლობის მაშინდელი ცენტრიდან მოვიდა, მაგრამ ასურთა ეკლესიის წარმომადგენელთა ხელით. აი, რატომაც, რომ კკელოსს, ქართველ მწერალთა ბაგემა და კალამმა „ასურული“ დაარქვა.

იგივე 532 წლიანი კკელოსი მიიღო მოსე II-ის კათოლიკოსობაში სომხურმა ეკლესიამაც; მაგრამ სომეხთა მწერალნი წელთა აღრიცხვისას კკელოსის ბოლო წელზე არ შეჩერებულან, არამედ გააგრძელეს მისი მონაცვლეობა. ასე წარმოსდგა ეგრეთწოდებული სომეხთა წელთაღრიცხვა, რომლის თანახმად ქრისტეს შობითგან 1866 წელი 1315 წელს უდრის.

როდის და რომელი წლიდან შეუდგნენ ქართველები წლების ქორონიკონით ათვლას, დაბეჯითებით ვერ ვიტყვით. ქართულ მატიაწეებში მისი მოხმარება საქართველოში მეფის აშოტ I-ის ზეობაში, IX საუკუნის პირველ ნახევარში ჩნდება. ძველს წიგნებში ზოგიერთი მითითება ქორონიკონის წლებისა დასაბამთაგანისა და ქრისტესით წლებს ზუსტად არ ეთანხმება. მაგრამ ისიც ნამდვილია, რომ X-სა და მომდევნო საუკუნეებში საქართველოში ქორონიკონით წელთა ათვლა მოიხმარებოდა დამოუკიდებლად მთელს ქრისტიანულ ეკლესიაში მიღებული დასაბამითგანი წელთააღრიცხვისაგან. თავისთავად გასაგებია, რომ ქრისტესით, ქრისტეს შობითგან ათვლა, შემოღებუ-

¹⁹⁴ Brosset, Hist. de la Georgien, introduct. LVI.

¹⁹⁵ იგი ცნობილია აგრეთვე ვითარცა ლათინურად მთარგმნელი, წმ. პახომის თხზულებათა.

ლი რომის ბერის, დიონისეს, პასქალიის გასაღების შემთხვევლის მიერ, ვერ იქნებოდა შემოტანილი საქართველოში, მით უფრო, რომ დასავლეთშიც ეს წელთაღრიცხვა კარლოს დიდის დროიდანა (768-814 წწ.) აღიარეს, აღმოსავლეთში კი ბევრად უფრო გვიანაც.

ქართველ მწერლებს, ამ ახალი, ქრისტეს შობითგან წელთაღრიცხვის შეთვისებისასაც, მხედველობაში კვლავ ჰქონდათ თავისი ძველთაძველი ქორონიკონითა და დასაბამითგანით წელთაღრიცხვა. ისინი მას მხოლოდ ქვეყნის დასაბამამდე ათელიდნენ ხოლმე. რაოდენ ჩახლართულიც უნდა იყოს იგი საყოველთაოდ მიღებულ დასაბამისგანთ ან შედარებით, XIII და XIV საუკუნეების საბუთებით, უმეტესად სწორი კი არის ხოლმე.

ქართულ მატრიანეებში, საბუთებში, სიგელებსა და წარწერებში ქორონიკონით ნახსენები წლების განსასაზღვრელად შეიძლება შევადგინოთ ტაბულა დასაბამისგანისა და ქრისტესით ნაჩვენები წლებისა.

ტაბულას საფუძვლად ექნება პასქალიის მოქცევა, ძველთაგანვე არსებული, შემდგომ კი მეფეთა არჩილისა და ვახტანგ სჯულისმდებლის შესწორებული და დაბეჭდილი ბიბლიის დამატებად 1743 წელს, ბაქარ მეფის მიერ, მოსკოვს. გამომცემელნი გახლდნენ: იოსებ სამეხელი, ქრისტეფორე, წმ. ჯვრის მონასტრის (არაგვს გაღმა, ქალაქ მცხეთის მოპირდაპირედ) წინამძღვარი, თავად გურამიშვილთაგანი; კარის მოძღვარნი ფილიპე და დავითი და მეფის მდივანი მელქისედეკ კავკასიძე. მის გამოცემაში უმონაწილია ბატონიშვილსა და ისტორიკოს ვახუშტის, როგორც ბიბლიის ბოლოს დაბეჭდილი მისი „memento“-თი ჩანს.

მთარგმნელთა შენიშვნები

I. იგულისხმება მდ. მტკერის ბერძნული სახელი „კკროს“, რომელიც უმრავლეს ენაში, მათ შორის რუსულშიც – „Кыра“, – შევიდა.

II. იგულისხმება ვახტანგ VI, რომლის თაოსნობით, როგორც ცნობილია გაიმართა და შეივსო „ქართლის ცხოვრება“.

III. ეს ცნობა, საფიქრებელია, ზეპირგადმოცემას ემყარება. დღეს, ვიდრე ჩატარდებოდა შესაბამისი უბნების საფუძვლიანი არქეოლოგიური გამოკვლევა, მისი არც დაბეჯითებით დადასტურება შეიძლება, არც ხელალებით უარყოფა. თუ რა ვიცით ამჟამად ამ ტაძრების შესახებ, თავთავიანთ ადგილას იქნება მითითებული.

IV. იხ. ქვევით.

V. დღეს დადგენილია, რომ სრული დამოუკიდებლობა ანტიოქიის საპატრიარქო საყდრისგან საქართველოს ეკლესიამ IX საუკუნეში მოიპოვა, თუმცა უკვე 740-ნი წლებიდან მცხეთელ კათოლიკოსს ადგილობრივ ეპისკოპოსთა კრება ამტკიცებდა.

VI. მოსე ხორენელის მოღვაწეობას სხვადასხვანაირად ათარიღებენ, სომხურ მეცნიერებაში იგი V ს-ის მწერლადაა მიჩნეული.

VII. უკანასკნელი მონაცემებით, თვით გურამ-გუარამი ბაგრატიონი არ ყოფილა, მან ამ გვარის კაცი ისიძა, საიდანაც მოდის ბაგრატიონთა უფლება ჯერ ერისმთავრობასა, შემდეგ კი სამეფო ტახტზე.

VIII. ისან-მეტეხის შესახებ იხ. ქვევით.

IX. როგორც ქვევით გამოჩნდება, „სპარსი“ აქ არაქრისტიანული აღმოსავლეთის ზოგადი სახელია.

X. დღეს ბაგრატი II ბაგრატი IV-დ მოიხსენიება, დავით III-დავით IV-დ.

XI. აქ აშკარად დემეტრე I და დემეტრე II თავდადებულია აღრეული.

XII. დღევანდელი ათვლით ეს ბაგრატი V-ა.

XIII. მეტეხის ტაძრის დღევანდელი ნაგებობა ძირითადად XIII ს-ის 80-იანი წლებისაა, წმ. დემეტრე II თავდადებულის აღმშენებლობა, გუმბათი – XVI ს-ის აღდგენა, სამხრეთი კედელი კი XVIII ს-ში

განახლებული (იხ. ვ. ბერიძე, რ.მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შმერლინგი, თბილისის მეტეხის ტაძარი, თბ., 1969). ამასთან, საფუძვლიანად ივარაუდება, რომ ანინდელი ნაგებობა უფრო ძველის ნაფუძარზე დგას (იხ. ვ.ბერიძე და სხვ., დასახ. ნაშრ.; ასევე, თ. ჯოჯუა, 1013 წლის ოთხთავის (ქუთ. 363-ის) გადანერის ადგილისათვის. საქართველოს სიძველენი, 2,2002).

XIV. იხ. ასევე მისივე „ცხოვრება მეფისა გიორგი მეცამეტისა“ (უკანასკნელი გამოცემა, თბ., 1978, გვ. 27-28); ხატის პერანგი XVII ს-ისა იყო, დომენტი კათალიკოსის მოგებული. მის შესახებ ნარმოდგენას გვიქმნის 1753 წელს გიორგი XII-ის საუფლისწულო დროშად ანასტასია ციციშვილის ამოქარგული პირი, რომელიც XIX ს-დან იოსელიანების ოჯახში დარჩა. (მისი საუკეთესო ფერადი ასახულობა – თბილისი. საქართველოს ძველი ქალაქები, თბ., 2006, გვ. 36).

XV. დღეს დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ახლანდელი ანჩისხატი წმ. მარიამის ის ეკლესიაა, რომელიც ჩვენი მატრიანების ჩვენებით, დაჩი მეფემ ააშენა (ყველაზე საფუძვლიანად იხ. რ.გვერდნითელი, წმ. მარიამის ეკლესია თბილისში (ანჩისხატი), თბ., 2001); ასე რომ, რიგი ცნობებისა, რომელთაც პ. იოსელიანი თბილისის სიონის ტაძრის უძველეს ისტორიას უკავშირებს, სინამდვილეში ანჩისხატს შეეხება.

XVI. იგულისხმება, კანარეთის წმ. სამების ტაძარი.

XVII. იმხანად მთლიანად შელესილსა და მოხატულ ეკლესიაში ვერ გამოჩნდებოდა, რომ ბურჯები აგურითაა ნაშენი.

XVIII. რა თქმა უნდა, ეს მსჯელობა კათალიკოს-პატრიარქის წოდებაზე ნაწილობრივ მოძველებულია.

XIX. ანჩის ხატზე დღეს საკმაოდ ბევრია ცნობილი – იხ. მის შესახებ, პირველ ყოვლისა, შ. ამირანაშვილი, ბექა ოპიზარი, თბ., 1956 და თ. საყვარელიძე, XVI-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა, ნ.1, თბ.; 1987. აქ ისლაა სათქმელი, რომ, როგორც შემდგომ აღმოჩნდა, იოანე ანჩელის წარწერისა და ხატის კუბოს ბექა ერთი და იგივე პირი არაა (რასაც პ. იოსელიანთან ემყარება) კარის შიდა მოჭედლობის დათარიღება – პირველი შუა საუკუნეების სახელგანთქმუ-

ლი ოქრომქანდაკებული ბეჭა ოპიზარია, მეორე კი ბეჭა ჯაყელი, XIV ს-ის მოღვაწე. XVII ს-ის ოსტატის ვინაობაც – „სარქარი ბერთაუკა ლოლაძე“ ყოფილა.

XX. ამჟამად მიღებულია გიორგი „უკანასკნელის“ XII-დ ხსენება.

XXI. იხ. ამ ტაძრის შესახებ: ვ.ჯობაძე, ადრე შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბ., 2007..

XXII. ეკლესია გუმბათიანი ყოფილა, შემდგომ ბაზილიკად გადაკეთდა, ხოლო მერე, 1873 წ. კელავ გუმბათიანად იქცა. ამის, ასევე მისი დათარიღების, თავდაპირველი სახის და ა.შ. შესახებ იხ. ვ.ბერიძე, თბილისის ლურჯი მონასტერი. ქართული ხელოვნება, 2, თბ., 1948.

XXIII. „ბიზანტიურად“ პ. იოსელიანი, რა თქმა უნდა, ზოგად-ალმოსავლეთქრისტიანულს, თუ ზოგად-მართლმადიდებლურს იხსენიებს. ეს მხატვრობა მთლიანად გამქრალია.

XXIV. წარწერა სამხრეთ კედელზეა. არაზუსტადაა მითითებული მეტეხის ტაძრის წარწერების ადგილმდებარეობაც.

XXV. წარწერა ბოლოს ამოიკითხა ვ.ბერიძემ. კითხვასხვაობათაგან საყურადღებოა, რომ „სამოსახელოსა“ ნაცვლად „სამსხემოსა“ უნდა იყოს, ხოლო „თანამოსაყდრე“-ს შემდეგ: „და სწორო ანდრია ხმევიტ“. რაც დათარიღებას შეეხება, ვ. ბერიძე, ისევე როგორც ე.თაყაიშვილი (Археологические экскурсии, разыскания и заметки, IY, 1913, გვ. 144-154) წარწერის აბულასანს თამარ მეფის დროის დიდმოხელედ თელის, გიორგი რუსის სიძედ ჩამოყვანა ვისაც მოაფიქრდა და, როგორც ჩანს, თავისი სახელო-თანამდებობები 1190-1191 წლებში გაძევებული გიორგის მიერ მონყობილი აჯანყების შემდეგ დაკარგა. ამდენად, ტაძარი XII-სის ბოლო მეოთხედისა გამოდის (ვ.ბერიძე, დასახ. ნაშრ, გვ. 96-100).

XXVI. საეკლესიო ისტორიის საკითხებში, სახელდობრ, კათოლიკოსთა რიგის დადგენის მხრივაც, მას აქეთ ბევრი რამ შეიცვალა. იხ., მაგ., საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, თბ., 2000; შდრ. ასევე შენ. XXV.

XXVII. ამჟამად ცნობილია, რომ ზაქარია გაბაშვილი (სხვათა შორის, მგოსნის ბესიკის მამა) რუსეთიდან ქართლ-კახეთში კი არა, იმერეთში ჩავიდა, სოლომონ I-ის კარზე იმყოფებოდა და 1780 წელს გარდაცვლილი, გელათსაა დასაფლავებული. („ქართული მწერლობა“, I, თბ., 1984, გვ. 56.).

XXVIII. გარეჯის მრავალმთის რაოდენობა და სახელწოდებანი კვლავაც შესწავლის საგანია. ბოლო ათწლეულებში აქ მეცნიერთა მთელი რიგი მუშაობს, თუმცა თანამედროვე კვლევა-ძიების საფუძვლად ჯერაც გ. ჩუბინაშვილის მონოგრაფია „Пещерные монастыри Давида Гареджи“ (თბ., 1948) რჩება.

XXIX. იგულისხმება წმ. დავითის „ლავრა“.

XXX. 1859-1879 წლებში მთაწმინდაზე ახლანდელი გუმბათიანი ტაძარი აშენდა, 1895 წელს – ახალი სამრეკლო. 1887 წელს დიმ. ყიფიანის, 1907 წელს კი ილია ჭავჭავაძის დაკრძალვის შემდეგ ტაძრის ირგვლივ შეიქმნა ქართველ მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონი. ბოლო დროს წყაროს მიშენდა სამლოცველო (არქ. თბერძე).

XXXI. 1846 წლამდე „Закавказский Вестник“-ი, ხელისუფლების გამოცემა, ერთადერთი პერიოდული ორგანო იყო კავკასიაში.

XXXII. ეს ნატადრალი აღარ არსებობს.

XXXIII. ღმრთისმშობლის კრების ეკლესია აღარ არსებობს; კათოლიკოსთა სასახლის ნაშთი ანჩისხატის ტაძრის ეზოშია, თუმცა, ერთ დროს ქოხმახებში ჩაკარგული, სამწუხაროდ, ჯერაც მინის ქვეშაა მოქცეული.

XXXIV. იგულისხმება, ალბათ, კურტანაძეულების ხევის წმ. მარინას ნამონასტრალი, XIII-XIV სს-ის მიჯნისა.

XXXV. საბჭოთა დროს გაუქმებული და იერცვლილი, წმ. მარინას ეკლესია ბოლო წლებში კვლავ მოქმედი. წმ. მარინას გალექსილი „ცხოვრება“ XVII საუკუნის თხზულებაა, ცნობილი და ამ წიგნშიც რამდენჯერმე ნახსენები იოსებ ტფილელისა.

XXXVI. ეს ეტიმოლოგია არაზუსტია. ამას გარდა, მთავარეპისკოპოსებად სხვა ქართველი მღვდელთმთავრებიც იწოდებოდნენ.

XXXVII. მოგვაქვს ტექსტი [ამჟამად ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის Ad. 560] გამოცემებიდან: ისტორიული შესავალი – თ. ჟორდანიას, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, ტფ., 1894, გვ. 10-11, 15, 16, 30, 39, 49; ძირითადი ნაწილი – ქართული სამართლის ძეგლები (ი. დოლიძის გამოცემა) II, თბ., 1965, გვ. 47-49.

XXXVIII. ახლანდელი ნაგებობა XVI საუკუნისაა (ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994, გვ. 19-28); მისი სავარაუდო წინამორბედისა არაფერია ცნობილი.

XXXIX. იერუსალიმის ქართულ სინამდევებზე იხ., მაგ., ქართველ მეცნიერთა 2001-2002 წლების ექსპედიციის საანგარიშო მასალები. ჟურნალი „Akademia“, 5-ა, თბ., 2003.

XL. ნმ. ეკატერინეს ეკლესია საბჭოთა ხანაში დაანგრიეს.

XLI. თავადი პავლე დიმიტრის ძე ციციანოვი (ციციშვილი) (1754-1806) საქართველარი რუსი დიდმოხელე, 1802 წლიდან საქართველოს მთავარმართებელი.

XLII ახლანდელი მოხატულობა უფრო გვიანია, XIX ს-ის მეორე ნახევრისა. საბჭოთა ხანაში მონასტერში სხვადასხვა დანესებულებები იყო განთავსებული, ბოლო დროს ეკლესიაში – თეატრიც კი. 1980-ნი წლების ბოლოს მოხდა აქ დედათა სავეანის დამკვიდრება და ეკლესიის დაზიანებული საკურთხეველის აღდგენა და ახლად მოხატვა.

XLIII. არსებობს ამ წიგნის ახალი ქართული გამოცემა „დიდი მურავის გიორგი სააკაძის ცხოვრება“, თარგმანი გ. თარხნიშვილისა, თბ. 1975 წ.

XLIV. 1980-ნი წლების ბოლოს დაანგრიეს ნმ. გიორგის ეკლესიის წინ მდგარი სახლი. მაშინვე ჩატარდა თვით მისი აღდგენაც – მოიხსნა XIX ს-ის ბათქაში და ნალესობით გამოყვანილი დეტალები, მი-ახლოებით ძველი სახე დაუბრუნდა ღიობებს და ა.შ. ეკლესიის წინ, სადაც სახლის აღების შემდეგ აკლდამები გამოვლინდა, ახლა ბაღია გაშენებული.

XLV. გამორკვეულია, რომ ჭყონდიდელი საერო პირი კი არ იყო, არამედ ეპისკოპოსი, ვინაც წმ. მეფე დავით აღმაშენებლის მერე, ითავსებდა ვაზირთუპირველესის ხარისხს.

XLVI. ახლანდელი მონაცემებით (იგულისხმება, პირველ ყოვლისა 1983 წელს ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ IV საერთაშორისო სიმპოზიუმზე წარმოდგენილი ე.პრივალოვას მოხსენება „Новые данные о Бетанин“) ბეტანიის ეკლესია ძველ (სავარაუდოდ, IX-X სს.) ნაშთთა მოშველიებით XII ს-ის შუა ხანაში ააგეს და მისი სამხრეთი და ჩრდილოეთი მკლავების მოახატვინეს ორბელებმა (საკურთხევლის მხატვრობა -XI ს-ისა, რამდენიმეგზის დანერილ-გაცხოველებული). სწორედ ერთ-ერთ მათგანს „დიდ“ ლიპარიტს უპყრია დედა ღვთისათვის მისართმევად ეკლესია და არა მის მოპირდაპირედ, მამასა და ძესთან, გიორგი III-სა და გიორგი IV ლაშასთან ერთად გამოხატულ თამარ მეფეს (ამ დროის, XII-XIII სს-ის მიჯნისაა დასავლეთი მკლავის მოხატულობაც). რადგან ორბელები – რაც საეჭვოა, შემდგომი საუკუნეების ორბელიან-ბარათაშვილების წინაპრებად მიიჩნიეს, ბარათაშვილებმა მონაწილეობა მიიღეს კიდევ XIX ს-ის ბოლოს მონასტრის აღდგენასა და ამოქმედებაში. ბერული ცხოვრება აქ ორმოციოდე წლის წყვეტილით XX ს-ის შუა ათწლეულებში, დღევანდლამდე გრძელდება. ტაძრის რესტავრაცია 1970-იან წლებში ჩატარდა, მხატვრობისა – 1980-ნი წლების დასაწყისში.

XLVII. ქაშოეთის (ქაშუეთის, ქვაშეთის, ქაშვეთის..) წმ. გიორგის გივი ამილახვრისეული ეკლესიაა 1900-იან წლებში დაანგრიეს და სამთავისის ტაძრის მიმსგავსებით აშენდა ახლანდელი ნაგებობა (არქ. ლ.ბილფელდი), 1910 წელს სატფურებული. საყურადღებოა კიდევ კანკელზე დასვენებული პ.პრინევსკის ხატები და საკურთხევლის 1940-იანი წლების ლადო გუდიაშვილის შესრულებული მოხატულობა. XVIII-სის ტაძრისა, ახლის მშენებლობასა და აქ დაცულ სინამიდე-სიძველეებზე იხ. კალისტრატე კათოლიკოსის თხზულება: ქვაშვეთის წმიდის გიორგის ეკლესია ტფილისში, თბ. 1994.

XLVIII. ეკლესია 1920-იან წლებში დაანგრიეს; მის ადგილზე კინოთეატრი „რუსთაველი“ აშენდა.

XLIX. XIX ს-ში კელავ გადაკეთებულ-გავრცობილი, მოხატული (მათ შორის, გიგო ზაზიაშვილის მონაწილეობით), საბჭოთა დროს გაუქმებული, 1990-იან წლებიდან ის კელავ მოქმედი.

L. XIX ს-ის ბოლოს გადაკეთებული, იგი ამჟამად საცხოვრებელ სახლადაა გადაქცეული.

LI. ეს ეკლესიები აღარ არსებობს.

LII. ეს ტაძარი, თვით პლ. იოსელიანის აგებული, სადაც ისიც დაკრძალეს ცოლ-შვილითურთ (თავად ის დიდუბის პანთეონში გადასვენეს) 1969 წელს დაანგრეს.

LIII. ეკლესიები ვ-ლ აღარ არსებობს.

LIV. სიონის ტაძრის ისტორიისთვის, იხ. პირველ ყოვლისა, ვ.ბერიძე, XVI-XVIII სს. გვ. 110-116.

LV. როგორც ზევით აღინიშნა, ეს ცნობები თბილისის სიონს კი არა, მერმინდელ „ანჩისხატს“ უნდა ეხებოდეს.

LVI. სამშვილდის სიონის ჩვენამდე ნანგრევებად მოღწეული ნაგებობა VIII საუკუნისაა.

LVII. ბოლნისის სიონის არსებული ტაძარი V საუკუნის მიწურულისაა.

LVIII. გაურკვეველია, რომელ ტაძარს გულისხმობს პ. იოსელიანი.

LIX. ატენის სიონის ტაძარი VII ს-შია აშენებული და რამდენიმეჯგუფის აღდგენილ-გადამოსილი. ბაგრატ IV-ის დროინდელი წარწერა მის კედელზე თვით ტაძრის მშენებლობას არ ეხება.

LX. უნერის ტაძარი IX-X სს-საა (იხ. რ.მეფისაშვილი, უნერის ღვთისმშობლის ეკლესია. ქართული ხელოვნება, 10-ა, თბ. 1991).

LXI. გაურკვეველია, რომელი ტაძარი იგულისხმება.

LXII. ახლა ამ მონასტრის არქიტექტურა V-VII სს-ით თარიღდება. ერთ-ერთში V ს-ის ბაზილიკაში, ახლაც დგას VIII-IX სს კანკელი; მეორეში, გუმბათიანში XI ს-ის კანკელი იყო, 1920 წლებში განადგურებული.

LXIII. 1860-იანი წლების აქეთ სიონის ტაძარი რამდენჯერმე შეკეთდა. ყველაზე მნიშვნელოვანი 1980-იანი წლების სამუშაოები იყო, როდესაც გამოიცვალა XIX ს-ის ბოლოს იატაკი, აშენდა ჩრდი-

ლოეთი და თლილი ქვით შეიმოსა სამხრეთი ეგეტერი, გრ. გაგარინის ნახატიტ აგებული კანკელი კი ახლით შეიცვალა (ის XIII ს-ის ქართულ კანკელებს მისდევს).

ტაძრის დას. კედელი და მკლავთაშორისები ახლად მოხატა ლევ. ცუცქირიძემ. ცოტა მოგვიანებით დას. კარის გარედან შემამკობელი ღმრთისმშობლის გამოსახულება ახალი მოზაიკით ჩაანაცვლეს. XXI ს-ის პირველ წლებში დას. მხრიდან გააფართოვეს ტაძრის ეზო, მოენყო ჩასასვლელი კიბეები, დას. კარს კი კარიბჭე მიედგა (არქ. ირ. მოსულიშვილი).

LXIV. 1920-იან წლებში სიონის ტაძარი გაქურდეს. თუმცა სიონის ღმრთისმშობლის ხატი აღმოჩნდა და ტაძარს დაუბრუნდა, მისი პერანგი დაკარგულია. მეისტორიეთა ნაწყვეტები მოტანილია გამოცემებიდან: ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, [ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა], თბ., 1973, გვ. 399, 572, ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 495-496.

LXV. მოჭედილობა უთუოდ ვახტანგ VI-ის მოგებულია.

LXVI. როგორც ჩანს, წმ. ნინოს ჯვრის სომხეთში ყოფნის მთელი ამბავი ფრიად საეჭვოა. იგი ერთს კი არა, რამდენიმე სხვადასხვა ჯვარს ეხება და, უთუოდ, არა სიონის ტაძარში დაცულ სინძინდეს (ქ.ასათიანი, ვაზის ჯვრის ისტორიიდან. საქართველოს სიძველენი, 4-5, 2003).

LXVII. თუ აქ გურჯაანის ცნობილი „ყველანძინდა“ იგულისხმება, მაშინ მსჯელობა ტაძრის აშენების დროზე სწორი ვერ იქნება – იგი VIII ს-ისაა; წარწერებიც, ცხადია, ძალიან გვიანია, არა უადრეს XVIII-სა.

LXVIII. ნინოწმინდის ტაძარი დღეს VI ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. XIX ს-ის ეკლესია ძველზე დაშენებული არ ყოფილა, არამედ მის გვერდით იდგა, ის 1940-იან წლებში დაშალეს.

LXIX. ნინოწმინდის ტაძრის 1750-60-იან წლებში განმაახლებელი ეპისკოპოსი საბა იყო, ტუსისშვილთა გვარიდან, რომელმაც თავისი სამშენებლო მოღვაწეობა საგანგებო ანდერძშიც აღწუსა (იხ.

ს.ბარნაველი, საბა ტუსიშვილის ანდერძისებრნი ღუნანი. ქართული ხელოვნება, III, თბ., 1950).

LXX. მოგვყავს გამოცემიდან – პ. იოსელიანის ჩვეულებისამებრ ტექსტი გამოკრებილ-შეცვლილია, – ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 174-178.

LXXI. არქიტექტურის მიხედვით, სამრეკლო რამდენადმე გვიანი უნდა იყოს. მისი ზედა სართული, თლილი ქვისა (ქვედა – ძველი აგუ-რითაა ნაშენი), XX ს-ში აშენდა.

LXXII. სამეფო დასაჯდომი მცხეთის ტაძარში XX ს-ში განადგურ-და.

LXXIII. სიონის ტაძრის სალარო ამჟამად ამ ნივთებს, მათ უმრავ-ლესობას მაინც, აღარ ფლობს, ისინი ცალ-ცალკეა მისაკვლევნი და შესასწავლი.

LXXIV. ივანე მხარგრძელი, მართლაც ახტალის მონასტერშია დაკრძალული.

LXXV. სინამდვილეში ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი – ირუბაქიძე – ირბახი, დაახლ. 1585 წელს დაბადებული, 1658 წელს სამეგრელოში აღესრულა.

LXXVI. წმ. იოანე მანგლელი დიდი მოურავის ძეთაგანი არ არის.

LXXVII. ამჟამად გამოცემულია: გაბრიელ მცირე, ღვთიესული-ერნი თხრობანი (ზ.სხირტლაძის რედ., თბ., 2002).

LXXVIII. გაუგებარია, რას ემყარება პ.იოსელიანის ეს მოსაზრება.

LXXIX. იოსებ ტფილელი დიდი მოურავის ნათესავი იყო, გვარად სააკაძე, მაგრამ არა მისი ოჯახის წევრი.

LXXX. სომხური წყაროების ცნობით 1251 წელს თბილისს ვინ-მე დიდვაჭარ უმეკს სომეხთა ეკლესია აუშენებია. ამ ტაძრის ნაგე-ბობის ნაშთი, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, თბილისის სურბ გე-ვორქის ეკლესიის (ძველად მას „ციხის დიდ საყდარს“ უწოდებდნენ) ბირთვს შეადგენს, თუმცა სხვა მოსაზრებით, ის XVI-XVII სს-ზე ად-რეული არ უნდა იყოს და არც სომხური ხუროთმოძღვრების წრეში თავსდება (ამ საკითხზე უკანასკნელად: ნ. გენგიური, კუპელჰალე, თბ., 2005, გვ. 176-178.).

LXXXI. ეს ტაძარი საბჭოთა დროს დაანგრიეს.

LXXXII. ეს ეკლესიაც საბჭოთა ხანაშია დანგრეული.

LXXXIII. თბილისის ამ ეკლესიის ისტორია ჯერაც არაა საბოლოოდ დადგენილი, თუმცა ძალზე რთული კი ჩანს. 1980-იან წლებში, სარესტავრაციო სამუშაოების დროს ანინდელი ნაგებობის ქვეშ უფრო ძველი – ზოგიერთთა აზრით, იქნებ, თვით V-სსაც კი, – შენობის ნაშთები გამოჩნდა. ის, რომ აქ მართლმადიდებელი ქართველები სალოცავად მაშინაც დადიოდნენ, როდესაც ის – ესეც საკმაოდ ადრე უნდა მომხდარიყო, – გრიგორიანთა ხელში იყო; რომ აქ სინმიდელ ღმრთისმშობლის ხატი ჰქონდათ თითქოს, მართლაც იმის მიმანიშნებელია, რომ ადრე ის მართლმადიდებელ მრევლს ეკუთვნოდა.

LXXXIV. ამგვარი სახელობის არსებობას შეიძლება მიგვანიშნებდეს ეკლესიის ფასადზე წმ. ნიკოლოზის რელიეფური გამოსახულების არსებობა.

LXXXV. ეს ეკლესიაც საბჭოთა ხანაშია განადგურებული. ბოლო დროს მის ადგილას გათხრები ჩატარდა და იგი წმ. 40 სებასტიელ მონაშეთა ძველისძველი ეკლესიის ნაალაგევად ჩაითვალა; მათივე სახელზე ახალი ტაძარიც შენდება.

LXXXVI. ანინდელი ტაძარი, ნეოგუთური ყაიდისა, 1884 წლის მშენებლობის ნაყოფია. საბჭოთა დროს გაუქმებული, ის 1990-ი წლებიდან კვლავ მოქმედია, ჩატარდა მისი რესტავრაციაც.

LXXXVII. ეს მიზგიითი 1940-იან წლებში დაანგრიეს მეტეხის ახალი ხიდის მშენებლობისას.

LXXXVIII. ჟ. შარდენის ტექსტი აქაც და შემდგომაც – ესეც ფრიად გამოკრებილია, – მოგვყავს გამოცემით: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 317, 322-323, 325, 327-328, 343-350.

LXXXIX. სინამდვილეში ეს ნაგებობა პირველად როსტომ მეფის სასახლის აბანო ყოფილა.

XC. ამ ტაძრის ნაშთები 1960-იან წლებში გაითხარა და XIII-ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღდა, თუმც არაა გამორიცხული აქ ადრე უფრო ძველი ნაგებობაც არსებულიყო. 1990-იან წლებში ნანგრევებზე ძველის შემსგავსებით ახალი ტაძარი აიგო.

XCI. მურვან ყრუს ლაშქრობა საქართველოში VIII ს-ში მოხდა.

XCII. საბჭოთა დროს ეს სამლოცველო დაანგრეს. 1990-იანი წლებიდან მიმდინარეობს მის სანაცვლოდ ახალი ეკლესიის მშენებლობა.

XCIII. 1886-1889 წლებში აქ „რუსული ყაიდის“ ტაძარი იქნა აშენებული, რომელიც ახლაც დგას.

XCIV. ვაჭარ ზუბალაშვილების მიერ სასტუმროდ აშენებული ის ნაგებობაა, სადაც 1950-იანი წლების აქეთ საქართველოს ხელოვნების სახ. მუზეუმი გათავსებული.

XCV. ეკლესია წიგნის დანერიდან ცოტა ხანში დაანგრეს.

გიორგი ჩუბინაშვილი

პლატონ იოსელიანი, მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა

1

ქართველი სწავლულების განვითარების ისტორიაში პლატონ იოსელიანი გამორჩეული და სახასიათო ფიგურაა. მრავალგვარი ნიჭით დაჯილდოვებულმა, განსხვავებულად შრომისმოყვარე და ღრმა ბუნების ადამიანმა სახასიათო დალი დაამჩნია ეპოქას, რომლის ერთ-ერთი ყველაზე ნათელი გამომხატველიც თავად გახლდათ. გარდა ამისა, მის ზოგიერთ ნაშრომს ამისგან დამოუკიდებელი, თავისთავადი ღირებულებაც აქვს. მაგრამ, ოდესღაც ქართული საზოგადოების ერთ-ერთი წინამძღოლი, სიცოცხლის დასასრულს, პლატონ იოსელიანი მაინც ჩამორჩა დროს. ქართული საზოგადოების ზრდამ მას გაუსწრო. სწორედ ამ გარემოების გამო, იმიტომ, რომ პლატონ იოსელიანი თავის ჟამს გადასცდა, ვერც სიკვდილის შემდეგ მოხერხდა მისი სათანადოდ შეფასება: დაიბეჭდა ერთი-ორი ნეკროლოგი და ამით შემოიფარგლა ყველაფერი.

პლატონ იოსელიანი თავისი ხანგრძლივი მწერლური შემოქმედების მანძილზე არ განვითარებულა, არ გაულრმავებია და არც გაუფართოვებია კვლევის ხასიათი, არ დაუხვეწია მისი მეთოდები. ის იმ სამეცნიერო ცოდნის საფუძველზე დარჩა, რომელიც წარსული საუკუნის 30-40-იან წლებში, სწავლის პერიოდში შეითვისა. ამდენად, მიუხედავად უზომო შრომისმოყვარეობისა, მის მიერ 1860-70-იან წლებში, გამოყენებული წყაროების კრიტიკის ზოგადი მეთოდები

ისეთივეა, როგორც 1840-იან წლებში. ამ დროს კი, მეცნიერებამ ამ 20-30 წლის მანძილზე წინ დიდი ნაბიჯი გადადგა, პლატონ იოსელი-ანი კი ადგილზე დარჩა.

ამ თვალსაზრისით პლატონ იოსელიანსა და დიმიტრი ბაქრაძეს შორის არსებითი განსხვავებაა. დ. ბაქრაძემ სამეცნიერო ჩვევები და ხერხები სამეცნიერო მოღვაწეობის მსვლელობაში შეიტვისა. ცხოვრების ბოლომდე ადევნებდა ის თვალს თეორიული აზრის განვითარებას და სწავლობდა. ამიტომაც მისი მოღვაწეობის მნიშვნელობა უკვე ნათლად გამოიკვეთა მისი ცხოვრების ბოლოს და გარდაცვალებისთანავე მიეცა ზოგადად სწორი შეფასება.

როგორც ითქვა, პლატონ იოსელიანის შესახებ საკადრისი შრომა არ არსებობს. 1893 წელს ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ გამოცემული, ყველასთვის ხელმისაწვდომი, ზედაპირული, პოლემიკით სავსე ნიგნი, სერიიდან „სამშობლო ქვეყნის მოღვაწეები“, არანაირად არ პასუხობს თავის დანიშნულებას: შეფასება მიეცეს მკვლევარის პიროვნებასა და ნაშრომებს. ის არ აკმაყოფილებს უბრალო ბიოგრაფიისადმი ყველაზე მოკრძალებულ მოთხოვნებსაც კი, ბევრი თარიღი დასაზუსტებელია, ნიგნის დიდი ნაწილი თვით ავტორის მრავალსიტყვაობასა და პლატონ იოსელიანის ცხოვრებასთან დაკავშირებულ ანეგდოტებს უჭირავს. გარდა ამ ნაშრომისა არსებობს კიდევ ორი მცირე ცნობა, კერძოდ 1875 წელს ა.დ. ერიცოვის მიერ შედგენილი ნეკროლოგი და „Православная Богословская Энциклопедия“-ში 1906 წელს გამოქვეყნებული კირიონ ეპისკოპოსის წერილი. ორივეში პლატონ იოსელიანის ცხოვრების მხოლოდ ოფიციალური მხარის სქემაა მოცემული და დასახელებულია რამოდენიმე ნაბეჭდი ნაშრომი.

პლატონ იოსელიანი ქართველ მეფეთა კარის წმინდა გიორგის ეკლესიის დეკანოზის ეგნატე იოსელიანის ვაჟია. ის დაიბადა 1809 წელს. პლატონ იოსელიანის სიტყვისამებრ, მათი გვარი „იმ იტალიელებიდან მოდის, რომლებიც ვენეციურისა და გენუის ვაჭრობის ჟამს ჩამოვიდნენ იმერეთში“. დაახლოებით 1727 წელს, მისი წინაპარი სესია იმერეთიდან, წყალტუბოდან, მარტყოფში გადასახლდა.

1727 წლიდან 1847 წლამდე (ეს ოჯახი სწორედ, დაახლოებით 120 წელი ეკუთვნოდა სოფელ მარტყოფს). სახლის გარემო, რა თქმა უნდა, დიდ აღმზრდელობით გავლენას ახდენდა მგრძნობიარე ყმაწვილზე, რომელიც ცოცხალ ინტერესს და ცოდნის დიდ წყურვილს ავლენდა. პაპამისი ონისიმე მარტყოფის წმ. ანტონის მონასტერში სწავლობდა და 1752 წელს მონასტრის გაუქმების მომსწრე იყო. მამის – იესეს გარდაცვალების შემდეგ, ის თბილისში, სამეფო კარზე ეკლესიის დიაკვნად აიყვანეს. 1762 წელს ერეკლე მეორის ბრძანებით, მღვდლად აკურთხეს და სამეფო კარს მიაკუთვნეს. ონისიმე ღრმა მოხუცებული გარდაიცვალა 1816 წელს. მამამისი როგორც ითქვა, კარის მღვდელია, ის იმდროინდელი ქართული განმანათლებლობის შუაგულში დგას, რადგანაც განათლების დანერგვა, სწორედ მეფის ძეთა და სასახლის სამღვდელოების ხელით ხდებოდა. მამამისი, უნდა ვიფიქროთ, იმ დროისთვის კარგი განათლების პატრონი იყო – მას ეკუთვნის სომხურიდან ნათარგმნი განმარტებანი პირველი კაფიზმისა და ორმოცდამეათე ფსალმუნი; ქადაგებანი, კიროსის ისტორია და ეპიფანე კვიპრელის თხზულება 12 ქვის შესახებ. გარდაიცვალა იგი 1844 წლის 22 ივლისს, 77 წლის ასაკში.

პლატონ იოსელიანმა, როგორც თვითონვე წერს, დაწყებითი განათლება მიიღო არა ერეკლე მეორის დროს მოღვაწე განთქმულ მწერალსა და კალიგრაფთან რექტორ დავით ალექსი-მესხიშვილთან და არც იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოს მღვდელთან, როგორც ზ. ჭიჭინაძეს მიაჩნდა, არამედ თბილისის ნათლისმცემლის ეკლესიასთან არსებულ სკოლაში (სიონის ტაძრის უბანში), რომელიც უკვე XIX საუკუნის მეორე ნახევარში განადგურდა; მას ხელმძღვანელობდა მღვდელი დავითი და მისი შვილი იესე, ქართული ენის გრამატიკის შემდგენელი და მამა მოგვიანებით სანკტ-პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორისა, დ.ნ. ჩუბინაშვილის.

პლატონ იოსელიანი წერს: „სასწავლებელი, სადაც მე ვსწავლობდი ქართულისა კითხვასა და წერასა ხარისა ბეჭის ძვალზედ დროთა ჩვეულებისა გამო“.

როდესაც თბილისში, 1817 წლის 1 ოქტომბერს, სასულიერო სემინარია გაიხსნა, პლატონ იოსელიანი 8 წლის ასაკში სემინარიაში შედის და მას 1829 წელს ასრულებს. პლატონ იოსელიანი სემინარიიდან გამოვიდა დიდი სიმპატიის გრძნობითა და მაღლიერებით გამსჭვალული რუსეთის მმართველობის და იმ იდეების მიმართ, რომლებითაც ისინი ხელმძღვანელობდნენ. მოგვიანებით სემინარიის დაფუძნების 50 წელთან დაკავშირებით, ის იხსენებს „დიდ იერარქოს თეოფილაქტს, იმ ხანად, განთქმულს რუსეთშიც, რომელსაც ჩვენ, ბავშვები წმინდა წყლის სხურებისას ფეხებქვეშ ყვავილებსა და ბალახს ვუყრიდით. მახსოვს მისი ნათელი სახის მეტყველი ნაკეთები, სამახსოვრო სიტყვები მისი მუდამ მომღიმარე ბაგეებიდან გადმოსული... მახსოვს მისი ყოველკვირეული მობრძანება ბავშვების შეკრება მისი თანდასწრებით გასართობად და სათამაშოდ... როგორც რუსი ხალხის დიდ და ღირსეულ წარმომადგენელს და როგორც პირველ რუს იერარქოსს საქართველოში, მას სურდა გადმოეცა და შთაებერა ქართული ეკლესიის ყველა ძისტვის ერთობის, ერთმონაზვნობისა და ერთმონათესაობის სიყვარული“.

სემინარიის დამთავრების შემდეგ პლატონ იოსელიანი 4 წლით პეტერბურგის სასულიერო აკადემიაში გაემგზავრა, რომელიც ღვთისმეტყველების კანდიდატის ხარისხით დაამთავრა (1831-1835 წწ). განათლების გასაგრძელებლად რუსეთში გენერალ-მაიორმა თავადმა ივანე ნიკოლოზის ძე აფხაზმა გააგზავნა. ამ ხნის მანძილზე პლატონ იოსელიანმა ძველი ენების გარდა ებრაულიც შეისწავლა (1833-35 წწ). ეტყობა, უკვე თბილისში იცოდა სომხური, რომელსაც მამამისიც ფლობდა. ს-პეტერბურგის სასულიერო აკადემიის სტუდენტობისას პლატონ იოსელიანი იმ ხანად პეტერბურგში მცხოვრებ ქართულ ბატონიშვილებში ტრიალებდა, იძენდა ძველ ნიგნებს და რალაც-რალაცეებს კიდევ თარგმნიდა, სხვათა შორის ბატონიშვილ თეიმურაზისთვისაც. თავის ურთიერთობას პეტერბურგში ქართულ სამეფო კართან პლატონ იოსელიანი, სხვათა შორის, ცხოვრების ბოლო წლებში შემდეგი სიტყვებით იხსენიებს: „მეცა თვით ვიყავი დაახლოებული მეფის ძეთა, ვითარცა მათთან შინა-

ური, მათთან დაბინავებული, მათთან გამოკუთხეული და შენახული, მათთან ოთხსა წელსა (1831-1835) და კულადა ორიცა წელი (1843-44) ვითარცა მეგობარმან მათმან და გამომკითხულმან დროებითა წარსულთა საქმეებისა", განსაკუთრებით გამოყოფს, როგორც იმ ხანად თავის დიდ მფარველს იმერეთის დედოფალს მარიამს, კაციას ასულს. პლატონ იოსელიანმა იმჟამად დაწერა დიდი ნაშრომი, რომლის შედგენაც, ეტყობა, გამონეული იყო აკადემიაში ეკლესიის ისტორიისა და პოლემიკური ღვთისმეტყველების სისტემატური სწავლებით: პლატონ იოსელიანმა შეადგინა „ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია“, რომელსაც სავსებით ახლაც კი $\frac{3}{4}$ საუკუნის შემდეგ, ვერა სხვა ნაშრომი ჩაენაცვლა. 1835 წლით დათარიღებულ ამ წიგნის წინასიტყვაობაში პლატონ იოსელიანი შეწყწარებას ითხოვს, თავისი პირველი ნაშრომისა, რომელიც მოითხოვდა „მოძიებას, გარჩევას და სხვადასხვა წიგნებში გაფანტული ფაქტების სისტემაში მოყვანას“, ასევე ქართული მატრიანეების ცნობების შევსებას უცხოურთან შეჯერებით, მათ შორის ბიზანტიელი მწერლებისა, რადგან ეროვნული წყაროები იუნწყებოდნენ: „მოკლედ, არასრულად, კრიტიკისა და ხშირად ყოველგვარი ქრონოლოგიის გარეშე, რის გამოც ხშირია ანაქრონიზმები, უზუსტობანი“. აღსანიშნავია, რომ პლატონ იოსელიანის ინტერესს ეკლესიის ისტორიის საკითხებისადმი ამკარად ემატება დამოძღვრების ინტერესი: ქართული ეკლესიის ისტორია „მართლმადიდებლობის სიძველის ნათელი დადასტურებაა, რომელსაც ბერძნულ-რუსული აღმოსავლეთის ეკლესია აღიარებს და ნათელი მონაწილეა დასავლეთის და სხვა ეკლესიების განდგომისა სამოციქულო და საკრებულოებათა ეკლესიის ჭეშმარიტ წესებისგან“. მაგრამ ეს ნაშრომი 1843 წელს გამოიცა ს. პეტერბურგში, დაწერიდან დიდი ხნის შემდეგ. ზ. ჭიჭინაძის თქმით ეს ისტორია რუსეთის ყველა სემინარიაში მიღებული იყო სახელმძღვანელოდ. 1835 წელს თბილისში დაბრუნებისას, პლატონ იოსელიანი 1843 წლამდე ფილოსოფიის სხვადასხვა ნაწილებსა და ფიზიკას ასწავლის სასულიერო სემინარიაში. მოგვიანებით, თვითონვე სწორად აღნიშნავდა, რომ მუშაობდა „მეტაფიზიკის უმაღლეს საკითხებზე“, როგორც ერთ-

ერთი ბოლო წარმომადგენელი „იმ უძველესი ფილოსოფიის, რომ-
ლითაც განსხივოსნებული იყო ქართველთა გონება“. ბუნებრივია,
ის ფიზიკაც, რომელსაც პლატონ იოსელიანი სემინარიაში ასწავ-
ლიდა, ნაკლებად ჰგავდა ახლა ცნობილ სამეცნიერო დისციპლინას.
პლატონ იოსელიანი მოითხოვდა, რომ ცალკეულ „მეცნიერებებს,
ხელი-ხელ ჩაკიდებულებს ევლოთ ციურ მეცნიერებასთან... ყოველ
მათგანს უნდა აშუქებდეს ქრისტიანული სარწმუნოების მეცნიე-
რებაო“. ის მოითხოვდა, აგრეთვე ყურადღების გამახვილებას „არა
მხოლოდ საგანთა შეცნობაზე, არა მხოლოდ ცოდნის რაოდენობა-
ზე“, არამედ, უმთავრესად, „მოვლენათა კავშირზე და გარემოებათა
შემსჭვალვაზე საწყისებისა და საფუძვლებისამებრ, რომელთა მიზ-
ნები ჩვენ ვიცით ან არ ვიცით, მაგრამ რომელნიც ღვთის განგებითაა
დაშვებული“.

პლატონ იოსელიანის გავლენა სემინარიის საქმეებსა და მის მო-
წაფეებზე, ეტყობა, სცდებოდა მხოლოდ საგანთა სწავლების საზღ-
ვრებს. ამის მიზეზი გახლდათ, როგორც სიყვარული განზოგადებუ-
ლი საღვთისმეტყველო ფილოსოფიისადმი, აგრეთვე კლასიკური გა-
ნათლება, ძველი ენების საფუძვლიანი ცოდნა და მშობლიური წარ-
სულისა და სიძველეების კვლევით გატაცება.

სემინარიის გარდა პლატონ იოსელიანი ტფილისის კეთილშო-
ბილ ქალთა ინსტიტუტში ასწავლიდა საბუნებისმეტყველო ისტორი-
ასა და ფიზიკას. სემინარიაში ის მიიწვიეს საქართველო-იმერეთის
თავადაზნაურობის წინამძღოლის წინადადებით.

სწავლების შესამსუბუქებლად და აშკარად საგრძნობ მოთხოვ-
ნილებათა დასაკმაყოფილებლად, მან პირველად 1834 წელს გამოს-
ცა „ქართული ანბანი“, რომელიც 1863 წლამდე 11-ჯერ გამოიცა.
1840 წელს გამოდის მისი „პირუელ-დანყებითნი კანონნი ქართული-
სა ღრამატიკისა“. წიგნი სამი ნაწილისგან შედგებოდა და ნაცვლად
მისი თანამედროვე ცოცხალი ენისა, XVII-XVIII საუკ. მწიგნობრული
ენით დაწერილი ქართული, რასაკვირველია, მწიგნობრულისვე ენის
გრამატიკას წარმოადგენს. ეს წიგნი სემინარიაში სახელმძღვანე-
ლოდ იყო მიღებული და 1851 და 1863 წლებში ორჯერ ხელახლა დაი-

ბეჭდა. ალბათ, სწორედ 1838 წელს უნდა მომხდარიყო მისი დანიშვნა კავკასიის სასწავლო ოლქთან დაარსებულ და ამ ოლქში შემავალ სასწავლო დაწესებულებებისთვის სასწავლო სახელმძღვანელოების შედგენის დროებითი კომიტეტის წევრად – თუმცა, ა. ერიცივი ამ ფაქტს 1848 წელს მიაკუთვნებს. დაბოლოს, 1840 წელს საზოგადოებისთვის კიდევ ერთი საჭირო გამოცემა ითავა პლატონ იოსელიანმა. ეს არის ქართული კალენდარი, რომელიც მეორეჯერაც გამოვიდა 1841 წელს, უფრო სრული სახით. როგორც უკვე აღინიშნა, ყველა ეს გამოცემა XVII-XVIII საუკუნის მწიგნობრული ენითაა დაწერილი და მაშინ ჯერ კიდევ ცოცხალი ქართული სწავლულების ნაწარმოებია. ცოცხალი ენა ველარ თავსდებოდა ამ სქემაში, მაგრამ ჯერ კიდევ დიდი დრო იყო საჭირო, ვიდრე საქართველოში ფართო ევროპულ განათლებას ნაზიარები ხალხი დაბრუნდებოდა რუსეთიდან, ყოველგვარ კერძოობით, ქართულ განსწავლას მომწყდარი, მაგრამ დიდად მონადინებული ქართული განათლების ასამაღლებლად, რაც თავის მხრივ, დააჩქარებდა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბების პროცესს. პლატონ იოსელიანი ცხოვრების ბოლომდე ყავლგასული მწიგნობრული ქართულით წერდა, თუმცა ჯეროვნად აფასებდა მის თვალწინ აღმოცენებულ ახალ ლიტერატურას. მის მიერ წამოწყებული „კალენდრის“ გამოცემა, რა თქმა უნდა თავიდანვე განწირული იყო, რადგანაც არ არსებობდა საზოგადოება, რომელიც შემზადებული იქნებოდა ასეთი გამოცემის მოსახმარად. ცხოვრების ახალი საფუძვლები, მხოლოდ უაღრესი გაჭირვებით იკიდებდა ფეხს. ევრონცოვისთანა განათლებული ხალხის ყოველგვარი მცდელობაც კი, მწერლებისა თუ ცალკეული გამრჯე პიროვნებების ხელოვნური მფარველობის გზით შეექმნა ქართულენოვანი ლიტერატურა, თეატრი, ჟურნალები, თავისი სასიკეთო შედეგი თაობაგამომეებით გამოიღო, მხოლოდ XIX საუკუნის ბოლო მესამედში შეიქმნა მეტნაკლებად განათლებული საზოგადოება საქართველოში. დასაწყისში კი, მშობლებს უხდიდნენ ფულს, თუკი მათი შვილები სკოლაში ივლიდნენ, ჟურნალებს უფასოდ არიგებდნენ – ოღონდ ნაკითხათ. და მართლაც, ჯერ კიდევ 1867 წელს „ცისკარი“ მხოლოდ

150 ცალად იბეჭდება, თან პირველად იბეჭდებოდა 250-300 ცალი, მაგრამ ეს რიცხვი იმდენად კოლოსალური აღმოჩნდა ხელმომწერთა რაოდენობასთან შედარებით, რომ ორჯერ შეამცირეს. და მართლაც, როგორც თანამედროვეთა მონაყოლიდან ჩანს, ჟურნალის ათიოდე თუ ოციოდე ცალი თუ ვრცელდებოდა საერთოდ.

როგორც პეტერბურგში, ასევე თბილისში პლატონ იოსელიანმა დიდი შრომისმოყვარეობით მისცა თავი სხვადასხვა ხელნაწერის მასალის და წიგნსაცავების დათვალიერებას. ის აღძრავს საკითხს გუჯარებში არსებული მონაცემების გამოყენების თაობაზე, ქართული ისტორიის დასამუშავებლად. 1838 წელს მაისში იგი შუამდგომლობას თხოვს აკად. ბროსსეს, რათა ნება დართონ აიღოს ასლები სინოდალურ კანტორაში თავმოყრილი სიგელებიდან. იმავე წელს, სექტემბერში, განმეორებით მიმართავს მას და ატყობინებს, რომ სინოდალურ კანტორაში 4000-მდე გუჯარი არის, ხოლო, დეკემბერში აზუსტებს რიცხვს 10000. 1839 წლის მარტში ის ბროსსეს ატყობინებს – სინოდის განკარგულება მოვიდაო, მაგრამ კანტორაში ფიქრობენ, ყოველი ასლის გადაღებისთვის მეცნიერებათა აკადემიის სპეციალური მითითება იქნებაო, რის გამოც პლატონ იოსელიანი სთხოვს ბროსსეს (1839 წლის მაისი), აკადემიამ ამცნოს, ასლების შერჩევის უფლება მას მიეცაო, რათა თავიდან აიცილოს საქმის ბიუროკრატიული გაჯანჯლება. პლატონ იოსელიანის ამ შრომამ მონიშნა და აღიარება დაიმსახურა. იმავე 1839 წელს ის აგრეთვე მუშაობს მცხეთის საკათედრო ტაძრის სვეტიცხოვლის ბიბლიოთეკის მასალის გადარჩევასა და კატალოგის შედგენაზე. მუშაობისას ის აწყდება იმ დროისთვის უცნობ ან მხოლოდ გადმოცემით ცნობილ ძველ თხზულებებს, რის შესახებაც ატყობინებს აკად. ბროსსეს, ანდა ზოგიერთ მათგანს თვითონვე აქვეყნებს სრული სახით, მაგ., შავთელისა და ჩახრუხადის ოდების ტექსტებს 1838 წ., ორ წიგნად.

პლატონ იოსელიანი აქტიურად იღვწის თავის გამოკვლევების წარსამართებლად, აწარმოებს საქმიან მიმოწერას ამა თუ იმ მასალის მოსაპოვებლად. ასე, მაგ., 1837 წლიდან ის დაჟინებით ეძებს წიგნს სახელად „საულ-დავითიანი“, მიმოწერა აქვს აკად. ბროსსეს-

თან და თელავთან, დაბოლოს, 1845 წელს ახერხებს კიდევ მის მოპოვებას.

როგორც აკად. ბროსესადმი მისი გამოქვეყნებული წერილებიდან ჩანს, ის სწრაფად ეხმიანება სამეცნიერო ინტერესებს და მასალების მიწოდებით ყველანაირად ცდილობს დაეხმაროს სპეციალისტებს, კავშირი აქვს აკად. შეგრენთან, კეპენთან, ფრენტან, ე.ი. არა მხოლოდ ქართულ სიძველეთა სპეციალისტებთან. იწერება თავის ქალათა შერჩევაზე აკად. პ. კეპენისთვის, მის მიერ გაგზავნილ მონეტებზე, წარწერების ასლებზე, ანდაზების შემოთავაზებულ კრებულზე, აწვდის სხვადასხვა ცნობებს და ასევე საკმაოდ დანერჩილებით წერს ნაფარეულის ტყეში ნაპოვნ ბრინჯაოს გრიფონზე, რომელიც მოგვიანებით დავით დადიანმა მიიღო ალექსანდრე ჭავჭავაძისგან, ახლა კი ზუგდიდის მუზეუმში ინახება. დამახასიათებელია, რომ 1839 და 1840 წლებში მეცნიერებათა აკადემიაში წერ-კორესპონდენტად წარდგენას ითხოვს და ამ საქმეში მხარდაჭერის იმედი აქვს, როგორც ბროსესი, ისევე შეგრენისა და კეპენისა. თუმცა, შემდეგში ამაზე სიტყვას აღარ ძრავს, მაგრამ ბროსესს ძველებურად აწვდის სხვადასხვა ხასიათის ცნობებს; ხოლო, როდესაც ის საქართველოში ჩამოდის, მთელ რიგ მოგზაურობებში ახლავს თან.

თავისი მდიდარი ხელნაწერების შემცველი ბიბლიოთეკა პლატონ იოსელიანმა უკვე 1830-იანი წლების ბოლოს შეადგინა.

მთელი ამ ხნის განმავლობაში პლატონ იოსელიანი, ალბათ, ერთადერთი ქართველია, რომელიც სოლიდური განათლების პატრონია და ესმის ხელისუფლების ზოგადი პოლიტიკური და კულტურული ამოცანები. ამიტომაც, ძალაუვნებურად ხშირად ვხდებით მონენი მისი მოღვაწეობისა მხარის სხვადასხვა დაწესებულებებში: იმდროს, სახელმწიფო ძალაუფლება ცდილობდა დაყრდნობოდა ადგილობრივი მოსახლეობის წარმომადგენლებს. 1840 წლის ბოლოს ის არჩეულია ყოფილი ამიერკავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის წერ-კორესპონდენტად.

როგორც უკვე აღინიშნა, პლატონ იოსელიანი 1835-1842 წლებში, სემინარიის მასწავლებელია და, კვლავინდებურად მთელი გულითა

და სულით ეწევა კვლევით სამუშაოებს მშობლიურ სიძველეთა სფეროში. ეტყობა, ამ პერიოდშია დანერილი ცალკეულ გამოკვლევათა მთელი რიგი, რომელთა გამოსაცემად მაშინდელი პირობები ხელს არ უწყობდა. მათი დაბეჭდვა მან მხოლოდ 1842 წელს მოახერხა, როდესაც გადადგომის შემდეგ ხელმეორედ გაემგზავრა პეტერბურგს.

პლატონ იოსელიანი, იმ წლებში და შემდეგაც ყველა შესაძლებლობას იყენებდა ახალი ადგილების მოსანახულებლად და წარსულის ძეგლების გასაცნობად. ადგილებისა და ძეგლების აღწერას ის ხშირად ბევრად გვიან იყენებდა თავის ნაბეჭდ შრომებში. მან ჯერ კიდევ 1841 წლის ზაფხულში დიდხანს იმოგზაურა იმერეთში, აფხაზეთში, სვანეთში, ლეჩხუმსა და გურიაში. ცალკეული მასალა გაცილებით გვიანაა გამოქვეყნებული.

პეტერბურგში ის გაემგზავრა ქართველ ბატონიშვილ მიხეილთან და მასთან ორი წელი იცხოვრა 1843 და 1844. ამასთან იგი სხვაობას ხედავს ბატონიშვილებთან დამოკიდებულების მხრივ პირველად და მეორედ ყოფნისას და ამბობს, ეს ორი წელიწადი მეფის ძეთ დავუახლოვდი, მათთან დაყვავი „ვითარცა მეგობარმან მათმან და გამომკითხუელმან დროებათა წარსულთა საქმეების“. ამავე დროს იმყოფებოდა რა სინოდის სამსახურში და არჩევდა სინოდის სხვადასხვა საქმეებს, მან მრავალი ცნობა მოიპოვა ქართულ სიძველეთა შესახებ და ზოგიერთი აქტი მთლიანად გადმოიღო.

ამავე დროს ის სხვა მასალაზეც აგრძელებს მუშაობას. მაგალითად, თეიმურაზ ბატონიშვილის ხელნაწერთა ბიბლიოთეკაში. როგორც ითქვა, სწორედ პეტერბურგში მეორედ ყოფნისას ორი წლის მანძილზე დაბეჭდა მან სხვადასხვა შრომები: უპირველესად 8-10 წლის წინ დანერილი „История грузинской церкви“, რომელიც ერთი წლის მანძილზე ორჯერ გამოვიდა. ამასთან, ხანმოკლე შუალედში, სულ რამდენიმე თვეში, მან შეძლო, მეორე გამოცემის შევსება ახალი მასალებით. 1866 წელს ეს „ისტორია“ გამოდის ინგლისურად ლონდონში. შემდგომ რამდენიმე წერილი იბეჭდება „Журнал Министерства Народного Просвещения“ და „Журнал Министерства Внутренних Дел“-ში; კერძოდ, „მცხეთის ტაძრის აღწერა“ მოგვიანე-

ბით გადამუშავებული და გადმოცემული „Кавказский Календарь“-ში 1847 წელს, აგრეთვე „Древние памятники Тифлиса“, „Исторический взгляд на состояние древней Грузии“, „Различные наименования грузинов“ (ორი წლის შემდეგ თბილისშია დაისტამბა), დაბოლოს „Города существующие и существовавшие в Грузии“, ექვსი წლის შემდეგ განმეორებით გამოცემული თბილისში შევსებული და გადამუშავებული სახით.

1845 წელს სინოდის განწესებით პლატონ იოსელიანი პეტერბურგიდან თბილისში გადაიყვანეს „საქართველო-იმერეთის სინოდალურ კანტორაში პროკურორის მაგიდის ჩინოვნიკად“. ეს თანამდებობა სწორედ იმ დროს დაწესდა. შეთავსებით, იმავე 1845 წელს, პლატონ იოსელიანი რედაქტორის ადგილს იკავებს გაზეთ „Кавказский Вестник“-ის არაოფიციალურ ნაწილში, სადაც ექვსი წლის მანძილზე, 1850 წლამდე, მრავალი წერილი დაბეჭდა.

თუ წინა წლების წერილების უმეტესი ნაწილი წერილობითი წყაროების კვლევის შედეგს წარმოადგენენ, ახლა მთავარი ყურადღება ეთმობა ძეგლზე შესრულებულ აღწერათა დამუშავებასა და მათ წერილობითი წყაროების მასალით შევსებას. 1850 წლამდე ექვსი წლის მანძილზე დაბეჭდილი მრავალრიცხოვანი წერილი, შემდგომ თითქმის უკლებლივ ცალკე წიგნადაც გამოიცა. ესენია – აღწერები კაცხის ტაძრისა, მარტყოფის მონასტრისა, შიომღვიმის უდაბნოსი, ერთაწმინდის ტაძრისა, ქვათახევის მონასტრისა, კახეთის სიძველეებისა, ახტალისა თუ ათონის ქართულთა სიძველეთა; ის ბეჭდავს აგრეთვე, ვრცელ ისტორიულ მონოგრაფიას დიდ მოურავ გიორგი სააკაძეზე, რომელსაც დართული აქვს სწორედ ერთაწმინდისა და ქვათახევის მონასტრის აღწერა, რისთვისაც მან რამდენჯერმე მოინახულა ეს ადგილები. შემდეგ მოდის მომცრო ნარკვევი დავით IV აღმაშენებელზე, მაჰმადიან მეფეებზე, ქართველ წმინდანებზე და ა.შ. ბოლოს იგი ამუშავებს ქართული კალენდრის საკითხებს, თვეების ძველ ქართულ დასახელებებს, მთვარის კალენდარს და წელთაღრიცხვას; ასევე წერს ქართული ქალაქების წყობასა და წოდე-

ბებზე. გარდა ამისა, თავიდან გამოსცემს თავის ისტორიულ ნაშრომებს ქართველების სახელებზე და საქართველოს ქალაქებზე.

ამგვარად 1845 წელს, პეტერბურგიდან ჩამოსვლის შემდეგ, პლატონ იოსელიანი ახლო ურთიერთობას ამყარებს ქვეყნის როგორც საერო, ისევე სასულიერო უმაღლეს პირებთან. და ნათლად ავლენს თავის გამორჩეულ ნიჭს და მწერლურ ტალანტს.

პლატონ იოსელიანი 9-დან 21 სექტემბრამდე თან ახლავს ეგზარხოს ისიდორეს კახეთში ორკვირიანი მოგზაურობისას, რომლის დროსაც მან მოინახულა და აღწერა უჯარმა, ხაშმი, ნინოწმინდა, საგარეჯო, სიღნაღი, ჭერემი, ველისციხე, თელავი, ალავერდი, იყალთო, შუამთა, ვარდისუბანი, ენისელი, შილდა, ყვარელი, ხირსა და ბოდბე. შემდეგ იმის გამო, რომ მცხეთის საკათედრო ტაძრის ფრესკების აღსადგენად, სინოდალური კანტორის მიერ მოწვეულმა ფერმწერებმა უარი თქვეს სამუშაოზე და დასტამბულ განცხადებასაც არავინ გამოეხმაურა, პლატონ იოსელიანს დაევალა მოეწვია „იმ დროს რუსეთიდან ჩამოსული ვინმე სომეხი როსება, რათა მას შეესწორებინა მცხეთის ტაძრის ძველი ფერწერა“. პლატონ იოსელიანმა 1847 წლის 16 ივლისს წარადგინა საფუძვლიანი მოხსენება, რომელშიც მითითებული იყო, რომ როსები არ იცნობდა ძველ ხატწერას. ბევრად ადრე პლატონ იოსელიანი ხელმძღვანელობდა მცხეთის ტაძრის ისტორიული ფრესკების კოპირებას და ეს მინიატურული ასლები გააგზავნა კიდეც მეცნიერებათა აკადემიაში. იმავე წლის 10-დან 14 ოქტომბრამდე მცხეთაში მოგზაურობისას, თან ახლავს მ. ბროსეს, რის შემდეგაც ბეჭდავს ტაძრის აღწერას „Кавказский Календарь“-ში. იქვეა დაბეჭდილი ალავერდის ტაძრის, მოგვიანებით კი გელათის და კაბენის მონასტრების აღწერები; ასევე აღწერა წმინდა დავითის მთისა თბილისში.

1849 წელს პლატონ იოსელიანი მეფისნაცვალ ვორონცოვის განკარგულებით მიემგზავრება ათონზე, ივერთა მონასტრის ძველ ბიბლიოთეკაში სამუშაოდ. გზად, ზუგდიდში მან მოინახულა და იმუშავა „სამეგრელოს მეუფის დავით ლეონის ძე დადიანის მდიდარ წიგნსაცავში“, შემდეგ წარუდგა და ესაუბრა კონსტანტინოპოლის პატრი-

არქს და ა.შ.. ათონზე შეგროვებული მასალა ძალიან მდიდარია და ცხოვრების ბოლომდე ის პოულობდა მასში ახალ-ახალ ცნობებს, განსაკუთრებით კი ბევრი შეიტანა წმინდანთა „ცხოვრებებისა“ უამთააღწერისთვის და ტიმოთე გაბაშვილის წმინდა მინაზე მოგზაურობის შენიშვნებში. 1850 წელს აპრილს ის ახლავს ვორონცოვს, რომელიც ახტალის ტაძრის დასათვალიერებლად ბორჩალოში გაემგზავრა.

ძველებურად ინარჩუნებს რა კარგ ურთიერთობას მეფისნაცვალთან, პლატონ იოსელიანი იმავ 1850 წელს მისგან იღებს ბრძანებას და თანხას ძველი ქართველი ავტორების გამოსაცემად, რასაც ახორციელებს და ყოველ ტომს უამრავ შენიშვნას ურთავს. ამ საქმეს მან 5 წელი მოანდომა და ამ ხნის განმავლობაში გამოსცა „მიმოსლვა წმიდათა და სხვათა აღმოსავლეთის ადგილთა ტიმოთესაგან“, „მიმოსლვა იონა რუისის მიტროპოლიტისა“, „წყობილ-სიტყუაობა ანტონ კათალიკოსისა“, „დიდ-მოურავიანი, ლექსად თქმული იოსებ ტფილელი მიტროპოლიტისა“ და „არჩილიანი“. ყველა ეს ნაწარმოები XVII-XVIII საუკუნისაა.

პლატონ იოსელიანის ისტორიულ არქეოლოგიურმა შრომებმა მეცნიერთა საზოგადოების ყურადღება ადრევე მიიპყრო. 1848 წელს ის უკვე ოდესის ისტორიისა და სიძველეთა საზოგადოების წამდვილი წევრია, ხოლო 1850 წელს ასევე წევრ-კორესპონდენტია პეტერბურგის არქეოლოგიისა და ნუმიზმატიკის საზოგადოებისა. მოგვიანებით, 1864 წელს ათენის სიძველეთა სამეფო საზოგადოება ირჩევს მას თავის წევრ-კორესპონდენტად. 1868 წელს ის აირჩიეს პარიზის აღმოსავლური ენების საზოგადოების წევრად. 1873 წელს თბილისში ახლად დაარსებულ კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებაში მან მხოლოდ წევრ-თანამშრომლად ისურვა ყოფნა. ამით მან გამოხატა როგორც საკუთარ შესაძლებლობათა შეფასების უნარი, ისევე დიდი თავმდაბლობა. არადა, მიუხედავად ავადმყოფობისა, რომელიც მას ბოლო წლების მანძილზე სტანჯავდა, პლატონ იოსელიანი მოხსენებითაც კი წარსდგა ამ საზოგადოების წინაშე.

1850-იანი წლების დასაწყისიდან მოკიდებული პლატონ იოსელიანის აქტიური ლიტერატურული მოღვაწეობა თანდათანობით ნელდება. ქართველ მწერალთა უხვად კომენტირებული ზემოხსენებული გამოცემების შემდეგ იგი, მოლოდინისა და საკუთარი დაპირების წინააღმდეგ, ის არა თუ ახალი მასალების გამოქვეყნებას არ კიდებს ხელს, არამედ აღარც წლების მანძილზე დამუშავებულს და მომზადებულ ისეთ მიმოხილვით შრომებს ბეჭდავს, როგორიცაა – ძველი კოლხეთის, იბერიის და ალბანეთის გეოგრაფია ან ქართული ფეოდალიზმის ლექსიკონი. ამ მონოგრაფიების გამოცემას, იგი ეტყობა ჯერ შესაძლებლად არ თვლიდა, ცალკეულ მონაცემებს კი ათავსებდა თავისი ნაშრომების პენიშვნებში. ჯერ კიდევ 1870 წელს იგი აღნიშნავს საქართველოს უძველეს გეოგრაფიას ვნერო. მეორე მხრივ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის დაკავებულია ერთდროულად რამოდენიმე ახალი მონოგრაფიის შედგენით, რომლებიც გამოქვეყნდა კიდევ 1860-იან წლებში. მცირე სტატიების შესადგენად მას, ეტყობა, უკვე აღარ ჰქონდა ძველებური სიმკვირცხლე და ენერგია და, რაც მთავარია, ხელსაყრელი პირობები – კერძოდ გამოცემის საშუალება. ამავე დროს, მის მიერ ჩაფიქრებულ დიდ გამოკვლევებს დროც ბევრი სჭირდებოდა.

1845-1856 წლებში პლატონ იოსელიანი „Закавказский Вестник“-ის რედაქტორია, რომლის გამოცემასაც დიდი მზრუნველობით, მონდომებითა და გულმოდგინებით ეკიდება. „Закавказский Вестник“ 1836 წლიდან გამოდიოდა, კვირაში ერთხელ, როგორც საგანგებო სახელმწიფო გაზეთი, მცირე ფორმატით, in 4 და ძირითადად ივსებოდა ოფიციალური განკარგულებებით, განცხადებებით და ა.შ. დაბეჭდილ ეგზემპლარებს ხელს აწერდა კანცელარიის ჩინოვნიკი. პლ. იოსელიანის რედაქტორად დანიშვნის შემდეგ, ამ ოფიციალურ გაზეთს დაერთო „დამატებანი“, შევსებული სხვადასხვა ხასიათის სტატიებით, რომელთა დიდ ნაწილს თვითონ პლ. იოსელიანი წერდა. გაზეთი კვლავინდებურად კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, ხუთშაბათობით, მაგრამ ფორმატი უკვე 1848 წლიდან მთელი ფურცლით (in folio) გაიზარდა, 1856 წელს დამოუკიდებელი არსებობა შეწყვიტა

და გაზეთ „Kавказ-ს“ შეუერთდა, რომელიც ამიერიდან ოფიციალურ ორგანოდ იქცა.

1856 წლიდან პლ. იოსელიანი დანიშნულია საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორის პროკურორის თანამდებობის შემსრულებლად, ხოლო, 1857 წელს იღებს მეფისნაცვალთან საგანგებო დავალებების შემსრულებელი მოხელის ადგილს და გარდაცვალებამდე ამ თანამდებობაზე რჩება.

1850-60-იან წლებს განეკუთვნება მის მიერ, როგორც ოფიციალური პირის მიერ წარმოთქმული მთელი რიგი სიტყვები და აღწერები, რომლებიც სახელმწიფო ორგანო „Kавказ“-ში იბეჭდებოდა. მისი სიტყვები ბევრს გვამცნობენ პლატონ იოსელიანის პირად შეხედულებებსა და დამოკიდებულებაზე, მისი თანამედროვე ცხოვრების მოვლენების მიმართ. აქ ის გამოხატავს თავის შეხედულებას კულტურული ცხოვრების იმ მოვლენებზე, რომლებზედაც საუბრობდა. ამას გარდა, ცდილობს ყველა შესაძლებლობა გამოიყენოს პოლიტიკური თვალსაზრისით, ქართველების სასარგებლოდ ამა ქვეყნის ძლიერთა წინაშე, რაც განსაკუთრებით ნათლად ჩანს მის გამოსვლებში და სტატიებში, მეფისნაცვლის ევრონცოვის, დიდი თავადის მიხეილ ნიკოლოზის ძის და მისი მეუღლის საქართველოში ჩამოსვლასთან დაკავშირებით; ასევე „მხარის მმართველობის იერარქიაში“ მაღალი თანამდებობის მქონე სამართლისმცოდნეთა სადილზე წარმოთქმულ სიტყვაში. თბილისის სემინარიის 50-წლისთავთან დაკავშირებით, ის განიხილავს და ზოგადად ახასიათებს პოლიტიკას გაერთიანების, გულისხმიერებისა „იმ ტომების და ხალხების ღირსების, უფლებებისა და ინტერესების მიმართ, რომლებიც რუსეთის მფარველობას ეძიებენ“, რაც სემინარიის ცხოვრებაშიც გამოვლინდა. ამახვილებს ყურადღებას განათლების კერის – სემინარიის ზოგად მნიშვნელობაზე და ა.შ. სემინარიასთან ეკლესიის გახსნის თაობაზე ის ეხება სასწავლო დაწესებულების ხასიათს და საკუთარი მსოფლმხედველობიდან გამომდინარე, დაჟინებით მოითხოვს საეკლესიო სულით გამსჭვალულ სკოლას: „ფიზიკური ბუნების მიზანი მადლისმიერ მიზნებს ექვემდებარება, მხოლოდ ამ საწყისებზეა შე-

საძლებელი და ნაცოფიერი ყრმათა აღზრდა“. პეტერბურგის სამართლისმცოდნეობის სასწავლებლის 25 წლის თავთან დაკავშირებით გამართულ საზეიმო სადილზე, რომელიც მისმა ყოფილმა აღსაზრდელებმა მოაწყვეს თბილისში, პლ. იოსელიანმა წარმოთქვა სიტყვა, სადაც მიუთითებდა, რომ ქრისტიანული სახელმწიფოების კანონმდებლობა იუსტინიანედან დაწყებული ქრისტიანული, ადამიანისთვის კეთილისმყოფელი საწყისების გამოხატულებაა“, როცა წარმართულ სახელმწიფოებში „ადამიანთა მოდგმა განუწყვეტილად იტანჯება ძალის უღმრთო დესპოტიზმის ქვეშ და სამართლის ცნება საერთოდ ადამიანის ყოფნის მიღმა დარჩენილი“. შემდეგ ის მიუთითებს, რომ ქართული კანონმდებლობაც ზოგად ქრისტიანულ კანონთა საფუძვლების შეთვისების გზით ვითარდებოდა, დაბოლოს, რუსეთის მმართველობის მიერ შემოტანილი განწესებანი იმავე საქმეს ემსახურებიანო. „მაგრამ – დასძენს იგი, – ნება მომეცით თამამად გითხრათ ის, რასაც თამამად ვერ ამბობენ სხვები: გვეშინია თქვენ სამსჯავროთა“ და მიუთითებს იმდროინდელ გაჭიანურებულ სასამართლო განხილვებზე. „ხალხს სურს, ის თხოულობს და მოითხოვს გამარტივებასა და სწრაფ პასუხის გაცემას“. ამგვარად, პლატონ იოსელიანი სარგებლობს შემთხვევით, რათა გამოაჩინოს თუკი რამე დადებითი გაუკეთებია რუსეთის მმართველობას და ცდილობს წინ წამოწიოს საზოგადოების მიერ შენიშნული ნაკლი თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა შეკრებაზე, სადაც ის დუშეთის დეპუტატი იყო. პლატონ იოსელიანმა თავის სიტყვაში ისაუბრა ქართული თავადაზნაურობის ღირსებასა და მნიშვნელობაზე, სადაც ჯერ ზოგადად მოხაზა მნიშვნელობა თავადაზნაურობისა, როგორც საქართველოს ისტორიულ წარსულში, ასევე კავკასიის ომის საქმეებში. შემდეგ კი, მთავრობის ახალ წამოწყებასთან დაკავშირებით, განაცხადებს: „თავადაზნაურობა იქამდე დგას და იფურჩქნება, ვიდრე საზრდოობს და იზრდება მასში კეთილი, კეთილშობილი, წმინდა საწყისი ცხოვრებისა, რწმენასა და იმავე საფუძვლებიდან აღმოცენებულ მთავრობისვე განკარგულებებს დაფუძნებული“.

პლატონ იოსელიანი ნათლად ხედავდა იმ უზარმაზარ ამოცანებს, რომელიც რუსეთის მმართველობას ჰქონდა დასახული კავკასიაში. ის ამბობს, რომ ყველა მისი თანამედროვე, რომელიც ერკვეოდა შექმნილ ვითარებაში, მაღლიერი იყო რუსეთისა, რომლის პირველი წარმომადგენლები ცდილობდნენ „დაემკვიდრებინათ სამართალი, პირადი და ქონებრივი უსაფრთხოება და კანონის ძალით დაეცვათ ყველანი“. პლატონ იოსელიანი ცდილობდა განემარტა რუსეთის მთავრობის მოქმედება, რადგანაც კარგად ახსოვდა „სამინელება, რომელშიც იმყოფებოდა ქართული სამეფო, აკლებული სპარსეთის, თურქეთისა და დაღესტნის მრისხანე შვილთა მიერ“. მაგრამ თუკი ფართო ორგანიზაციული მუშაობა, რომელიც სამოქალაქო მმართველობის წესრიგის კანონიერების საწყისებზე, გარდაქმნას გულისხმობდა და რომლის მნიშვნელობა კარგად ესმოდა პლატონ იოსელიანს, მხარსაც უჭერდა და ცდილობდა სხვებისთვისაც გაეგებინებინა, მალე ველარ აღიქმებოდა. ამის მიზეზი გახლდათ ის, რომ მთავრობას არ გააჩნდა მყარი, ნათელი პროგრამა, უფრო მეტად კი, მნიშვნელოვანი შემობრუნება პოლიტიკის ზოგადი მიმართულების, რომელიც პლატონ იოსელიანმაც ნათლად იგრძნო ცხოვრების ბოლო წლებში. როგორც ოფიციალური პირი, სამთავრობო სამსახურში მდგომი, პლატონ იოსელიანი რა თქმა უნდა, არ ყოფილა სოციალურ-პოლიტიკური ხასიათის მებრძოლი. პირიქით, იგი იმ მიმართულებას ეკუთვნოდა, რომელიც თავისი და მთელი ქართველი ხალხის მკაცრი ლოიალობის გამოხატვით, ცდილობდა მთავრობის კეთილგანწყობის შენარჩუნებას. ხოლო ამიტომ კიდევ უფრო ნიშანდობლივია მისი განცხადება მოსახლეობის შიშზე „რუსთა სამართლის“ მიმართ, იმათი ბიუროკრატიისა და ა.შ. განსაკუთრებით სიმპტომატიურია მისი შენიშვნა 1871 წელს ოფიციალურ ორგანო „Кавказ“-ში დაბეჭდილ გრ. ორბელიანის ლექსის რეცენზიაში. პლატონ იოსელიანი თავის გაოცებასა და გულისტკივილს გამოსთქვამს იმ აგდებული დამოკიდებულების გამო, რომელსაც ადგილობრივი მაღალი ნოდების მოხელეები იჩენენ ქართული ენისა და საერთოდ კულტურის მიმართ. „მტკივნეული, სამწუხარო ამბავია, როცა მოქალაქეობრივ

უფლებას ედავებიან ენას, რომელიც დღეს კი არ იდგამს ფეხს, არამედ მაღალ, მეცნიერულ, მშვენიერ განვითარებასაა მიწეწული".

1859-60-იანი წლებიდან მოყოლებული პლატონ იოსელიანი, თუ მუდმივად არა, პერიოდულად დუშეთში იმყოფება, სადაც დიდხნობით ცხოვრობს საკუთარ მამულში. დუშეთში შეიქმნა მისი ისტორიულ-გეოგრაფიული მონოგრაფია „Описание города Душета Тифлисской Губернии“, რომელიც „Записки КОИРГО“-ს V ტომში დაიბეჭდა და 1860 წელს ცალკე წიგნადაც გამოვიდა. ეს წიგნი სასიკეთოდ გამოირჩევა პლ. იოსელიანის სხვა იმდროინდელი წიგნებისაგან. ძნელად თუ შეგეპარებათ ეჭვი, რომ ეს წიგნი თავის უბრალო გარეგნობას „Записки“-ს რედაქციას, კერძოდ კი ლ. ზაგურსკის უნდა უმადლოდეს. წიგნის ძირითად შინაარსს არაა მიბმული პატარა პატარა სტატიები და, ამიტომ, ის მკითხველის წინაშე წარსდგა დასრულებული, მრავალფეროვანი, ამასთან კი მკაცრად დანაწევრებული მონოგრაფიის სახით.

1861 წელს დალესტინის ოლქის უფროსის გენერალ-ლეიტენანტ თავად ლევან მელიქიშვილის მიწვევით, ის ერთი თვით მიემგზავრება დალესტანში. ამ მოგზაურობის ჩანაწერები ნაკლებად შეიცავენ ისტორიულ ან არქეოლოგიურ ცნობებს, მაგრამ სამაგიეროდ არაჩვეულებრივად მდიდარ მასალას იძლევა თავად პლ. იოსელიანის როგორც ადამიანის გასაგებად, მისი პიროვნების შესაფასებლად.

როგორც მეფისნაცვლის სამსახურში მყოფი ოფიციალური პირი, ის თარგმნის საგლეხო რეფორმასთან დაკავშირებულ 1864 წლის კანონმდებლობას, როგორც, ასე ვთქვათ, შორიდან მაყურებელს, მას, ეტყობა, კარგად ესმოდა ყოველი ცალკეული ადამიანის პირადი დამსახურების მნიშვნელობა, თვითონაც ხომ მხოლოდ პირადი დამსახურებით მოიპოვა მდგომარეობაც, გავლენაც და პატივიც.

გარდა დუშეთის აღწერისა ამ წლებში მომზადებული მონოგრაფიებიდან შეიქმნა დიდი ტომი „Описание древностей города Тифлиса“, 1864 წელს დასრულებული და 1866 წელს დაბეჭდილი; რასაკვირველია, როგორც ყოველთვის, პლ. იოსელიანი ამ ბოლო ხნის განმავლობაში, თავის ბოლო ნაშრომსაც ავსებს ახალი მასალით. როგორც

ჩანს, ეს მონოგრაფია ნაწილ-ნაწილ იქმნებოდა, თან მის ძირითად ნაწილს შეადგენდა უზარმაზარი „სიონის ტაძრის აღწერა“, რომელსაც სპეციალური სატიტულო ფურცელი ერთვოდა და თავად გ. გაგარინს ეძღვნებოდა. ეს ნაწილი ნახევარ ტომს იკავებდა. მთანმინდის აღწერაც ადრევე, 1859 წლის „Кавказский Календар“-ში დაიბეჭდა. ამის გარდა წინანდელი პატარ-პატარა აღწერების მთელი რიგი მოთავსებული ჰქონდა შენიშვნებსა თუ დამატებებში, ძირითად ტექსტში მათი სხვათაშორის მოხსენიების საბაბით. ამის გამო წიგნის გარკვეულ ნაწილს პირდაპირი კავშირი არა აქვს თბილისის სიძველეებთან. „Род князей Чолокаевых и мученик св. Бидзина Чолокаев“ ამ ხანის მესამე მონოგრაფიაა. ეს ნაშრომი 1865 წელსაა დამთავრებული, ხოლო დაიბეჭდა ის 1866 წელს.

ისევე, როგორც დანარჩენ მონოგრაფიებში, პლ. იოსელიანი აქაც ხელმეორედ ათავსებს ზოგიერთ თავის პატარა წერილს, რომელიც სალიტერატურო მოღვაწეობის დასაწყისშივე ჰქონდა დასტამბული და ცალკე ამონაბეჭდებად არ გამოსულა. ამ პატარა საგაზეთო სტატიებს პლ. იოსელიანი, როგორც თვითონ ამბობს, იმ მიზნითაც ბეჭდავს თავის წიგნებში, დავინწყებას რომ გადაარჩინოს ისინი. მაგრამ როგორც სტატიების შერჩევიდან ჩანს, გადარჩენის ღირსად ის მაინც დამრიგებლობითი, რელიგიურ-ზნეობრივი ან პოლიტიკური თვალსაზრისით სასარგებლო სტატიებს თვლის.

დასასრულ, 1867 წელს ის ამთავრებს დიდ ნაშრომს „ცხოვრება მეფის გიორგი XIII-ისა“, რომელიც იოანე გრიგოლის-ძე გრუზინსკის – მეფე გიორგი XIII-ის ძის, იოანეს, შვილიშვილს ეძღვნება. ეს ნაშრომი ქართულადაა დაწერილი და ავტორის გარდაცვალების შემდეგ ორჯერ გამოიცა (1879-80 და 1895 წ.), ხოლო ახალი (კრიტიკული) 1936 წლის გამოცემა აკ. განერელიას ეკუთვნის.

60-70-იან წლებში, ამ დიდი მონოგრაფიების გარდა, პლ. იოსელიანმა „საქართველოს სასულიერო მახარებელში“ და „Кавказ“-ში მთელი რიგი სტატიები დაბეჭდა, მათ შორის რამოდენიმე არქეოლოგიური – ნოკორნოს ტაძარზე, ალევის სალოცავზე, მამების სალოცავზე, შოთა რუსთაველზე და ა.შ.

1871 წელს „Кавказ“-ში გამოაქვეყნა ფშავზე დანერგილი სტატიის დასაწყისი; ეტყობა, ეს წერილიც ფშავში მოგზაურობის, ანდა ფშაველების გაცნობის შედეგია.

1850-იან წლებში, თბილისში ქართული ჟურნალების დაარსებასთან დაკავშირებით, პლ. იოსელიანს სთავაზობენ ამ ჟურნალებში თანამშრომლობას. მაგრამ რასაკვირველია, აქედან ბევრი ვერაფერი გამოვიდოდა, რადგანაც პლ. იოსელიანი მე-XVII მე-XVIII საუკუნის მწერალთა ენის თაყვანისმცემელი გახლდათ, ხოლო, ქართული თანამედროვე ენის ლიტერატურაში დამკვიდრების მცდელობას დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა. მაგრამ, აქვე არ შეიძლება არ აღინიშნოს ისიც, რომ მეფისნაცვლის ვორონცოვის ბრძანებით გიორგი ერისთავის პიესა „გაყრა“, მან გამოსცა და მის წინასიტყვაობაში მაღალი შეფასება მისცა ავტორის ნიჭს (1848 წელს).

ზოგი რამ მან, ეტყობა, 1852 წლის „ცისკარში“ დაბეჭდა, ხოლო, 1867 წელს და მომდევნო წლებში „დროებაშიც“ და „ცისკარშიც“.

პლ. იოსელიანი, როგორც მისი ნაწერებიდან ჩანს, ის პიროვნებაა, რომელსაც უნარი შესწევს ფართო თვალსაზრისით მიუდგეს გონებრივი ცხოვრების ახალ მოვლენებს და არ ჩაუდგეს მათ ოპოზიციაში, მხოლოდ და მხოლოდ სიახლის გამო.

რა თქმა უნდა, მისთვის უკვე წარმოუდგენელი იყო საკუთარი თავის გარდაქმნა და ალბათ, ამიტაც აიხსენება მისი წერის თავისებურებისა და საკუთარი აზრის გადმოცემის მანერის ერთნაირობა, როგორც პირველ, ისე ბოლო ნაშრომებში.

1873 წელს პლ. იოსელიანმა კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებაში წაიკითხა მოხსენება ჟინვალის ნაქალაქარზე, რომელიც აქამდე დაუბეჭდავია და რომლის ხელნაწერიც თბილისის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბიბლიოთეკაში ინახება. ახლა კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

ბოლო სამი წლის მანძილზე პლ. იოსელიანს არაფერი დაუბეჭდავს. გარდაიცვალა იგი 1875 წლის 15 ნოემბერს თბილისში, საკუთარ სახლში, სოლოლაკში. დაკრძალეს მის მიერ აშენებულ ამაღლების ეკლესიაში სოლოლაკში; მის საფლავზე ასეთი დამახასია-

თებელი ეპიტაფიაა: დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი პლატონ ეგნატის ძე იოსელიანი, მიმღები უმაღლესისა განათლებისა, იყო რა წევრად რამდენიმე სამეცნიეროთა საზოგადოებათა რუსეთისა და ევროპის ქუეყნებისათა, ამან განამდიდრა სამშობლო ქუეყანა თავისი საქართველო მრავლითა სხუათა და სხუათა გუარითა სასარგებლო თხზულებებითა და დასასრულ წნ წლისა ჰპოვა საუკუნო სადგური სართულსა ქუეშე ამა მისგანვე აღშენებულსა ამაღლების ეკლესიასასა“. ამჟამად დიდუბის პანთონშია გადასვენებული.

2

პლატონ იოსელიანი საქართველოს და რუსეთის განათლებული საზოგადოებისთვის ცნობილი იყო, როგორც ფილოსოფოსი. და მართლაც, არა მხოლოდ განათლებით იმსახურებდა იგი ამ წოდებას, არამედ ცხოვრებაში ცალკეული მოვლენებისადმი მიდგომის და საკუთარ ნაშრომებში ამა თუ იმ საკითხის გაშუქების მანერითაც. რამდენადაც ზუსტად, დეტალურად ცდილობს ის ისტორიული ფაქტების გადმოცემას, იმდენადვე იპყრობს სურვილი ამ მოვლენის აღქმისა და ახსნისა ზოგადი, საერთო პოზიციიდან, მისი გაგებისა ფილოსოფიური თვალსაზრისით.

ადამიანის ლტოლვა შემეცნებისაკენ, მისი გონებისმიერი შემოქმედება, მისი მეცნიერული საქმიანობა მას ესმის, როგორც „მაღალი მოწოდება“, როგორც აუცილებელი, მუდმივი, სავალდებულო მოვალეობა. „ადამიანის ლტოლვა შემეცნებისაკენ, მისი გონებრივი შესაძლებლობების მიზიდულობის კანონის შესაბამისად, – ეს არის ჭეშმარიტებისკენ სვლა შემოწმების, მოხილვისა და ძიებათა გზით“. ამასთან, როგორც XIX საუკუნის დასაწყისის მეტაფიზიკოსი, ის დარწმუნებულია, რომ არსებობს მარადიული კანონი, რომელიც... წარმართავს ქმედებებს დროში და აძლევს მათ ... მიმართულებებს მიზნებისთვის ... რომელნიც, ღვთიური განგების წარმომჩენად არსებობს“. „არაფერია ამქვეყნად შემთხვევით“ და უფრო მეტიც, ყო-

ველივე მეცნიერება „უნდა იყოს გამსჭვალული ამქვეყნად ერთადერთი ქრისტიანული ფილოსოფიით, რამეთუ მხოლოდ მას ძალუძს მიუთითოს მიზანი, რომლისთვისაც ისინი არსებობენ“. ჭეშმარიტების შეცნობის წყურვილის კვალად, მას ადამიანისთვის ბუნებრივად მიაჩნია სიყვარული მოგზაურობისა, ყარიბობისა, რამდენადაც ისინი ადამიანს აჯილდოვებენ „არსებობის გამაცხოველებელი, გამახალისებელი იდეალური და გამაფართოებელი, განმაახლებელი და გამართულებელი მოძრაობის თავისუფლებით, რაც მას პოეზიისკენ უკაფავს გზას“. ამას ისიც ემატება, რომ „გახმაურებული ამბებით ცნობილი ადგილები უაღრესად საინტერესოა არიან. ადამიანი, როგორც უზარმაზარი სამყაროს მეუფე, ეძიებს უზარმაზარ საქმეებს, თანაუგრძნობს ყველაფერ დიადსა და დიდებულს...“ აქედან იღებს სათავეს მისი მაღალი უნარი ერთბაშად გამოვლიძებისა, ოდეს იხილავს პირამიდებს, თერმოპილებს, ანდა აკროპოლს მეცნიერებათა და ხელოვნებათა სამყოფლებითურთ, როცა გაიხსენებს სახელებს სციპიონისა და ჰანიბალისა, კანისა, ქვეყნის თვალს – რომს, არბელებს, რუბიკონებს და სხვათა“. ამგვარად, რელიგიისადმი მორჩილების მკაცრი, პირქუში საღმრთისმეტყველო – სქოლასტიკური თეორიიდან, რომელიც მარწუხებივით ბოჭავს ადამიანს და მისი ცხოვრებისეული თავისუფლების გამოვლინებებს, პლატონ იოსელიანი ადამიანისადმი მოთხოვნისა და გარემომცველი სამყაროსადმი ინტერესთა განხორციელებისას საკვირველად ფართო და ღრმა გაგებასა და თვალსაზრისს ადგება. მას ცხოვრებაში, ცალკეული ადამიანების მოქმედებაში, ისტორიაში – ადამიანურობისა და ადამიანური არსის გამოვლინების მრავალფეროვნება აინტერესებს.

აქედან გამომდინარეობს აუჩემებლობა, სინათლე და თავისუფლება უაღრესად საპირისპირო და განსხვავებულ მოვლენებთან დამოკიდებულებაში. ყველა მათგანში პლ. იოსელიანი დადებით ღირებულებებს აღნიშნავს. დალესტანში მოგზაურობისას ის დიდ ყურადღებას უთმობს სოციალურ საკითხებს: დალესტანის მთების ამაყი შვილების ცხოვრების აღწერისას, ის ხაზს უსვამს ზნე-ჩვეულებათა სისადავეს, რომელიც ძველთა უტოპიას გახსენებს, „რო-

მელსაც ეცრუებიან, მაგრამ არ გეცრუვებათ". „დაღესტანი რალაც განცალკევებულ სამყაროდ გეჩვენება, განმარტოების ფილოსოფოსის ჟ.ჟ.რუსოს სამყაროდ". დაღესტანმა „ბევრ ხალხზე უკეთ, მეტი მონიფულობით შეისწავლა თავისუფლების ბუნებრივი უფლება და ხალხური ცხოვრების წესი, რომ ჯოხი და ძალადობა მხოლოდ მონურ მორჩილებას ასწავლის, ხოლო, უკიდურესი სიღარიბე და თავისნაირებზე გაბატონება უზნეობას წარმოშობს მხოლოდ". დაღესტნის პოლიტიკურ წყობას ის ახასიათებს, როგორც ერთ „მწყემსთა კონფედერაციას", რომელიც „რესპუბლიკური საზოგადოებებისგან" შედგება. რასაკვირველია ახლა, დეტალური შესწავლით ირკვევა, რომ გვაროვნული წყობა დაღესტანში, სულაც არ არის რესპუბლიკური, თუმცა, მნიშვნელოვანი მსგავსება აქვს მასთან. პლ. იოსელიანს მთიელთა ბრძოლა ესმის, როგორც ბრძოლა თავისუფლებისთვის და დამოუკიდებლობისთვის. თანაც, აქაც დიდ სიღრმეებს ავლენს, როდესაც ამ ბრძოლაში პოლიტიკურ სტიმულთან ერთად გარკვევით აღნიშნავს რელიგიურსაც. „სახიფათოა პოლიტიკური ფანატიზმი თავისუფლებისა და ხალხის ძველისძველი, მყარი ადათნესების გადარჩენის იდეით დამუხტული, მაგრამ გაცილებით სახიფათოა ის, როცა ღმერთისა და საღვთო საგანთა ნმიდა იდეებით გამსჭვალულ რელიგიურ ფანატიზმთან ერთიანდება".

პლატონ იოსელიანი ჯეროვნად აფასებს და პატივს სცემს არა მხოლოდ ქრისტიანულ სარწმუნოებას, არამედ ისლამსაც. „ეს ნამდვილად გულის ამაჩუყებელი სურათიაო" – შესძახებს იგი დილის ლოცვასთან და განბანასთან დაკავშირებით და პარალელს ავლებს ათონის მთის განდეგილთა სავანესთან. ამავე დროს, არც სოციალური თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვან ფაქტს უვლის გვერდს, რომ „ქალი დაღესტანში – უკიდურესადაა დამონებული. მაჰმადიანური ქორწინების საიდუმლო არ სულდგმულობს ბუნების მიზნებით, ქალს ჩამორთმეული აქვს თავისი სამეუფო, ამქვეყნიური უფლებები". მაშინ, როდესაც „ქრისტიანული სამყარო, ქალთა სამეუფო უფლებების აღდგენის სამყაროა", რომლის გარეშეც, „არც მეფობა არსებობს, არც მოქალაქეობა, არც ცხოვრება, არც ადამიანი". ამგ-

ვარად, არსებული სოციალური ურთიერთობები პირდაპირაა დამოკიდებული სარწმუნოებრივ კულტურაზე.

წარმოაჩენს რა ისლამის ამ არსებით ნაკლს, რომელიც დაღესტანსაც უკარგავს ნამდვილ რესპუბლიკურ იერს, პლატონ იოსელიანისთვის უფრო ნათელი და მკაფიო ხდება სიდიადე და სრულყოფილება ქრისტიანობისა, მის მიერ დანერგილი მსოფლშეგრძნებითურთ და მისი მნიშვნელობა კაცობრიობის საერთო განვითარებისთვის. „საქართველო – წერს ის – თავისი აღმავლობის ქრისტიანული საწყისებითა და წმ. ჯვრის აღმის ქვეშ სულიერი განწყობით, თავისთან არ უნდა ეძებდეს პეტროკლესა და ჰექტორის საფლავებს, არც მრისხანე აქილევსის ფარებს. ის ეკლესიების ღარიბულ საფლავებზე დიდებულ ლამპრებს ანთებდა თავისი ისტორიული არსებობის გადასარჩენად. სამარეთა წყვდიადიდან იგი უღევად ღებულობდა ნათელს, იმ ქრისტიანული, ზნეობრივი არსებობის გასაგრძელებლად, რომელსაც ერთადერთს ძალუძს, გვაზიაროს ჭეშმარიტ მოქალაქეობრიობას“. მთელ რიგ ცალკეულ ნარკვევებში თუ ჩართულ ნაწყვეტებში მოკლედ, მაგრამ აქვს გადმოთხრობილი მას რწმენისა და აზრის ამგვარი რაინდების ცხოვრება. სხვათა შორის, ცხოვრების ბოლო წლებში მან მცირე ნარკვევი მიუძღვნა წარსულის უდიადეს ქართველ პოეტს – შოთა რუსთაველს. პლ. იოსელიანის აზრით: „ყველაფერი შორეული, ყველაფერი იდუმალი და გულის გრძნობებისა, გონებისა და განსჯის აზრთა მთელი სიმაღლე, რელიეფურად და თითქოს თვალნათლივ გამოიხატა პოეტის კალმითა და ფუნჯით“. „ისე დაეუფლო წერის ხელოვნებას, რომ ყოველმა თქმამ, ყოველმა წინადადებამ მძლავრი, შთამბეჭდავი აფორიზმის მნიშვნელობა შეიძინოს – ეს გენიოსის ხედრია“. პლ. იოსელიანის აზრით, „პოეზია ძახილია, რომელიც არ ისმის, თუ გული არ აძგერდა. რაც უფრო ძლიერია გულისცემა, მით უფრო ისმის ძახილიც, ძახილი გულისა“. გენიოსის არსი პლ. იოსელიანს ასე ესმის: „გენიოსის თვისება – მორჩილებაა და მხოლოდ მასში თავსდება ჭეშმარიტი სიდიადე“. ამასთან, „რუსთაველის დიდება“ – მისი აზრით – ყველა მეფისა და მხედართმთავრის დიდებაზე მაღალია... მათი გამარჯვებების ზავთს ხშირად

მხოლოდ სირცხვილი მოაქვთ კაცობრიობის, ხანდახან ისტორიის სიძულელიც. ხოლო, სახალხო პოეტის შრომის ნაყოფი – მისდამი სახალხო სიყვარულია, ადამიანური გონის მისდამი პატივის მიგება.

პლ. იოსელიანს განსაკუთრებულად, ეტყობა, ბობოქარი, ბრძოლისა და სულიერი ამბოხის ეპოქები იზიდავდა. და მართლაც, ასეთი ეპოქები გამოაჩენენ ხოლმე მოქმედ პირებს მრავალწახნაგოვანი შინაგანი, სულიერი ცხოვრებითა და სულიერი დრამის უსაზღვრო თავისებურებით. ამ კუთხით განიხილავს ის ბოლო საუკუნეების საქართველოს ისტორიას, როცა სამეფო ტახტზე განუწყვეტლივ ენაცვლებიან ერთმანეთს მაჰმადიანი მეფეები, რომლებთანაც ფეოდალებს ბრძოლა აქვთ გამართული. პლ. იოსელიანი სრულად აფასებს, როგორც მოსახლეობის, ასევე ცალკეული ფეოდალის ბრძოლას ამა თუ იმ ქართველ მაჰმადიან მეფესთან, სპარსეთის შახების მორიგ სათამაშო ტიკინასთან, როცა ამბობს, რომ მათ „მაჰმადიანი მეფის ურჩობით... დიდი სამსახური გაუწიეს ეკლესიას“. ან როცა „ხალხის ბედზე მეფეთა და მმართველთა პასუხისმგებლობაზე ლაპარაკობს“. გვიხატავს რა, თავის ნარმტაც წიგნში XVII საუკუნის დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის ცხოვრებას, რომელმაც სათავე დაუდო თარხან-მოურავთა თავადურ გვარს, ის გვიჩვენებს, თუ ერთსა და იმავე შემთხვევაში, როგორ ერწყმის ერთმანეთს უალრესად პირადული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოტივები – „რაინდული პატივმოყვარეობა და სამშობლოს სიყვარული“, ბედისგან განებივრებული დიდი მოურავი, როგორ ხდება შეგნებული მონინალმდევე ფეოდალიზმის ნაშიერი, სუსტი მეფეებისგან ჯერ კიდევ მოუთოკავი, ამაყი და ქედმაღალი არისტოკრატიისა, წინამძღოლი უბრალო ხალხის (რომელიც მას სულით და გულით ერთგულობდა). ამგვარად, კერძო მაგალითების საფუძველზე ხდება ფაქტების განზოგადება და შეფასება.

აღნიშნავს რა ცალკეულ შემთხვევებში საქართველოს ისტორიული ბედისთვის ძლიერი წარჩინებული გვარების მოღვაწეობის უარყოფით მხარეებს, პლ. იოსელიანს უნარი შესწევს, ამავე დროს, მოხაზოს მათი უზარმაზარი, საერთო კულტურულ-ისტორიული

მნიშვნელობაც. თავადაზნაურობა „იყო ხალხის ნებისა და სურვილის გამომხატველი. იგი წარმოადგენდა მასხის განხორციელებულ გონს, იგი იყო სახალხო ღირსებისა და დიდებისთვის განეულ რაინდულ საქმეთა არქიმედის ბერკეტი თავადაზნაურიდან გამოდიოდა სამღვდელოებაც, რომელიც არასდროს დაშორებია ხალხს, ყველგან თან სდევდა და იზიარებდა მის სიხარულსა თუ გულისტკივილს, მასთან ერთად ეზიდებოდა ქრისტეს ჯვარს, ხოლო საერთო უბედურების ჟამს – მეომრისა და სამხედრო ძალების წინამძღოლის მახვილს“.

ქართველი ხალხისა და სახელმწიფოს ისტორიული ცხოვრების კულტურულ-ფილოსოფიური შედეგების ამგვარი შეჯამებისას, პლ. იოსელიანი არაერთხელ უბრუნდება საქართველოს რუსეთის შემადგენლობაში შესვლის მომენტს და ამ ფაქტსაც აძლევს შეფასებას.

მადლიერების გრძნობა რუსეთისადმი ამ ფაქტის ყველა თანამედროვეს გააჩნდა, რამდენადაც „თავად იყო მოწმე იმ საშინელეებისა, რომელშიც ჩავარდა სპარსეთის, თურქეთისა და დაღესტანის მრისხანე შვილების მიერ აკლებული საქართველოს სამეფო“. უკანასკნელთა საბედისწერო როლს ის გუნიბის მწვერვალებზე მდგომი აფასებს: „საქართველოს ისტორია, შემუსვრილი უფრო მეტად კავკასიის, ვიდრე სპარსელებისა და თურქების შემოსევებით, დალხენით ხედავს, გუნიბზე თავის არარატს“.

მეფე გიორგი XIII-ს სულთმობრძავი სამეფოს ტახტი ერგო. საქართველოს ერთადერთი ხსნა თანამორწმუნე რუს მეფეთა ძალმოსილი დახმარება იყო, რომელთაც ქართველები ძველთაგანვე თავის „მფარველ ანგელოზებს“ ეძახდნენ. მას შემდეგ, რაც რუსთა არწივმა კავკასიის აქეთ გადმოინავარდა, დაიწყო საქართველოსა და თფილისის ახალი ხანა“. შემოერთება მოითხოვდა „ყურადღებას იმ ტომებისა და ხალხების ღირსების, უფლებებისა და ინტერესების მიმართ, რომლებიც რუსეთის მფარველობას ეძებდნენ, და მისი პირველი წარმომადგენლები ყოველნაირად ცდილობდნენ „დაეწესებინათ სამართალი, პირადი და ქონებრივი უსაფრთხოება და კანონით

გათვალისწინებული დაცვა“, რაც აკლდა საქართველოს. პლ. იოსელიანს ესმოდა, რომ რუსეთთან შეერთებით, საქართველო გადავიდა ევროპული კულტურის ზემოქმედების სფეროში, ეზიარა მას და სწორედ მისი წყალობით მიეცა საშუალება განეხილათ არაერთი ქრისტიანული კულტურის საფუძველზე ამოზრდილი მეცნიერება და ხელოვნება, „შრომა და მოღვაწეობა“, ასევე წარმოებაც.

თუ ერთი მხრივ, სხვადასხვა საბაბით, პლ. იოსელიანი არაერთხელ აშუქებს იმ კულტურულ და გონებრივ გადატრიალებებს, რომელიც მოჰყვა რუსეთის მეშვეობით საქართველოს ევროპული კულტურის წიაღშესვლას, მეორე მხრივ, როგორც მშობლიური ნამყოს მცოდნეს, სამშობლოს უსაზღვროდ მოყვარულსა და ერთგულსა, მას უნარი შესწევს წარმოაჩინოს თავისი მშობლიური კულტურის მთელი ღირებულება და მნიშვნელობა, წარმოაჩინოს ეროვნული ფსიქოლოგიის თავისებურებანი და ბუნების სილამაზე. 1861 წლის 3 თებერვალს თავადაზნაურობის დეპუტატთა საკრებულოში, მეფისნაცვლის თანდასწრებით, პლ. იოსელიანი ასე ახასიათებს ქართველ კაცსა და მის კულტურას: „ქართველი ხალხი თავმდაბალია და თავაზიანი, რომელმაც ცხოვრების აზრი და მორალი შეისწავლა მისი წინაპრების სისხლით გადარჩენილი სახარების გაკვეთილებითა და პრაქტიკული გამოცდილებით მდიდარი და გულმოცემული... ცხოვრების გადმოცემებით“, „პოეტური ბუნების აღმონაშობი იოლად ვერ შეელევა თავისი ვაზის სამეფოს ჯადოსნურ ადგილებს... თავისი ჰორიზონტის გარეშე მას სული ეხუთება. ასეთია ქართველის ბუნების განწყობა, რომელიც არ არის სხვა ქვეყნების კეთილდღეობით განებივრებული, მაგრამ მდიდარზე მდიდარია სახელოვანი წარსულის ისტორიულ მოგონებათა განძეულობითა და პაპისპაპათა საქმეების ეპოპეების ცოცხალი მონათხრობით“. 1863 წელს კავკასიაში მეფისნაცვლისა დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის და მისი მეუღლის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ მისასალმებელ წერილში, რომელიც პირველად „Кавказ“-ში დაიბეჭდა, პლ. იოსელიანი კვლავ ფართოდ განმარტავს, თუ რა ხალხთან და რა კულტურასთან ექნებათ საქმე ახლად ჩამოსულთ: „ამ ტომმა

თავის თავში... შემოინახა ყველა სათნოება ქრისტიანთა, ყველა სიქველე არისტოკრატიული აზნაურობისა, ყველა უფლება მოქალაქისა, მთელი ძალა და მნიშვნელოვნება კავკასიის მეუფეთა. ძველმა ცივილიზაციამაც, აზიის სიღრმიდან მოსულმა, საბერძნეთის, რომის და ბიზანტიის მოქალაქეობრიობამაც, ღრმად განმსჭვალეს კავკასიის ყველა ტომზე აღზევებული ერი ქართველთა, მას შესაძლებლობა მისცეს ზნეობრივი და პოლიტიკური ურთიერთკავშირის დამყარებისა მსოფლიოს განმანათლებლებთან, მხარდამხარ მოჰყოლოდნენ გზას კაცთა მოდგმის სამეუფო განვითარებისა. მას არ დაუკარგავს თავისთავადობა და ხალხოსნური სიმრთელე, ის არ მოწყვეტილა თავის ადგილებს, არ დაუგდია საღვთო ნიადაგი წმიდა წინაპართა".

ფშაველებისადმი მიძღვნილ, ბოლო, დაუსრულებელ წერილში პლ. იოსელიანი კვლავ უბრუნდება ამ იდეას: „ვერაფერი აიძულებს ფშაველს დასტოვოს თავისი პირქუში ადგილები – მამების დანატოვარი. ის სამშობლოს, წინაპართა ძელების, ძველი გადმოცემებისა და ისტორიის ერთგულია. მას ინსტიქტურად ესმის ისტორიის გაკვეთილი – სამშობლოს დამკარგავი, სამოთხიდან დევნილია, ხოლო ფშაველების თქმით ის, ღამურაა – ხან ფრთოსნებსა და ხან ოთხფეხას მიტმასნილი. ის ყარბია, რომელსაც არც მემკვიდრეობის წმინდა უფლება აქვს და არც უცხოობაშია მისი შრომა წმინდა. მის ხმას არ პასუხობენ ლეგენდარული, მეფური სიდიადით მოსილი წინაპართა აჩრდილები. პლ. იოსელიანი, ეტყობა, განსაკუთრებით აფასებდა სამშობლო მხარისადმი ამგვარ დამოკიდებულებას და არაერთხელ იხსენებს მას საქართველოსთან დაკავშირებით.

მაგრამ თუკი მართლა სამშობლოს სიყვარული განაპირობებდა მის შეგნებულ მისწრაფებას, შეესწავლა ესა თუ ის საკითხი, მას არც იმ საკითხებისთვის შეუქცევია ზურგი, რომლებსაც ამასთან არავითარი კავშირი არ ჰქონია. ის ღირსეულ პატივს მიაგებს შამილს, და გარდა მისი რუსეთთან ბრძოლის მამოძრავებელი მოტივებისა მიუთითებს მის დიდებულ რეფორმაციულ საქმიანობაზეც, რომელიც მოსახლეობის ზნეობრივი დონის ამაღლებას ისახავს მიზნად. პლ. იოსელიანს ასევე იზიდავს ხაჯი-მურატი: „შამილის საუკეთე-

სო ნაიბი, მამაცი და შეუპოვარი მხედარი, შამილის დასაყრდენი და მარჯვენა ხელი“. და „ისლამიზმის ყველაზე გავლენიანი მოღვაწე, განდევნილი კიბიტ-მუჰამედი, რომელთანაც თავადაც უსაუბრია და რომლისგანაც მოუსმენია მის ბრძოლებზე რუსეთის ჯართან, ასევე „მაღალი და ჯანსაღი აზრები ხალხის უფლებებზე მოცემული სიტყვის ფასზე, შამილთან დამოკიდებულებაზე და ა.შ.“. პლ. იოსელიანი შენიშნავს, რომ ხაჯი-მურატის ცხოვრება „ჯერეთ აღუნერელი და მისი გმირული სიკვდილი, სამხედრო ისტორიის ფურცლებზე აღბეჭდვის ღირსია. სავალალოა – აგრძელებს იგი – თუკი შთამომავლობისთვის და ისტორიისთვის არ შეგროვდება დალესტინის თავისუფლებისა, კეისრამდელი გალების თავისუფლების, აზიური შვეიცარიის თავისუფლების დიდი სახელები ... ისტორია უნდა იყოს მიუკერძოებელი. ის ადამიანზე დიდსულოვანია, მტერთმოყვარეც. სიძულვილი საერთოდ პატარა სულების ხვედრია, სულებისა, რომლებიც ზიზღს იმსახურებენ მხოლოდ“. სხვათაშორის, პეტროვსკის დათვალიერების შემდეგ, პლ. იოსელიანი პეტრე პირველსაც ასეთ-სავე შეფასებას აძლევს: „მოკედავთა შორის უდიდესი, სამეფოთა და ხალხთა შემოქმედ მეფეთა შორის უებრო“.

თავის ნაშრომებში პლ. იოსელიანი განათლების არაჩვეულებრივ მრავალმხრივობას ავლენს. ეს კი ყველაზე თვალსაჩინოდ, რასაკვირველია, მოგზაურობების აღწერისას იჩენს თავს, ვინაიდან მოგზაურობა ათასნაირ საშუალებას აძლევს, დაკვირვებათა წარმოებისა და მიწის ისტორიისა და საერთოდ საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა შესახებ ცნობების მოწოდებისა. საგულდაგულოდ ინიშნავს ის მხარის სტატისტიკურ მონაცემებს, იძლევა ეთნოგრაფიულ ცნობებს – საცხოვრებელზე, ტანისამოსზე, ეკონომიკურ და სოციალურ წყობაზე და ა.შ. მაგრამ, განსაკუთრებით მდიდარია მისი შრომები, სხვადასხვაგვარი პარალელებით მსოფლიო ისტორიიდან. მას წარმატებულად და მოსწრებულად მოაქვს პატარ-პატარა ისტორიული ეპიზოდები, რომლებიც დამახასიათებელია თავისი ადამიანური შინაარსის თვალსაზრისით. როგორც ეტყობა, ყოველი მოგზაურობის წინ ის გულდასმით ეცნობოდა შესატყვის ლიტე-

რატურას, კერძოდ, ბერძენი და რომაელი მწერლების ცნობებს, და ამგვარად რეალიების მოხმობით ახდენს მათ კომენტირებას. პლ. იოსელიანი ნებისმიერ საქმეს მომეტებული მომთხოვნელობით უდგებოდა, ყოველ მოგზაურობას ზოგადსაკაცობრიო თვალსაზრისით უღრმავდებოდა და ამიტომაც პოულობდა ის მუდამ ჭეშმარიტად გულშიჩამწვდომ, განცდილ სიტყვებს, გინდაც ჩვენ ისინი ხანდახან რიტორიკულადაც გვეჩვენებოდეს.

3

საქართველოს ეკლესიათა და მონასტერთა აღწერის გამოქვეყნების სურვილი პლ. იოსელიანს, უპირველეს ყოვლისა, „ისტორიისთვის სასარგებლო“ მასალის მოპოვების დიდმა სურვილმა აღუძრა. „დიდი ხნის წინ თქვა ციცერონმა, რომ ადამიანი უისტორიოდ ჩვილს გავსო“, – წერს პლ. იოსელიანი. მაგრამ მისი ისტორიული შრომების ამ გონისმიერ საფუძველს უფრო ღრმა ემოციური ფესვები ჰქონდა – მხურვალე სიყვარული სამშობლოსადმი და ყველაფრისადმი, რაც სამშობლოს უკავშირდება. სიჭარმაგეში მან თვითონ თქვა: „სათანადოდ რომ დააფასო ისინი (წარსულის მოგონებები), უნდა თანაუგრძნობდე, თანაგრძნობა კი უპირატესად იმას შეუძლია, ვის ძარღვებშიც ჯერ კიდევ ჩქეფს მის ძველთაძველ ძეთა სისხლი“. მაგრამ თავის ამოცანას ის მაღალი მოთხოვნებით უდგება, პასუხისმგებლობისა და სირთულეების ნათელი შეგნებით. „ჩემი ვალია, მთელი კავკასიის ისტორიულ წყვედიადში, რაც შეიძლება ზუსტი წარმოდგენა შევქმნა ქალაქზე, რომელიც საუკუნეთა მიღმა დაიბადა მისი მძლავრი ტერფის ქვეშ“ – აღნიშნავს ის დუშეთის აღწერისას. ხოლო თბილისის სიძველეთა აღწერის დაწყებისას: „ვალდებული ვარ... შავ-ბნელი დროისა რაღაც მაინც ვიპოვო და ჩემს სამშობლოს მივართვა, იმ ზომაზე განათებული, რა ზომაზეცაა შუქმოფენილი, მოკრძალებული, და ჩემი ძალ-ღონის შესაფერი აღწერა“.

მშობლიურ სიძველეთა სიყვარულს – ამ ძირითად მოტივს – პლ. იოსელიანის მოღვაწეობაში აშკარად ერწყმის მორალიზების ტენდენციაც. ეს აღწერები „ჭკუის სასწავლებელია ქრისტიანთათვის“. მაგრამ ეს უფრო პირდაპირი შედეგის დამატებაა. ეს სარწმუნოებრივ-დამრიგებლური მხარე სიტყვით კი არ გადმოიცემა, უპირატესად მის ნაწერთა სტილსა და მანერაში ვლინდება.

ნარსულის რომელიმე ძეგლის აღწერისას პლ. იოსელიანი ცდილობს რაც შეიძლება ფართოდ მოიცვას ის. უპირველეს ყოვლისა, რა თქმა უნდა, იმ ადგილმდებარეობაზე გვიქმნის ზოგად წარმოდგენას, სადაც განლაგებულია ესა თუ ის ტაძარი თუ მონასტერი. და მართლაც, უძველესი ქართული ტაძრებისა და მონასტრების განლაგება ყოველთვის დამახასიათებელია, გააზრებული. მონასტრების დამფუძნებლები, როგორც ნმ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრიდან“ ვიცით, ითვალისწინებდნენ ბუნებრივ პირობებს: მონასტერი იგებოდა მხოლოდ იმ ადგილას, სადაც შესაძლებელი იყო მისი სრული უზრუნველყოფა საცხოვრებლის მოხერხებული პირობების თვალსაზრისით. მიდამო ლამაზი, დამაწყნარებელი უნდა ყოფილიყო. ჩვეულებისამებრ, ისინი ამაღლებულ ადგილზე დგას, წინ ფართო გადასახედიან და ქვემოთ კი – მდინარე. სურათს ტყეც ემატება.

ამა თუ იმ ტაძრის აღწერისას პლ. იოსელიანი, რასაკვირველია, ისევე როგორც აკად. მ. ბროსსე, ძალიან სიტყვაძუნწია, მაგრამ იგი მაინც უფრო მეტ ცნობას გვანდის; უზოგადეს ხაზებში გარკვეული წარმოდგენა შეგვიძლია შევიქმნათ ტაძარზე. პლ. იოსელიანი ტაძრის განივ და გრძივ ზომებსაც იძლევა. აღნიშნავს არქიტექტურასა და მორთულობის ხასიათს. მაგალითად, კაბენის მონასტერზე წერს: „ამ ეკლესიის არქიტექტურა გვახსენებს არქიტექტურული სრულყოფით პირველ, უკეთეს ეპოქებს“. „ჯვრები და ქვები დიდი გულდასმითაა გამოკვეთილი. ფრიზეებიანი კარიბჭე წარმოადგენს საქართველოში სკულპტურული ხელოვნების სრულყოფის მწვერვალს. არანაკლებ ნატიფად დამუშავებულია ორი ნიში სარკმლებს შორის, რომელთაგან უხვად იღვრება სინათლე ტაძრის საკურთხევლის ნაწილში“. ამ სიტყვებით პლ. იოსელიანის მიერ ფაქტიურად

მოხაზულია XI-XII საუკუნის ქართული ტაძრების მთავარი სახასიათო ნიშნები. ანდა აი, როგორ აღწერს ის გელათის მონასტრის მთავარი ტაძრის ინტერიერს: „შიდა მხარე... მთლიანად აკმაყოფილებს თვალს, ყველა ნაწილის მწყობრი ჰარმონიულობით. გარე ეგვტერიდან პატრონიკეს ქვეშ სამი კარით შედიან ტაძარში, რომელიც 11-საუენითაა განფენილი, კარიბჭიდან კანკელამდე. ის ჯვრისებრია – ვინაიდან პატრონიკენი გვერდულადაც გრძელდება; მაგრამ განივი მკლავი ჯვრისა, რომელიც 7 საუენი სიგრძისაა, მეორე იარუსისგან თავისუფალია და დიდ სიმსუბუქეს ანიჭებს ტაძარს“. აქაც აღნიშნულია შენობის არქიტექტურის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნიშნები. ამავ დროს, პლ. იოსელიანი არც საკუთარი შთაბეჭდილების გადმოცემისაგან იკავებს თავს. ასე მაგალითად, დამახასიათებელი ნაწყვეტი მისი ნაშრომიდან „Путевые записки от Тифлиса до Ахталы“, „საიდანაც არ უნდა შეხედო ახტალის მშვენიერ ტაძარს, არც კი იცი, საითგან უფრო მეტად უნდა აღფრთოვანდე, რადგანაც მსგავსიც არაფერი შემხვედრია საქართველოში, მორთვის სინატიფის თვალსაზრისით.... რათა სრულად გაიგო ის, რის გადმოცემასაც სიტყვით ვცდილობ, თავად უნდა იხილო; ვინაიდან მხოლოდ თვალს შეუძლია აღიქვას ყველაფერი, რაც ადამიანის გენიას აქ ქვის მასიდან მოუპოვებია. კედლისა თუ სახურავის ყოველი მკვეთრი ხაზი, შერბილებული ორნამენტული კარნიზით, ყველა კარისა თუ სარკმლის თაღს შემოვლებული აქვს ყვავილოვანი ქვის წნული. კედლებზე სამკაულადაა მიმოხვეული მცირე წრეებისა და კვადრატების გული, ქვისგან მოქსოვილ უნაზეს მაქმანსა ჰგავს. საკურთხეველის თავზედა და გვერდით ფრონტონებზე გამოქანდაკებული ჯვრები უაღრესად მოხდენილია“.

რასაკვირველია, მის დროს, და კერძოდ, თბილისში მხოლოდ ლიტოგრაფიულ, სინამდვილეში, ნაკლებად ზუსტ რეპროდუქციებს ბეჭდავდნენ. და მართლაც, ორ თავის ნარკვევს პლ. იოსელიანი ურთავს ტაბულას ტაძრების ნახაზებით – სახელდობრ, იმერეთში გელათის მონასტრისა და კაცხის ტაძრის აღწერებს. უკანასკნელის გეგმა და ხედი მოცემულია – საქართველო-იმერეთის სინოდალური

კანტორის არქიტექტორის რიპარდის ნახატის მიხედვით. გარდა ამისა – ერთანმინდის ტაძრის აღწერაში ის ათავსებს ამონაწერს იმავე რიპარდის ოფიციალური მოხსენებიდან, რომელიც ძალიან ფასეულ ცნობებს შეიცავს. ხოლო თავად გ. გაგარინის მიერ მოხატული სიონის ტაძრის აღწერისას, აქვეყნებს სოლოგუბის სტატიას.

თავის აღწერებში პლ. იოსელიანი ასევე იძლევა ტაძრის მოხატულობისა და მასში კომპოზიციების განაწილების იკონოგრაფიულ აღწერას. აღწერს შემორჩენილ ხატებსა და საეკლესიო ნივთებს. დასასრულ, აღწერს ბიბლიოთეკის შემადგენლობასაც. ამავე დროს, რასაკვირველია, ცდილობს ამომწურავად გადმოსცეს ტაძრის კედლებსა თუ ნივთებზე არსებული ყველა წარწერა. მის მიერ შეგროვილი წარწერების ერთ-ერთ განყოფილებად მას საფლავის ქვების წარწერებიც მოჰყავს. ტაძრის კუთვნილი სიგელების გარჩევისას, რომელთა შინაარსი ხანდახან ნაწილობრივია მოტანილი, ის ახერხებს ეპისკოპოსებისა და წინამძღვრების მეტ-ნაკლებად სრული სიის შედგენას და ა.შ. ბოლოს, ძეგლის ისტორიის, ანდა უბრალოდ მასთან დაკავშირებული რაიმე ისტორიული მოვლენის, რაც შეიძლება სრულად გასაშუქებლად, პლატონ იოსელიანი ადგილობრივი მოხუცებისგანაც აგროვებს ზეპირ, თუგინდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტ გადმოცემებს.

ამგვარად, პლ. იოსელიანის მიერ შესრულებული ძველი ძეგლების აღწერა წარმოადგენს პატარა მონოგრაფიებს, რომლებშიაც მოცემულია ძეგლის ისტორია, რამდენადაც ის დგინდება წერილობითი მასალების, სიგელებისა და წარწერების შესწავლის საფუძველზე, ეპისკოპოსთა და წინამძღვართა სიებიტურთ. ამ მონოგრაფიებში მოცემულია ადგილმდებარეობისა და, ბოლოს, თვით ტაძრის, მისი არქიტექტურის, ფერწერის, ხატების, ნივთებისა, აგრეთვე ბიბლიოთეკის აღწერა. რა თქმა უნდა, აღინერება მონასტრის სხვა შენობებიც და ა.შ.

პლ. იოსელიანის შრომები დიდი გულმოდგინებითა და მოკრეფილი მასალის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ამიტომაც ინარჩუნებენ ეს მონოგრაფიები თავიანთ მნიშვნელობას დღევანდლამდე,

მით უფრო, რომ მხოლოდ იქ თუ ნახავთ ზოგჯერ ცნობას XIX საუკუნეში ჩატარებულ ტაძართა რესტავრაციაზე, რომლებზედაც სხვაფერი აღბათ საერთოდ არაფერი გვეცოდინებოდა.

პლ. იოსელიანი თავის ნაშრომებში ცდილობს მოგვცეს ამა თუ იმ ძეგლის ისტორიული ცხოვრების სრული სურათი. ის ცდილობს შეძლებისდაგვარად მეცნიერული საფუძველი შეუქმნას გადმოცემებს, რამდენადაც საზოგადოებაში უკვე იგრძნობა ამის მოთხოვნილება. ამ თვალსაზრისით მისი ნაშრომები ახლაც ინარჩუნებენ სასიცოცხლო მნიშვნელობას. ისინი ახლაც წარმოადგენენ ნიმუშს ცალკეულ ძეგლებზე და სალოცავებზე ისტორიული ნარკვევების დაწერისას.

ა

ააგასერი ვ. კ. 117
 აბამელიკი ივანე 170
 აბაშის-შვლი დავით 182
 აბაშიშვილი ავთანდილ 185
 აბაშიშვილი დავით 185
 აბაშიძე ვახუშტი 150
 აბდულა-ბეგი 74, 152, 171, 181,
 193, 229
 აბდულმესია 192
 აბელ (ბიბლ.) 186
 აბიათარ 142
 აბრაამ (ბიბლ.) 186
 აბრაამ ბენ-დიორი ბენიამენ 179
 აბრამ კათოლიკოსი 159
 აბრამ, სომეხთა კათოლიკოსი 157
 აბუ-ბაქარ-ეფენდი 198
 აბულასინი 40
 აბულფედი 126
 აგათია 22
 აგიონ (წმ.) 149
 აგყული-ბეგი 196
 ადამ (ბიბლ.) 34, 59, 115
 ადარნასე I, ერისმთავარი 23, 32,
 90, 92, 93, 145
 ადერიკ მეფე 61, 62
 ავალიანი იოანე 154
 ავალიშვილი ევლოგი 136
 აზონ 61
 ათანასე, თფილელი მიტროპოლიტი
 130, 139, 195, 197
 ათანასე, იერუსალიმის პატრიარქი
 66

აიეტ 251
 ალბერტ 151
 ალექსანდრა დედოფალი, თედორეს
 ასული 86
 ალექსანდრა დედოფალი (წმ.) 106,
 107
 ალექსანდრე ბაქარის ძე 121
 ალექსანდრე (მაკედონელი) 17, 61
 ალექსანდრე ნეველი (წმ.) 85, 87,
 97, 118
 ალექსანდრე, ქართველთა მეფე 146
 ალექსანდრე I 115, 130, 157, 158,
 188
 ალექსანდრე (I) დიდი 28, 67, 198,
 233, 239
 ალექსანდრე I, კახთა მეფე 65, 68,
 69
 ალექსანდრე I, რუსეთის
 იმპერატორი 69, 78, 97, 121,
 122, 129, 140, 152, 182
 ალექსანდრე (II), იმერეთის მეფე
 159, 191
 ალექსანდრე III, იმერეთის მეფე 132
 ალექსანდრე (V), იმერეთის მეფე
 119
 ალექსი-მესხიშვილი დავით 52, 283
 ალი-ყული-ხანი 189
 ალფ-არსლანი 27, 28
 ამბაკუმ (წმ.) 149
 ამბროსი ნეკრესელი 153
 ამბროსიშვილი იასე 138
 ამილახვარი ათანასე 171, 172
 ამილახვარი ანდუყაფარ 38, 78

* საძიებელში წარმოდგენილი მეფეთა სახელწოდებანი და რეგიონთა ეყრდნობა ავტორისეულ ვერსიას.

ამილახვარი ბულდან 33
 ამილახვარი გივი 38, 53, 77, 78,
 166, 192, 209
 ამილახვარი დემეტრე 38
 ამილახვარი ევგენი 172
 ამილახვარი იოთამ 38
 ამილახვარი რევაზ 32, 191
 ამინ-ახმეტ-რაზი 238
 ანა, ბაგრატ IV-ის მეუღლე 90
 ანა, ბაგრატ V-ის მეუღლე 77, 227,
 261
 ანა/ანუკა ბატონიშვილი, ვახტანგ
 VI-ის ასული 150
 ანა ბატონიშვილი, ირაკლი II-ის და
 133, 151, 212
 ანა (ბიბლ. მღვდელმთავარი) 187
 ანა დედოფალი, იმამ-ყული-ხანის
 დედა 189
 ანა, იმერეთის დედოფალი 151
 ანა მღვდელი 61
 ანა (ნმ.) 152
 ანახანუმ დედოფალი, თეიმურაზ
 II-ის მეუღლე 135, 188
 ანდრია ბერი 116
 ანდრია პირველწოდებული (ნმ.) 39,
 40, 44, 45, 56, 70, 85, 261
 ანდრონიკაშვილი 177
 ანდრონიკაშვილი პარტენ 75
 ანდრონიკაშვილი სიმონ 151
 ანნა ბატონიშვილი 113
 ანნა, რუსეთის იმპერატორი 118,
 120
 ანტონი წინამძღვარი 134
 ანტონ I კათოლიკოსი 32, 42-44,
 55, 57, 59, 78, 80, 91, 133, 134,
 145, 147, 154, 172, 173, 177,
 181, 195, 199, 200, 203, 293
 ანტონ II კათოლიკოსი 48, 49, 57,
 122, 130, 136, 139, 181, 183

ანტონ მარტყოფელი (ნმ.) 50, 52,
 283
 არდაზიანი პეტრე 83
 არისტოტელე 151
 არსენ ბერი, სვიმონ I-ის ძე 189
 არსენ თფილელი 122, 152
 არსენ I 169
 არსენ II (ნაიბადე) 181, 182
 არქიმედე 263
 არლუთაშვილი 145
 არლუნ ყაენი 28
 არჩილ, ბაგრატ მუხრან-ბატონის
 ძე 161
 არჩილ ბატონიშვილი 239
 არჩილ, ვახტანგ V-ის ძე 66, 116,
 132, 136, 197, 269
 არჩილ I 61, 62, 64, 142
 არჩილ II (ნმ.) 27, 41, 61, 95, 124
 ასლამაზ მამასახლისი 37
 აფხაზი ივანე 284
 აფხაზი ნიკოლოზ 284
 აქილევსი 304
 ალა-მაჰმად-ხანი 30, 55, 103, 213,
 229, 234, 244
 ალაპი (ნმ.) 106
 ალთამონ (ნმ.) 149
 აღნიაშვილი პეტრე 83
 აღნიაშვილი შიო 83
 ამოთან, ბაგრატ მუხრან-ბატონის
 ძე 161
 ამოტ I კურაპალატი 27, 268
 აჯაიმ-ელ-მახლმუქანი 238

ბ

ბაალ/ვაალ 24
 ბაბილა კათოლიკოსი 32
 ბაგრატიონი ივანე 52
 ბაგრატიონი პეტრე 52
 ბაგრატიონი რომან 52

ბაგრატიონ-მუხრანბატონი ივანე
 56, 135
 ბაგრატიონ-მუხრანბატონი ვ. 243
 ბაგრატ ბატონიშვილი (დავით X-ის
 შვილიშვილი) 190
 ბაგრატ ბატონიშვილი, მუხრან-
 ბატონი 160, 161
 ბაგრატ, გიორგი XI-ის ძე 65, 186
 ბაგრატ, ქართლის მეფე 55
 ბაგრატ I 27
 ბაგრატ III 28
 ბაგრატ IV 28, 76, 90, 95, 261
 ბაგრატ V 77, 128, 226, 229, 261
 ბაკურ II 22
 ბანგუა, ორბელის-ძის ასული 78
 ბარათა სუფრაჯი 182
 ბარათაშვილი გუგუნა 182
 ბარათაშვილი ზურაბ 190
 ბარათაშვილი მანუჩარ 182
 ბარბარე ბატონიშვილი, გიორგი
 XIII-ის ასული 151
 ბართლომე, თფილელ-მანგლელი
 ეპისკოპოსი 158
 ბარნაბა II, თფილელი
 მიტროპოლიტი 163, 165
 ბარსელ, სომეხთა პატრიარქი 117
 ბარსკი 65
 ბარმატინსკი ა. 241, 256
 ბასილ ანელი, სომეხთა
 კათოლიკოსი 117
 ბასილ კათოლიკოსი 40
 ბასილ, ქართლის მთავარ-
 ეპისკოპოზ ყოფილი 39
 ბასილი დიდი (წმ.) 45, 132
 ბასიო ტეფელისელი 212
 ბაქარ, ვახტანგ VI-ის ძე 36, 112,
 118, 121, 148, 184, 269
 ბაქრაძე დიმიტრი 282
 ბაქურ (წმ.) 149

ბაქოს 254
 ბებურიშვილი პაპუა 132
 ბელი, ასირიის მეფე 24
 ბელი-ივე 24
 ბენედიქტე 66
 ბენიამენ ტაულელი 178
 ბესარიონ I, კათოლიკოსი 57, 118,
 121
 ბექა მანდატურთუხუცესი 34
 ბექა (ოპიზარი) 35
 ბიძინა იკორთელი (წმ.) 41, 151
 ბორის (წმ.) 106, 107
 ბოსსიუსი 266
 ბოხარტი 179
 ბროსე მარი 37, 288, 289, 292, 311
 ბურნაშვი 212
 ბულა, სარკინოზთა
 მხედართმთავარი 27

ბ
 გაბაშვილი დავით 48
 გაბაშვილი ზაქარია 42-44, 142
 გაბაშვილი ინდო 79
 გაბაშვილი ნიკოლოზ 48
 გაბაშვილი ტიმოთე 293
 გაბრიელ მთავარანგელოზი 35
 გაბრიელ მღვდელმონაზონი 196
 გაბრიელ, ნათლისმცემლის
 უდაბნოს მღვდელმონაზონი 149
 გაბრიელ, პეტერბურგის
 მთავარეპისკოპოსი 43
 გაბრიელ, ტვერის ეპისკოპოსი 43
 გაგარინი გრიგოლ 79, 85, 88, 90,
 98-105, 107-109, 138, 299, 313
 გაიოზ ეპისკოპოსი 136
 განერელია აკ. 299
 გედეონ მროველი 161
 გერმანე ეპისკოპოსი 177

გერმანე, თფილელი მიტროპოლიტი
83, 84, 114, 153
გერმანე კათოლიკოსი 161
გერმანე მღვდელმონაზონი 147,
148
გერმანოზის-შული გუგუნა 182
გერმანოზის-შული ვარაზ 182
გერმანოზის-შული ოთარ 182
გერმანოზის-შული პაპუა 182
გივი მდივანი 185
გიორგი 53
გიორგი (ათონელი) 86, 143
გიორგი ალექსანდრეს ძე, ბაქარის
შვილიშვილი 121
გიორგი, არაგვის ერისთავი 189
გიორგი ბატონიშვილი 194
გიორგი, ვახტანგ VI-ის ძე 36, 112,
114
გიორგი, კახთა მეფე ალექსანდრეს
ძე, ავ-გიორგი 159, 160
გიორგი, მარიამ ორბელიანის ძე
189
გიორგი, მეფის მდივანი 37
გიორგი (სვიმონ ბატონიშვილის ძე)
74
გიორგი, სვიმონ I-ის ძე 131, 132,
189
გიორგი, შაჰ-ნავაზად წოდებული
184
გიორგი (წმ.) 39, 52, 53, 58, 74, 75,
77-82, 106, 107, 131, 132, 139,
180, 228, 282
გიორგი (II) 28
გიორგი III 68
გიორგი V ბრწყინვალე 123
გიორგი VI, ალბულა მთავარი 167
გიორგი VII 41
გიორგი VIII 41, 77, 158, 159
გიორგი IX 56

გიორგი X 163, 239
გიორგი XI 65, 66, 109, 186
გიორგი XII 66, 246
გიორგი XIII 30, 31, 38, 52, 55, 66,
69, 73-75, 79, 98, 119, 121-123,
136, 142, 149, 151, 182, 209,
212, 213, 218, 227, 228, 234,
299, 306
გლეხი (წმ.) 106, 107
გობრონ (წმ.) 41
გორგონე 21
გრიბოედოვი ალექსანდრე 50, 51
გრიბოედოვი სერგი 51
გრიგოლ ეპისკოპოსი 133
გრიგოლ, მცხეთის კათოლიკოსი
156
გრიგოლ, საქართველოს
კათოლიკოსი 120, 121
გრიგოლ, სიონის ტაძრის
მღვდელმსახური 181
გრიგოლ, სომეხთა პატრიარქი 117
გრიგოლ ღმრთისმეტყველი/
ნაზიანზელი (წმ.) 132, 143, 156,
254
გრიგოლ ხანძთელი (წმ.) 311
გრიგოლ პრომთა პაპი
(დიოლოლოსი) 157
გრიგოლ I 157
გრიგოლ II, მანგლელ-თფილელი
157, 158, 194
გრიგოლ (XIII, რომის პაპი) 175
გრიგორაშვილი თომა 49
გაულდენშტედტი 79
გრუზინსკი გრიგოლ 142, 170, 299
გრუზინსკი იოანე 142, 170, 299
გულდაკოვი 212
გურამ კურაპალატი 22, 90, 92, 145
გურამიშვილი ქრისტეფორე 269

დ

დადიანი 141

დადიანი დავით 289, 292

დადიანი ლეონ 141, 292

დავით, ალექსანდრე I-ის ძე 157

დავით აღმაშენებელი 28, 67, 207, 291

დავით, ბასილ ქართლის მთავარ-
ეპისკოპოზ ყოფილის ძე 40

დავით ბატონიშვილი, აბდულა-
ბეგის ძე 193

დავით ბატონიშვილი, გიორგი XIII-
ის ძე 79, 121, 227

დავით ბატონიშვილი (თეიმურაზ
I-ის ძე) 131, 132

დავით ბერი 48

დავით გარეჯელი (წმ.) 44, 46-48,
50, 52, 55, 56, 77, 161, 198,
235, 292

დავით (დაუთ-ხანი) 29

დავით (იმერეთის მეფე) 151

დავით, იმერეთის მიტროპოლიტი
98, 141

დავით, კარის მოძღვარი 269

დავით, ლუარსაბ მეფის (II) ძე 191

დავით მეფე-წინასწარმეტყველი 78,
79, 205

დავით ნარინი 76, 117, 128, 261

დავით პროტოპრესვიტერი 185

დავით, სამეგრელოს მთავარი 228

დავით ქართუშლი 143

დავით, ქსნის ერისთავი 78, 129

დავით V 128

დავით VI 115

დავით VIII 159, 160

დავით (X) 29, 56, 160, 185, 190,
191

დათიკა 37

დანიელ 162

დანიელ არქიმანდრიტი 148

დანიელ ბერი 173

დანიელ, კარის წინამძღვარი 187

დანტე 181

დარეჯან დედოფალი 69, 180, 228

დარეჯან, ინდო გაბაშვილის
მეუღლე 79

დარია (წმ.) 69, 71

დაუთ-ხანი 162

დარი (ვახტანგ გორგასლის ძე) 21,
22, 90, 92

დელაპორტი ჟოზეფ 227, 248

დელითი (წმ.) 149

დემეტრე, ალექსანდრე I-ის ძე 158

დემეტრე მეფე 116

დემეტრე I 28

დემეტრე II თავდადებული 31, 146,
193, 261

დემეტრე III 76, 115

დიასამიძე ელენე 65, 131, 132

დიასამიძე ლეონ 132

დიმიტრი ბატონიშვილი,
ალექსანდრე I-ის ძე 198

დიმიტრი როსტოველი (წმ.) 125,
133

დიმიტრი (წმ.) 132

დიონისე არეოპაგელი 143

დიონისე ეპისკოპოსი 164

დიონისე მცირე 268

დიონისე, პასქალიის გასაღების
შემთხვეველი 269

დოდო გარეჯელი (წმ.) 235

დოლაძე ბერაუკა 38

დოლგორუკი 112, 148

დოლგორუკოვი იაკობ 113

დოლგორუკოვი მარიამ 113

დომენტი, თფილელ-ბოლნელი
მიტროპოლიტი 165, 192, 194,
195, 197

დომენტი კათოლიკოსი (სხვადასხვა)
32, 33, 35, 37, 39, 57, 119, 140,
160, 161, 164, 189

დორეთე, სინას მთის ეპისკოპოსი
139

დოროთე, ანტიოქიის პატრიარქი 67

დოროთე კათოლიკოსი 56

დოსითეოზ მთავარეპისკოპოზი 73

დოსითეოს, თფილელი

მიტროპოლიტი 103, 180, 244

დოსითეოს, იერუსალიმის

პატრიარქი 67

ე

ეგნატი ღმერთშემოსილი (წმ.) 153

ედემაშვილი დავით 54

ედიშერ ნაზირი 185

ევა (ბიბლ.) 34

ევგენი 72

ევგენი არქიმანდრიტი 74

ევგენი მიტროპოლიტი, ეგზარხოსი
183, 237, 246

ევგენი, ფსკოვის

მთავარეპისკოპოსი 59

ეედემონ კათოლიკოსი 194

ედოქსია 25

ედოქსია (ბიბლ.) 187

ეკლოგი ჭერემელი 136

ეესები მთავარეპისკოპოსი,

ეგზარხოსი 70, 83, 90, 91, 183

ეესები პამფილიელი 37

ეესტათი მცხეთელი (წმ.) 145

ეკატერინე, მეკლენ-შვერინის

პერცოგის მეუღლე 118

ეკატერინე (წმ.) 67, 68, 121, 148

ეკატერინე I 112

ეკატერინე II 170, 234

ელენე, ბაგრატ IV-ის მეუღლე 76,
261

ელენე ბატონიშვილი 138

ელენე ბატონიშვილი, შაჰ-ნავაზის
ასული 57

ელენე დედოფალი (წმ.) 94, 180,
235

ელენე, ვახტანგ გორგასლის
მეუღლე 76, 261

ელენე, იესე მეფის მეუღლე 189

ელი მღვდელი 62

ელია წინასწარმეტყველი (წმ.) 18,
65, 236

ელიზბარ იკორთელი (წმ.) 151

ელიოზ კათოლიკოსი 128

ელიოზ მცხეთელი 61, 62

ელისაბედ (ახ. აღთქ.) 112

ელისაბედ, იესე მეფის მეუღლე 112

ელისაბედ დედოფალი, ალექსის
ასული 69

ელისაბედ დედოფალი, პეტრეს
ასული 171

ელისე 140

ელისე, თფილელი მიტროპოლიტი
(საგინაშვილი) 54, 97, 98, 155,
164, 183, 186, 191-194, 196

ელპიდო (წმ.) 106

ემირ-სუქმანი 117

ეპიფანე, ივერთა ეპისკოპოსი 45

ეპიფანე კვიპრელი 283

ერასტი მდივანბეგი 185

ერეკლე მეფე (თეიმურაზ I-ის ძე)
131

ერისთავი გიორგი 300

ერიცოვი ა. დ. 282, 287

ერმოლოვი ა. პ. 49, 136, 218, 227,
229

ესაია წინასწარმეტყველი 88, 89,
128, 205, 206

ეფთვიმი 169

ეფთვმი (ათონელი) 86, 143

ეფრემ ეპისკოპოსი 178
ეფრემ, თფილელი მიტროპოლიტი
153, 192
ეფრემ მცირე 143

3
ვარაზ-ბაქარ 19, 228
ვარდან, ისტორიკოსი 116
ვარლამ/ვარლაამ მიტროპოლიტი,
ეგზარხოზი 78, 85, 129, 138,
183
ვარონი 223
ვარსკენ (პიტიახში) 32
ვასილ ბატონიშვილი 113
ვასილ დეკანოზი 85
ვახტანგ, ბაგრატი მუხრან-ბატონის
ძე 161
ვახტანგ I გორგასლანი 19, 20, 21,
31, 35, 62, 76, 90, 92, 95, 103,
142, 228, 261
ვახტანგ II 115, 158
ვახტანგ III 115, 146
ვახტანგ IV 115, 157
ვახტანგ V შაჰ-ნავაზი 31, 33, 37,
57, 109, 116, 132, 165, 184,
187, 217, 219
ვახტანგ VI რჯულმდებელი 19, 36,
37, 74, 90, 111, 112, 115, 118,
120, 121, 123, 150, 152, 155,
165-167, 169, 171, 172, 182,
184, 185, 187, 191, 198, 199,
202, 208, 225, 269
ვახუშტი ბატონიშვილი 19, 39, 41,
47, 48, 79, 209, 227, 228, 231,
242, 269
ვეჟან ბუზმიელი 145
ვირგილიუსი 53
ვიტალი, ასტრახანის
მთავარეპისკოპოსი 72

ვიქტორ/ვიქტორინ აკეიტანელი 268
ვიქტორ კაპუელი 268
ვიქტორინ 72
ვიქტორინ არქიმანდრიტი 70
ვლასიძე იოანე 55
ვორონცოვი ე. ქ. 73, 86, 87
ვორონცოვი მ. ს. 60, 73, 79, 87,
102, 129, 141, 165, 226, 230,
231, 233, 250, 256, 287, 292,
293, 295, 300
ვორონცოვი სემდონ 73, 87

ზ
ზაალ-ბეგი 201
ზაგურსკი ლ. 298
ზამერია 187
ზაქარია მხედართმთავარი
(მხარგრძელი) 145
ზაქარია ყაზვინი 238
ზენონ ალავერდელი 42, 133
ზოსიმე 99
ზურაბ 53, 54
ზურაბ სახლთუხუცესი 79
ზურაბ ფარეში 185

თ
თაბორ კათოლიკოსი 61
თადეოზ 66
თამარ ბატონიშვილი 185
თამარ, გიორგი XI-ის მეუღლე 65,
186
თამარ, თეიმურაზ II-ის მეუღლე
191
თამარ, ირაკლი II-ის ასული 150
თამარ, ლუარსაბ მეფის (I) მეუღლე
191
თამარ მეფე 28, 35, 79, 137, 145,
258
თამარ (შაჰნავაზის ასული) 38

თარგამოს 61
 თარში 61
 თარხან მოურავი ივანე 73
 თარხან მოურავი ლუარსაბ 73
 თარხნიშვილი პავლე 152
 თაქთაქიშვილი თინათინ 152
 თეიმურაზ ბატონიშვილი 185
 თეიმურაზ ბატონიშვილი, იმამ-
 ყული-ხანის ძე 189
 თეიმურაზ ბატონიშვილი (გიორგი
 XII-ის ძე) 284, 290
 თეიმურაზ I 131, 132, 185, 190,
 191, 223, 236
 თეიმურაზ II 29, 66, 69, 78, 91, 117,
 118, 135, 139, 147, 170, 188,
 191, 195-197, 200, 201, 217, 236
 თეკლე ბატონიშვილი 152, 245
 თემიდა 167
 თემურ-ლენგი 28, 41, 60, 64, 67,
 74, 81, 103, 127, 128, 141, 144,
 157, 158, 210, 227, 229, 232,
 235, 242, 258, 261
 თეოდორე კათოლიკოსი 157
 თეოდოსი დიდი 19
 თეოდოსი იმპერატორი (II) 218
 თეოდოსი (წმ.) 142
 თეოფანე ბიზანტიელი 21
 თეოფანე რუსთველი 48
 თეოფანე, საგალობელთა
 გამომთქმელი 110
 თეოფილაქტე მიტროპოლიტი,
 ეგზარხოსი 69, 97, 138, 183,
 226, 228, 236, 284
 თომა მოციქული (წმ.) 60, 237, 244
 თულასძე ანტონი 157
 თუმანიშვილი ბირთველ 184
 თუმანიშვილი გივი 184

ი
 ივანეგულოვი ამირჯანა 37
 ივანეგულოვი ზურაბ 37
 ივანეგულოვი მელქუმ 37
 იაზონ 250, 262
 იაკობ ბატონიშვილი 113
 იაკობ მოციქული 39
 იაკობ, ძმა უფლისა (წმ.) 65
 იასე, ქსნის ერისთავი 150
 იაფეტ (ბიბლ.) 61
 იეზაბელ (ბიბლ.) 187
 იეზეკიელ წინასწარმეტყველი 14,
 20, 44
 იერემია წინასწარმეტყველი 79, 89,
 128
 იეროთეოს 66
 იესე, ვახტანგ VI-ის ძმა 74, 78, 112,
 240, 152, 169, 171, 189, 227,
 246
 ივან-ბეგი 201
 ივანე ათაბაგი 41
 ილარიონ, ასტრახანის ეპისკოპოსი
 118, 148
 ილია, გიორგი XIII-ის ძე 99
 ილინსკი 87
 იმამ-ყული-ხანი 189
 ინოკენტი, ოდესის
 მთავარეპისკოპოსი 33
 ინსარსკი ვ. ა. 136
 იოაკიმე ეპისკოპოსი 235
 იოანე (ათონელი) 86
 იოანე ანჩელი 35
 იოანე არქიმანდრიტი 193
 იოანე ბატონიშვილი 142
 იოანე, ბოდბელი მიტროპოლიტი
 73, 135
 იოანე, გიორგი XIII-ის ძე 299
 იოანე, გუთელი ეპისკოპოსი 36,
 110

იოანე დამასკელი (წმ.) 110, 173
 იოანე იერუსალიმელი 152
 იოანე მანგლელი 135, 147-149, 177, 194
 იოანე მიტროპოლიტი 71
 იოანე მოციქული (წმ.) 130
 იოანე მონყალე (წმ.) 170
 იოანე მღვდელმონაზონი 42
 იოანე (მხარგრძელი) 145
 იოანე ნათლისმცემელი (წმ.) 34, 37, 74, 78, 124, 125, 131, 134, 148, 149, 177, 180, 225, 233, 234, 283
 იოანე ოქროპირი (წმ.) 84, 94, 132, 154, 262
 იოანე პეტრინი 143
 იოანე რუსთველი 139
 იოანე ფლორენციელი 211
 იოანე, ქვათახევის წინამძღვარი 195
 იოანე ღმრთისმეტყველი (წმ.) 37
 იოანე წინამძღვარი 54
 იოანე I 157
 იოანე II, მანგლელ-თფილელი 157, 159, 188
 იოანე IV (ბარათაშვილი) 160
 იოანე V, თფილელ-მანგლელი 161, 162
 იოანე XXII, რომის პაპი 211
 იოანიკი ეპისკოპოსი 75
 იოზ/იოსებ 39
 იოზ, ფიტარეთის წინამძღვარი 147
 იოვანე მთავარ-ეპისკოპოსი 62
 იონა (ბიბლ.) 119
 იონა მიტროპოლიტი, ეგზარხოსი 54, 58, 69, 73, 99, 110, 125, 129, 133, 134, 183
 იონა, რუისის მიტროპოლიტი 293
 იოსებ არქიმანდრიტი 68

იოსებ (ახ. აღთქ.) 111
 იოსებ დეკანოზი 49
 იოსებ, თფილელი მიტროპოლიტი 155, 165, 192, 193, 197, 293
 იოსებ მგალობელი 110
 იოსებ მროველი 42
 იოსებ სამებელი 269
 იოსებ ფლავიუსი 20
 იოსებ I 163
 იოსელიანი ეგნატე 282
 იოსელიანი იესე 283
 იოსელიანი ონისიმე 52, 77, 283
 იოსელიანი პლატონ 88, 166, 215, 255, 281-314
 იოსტოს მღვდელმონაზონი 177
 ირაკლი, ბაგრატი მუხრან-ბატონის ძე 161
 ირაკლი, ბერძენთა იმპერატორი 23, 25, 26, 93, 252, 254, 257
 ირაკლი (წმ.) 69, 71
 ირაკლი I 31, 65, 112, 132, 170, 190, 191
 ირაკლი II 29, 30-32, 43, 44, 52, 55-57, 66, 68, 69, 74, 78, 91, 98, 119, 123, 125, 133, 135, 139, 147, 150-152, 170, 171, 180, 181, 188, 191, 195, 197, 208, 209, 212, 213, 217, 224, 228, 229, 232, 234, 237, 245, 246, 283
 ირინეოს 72
 ისააკ/ისაკ, თფილისის ეპისკოპოსი 156
 ისაკ-ბეგი 195
 ისაკ-ფაშა 192
 ისე ნილკნელი (წმ.) 151
 ისიდორე მიტროპოლიტი, ეგზარხოსი 183, 292
 ისრაელ 72

იუბენალ 144
იულიუსი 175
იულონ ბატონიშვილი 32, 135, 191
იუსტინე სამთავროელი 122
იუსტინიანე იმპერატორი 21, 22, 84, 167, 230, 296
იუსტინიანე II 22

კ

კავკასიძე მელქისედეკ 172, 269
კაიაფა (ბიბლ. მღვდელმთავარი) 187
კაკლაჩაისძე კლიმ 188
კალიფსო 250
კარლოს დიდი 269
კასიანე მონაზონი 143
კასტორ 251
კაცია, სამეგრელოს მთავარი 69
კეკელიძე (კორნელი) 300
კეპპენი 289
კესარიოს 66
კვირიკე (წმ.) 180
კიბელა 251
კიბიტ-მუჰამედ 309
კიპრიანე 128
კირაკოს 26
კირიაკე ეპისკოპოსი 165
კირილე, იერუსალიმის პატრიარქი 66
კირილე მთავარეპისკოპოსი 197
კირიონ ეპისკოპოსი 282
კირიონ კათოლიკოსი 156
კირკე 251
კიროს დიდი 242, 254, 283
კლავდიანე 77
კლავდიუსი 58
კლიმენტი VIII 223
კლუვერიუსი 67
კნორინგი კ. ფ. 121

კოვალენსკი ივანე 121, 246
კოვალენსკი პეტრე 121, 123
კომნინის ტრაპეზუნდელი 76
კონსტანტინე ბერი (მეფეყოფილი) 56
კონსტანტინე დიდი, მოციქულთასწორი 27, 82, 137, 180, 235, 267
კონსტანტინე პალეოლოგოსი 77, 158
კონსტანტინე სწავლული 53
კონსტანტინე II 159, 191
კვნოპსი 187

ლ

ლავრენტი ბერ-მონაზონი 98
ლაზარე (ახ. აღთქ.) 79
ლაზარე (წმ.) 151
ლაზარევი 126
ლაზარევი ივანე 152
ლაზარევი პეტრე 152
ლალა-ფაშა 162
ლევკოთეა 252
ლეო ისავრო/ლეონ ისავრიელი 35, 37
ლეონ ბატონიშვილი 194
ლეონ, ვახტანგ VI-ის მამა 37, 65, 109, 186, 208
ლეონ, ირანის მდივანბეგი 184
ლეონ, იულონ ბატონიშვილის ძე 191
ლეონ/ლევან, კახთა მეფე 113, 114, 160, 162, 190, 191
ლეონ მეფე 237
ლეონ I, იმპერატორი 76, 261, 268
ლიკეოს 167
ლომბრიუს 58
ლომ-სანგულიძე 41
ლონგინოზ კარსანელი 61

ლუარსაბ ბატონიშვილი 131, 132
 ლუარსაბ, გიორგი XI-ის ძმა 65,
 186
 ლუარსაბ, გიორგი XIII-ის ძე 153
 ლუარსაბ, იულონ ბატონიშვილის
 ძე 191
 ლუარსაბ მეფე 48, 54
 ლუარსაბ მუხრანბატონი 185
 ლუარსაბ, როსტომ მეფის ძე 183
 ლუარსაბ, სვიმონ I-ის ძე 189
 ლუარსაბ I 29, 53, 161, 162, 191,
 193
 ლუარსაბ II (წმ.) 41, 106, 163, 164,
 192

მ

მაგდალინელი (წმ.) 106
 მათე ბერი 117
 მათეოს ედესელი 207
 მაკარი, ანტიოქიის პატრიარქი 165
 მაკარი (წმ.) 149
 მალკოლმი 162
 მამად-ყული-ხანი 189
 მამად-შაფი 201
 მანილიუსი 177
 მანუილ III 77, 226
 მანუჩარ-მელიქი 37
 მარიამ 132
 მარიამ ბატონიშვილი, ირაკლი II-ის
 ასული 57
 მარიამ ბატონიშვილი, ორბელიანის
 ასული 189
 მარიამ დედოფალი (დადიანი),
 • როსტომ მეფის მეუღლე 52,
 183, 186, 187, 196, 245
 მარიამ დედოფალი, კაციას ასული,
 იმერეთის დედოფალი 285

მარიამ დედოფალი (ციციშვილი),
 გიორგი XIII-ის მეუღლე 74, 99,
 121, 136, 190, 191, 228, 234
 მარინა (წმ.) 58, 59
 მარინე (ბექა მანდატურთუხუცესის
 მეუღლე) 34
 მარტინოვი 126
 მაქსენცოუსი 267
 მაქსიმე, იმერეთის კათოლიკოსი
 134
 მაღალაშვილი 39
 მაყაშვილი 171
 მახურა 194
 მაჰმად მუსტასი (ხალიფა) 27
 მაჰმად-ყული-ხანი 114
 მაჰმად (წინასწარმეტყველი) 26, 27,
 45, 203, 249
 მაჰმუდ მხედართმთავარი 116
 მეთოდი, ასტრახანის ეპისკოპოსი
 42-44
 მელეტიოს არქიმანდრიტი 192
 მელიქიშვილი ლევან 298
 მელეჩისედეკ კათოლიკოსი 161
 მერაბის-შელი შარმაზან 182
 მესროპ (მამჭოცი) 141
 მეშჩერკაია ნადეჟდა 125
 მითრიდატე პერგამონელი 45, 252
 მინერეა 70, 167
 მირანგულა 53
 მირაზ/მაჰ-როლ/ჯაჰან-ხანი 158
 მირდატ მეფე 19, 95
 მირიან 194
 მირიან ბატონიშვილი (ერეკლე II-ის
 ძე) 234
 მირიან მეფე 62, 76, 137, 142, 261
 მიქაელ პალეოლოგოსი 76, 261
 მიქაძე 114
 მიქელ, თფილელი მიტროპოლიტი
 139, 173

მიქელ მთავარანგელოზი 35, 85
 მიქელ, ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი 125
 მიქელ/მიქაელ ქართლის კათოლიკოსი 61, 63, 64
 მიშო (ჯ. ფ.) 230
 მიხეილ, გიორგი XIII-ის ძე 99, 290
 მიხეილ მეფე, თეოდორეს ძე 66, 126
 მიხეილ ნიკოლოზის ძე, კავკასიის მეფისნაცვალი 250, 253, 295, 307
 მიხეილ III 261
 მნაცაკანოვი 233
 მოსე (ბიბლ.) 68, 70, 82, 167
 მოსე კალანკტუელი/კალანკატვაცი 26, 157
 მოსე მთავარეპისკოპოსი, ეგზარხოსი 59, 85, 137, 153, 154, 183, 236, 246
 მოსე, ცურტაგის ეპისკოპოსი 156
 მოსე ხორენელი 21, 178
 მოსე II 268
 მურვან-აბულ-კასიმი 27
 მურვან ყრუ 228
 მუსტაფა ფაშა 229
 მუშთეიდ 202
 მუხრან-ბატონი 232

ნ
 ნაბუქოდონოსორ 61, 178
 ნათან (ბიბლ.) 146
 ნათანაელ, მცხეთელი ქადაგი 185
 ნამორაძე იოსებ 80
 ნანა დედოფალი 62, 76, 261
 ნაფისი 127
 ნეკლაძე დანიელ 194
 ნერსე III, სომეხთა პატრიარქი 116

ნესტან-დარეჯან დედოფალი 131, 132, 189
 ნიკიფორე, გორის ეპისკოპოსი 73
 ნიკიფორე ეპისკოპოსი 164
 ნიკიფორე, კიკოს მონასტრის მთავარეპისკოპოსი 66
 ნიკოლოზ 169
 ნიკოლოზ ბერი 48
 ნიკოლოზ, იოანე მანგლელის ძმა 148
 ნიკოლოზ კათოლიკოსი 55, 128, 163
 ნიკოლოზ მროველი 55, 133
 ნიკოლოზ, რუისის მიტროპოლიტი 134
 ნიკოლოზ საკვირველმოქმედი (წმ.) 54, 85, 125, 209, 226, 227, 229, 254
 ნიკოლოზ ფილოსოფოსი 146
 ნიკოლოზ I 159
 ნიკოლოზ I (რუსეთის იმპერატორი) 252, 265
 ნიკოლოზ II, ეპისკოპოსი 164
 ნიკოლოზ III 166
 ნიკოლოზ VII 57
 ნიკონი, რუსეთის პატრიარქი 165
 ნინო მოციქულთასწორი (წმ.) 45, 61, 62, 72, 86, 87, 103, 106, 115-118, 121, 123, 124, 142, 265
 ნინოს 24
 ნოე (ბიბლ.) 45, 61, 260
 ნუგზარ ერისთავი 233

ო
 ოვადიუსი 267
 ოვანისიანი ხეჩატურ 141
 ოთარ მდივანი 185
 ოლგა თეოდორეს ასული 259, 265
 ომარ (ხალიფა) 26

ონიკაშვილი ნიკოლოზ 135
 ონისიმე ხუცესი 53
 ორბელიანი გრ. 297
 ორბელიანი დავით 150
 ორბელიანი დიმიტრი (სხვადასხვა) 150-152
 ორბელიანი დომენტი 155
 ორბელიანი ვახტანგ 152
 ორბელიანი ზაალ 150
 ორბელიანი თამაზ 151, 152
 ორბელიანი იოანე/მზეჭაბუკ 151
 ორბელიანი მამუკა 151
 ორბელიანი ნიკოლოზ 152
 ორბელიანი რევაზ 150
 ორბელიანი სალომე, ალექსანდრე
 ჭავჭავაძის მეუღლე 52
 ორბელიანი სოფიო 150
 ოსეპილი იოანე 114, 151, 177

პ

პაატა 181
 პავლე 140
 პავლე, თფილელი მიტროპოლიტი 169, 184, 189, 195, 197
 პავლე მოციქული 85, 97, 106
 პავლე I 121, 246
 პაისი, ალექსანდრიის პატრიარქი 165
 პაისი, იერუსალიმის პატრიარქი 67
 პაპუა სახლთუხუცესი 185
 პართენ 66
 პართენოზ, პამფილიის ეპისკოპოსი 197
 პასკევიჩი 97, 138, 149, 233, 256
 პახომ (წმ.) 268
 პეტრე მოციქული 85, 97, 106, 120, 187
 პეტრე, სიონის ტაძრის
 მღვდელმსახური 181

პეტრე ყარაული 84
 პეტრე I 309
 პეტროკლე 304
 პითაგორა 70
 .პიმენ სალოსი 146
 პინდი 264
 პისტი (წმ.) 106
 პლატონი (ფილოს.) 70, 167, 262
 პლატონ არქიმანდრიტი 43
 პლინიუსი 19, 44, 252, 258
 პოლუქსი 251
 პომპეუსი 17, 252, 258
 პროკლე დიადოხოსი 142, 151
 პროკოპი 66
 პროკოპი (კესარიელი) 22
 პტოლემეაიოსი 22, 252

რ

რამაზ ბატონიშვილი 185, 190
 რაჟდენ (წმ.) 41
 რაფაელ პარმელი, პატრი 219, 222
 რაჯან-ფაშა 198, 199
 რევიშვილი 189
 რეი 251
 რეინალდი 159
 რიზაყულ-მირზა 193
 რიპარდი 225, 313
 როდამ დედოფალი 209, 226
 რომანოზ/რომანოს არგირი 76, 261
 რომანოზ მიტროპოლიტი,
 სამთავნელი 117-120, 193, 197
 როსება 292
 როსტომ, იმერეთის მეფე 23, 29,
 74, 93, 183, 184, 187, 190, 196
 როტომ, ქართლის მეფე 217, 218,
 225, 227, 229, 233, 234, 242,
 243, 245
 როსტომ მიტროპოლიტი 117
 როტიე/როტიმ 52, 77, 152

რუსო ჟ. ჟ. 154, 303
რუსუდან დედოფალი, ვახტანგ VI-ის მეუღლე 36, 184, 185
რუსუდან მეფე 28, 90, 117, 126, 127, 137, 145

ს

სააკ დიაკვანი 42
სააკაძე გიორგი 147, 164, 291, 305
საბა 194
საბა თუხარელი 143
საბა ნინოწმინდელი 42
საბა, სვანგელოზად წოდებული 146
საბა (წმ.) 142, 188
საგინაშვილი იანქო 195
საგინაშვილი იესე 193
სადიხ 234
სადიხ-სალიმ 234
სალმანასარ 178
სვიმონ მესვეტე (წმ.) 57
სვიმონ ბატონიშვილი (ვახტანგ VI-ის ძმა) 185, 190
სალომე ბატონიშვილი, იულონ ბატონიშვილის მეუღლე 32, 135, 191
სანდუხტ დედოფალი 95
სარაჯიშვილი დავით 129
სარაჯიშვილი მიხეილ 129, 135
სარქის 116
სარქის (ბექა მანდატურთუხუცესის ძე) 35
სარქის ეპისკოპოსი 194
საფირა (ბიბლ.) 187
საფონოვი სტეპან 233
სემი (ბიბლ.) 260
სენეკა 169
სერგი 72
სეფერ გაკაბი 179
სიღონია (წმ.) 142

სიმონ/სვიმონ, ვახტანგ VI-ის ძმა 74, 112, 188, 228
სიმონ/სვმონ I 29, 65, 68, 132, 162, 163, 189, 191, 192, 229
სიმონ/სვმონ (II) 190, 194
სოკრატე (ფილოს.) 167
სოკრატე („საეკლესიო ისტორიის“ ავტ.) 58
სოლოგუბი 100, 313
სოლომონ (ერეკლე II-ის ძე) 55, 153
სოლომონ, იულონ ბატონიშვილის ძე 191
სოლომონ I 68
სოლომონ II 151
სოლოლაშვილნი 182
სოსეფოფე (წმ.) 149
სოფია (წმ.) 106, 204
სოფონ (წინასწარმეტყველი) 206
სტეფანოზ I 93, 116, 243
სტრაბონი 30, 223, 241, 252, 258
სტეფანე (ერისმთავარი) 23
სტეფანე მთაწმინდელი 93
სტეფანე პირველმონამე (წმ.) 163
სტეფანე რუსთველი 122
სტეფანე ქართუჭლი 143
სტეფანი 126
სვმონ (სხვადასხვა) 156, 159, 160, 165, 171, 187

სულეიმან, გიორგი XI-ის ძმა 65, 185, 186
სცირგულოვი პაულუს 216
სციპიონი 302

ტ

ტაურინი 59
ტაციტუსი 14
ტერ-მარტირიუზა 194
ტერ-პეტრუსი 194

ტერტულიანე 155
 ტერფსიხორა 254
 ტიმოთე 58
 ტიმოთე მიტროპოლიტი 147
 ტობი 15
 ტრაიანე 17
 ტრიფილე არქიმანდრიტი 49

უ
 უბარაბ 19
 ულისე 250
 უოლნი 20
 უსპენსკი პორფირი 204
 უხტანესი 22, 156

ფ
 ფავლენიშვილი ბარნაბა 152
 ფალავანდიშვილი ზაქარია 52
 ფალავანდიშვილი იოსებ 181
 ფალავანდიშვილი მიხეილ 52
 ფარნავაზ მეფე 61, 141, 252
 ფარნაკ 45
 ფარნაოზ ბატონიშვილი, ირაკლი II-ის ძე 135, 234
 ფარსმან III 22
 ფარსმან IV 22, 95
 ფილარეტ პატრიარქი 66
 ფილიპე ბოდორნელი 139
 ფილიპე, კარის მოძღვარი 269
 ფილიპე II 223
 ფილიპე, პატრი 213
 ფლაბიანე 72
 ფლაბიუსი 266
 ფოტი 72
 ფოტიოსი 204, 206
 ფოფილაზონი (წმ.) 149
 ფრანჩი 77, 159
 ფრენი 289
 ფრისკე 252

ქ
 ქაიხოსრო (მუხრანბატონი) 33
 ქაიხოსრო, ქართლის მეფე 165
 ქალა-ბეგი 198
 ქამი (ბიბლ.) 260
 ქართველიშვილი გაბრიელ 181
 ქართველიშვილი იოანე 181
 ქართლოს 61
 ქეთევან ბატონიშვილი, ირაკლი II-ის ასული 56, 135
 ქეთევან დედოფალი, არჩილ II-ის მეუღლე 131, 132
 ქეთევან დედოფალი, გიორგი XIII-ის მეუღლე 75
 ქეთევან (წმ.) 41, 106, 236
 ქეძ-მუსუფ-ბეგი 196
 ქობულაშვილი ქეთევან 152
 ქრისტეფორე კათოლიკოსი 196
 ქრისტეფორე მროველი 195, 197
 ქრისტეფორე სამთავენელი 118
 ქრისტეფორე, ქართლის მთავარეპისკოპოსი 60
 ქრისტეფორე ნილქნელ-არაგველი 139
 ქრისტეფორე, თფილელი მიტროპოლიტი 153, 172, 192, 193, 196, 243
 ქსერქსე 254

ლ
 ლითიალა (წმ.) 149
 ლირსი გაბრიელი 86

ყ
 ყარაშვილი 213
 ყვარყვარე ათაბაგი 159, 163
 ყვარყვარე (ბექა მანდატურთუხუცესის მამა) 34

ყვარყვარე (ბექა

მანდატურთუხუცესის ძე) 35

ყორღანაშვილი პაატა 182

შ

შავთელი 288

შალვა (ბექა მანდატურთუხუცესის ძე) 35

შალვა იკორთელი (წმ.) 151, 185

შამილი 308, 309

შანშე-შვილი ზურაბ 54

შანჭაიძე 130

შარდენი 208, 212, 217, 218, 248

შაყულაშვილი პავლე 213

შაპ-აბას დიდი 15, 60, 65, 90, 99,
126, 144, 163-165, 217, 218,
228, 229, 233, 235, 238, 242,
258

შაპ-თამაზ 29, 90, 161, 162, 169,
201

შაპ-იაკუბ 159

შაპ-იბრაჰიმ 200, 203

შაპ-ისმაილ 29, 56, 103, 113, 114,
160, 198, 199, 217, 230, 233,
242

შაპ-ნადირ 29, 147, 151, 170, 197,
199, 217, 218, 229

შაპ-სულეიმან 131

შაპ-სულთან-ჰუსეინ 189, 198, 199

შაპ-ყული-ხანი 77

შეგრენი 153, 289

შეიხ-ილ-ისლამ 202

შერმადინ მეჯინიბეთუხუცესი 182

შიო 130

შოთა რუსთაველი 41, 299, 304

შუშანიკ (წმ.) 32, 116

ჩ

ჩამჩიანი 141, 207

ჩარმალან, მონღოლთა

მხედართმთავარი 117

ჩახრუსაძე 288

ჩინგიზ ყაენი 28, 41, 128, 144, 210,
242, 258

ჩოლოყაშვილი ანა, ირაკლი I-ის

მეუღლე 132

ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ

(არქიმანდრ.) 147

ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ (მღვდ.)
194

ჩუბინაშვილი გიორგი 281

ჩუბინაშვილი დავით (მღვდ.) 283

ჩუბინაშვილი დავით 283

ჩუბინაშვილი იესე 283

ჩუბინაშვილი ნიკოლოზ 141

ჩხატარაშვილი პეტრე 146

ც

ცერერე 254

ციცერონი 310

ციცინაოვი დიმიტრი 152

ციცინაოვი პავლე 69, 90, 97, 103,
122, 136, 152, 172, 224, 256

ციციშვილი ფარსადან 57

ძ

ძაგნაკორელი 258

ძენონი 262

წ

წერეთელი დავით 154

ჭ

ჭაფჭავაძე 136

ჭაფჭავაძე ალექსანდრე 51, 52, 289

ჭაფჭავაძე გარსევან 52

ჭავეჭავაძე ნინო 50
ჭიჭინაძე ზაქარია 282, 283, 285

ხ

ხალილ-ბეგი 159
ხაჯი-მურატი 308, 309
ხერხეულიძე ომან 150
ხორეშან 131, 132
ხოსრო მეფე 193
ხოჯი-მიკირტუმ 202
ხრისანიფე/ხრისანფი, თფილელი
მიტროპოლიტი 158, 198
ხუარაზმ დედოფალი 190
ხუდადათ-ფერათი 234

ჯ

ჯაფარიშვილი დავით 197
ჯალალ-ედინ ხვარაზმელი 28, 90,
103, 126-128, 144

კ

კაბო (ნმ.) 41, 106, 233
კალილ იეზიდის ძე 27
კანიბალ 302
კარუნ (ხალიფა) 27
კაჯიშაჰა სესაქ 79
კეროდე (ახ. აღთქ.) 187
კეროდოტე 17, 20
კეტტორ 304
კომეროსი 17

ა

აგრისი 69
 ადერბაიჯანი 28, 201
 ავინიონი 212
 ავლაბარი 21, 58, 85, 127, 195, 228, 230, 236
 ავლაბრის მთა 235
 აზია 15, 17, 20, 147, 179, 223, 241, 242, 260, 261, 264, 308
 ათენი 75-77, 85, 293
 ათონის მთა 47, 48, 54, 86, 99, 133, 136, 140, 141, 146, 164, 204, 233, 291-293, 303
 ალავერდი 26, 109, 131, 133, 135, 236, 292
 ალაზანი (მდ.) 58
 ალბანეთი 19, 23, 26, 294
 ალგეთი 51
 ალგეთის ხეობა 98
 ალევი 299
 ალექსანდრეს მოედანი 253
 ალექსანდრია 165
 ალევანეთი 179
 ალი 196
 ამიერკავკასია 18, 45, 227, 289
 ამსტერდამი 179
 ანანური 117, 118, 169
 ანატოლია 18
 ანისი 117, 207
 ანტილიბანი 230
 ანტიოქია 15, 21, 36, 48, 58, 67, 153, 165, 197
 ანჩა 32, 38
 ანჰალტ-ცერბტი 212

არაბეთი 14, 68, 239, 267
 არაბთა ხალიფატი 27
 არაბისტანი 201
 არაგვი/არაგვ 61, 118, 169, 189, 193, 232, 254, 257, 258, 269
 არაგვს-ხიდი 233
 არარატი 61, 306
 არასტუმართმოყვარე ზღვა 44, 250
 არბელა 302
 არეოპაგი 167
 არკადია 255
 არხანგელსკი 126
 არხეოპოლისი 262
 ასტრაბადი 236
 ასტრახანი 42-44, 72, 112, 118, 133, 134, 136, 148, 171, 195
 ატენი 48, 95, 160, 162, 189, 197
 აუგსბურგი 163
 აფრიკა 147
 აფხაზეთი 28, 68, 79, 120, 146, 290
 აღდგომისა წამებულნი (უდაბნ.) 47
 აღთამარი 116
 ახალგორი 210
 ახალ-უბანი 236
 ახალციხე 132, 163, 192, 212-214
 ახტალა 235, 244, 291, 293, 312

ბ

ბაბილონი 24
 ბაზალეთი 152, 165
 ბაიბურთი 133
 ბარდავი 237
 ბარუკა 179
 ბაქო 152

ბეთანია 79
 ბეთლემი 66, 209
 ბელაქანი 146
 ბერთუბანი 47, 147
 ბიზანტია 19, 23, 36, 76, 77, 90, 241,
 242, 261, 264, 308
 ბითინია 79
 ბოდბე 235, 292
 ბოლნისი 95, 210
 ბოჰემია 20
 ბულგარეთი 36
 ბურგუნდია 159, 223
 ბუხარა 241

ბ

გამოღმა ნახიდური 182
 განგი (მდ.) 255
 განჯა 69
 განჯისკარი/ერევნის კარი 229, 230
 გარეთუბანი 245
 გარეჯა 42, 47, 50, 95, 99, 147, 173,
 235
 გეტსიმანია 79
 გენუა 282
 გერათი 28
 გერმანია 212
 გირიშიკი 184
 გიუმი/ოქსი (მდ.) 179
 გოლგოთა 67, 82, 180
 გომარეთი 182
 გომორი 128
 გორი 73, 117, 118, 120, 154, 159,
 170, 171, 196, 203, 207, 212, 252
 გორისჯვარი 79
 გომბორი 32
 გრიგორიოპოლი 251
 გურია 68, 120, 146, 147, 153, 228,
 242, 290
 გურჯაანი 123

დ

დაბახანა 238
 დამასკო 245
 დარიალი 27
 დაღესტანი 83, 148, 153, 232, 236,
 254, 297, 298, 302-304, 306, 309
 დერბენთი/დერბენდი 148, 170, 177,
 237
 დვინი 126, 207
 დიდგორი 190
 დიდუბე 85, 245, 301
 დიდუბის ველი 237
 დიოსკურია 262
 დიპროვანჯი 116
 დირბი 65
 დიღმის ველი 99
 დიღმის კარი 232
 დიღომი 54, 188, 192, 246, 247
 დმანისი 165
 დონი 112, 172
 დუშეთი 152, 253, 254-257, 296,
 298, 310

ე

ეგვიპტე 15, 70, 111, 241, 255, 266
 ედესა 35, 37, 58
 ეეროპა 17, 44, 71, 101, 147, 223,
 241, 242, 260, 301
 ეფრათი (მდ.) 178
 ელეონის მთა 90
 ელისავეტოპოლი 69
 ენაგეთი 79
 ენისელი 292
 ერევალი 149
 ერთანმინდა 291, 313
 ერწო 27, 95
 ესპანეთი 222, 223
 ეფესო 81

3

ვანანი ლილოსა 193
ვანანდი 116, 117
ვანქი 194, 208
ვარდისუბანი 292
ვარიონი 179
ვარშავა 97, 149, 233
ვარციხე 262
ვალარშაპატი 156, 207
ვაშლოვანი 79
ველისციხე 292
ვენეცია 59, 108, 151, 159
ვერან-გარეჯა 47
ვერე 39, 56, 252
ვერეს ხეობა 79, 193, 245
ვეჯინი 178
ვლადიკავკაზი 253
ვოლგა (მდ.) 23

ზ

ზაქათალა 96, 212
ზედაზენი 32, 257
ზეთისხილის მთა 79
ზუგდიდი 289, 292

თ

თაბორის მთა 50, 60, 186, 230, 231, 238
თაბორის ციხე 229
თებაიდა 73, 235, 262
თეთრ-სენაკები (უდაბნ.) 47
თეირანი 50, 51
თელავი 52, 73, 210, 292
თელეთი 54
თესალია 44
თურანი 14, 68
თურქეთი 68, 133, 208, 297, 306
თფილისი/ტიფლისი/ტიფლისი/
თბილისი 13-15, 17-24, 26, 27,

29-31, 35, 37, 39, 40, 42, 44-50, 52, 54-57, 59, 60, 64, 67-74, 77, 80, 83-85, 87, 88, 90-93, 97-102, 108, 109, 113, 114, 120, 122-124, 126-131, 135, 137, 138, 140, 145, 147, 149, 152, 153, 155-157, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 170, 171, 180, 181, 183, 185-189, 191, 192, 194-200, 202-204, 208, 209, 211, 212, 216-219, 224, 226-235, 237-239, 241-246, 250, 252, 253, 257, 258, 260, 264, 283-286, 288, 291, 293, 295, 296, 299, 300, 306, 310, 312

ი

იბერია 21, 30, 36, 37, 179, 223, 294
იდესა 252
იერიქო 119, 120
იერუსალიმი/იზრუსალიმი 61, 64-67, 79, 82, 94, 95, 119, 120, 128, 133, 134, 139, 142, 147, 180, 193, 205, 206, 258
ივერია 23, 30, 121, 223
იმერეთი 40, 64, 68, 78, 95, 98, 116, 119, 120, 132, 134, 141, 146, 151, 153, 154, 159, 181, 190, 239, 242, 282, 284, 286, 290, 291, 295, 312
ინდოეთი 18, 147, 209, 241
იორი 262
იორ-მტკვრის ხეობა 262
ირანი 18, 184, 189
ისანი/ნისანი 21, 23, 127
ისტმია 255
ისპანი/ისფაჰანი 131, 132, 198, 202
ისპირი (მდ.) 18
იტრია 48
იყალთო 292
იმითუტრუკი 47

- კ
კაბენი 48
კავკასია 13, 16-19, 23, 27, 44, 45, 60, 68, 70, 71, 73, 76, 79, 82, 85, 94-97, 100-104, 168, 169, 178, 226, 227, 230, 233, 237, 239, 241, 245, 246, 250-257, 259-265, 287, 293, 296, 297, 300, 306-308, 310
კავკასიონი 23, 30, 96, 156
კაიშაურის მთები 114
კალა 20, 22
კალოუბანი 80, 81
კანი 302
კაპადოკია 18, 45
კასპიის ზღვა 23, 97, 249
კაცხი 291, 312
კახეთი 19, 29, 58, 68, 70, 78, 96, 109, 114, 116, 119, 123, 124, 129, 131-133, 146-148, 152, 158-160, 170, 171, 178, 183, 191, 196, 199, 204, 235, 291, 292
კახეთის ხიდი 233
კესარია 37
კვიპროსი 36, 66, 82, 235
კიევი 71, 72, 134, 204
კილიკია 58
კისისხევი 189, 190, 191
კლარჯეთი 35, 38
კოდა 79
კოლხეთი 17, 18, 22, 159, 179, 250, 294
კონსტანტინოპოლი 22, 26, 35-37, 53, 75, 76, 133, 154, 159, 197, 268, 292
კორა/კორანი 207
კორინთი 48
კოჯორი 246, 247
კოჯორის კარი 232
კრასნოგორი 126
კრწანისი 245, 246
კრწანისის მთები 236
კუკია 85, 87, 237, 245
კურსკი 72

ლ
ლაზეთი 242
ლეღვისხევი/ლეღვახევი 230, 231, 238, 243, 246
ლეჩხუმი 290
ლიახვი (მდ.) 40
ლიბანი 15, 241
ლილო 247
ლისკოვო 121
ლონდონი 59, 163

მ
მანგლისი 135, 158, 159
მარტეილი 78, 251
მარტყოფი 50, 97, 146, 186, 191, 246, 282, 283, 291
მატანი 133
მალაზანა (უდაბნ.) 47
მახათა 236
მეკლენ-შვერინი 118
მესხეთი 45, 132, 146
მეტეხი 42, 218, 230
მეტეხის ხიდი 232
მელრევი 69
მთანმინდა/წმ. დავითის მთა 47, 48, 52, 55, 56, 161, 196, 198, 292, 299
მიღია 178
მისია 61
მოღდოვა-ვლახეთი 166
მოღიითი 252
მოსკოვი 66, 98, 112-114, 117-120, 122, 126, 129, 132, 133, 136, 137, 140, 165, 171, 172, 269

მოლანი 208, 209

მოხატული (უდაბნ.) 47

მტკვარი/მტკუარი (მდ.) 23, 29, 47,
50, 57, 59, 61, 103, 113, 127, 156,
160, 180, 217, 223, 224, 227-229,
231-233, 235, 237, 238, 244, 245,
249, 262

მულანლო/მალანლო 41

მუხანი 170

მუხრანი 160, 161

მყინვარწვერი 117

მცირე აზია 37, 81

მცხეთა 19, 20, 21, 32, 61-63, 78,
81, 90, 98, 99, 110, 116, 117, 129,
130, 138, 140, 145, 155-157, 161,
163, 172, 173, 178, 196, 218, 228,
230, 232, 234, 235, 252, 258, 269,
288, 290, 292

მეუნხენი 108

ნ

ნავთლული 113

ნათლისმცემელი (უდაბნ.) 47, 73,
148, 149, 177, 234, 283

ნაფარეული 289

ნაქალაქევი 262

ნევა (მდ.) 260

ნეკრესი 153

ნიკეა 110, 156, 262

ნინოწმინდა 124, 173, 292

ნიჟნი-ნოვგოროდი 72, 121, 130, 139

ნიჟოზი 26, 48

ნოვგოროდი 71, 72

ნორაშენი 208

ნორიო 246, 247

ა

მაროსლავი 126

ო

ოდესა 33, 293

ოდიში 68, 120

ოლიმპია 255

ოლიმპო 254, 255

ორთაჭალა 87, 245

ოსა (მთ.) 255

ოსეთი 73

ოფრეთი 182

პ

პალესტინა 15, 48, 79, 90, 96, 142,
179, 255

პალესტინის ბითინია 79

პალესტინის სამარია 179

პამფილია 197

პარიზი 59, 136, 293

პეტრა 262

პეტროვსკი 309

პირ-უკულმართი (უდაბნ.) 47

პისიდიის ანტიოქია 58

პიტიუნტი 262

პიტიუსი 179

პოლიხნია 252

პოლონეთი 223

პონტო/პონტი 97, 242, 259, 261

ჟ

ჟინვალი 300

რ

რაჭა 95

რეხულა (მდ.) 40

რიონი (მდ.) 95

რკონი 157

როდოპოლისი 262

რომი 18, 37, 44, 59, 70, 99, 150,
166, 167, 169, 211-213, 241, 261,
264, 267, 268, 269, 302, 308

რუბიკონი (მდ.) 302
 რუისი 133, 134, 157, 183
 რუსეთი/როსსია 15, 33, 38, 42, 45,
 50, 57, 59, 66, 73, 74, 76, 78, 86,
 91, 100, 103, 104, 108, 109, 112,
 117-123, 125, 129-134, 136, 139,
 140, 142, 149, 165-172, 177, 178,
 197, 227, 228, 256, 263, 284, 285,
 287, 296, 297, 301, 306-309
 რუსთავი 40, 41

ს

საარაგვო 257
 საბარათიანო 192
 საბერძნეთი 18, 36, 37, 48, 75-77,
 150, 172, 241, 262, 264, 308
 საგარეჯო 292
 სამარა 179
 სამარია 179
 სამარყანი 141
 სამგორი 50
 სამეგრელო 26, 65, 68, 78, 141, 146,
 147, 153, 180, 183, 228, 242, 292
 სამთავისი 120
 სამთავრო 117, 118, 193, 197, 244
 სამშვილდე 95
 სამცხე 35, 38, 143, 158, 162
 სამცხე-საათაბაგო 32, 242
 სანაინი 194
 სანკტ პეტერბურგი/ს. პეტერბურგი/
 პეტერბურგი 32, 43, 59, 69, 99,
 112, 118, 135, 136, 166, 170, 171,
 173, 177, 188, 204, 234, 283-285,
 287, 290-293, 296
 საფრანგეთი 248, 250
 საქართველო/საქართულო 17-19,
 21, 22, 26-32, 36-38, 40-42, 44,
 45, 49, 52-56, 58-62, 64-70, 72,
 73, 75-82, 85, 86, 90, 93-99, 103,

104, 106, 112, 113, 115-118, 120-
 123, 125, 126, 129, 131-141, 145,
 147-150, 152-159, 161-165, 167,
 169-174, 177-180, 183, 189, 196,
 197, 199-204, 207, 209-212, 217,
 223, 226-229, 233-237, 239-244,
 246, 249, 252, 253, 256, 258, 261-
 263, 268, 269, 284, 286, 287, 289,
 291, 292, 294-296, 299, 301, 304-
 308, 310-312
 სეიდაბადი 60, 230, 231, 243, 245,
 246
 სვანეთი 68, 179, 290
 სიბარისი 179
 სინას მთა 15, 67-69, 134, 139
 სიონის ქუჩა 224, 226
 სირია 15
 სილნალი 125, 210, 235, 292
 სკვითეთი 159
 სოდომი 128
 სოლაღი 212
 სოლოლაკი 85, 158, 231, 243, 245,
 300
 სოლოლაკის კარი 232
 სოლოლაკის ხეობა 235
 სომხეთი 18, 63, 117, 127, 141, 170,
 210, 241
 სომხითი 98, 159, 192, 210
 სპარსეთი 19, 22, 23, 26, 29, 41, 74,
 90, 126, 147, 151, 159-162, 178,
 184, 198, 199, 209, 217, 232, 234,
 239-241, 297, 305, 306
 სპერი 61, 116
 სტავროპოლი 253
 სურამის მთა 252
 სურბ-ნიშანი 208

ტ
 ტაბახმელა 246
 ტაგრიის ნახევარკუნძული 36
 ტაგროსის მთები 23
 ტაიკი 116
 ტეპლიცი 20
 ტვერი 43, 72
 ტიროსი 20
 ტირსიჭალა 245
 ტრაპეზუნდი/ტრაპეზუნტი 133,
 146, 227
 ტროადოსის მთა 82

უ
 უკანდალეთი 185
 უნგრეთი 159
 ურნევენი 182
 უნერა 95
 უჯარმა 292

ფ
 ფაზისი 179, 252, 259, 262
 ფინიკია 15, 230, 255
 ფიცხისი 190
 ფლორენცია 99
 ფოთი 259
 ფსკოვი 59
 ფშავი 29, 300

ქ
 ქალკიდონი/ქალკედონი 156, 207
 ქართლი 18, 19, 29, 31, 33, 38, 40,
 61-64, 68-70, 78, 83, 119, 121,
 123, 129, 132, 145-147, 152, 154,
 160, 164, 169-171, 183, 185, 187,
 189, 191, 192, 198-200, 202, 204,
 212, 227
 ქართლის კარი 83, 232
 ქართლ-კახეთი 68

ქიზიყი 235
 ქირმანი 184
 ქობულეთი 95, 146
 ქოლაგირი 47
 ქსანი 78, 150, 185
 ქუთაისი 212, 251

ყ
 ყაზბეგი 95, 117
 ყანდაგარი 184
 ყარაია 47
 ყარაიაზი 262
 ყარსი 28, 117
 ყვარელი 292
 ყვირილა (მდ.) 252
 ყიზლარი 42, 44, 119, 148
 ყირიმი 36

შ -
 შავი მთა 143
 შავი ზღვა 22, 23, 40, 45, 68, 241,
 250
 შექი 19, 234
 შვეიცარია 309
 შილდა 96, 292
 შინდისი 246
 შიომღვიმე 77, 78, 81
 შიომღვიმის უდაბნო 291
 შირაკის მთა 116
 შირვანი 19
 შორაპანი/სარაპანა 252
 შუა-ბოლნისი 182
 შუამთა 73, 292

ჩ
 ჩესლარი 118
 ჩიჩხიტური 47
 ჩუმლაყი 152

ჩუღურეთი 237
ჩხიკვი 182

ც
ცურტავი 156
ცხინვალი 196

ძ
ძაგნაკორი 258

წ
წაეკისი 235, 245-247
წაეკისის მთა 224
წაეკისის ხეობა 186
წალკა (მდ.) 196
წილკანი 257, 258
წინარეხი 152, 163, 190
წინწყარო 182
წმ. დოდო (უდაბნ.) 47
წმ. საბას უდაბნო 142
წყალტუბო 282

ჭ
ჭერემი 196, 292

ხ
ხაშმი 292
ხევი 95
ხერკი 178
ხირსა 148, 292
ხონი 40
ხორასანი 169, 212
ხუნანი 61

ჯ
ჯიგრაშენი 208

კ
კაილათი 184
კელიოპოლისი 267